

ALBAY RAWLINSON'UN
ORTADOĞU HATIRALARI

Çeviri: Cengiz İ. Çay

TARİH & KURAM

ORTADOĞU HATIRALARI
Alfred Rawlinson

Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdulhalûk Çay
Çeviri: Cengiz İ. Çay
Editör: Tuğrul Çelik
Kapak Tasarımı: Neslihan Bilge

ISBN: 978-605-9833-35-6

T&K YAYINLARI No: 14
Birinci Basım: Mart 2016

İlk kez 1923'te Londra'da Andrew Melrose tarafından basılmıştır.

© 2016, T&K Yayınları
Kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları T&K Yayınları'na aittir. Yayınevinden yazılı izin almadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

T&K YAYINLARI

İnternet: www.tarihvekuram.com *e-posta:* bilgi@tarihvekuram.com
Baskı ve Cilt: İstiklal Matbaası Yıldız Sanayi Sitesi Kat: 3 No: 131 Cevizlibağ/İstanbul
Tel: (0212) 481 92 57

ORTADOĞU HATIRALARI 1918-1922

Yarbay Alfred Rawlinson

Tümgeneral L. C. Dunsterville, Orgeneral Sir G. Milne, Korgeneral Sir Charles Harrington tarafından yazılan bölüm, giriş yazıları ve Amiral Sir Percy Scott tarafından yazılan genel giriş yazısı ile

Çeviri: Dr. Cengiz İ. Çay

Albay Rawlinson ve "George"
memlekette, İngiltere'deler

İçindekiler

Sunuş
(s. 15)
Yazarın Önsözü
(s. 19)
3. Baskıya Önsöz
(s. 21)
Genel Giriş
(s. 23)

BÖLÜM I: GİZLİ ORDU
(Mayıs-Kasım 1918) (s. 27)
Dunsterforce'un Komutanı (1918)
Tümgeneral L. C. Dunsterville'in Giriş Yazısı ile

Kısım 1
DOĞU'YA DİCLE NEHRİ'NE DOĞRU
(s. 31)

Savunma Bakanlığı - Amiens önünde Dördüncü Ordu Karargâhı - "Hızlı" konvoy - Denizaltı saldırısı - Malta - İskenderiye - Kahire - Avustralya Süvarisi - Süveyş - Kızıldeniz - Aden - Yüzbaşı Cockman - Muskat - Hürmüz Boğazı - Fırat'ın ağzı

Kısım 2
MEZOPOTAMYA, NEHİRLER DİYARI
(s. 51)

Büyük Fırat Nehri - Gemi seferlerine Alman engeli - Basra - Liman ve bunun gelişimi - İletişim Müfettiş Generali - Ülkenin geçmişteki refahının göstergeleri ve mevcut beklentileri - Nehir vapuru - Nehirler - Bunların ulaşım değeri ve zorlukları - Birliklerin yerleştirilmesi - Dicle ve Fırat'ın kavşağı - Cennet Bahçesi - Ezra'nın mezarı - Amora - Gemiden bir adamın kayboluşu - Çöl Arapları ve bunların kampları - Bunların atları - İran'ın uzak dağları - Kut - Nehir dönemeçleri - Genel Karargâh - Bağdat - Gece ayrılma emri - Hastane - İyileşme evi

- Prevantoryum - Başkomutan'ın evi - Bağdat şehri ve pazarları - Ordu boks finali - Dekovil demiryolu ile ayrılış

Kısım 3
İRAN: YOL VE KITLIK
(s. 69)

Ruz'daki tren garı kampı – Dağ eteğindeki tepeler – Hanikin – Ordu Hizmet Kıt'ası karakolu – Dağlara giriş – Tak-i Girî Geçidi – Nekahet kampından çıkış – Uçurumun kenarında akşam yemeği – Yayla memleketi – Haydutların musallat olduğu memleket, Kirmanşah civarı – Kirmanşah'taki kamp – Konvoy – Bisidun kayası – Darius çivi yazılı kitabesi – Çağdaş kamyonlar ve antik köprüler – Açık ordugâh – Esadabad Geçidi – Petrol yatakları – Müdafaa için Rus hazırlığı – Hemedan – Kıtlık dehşeti – Yardım çalışması – İranlıların açtığı ateş – İncil sahneleri – Esther Kitabı'nın mekanı – Herodotus'un, Büyük İskender'in, Ruth ve Boaz'ın antik Ekbatanası – Petrol yığınının yanışı – Kazvin'e giden yol – Gizli Ordu Genel Karargâhı - Konaklama yeri – 300 mil[1] batıda kuşatılmış Ermenileri rahatlatmak için verilen emir – Zırhlı araba imalatı – Cengelîler – Mencil Savaşı – Hazar Denizi'ne giden geçidi zorlamak üzere konvoya komutanlık etmek için verilen emir

Kısım 4
HAZAR DENİZİ-BAKÜ'YE İLERLEME, YARDIM VE KUŞATMA
(s. 93)

Konvoy – Yüksek geçit – Alçak geçitte Cengelîler içinden – Sonunda deniz – Yolun sonu, Kazian –Hastalık – Bir taşıt olarak bir petrol deposu – Kötü hava – Bolşevik gambotu – Bakü limanı – Şehir – Önceki olaylar – Hazar Cumhuriyeti'ne verilen hizmetler – Hükümet beni ordu donatım denetmeni olarak tayin ediyor – Zorluklar – Cephane, silah ve mühimmat – Ermeniler – Türk haberleşmesini kesme planı - Sürekli taarruz – Geri çekilme kararı – Hükümet rıza göstermiyor – Yakalama umudu - Mühimmatı havaya uçurma planı – Türk tereddütü – Devam eden direnç – Bir Alman dairesi elde ediyorum – Son yaklaşıyor

1 Çev. N. 480 km.

Kısım 5
TAHLİYE: "ERMENİ" VAPURU
(s. 117)

Düşman bombardımanı – Ermeni'nin işi – Düşman haberleşmesine saldırı için hazırlıklar – Türk firarîden bilgiler – Son saldırı – Tahliye için hazırlıklar – Rıhtımların durumu - Cephanelik iskelesinin korunması – Takviye sağlamak için rıhtımlar üzerinde koşturuyorum - Karargâh nöbetçilerimiz – Benim için yer değiştirmeye izin – Sinyal düzenlemesi – Komiser– Davranışı – Kama gövdelerinin alınması – Tatarlar tarafından katliâm – Son ileri karakollarımızın geri çekilişi - Türkler şehirde – İskeleden benim muhafızlarımın çekilişi – Başka bir Komiser – Ermeni demir alıyor – Hastane gemisi geçiyor – Çapa kaybediliyor – Sonunda Kruger'i bulmak ve konuşmak – Onu takip – Gemide mesele – Koruma gemileri tarafından meydan okunma – Bunların ateş açmaları – Kaptanla mesele – Mürettebatla mesele – Denizde – Muzafferane limana giriş - Şef'in tebrikleri

Kısım 6
EVE DOĞRU GİDİŞ-MÜTAREKE
(s. 137)

Ermeni'nin kargosu – Kazvin – Bağdat'a yolculuk – Günün emri – Basra'ya yolculuk – Süveyş'e yolculuk – Taranto'ya yolculuk – Mütareke gününde Paris – Dördüncü Ordu Karargâhı – Londra

BÖLÜM II: TRANSKAFKASYA'DA İSTİHBARAT
(Şubat-Ağustos 1919) (s. 151)

Karadeniz Ordusu Başkomutanı Orgeneral Sir G. Milne Tarafından Kaleme Alınan Giriş İle

Kısım 1
"YENİDEN DOĞU"-SELANİK, İSTANBUL ve BATUM
(s. 155)

Memlekette vesika usulü – Sir G. Milne ile tanışmam –

İstanbul Genel Karargâh'a Gizli Servis "İstihbarat" Subayı olarak tayin edildim – Morris'i İngiltere'de bıraktım –Fransız ordusunun terhisi sırasında tren yolculuğu – Roma – Taranto'da istirahat kampı – Yunan Takımadaları – Athos Dağı – Selanik – Malzemeler kayboldu – Selanik'ten İstanbul'a yolculuk – Çatalca Hatları – İstanbul – Constantine'in sarayı – Eski İstanbul – Galata – Beyoğlu Caddesi – Ayasofya – Adrian'ın Roma surları - Beyoğlu'nda karnaval – Boğaziçi'nden geçerken - Varna – Samsun – Denizdeki bir mayın – Batum

Kısım 2
KAFKASLAR-MÜTAREKEDEN SONRA
(s. 173)

Çar'ın İmparatorluk treni – Trendeki kafile – Tiflis'e yolculuk – Gürcistan ve başkenti – İngiliz İleri Karargâhı – Vazifelerim ve kadrom – Azerbaycan sınırı – Tatar haydutlar – Tiflis'teki vaziyet – Kafkaslar'ın ana silsilesi – Gürcü yolu – Kraliçe Tamara'nın yazlık sarayı – Rus-Gürcü sınırı – Rus haydutlar – İnguş kabilesi – Bir treni donatma ve Kars'a gitme emirleri – Karda mahsur kalış – Kars'taki vaziyet – Kars'tan kaçış – Batum'daki Başkomutan'a rapor – Sonraki emirler

Kısım 3
DOĞU ANADOLU-TRABZON VE ERZURUM
(s. 199)

Emirler – Kars'ta Başkomutan'la buluşma – Tiflis'ten ayrılma – "George"un ortaya çıkışı – Rion Vadisi – Yine Batum – Trabzon'a çıkış – Zigana Geçidi – Harşit Vadisi – Vavuk Geçidi –Bayburt – Kop Geçidi – Karda açık ordugâh – Yukarı Fırat – Erzurum – Kars yolu – Rus-Türk sınırı – Soğanlı Dağları – Yine Kars – Erzurum'a dönüş – Müstahkem şehir – Kâzım Karabekir – Zorluklar – "George" ve deve – Takviyelerin Trabzon'a gelişi

Kısım 4
RUS-TÜRK SINIRI-PATLAMAK ÜZERE OLAN MESELE
(s. 223)

General Beach'ten ziyaret – Kâzım Karabekir Paşa ile mülakat

– Demiryolunun onarımı için planlar – Yağmalanan levazımımız – Trabzon'a hareket – Güzel kamp - Takviyelerimiz – Bulunan saklanmış toplar – Erzurum'a "hasta" olarak dönüş – Büyüyen kafilemiz – Silahların çıkarılması için planlar – Mustafa Kemal'in gelişi – Sınırdaki sorunlar hakkında raporlar – Rus subayları, ayrıca Amerikan deniz subayı ve diğerlerinin katılması – Sınıra hareket –Tıkanmış demiryolu – Bir yük arabasında gece yolculuğu – Kars'taki Ermeni generaller – Güneye hareket – Kürt Dağ Reisi Hüseyin – Geçitten aşağı koşuşturma

Kısım 5
RUS-TÜRK SINIRI-KÜRTLER VE ERMENİLER
(s. 247)

Aras'ı geçiş – Kağızman'da karşılama – Şehir – Genel durum – Kürt eşkıyası Ömer Ağa – Görüşme – Petrolü tüketiyoruz – Zivin'e dönüş – Oltu mıntıkasında durum - Oltu tepelerinde kamp – Eyüp Paşa – Eyüp Paşa'nın birlikleri – Müslüman mülteciler - Soyguncuların cezası – Makineli tüfek talimi – Kürt millî oyunu – Kürtler harekete geçiyorlar – Arabamıza saldırı ve onbaşının vurulması – Yeniden Zivin'e dönüş

KISIM 6
TÜRK MÜTAREKESİ, BİR FİYASKO-MİLLİYETÇİ PARTİ'NİN KURULUŞU
(s. 267)

Türk silahlarının tahliyesi için düzenlemeler – Erzurum Konferansı hakkında söylentiler – Türkler razı olmuyor – Erzurum'a hareket – İstanbul'daki Başkomutan'a telgraf – Ermenilerin Müslümanlara yaptığı mezalime dair Tiflis'e telgraf – Araştırma yapmak üzere atanan Komisyon'la buluşma – Kürtler tarafından esir alınış – Silahlar çalınıyor – Başkomutan'ın adamlarımı Türkiye'den çıkarmak için telgrafla verdiği emir – Erzurum'a hareket – Kazım ve Mustafa Kemal'le görüşme – Konferans'ın sonucu – Milliyetçi Pakt – Sarıkamış'ta duruş – İstanbul'a gitme emri – Tiflis ve Batum – Bir Amerikan

destroyeri – Başkomutan'a rapor – Romanya ve Bükreş – Trieste, Paris ve Londra'ya yolculuk

BÖLÜM III: KEMALİST TÜRKİYE'DE
(Kasım 1919-Kasım 1921) (s. 287)

Yakındoğu Müttefik Kuvvetler Başkomutanı Korgeneral Sir Charles Harrington'un Giriş Yazısı ile

Kısım 1
LONDRA VE İSTANBUL
(s. 293)

Sir Henry Wilson ile mülakat - Lord Curzon ile mülakat - Raporlarımın kabulü - Talimatlarım - Paris ve Roma yoluyla Taranto'ya seyahat - Bir hastane gemisine biniş - Selanik'i ziyaret - Çanakkale Boğazı'ndan geçiş - İstanbul'da yeni bir kafile donatmak için emirler - *"A"* misafirhanesi - Heyetimin teşkili - Bunların eğitimi - Adrian Su Kemeri - Belgrad Ormanı - General Sir Tom Bridges - General Sir Henry Wilson - Amiral Webb - Amiral de Robeck - Iron Duke'te akşam yemeği - Tilki avı - Golf - Boğaziçi'nde bir itfaiye gemisi - Katırların gemiye yüklenmesi - Gemi ile Trabzon'a yolculuk - Anadolu'ya çıkış

Kısım 2
KIŞ MEVSİMİNDE ANADOLU
(s. 309)

Kış mevsiminde Trabzon – Hamsiköy'deki kamp – Zigana Geçidi – Gümüşhane'deki evimiz – Rum Piskoposu'nun ziyareti – Vavuk Geçidi – İranlı yolcular – Bitkin düşen adamlarım – Karda açık ordugâh – Bayburt'a varış – Kop'un başlangıcı – Türk dağcılarımız – Reisleri ve öküzleri – Tırmanış – Ankers'in iyi işi – Zirvede açık ordugâh – Noel gecesi – Zirvelerin arasından gün doğumu – Yoldaki zayiat – Erzurum'a varış.

Kısım 3
1920'DE ERZURUM
(s. 329)

Evimiz – Ordu Komutanı – Onun yetim askeri okulu – İklim –

Yiyecek – Kurtlar – Kafilemden birkaç kişiyi sahile gönderiyorum – Tutuklanmamız – Evraklarımı imha ediyorum – Bir ayak takımı tarafından etrafımız sarılıyor – Satranç oyunu – Askeri bir taarruz için Türk hazırlığı – Kazım Paşa cepheye gitmek üzere ayrılıyor – Onun yerine Kazım Bey geçiyor – Adamlara Mors muhaberesini öğretiş – Bir bahçe yapış ve bahçeyi ekiş – Barış şartları ilan ediliyor – Arabalarımız alınıyor – Subayımız geri çekiliyor – Muhafızlarımız yiyeceklerimizi çalıyor – Hastalanıyoruz ve zayıflıyoruz – İrlandalı şoförümüz Türklere katılıyor – Noel şenliklerimiz – Trabzon'daki Amerikalılar'dan bir kutu alıyoruz – Hapishaneye naklediliyoruz

Kısım 4
HAPİSHANE
(s. 355)

Bazı yansımalar – Ermeni esirler – Bina – Yeni Komutan – Hapishane arkadaşlarımız – Ermeni subaylar – Selâhaddin – Bir mektup – Cevabım – Dışarıdan yardım – Başka bir mektup – Sürpriz – Araştırma – Bunun sonucu – Bütün okuma-yazmadan mahrum bırakılış – Selâhaddin'in iyiliği – Kitapları – Mübadele söylentileri – Karargâh Kurmay Subayı'nın ziyareti – Sahile götürülmemiz için verilen emir – Hazırlıklarımız – Teğmen Hayri – Kaynak eksikliğimiz – "George"un topallaması – Pırnakapan'da kulübe – Kop – Bayburt – Hadrak –Gümüşhane – Zigana Hanı – Geçit – Hamsiköy – Trabzon – Orada gördüğümüz iyi muamele

Kısım 5
YİNE HAPİSHANE
(s. 377)

Trabzon'daki kale – İyi muamele – Bize hapishaneye döneceğimiz söyleniyor – Subayımızın İstanbul'a bir mektup gönderme teklifi – Ayrılışımız – Gümüşhane'deki Amerikalılar – Yine Erzurum Hapishanesi – Hapishaneye kumanda eden subayın nezaketi – Hesaplarım ve önlemlerim – Üzerimizde para aranıyor – Prens Toumanoff ve ailesi – Maket evim – Sözlüğüm – Hapishane avlusunda oturma izni – Bulgar subayı – Bir sigaradaki mektup – Antik caminin taslağı – Mehtap müziği

– Nuri Paşa'dan ziyaret – Diğer ziyaretler – Sahile gitme emri – Kop'ta müsademe – "George"un konuşması – Trabzon'daki konaklama yeri – Maman – Albay Baird geliyor – *H. M. S. Somme* gemisine alınıyoruz

Kısım 6
MÜBADELE VE VATAN
(s. 407)

Türkler kağıtlarımı ve kutumu geri veriyor - Mübadele için düzenlemeler - İngilizler 140 esiri geri alacaklarını bekliyorlar - Bizden başka yalnızca üç esir hazır - Kruvazöre biniyorum - Yüksek Komiser mübadele için makama telgraf çekiyor - Bir kere daha İstanbul - Albay ve Bayan Gribbon'ların misafirperverliği - Amiral Sir Reginald Tyrwhitt - Onun daveti - Şef - Mülakatımız - Büyükelçilik personeliyle akşam yemeği - Birikmiş yazışmalar - Adamlarım Büyükelçilik'te ağırlanıyor - Sir Charles ve Bayan Harington'la öğle yemeği - Şef'in Savunma Bakanlığı'na telgrafı - Muhabirler ile görüşmeyi reddetmek için sebepler - *Centaur* ile Malta'ya gitmek üzere denize açılış - Gelibolu Yarımadası'nda Alçıtepe'nin konumu - *Centaur*'un son sürat tecrübesi - Malta - Lord ve Bayan Plumer'in nezaketi - Valetta'daki saray - Kale - General Harrington'dan gelen telgraf - Sir John de Robbeck ile akşam yemeği - *Somme* bizi Napoli'ye götürüyor - Kurtarıcılarımızı ağırlama - "George"un demiryolu faciası - Paris - "George" yeniden bize katılıyor - Londra'ya geliş - Adamlarımın tavsiyesi - Sir Henry Wilson - Çöküş - Tıp heyetinin tavsiyeleri - Yeni nizamnameler - Güney Fransa'ya ziyaret - Majesteleri Buckingham Sarayı'nda heyetimizi kabul ediyor - Dışişleri Bakanlığı'nda Lord Curzon'la görüşmeler - Terhis - Emeklilik

DİZİN
(s. 431)

Resim Listesi

Resim	Sayfa No
Dicle Nehri'nde seyahat	*57*
Dicle Nehri	*66*
Bisidun Kayası	*78*
Kuzeybatı İran	*98*
Bolşevik vapuru "Ermeni"	*136*
Yakın Doğu haritası	*146*
İstanbul'da Boğaziçi	*163*
Rus-Türk sınırının taslak haritası	*175*
Gürcü Yolu	*187*
Gürcü Yolu (Devam)	*190*
Zigana Geçidi	*205*
Kop Geçidi	*211*
Kop Geçidi (Devam)	*214*
Trabzon etrafında sahil memleketi	*227*
Rus-Türk sınırı	*237*
Hüseyin Bey'in memleketi-Yukarı Aras Vadisi	*243*
Eyüp Paşa'nın memleketi Oltu	*257*
Eyüp Paşa'nın memleketi (Devam)	*260*
Sınır manzaraları	*273*

İstanbul'a dönüş 275
Galata Tepesi'nden Boğaziçi'ndeki müttefik donanma 304
Trabzon'da karaya çıkış 308
Sahil silsilesi 314
İç bölgelere giden yol 320
Kop Geçidi 324
Evimizde mahkumiyet 332
Erzurum 333
Tutuklanmadan önce Erzurum'da 337
Albay Rawlinson 347
Ahşap maketin fotoğrafı 353
Erzurum hapishanesi 368
Sahil yolunda 373
Denize doğru iniş 374
Mübadeleyi beklerken 376
Gerisin geriye hapse yolculuk 385
Ahşap ev maketi 391
Erzurum'da hapishanenin doğu tarafındaki antik cami 394
Sahile son seyahat 397
Mübadeleden önce Trabzon'daki kafile 402
Serbest bırakılış 413
Ege Denizi'nden Çanakkale Boğazı'na giriş 418
Paris'te Baron Robert Rothschild'in evindeki parti 423

Sunuş:
Alfred Frederick Rawlinson (1867-1934)
ve Hatıratı Üzerine

Alfred (Frederick) Rawlinson 18 Ocak 1867 yılında doğmuştur. Ailesi Büyük Britanya'nın doğusundaki Norfolk'un merkezi olan Norwick şehrindendir. Ünlü İngiliz devlet adamı **Lord Curzon**'un yeğenidir. Babası Tümgeneral **Sir Henry Rawlinson**'dur. Askeri kişiliği yanında ünlü bir arkeolog olan babası **Sir Henry Rawlinson** İran'ın Kirmanşah bölgesindeki **Darius** (M.Ö. 549-485)'un *"Bisidun Kayası"*ndaki antik Pers yazısını okuyan bir bilim adamı idi.

Alfred Rawlinson askeri eğitim sonrası İngiliz ordusuna deniz subayı olarak katılmıştır.

Daha sonra askerlikten ayrılarak iş hayatına atılan **Rawlinson** I. Dünya Harbi'nin patlak vermesi üzerine Ağustos 1914 tarihinde yeniden gönüllü olarak askerlik hayatına dönmüş 23 Mart 1922 tarihinde Albay rütbesiyle terhis olmuştur. 1 Haziran 1934 tarihinde ölen Albay **A. Rawlinson "Albay Toby"** lakabıyla da anılmaktadır.

Rawlinson Hatıratı'nın Birinci Bölümü Azerbaycan'da geçen olayların ağırlıklı olarak anlatıldığı dönemi kapsamaktadır. Bilindiği gibi 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında Rus ordusunun Doğu Anadolu ve Transkafkasya'dan çekilmesi sonrası ileri harekat başlatan Türk ordusu bir yıl içinde Gürcistan-Ermenistan sınırına dayanmıştı. Brest Litovsk Antlaşması sonrasında Transkafkasya'da gelişen bağımsızlık hareketleri sonrasında Türk Devleti ile Transkafkasya milletleri (Ermeniler,

Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri) temsilcileri ile Trabzon görüşmeleri başlamış, Türk Devleti'nin isteği doğrultusunda *"Maverayı Kafkas Cumhuriyeti"* muhatap olarak ortaya çıkmıştır. Trabzon görüşmelerini bu üç milletin temsilcilerinin Batum'da Türkiye heyetiyle görüşmeleri takip etmiş ve bu görüşmeler sonrasında 26 Mayıs 1918 tarihinde Maverayı Kafkas Cumhuriyeti dağılmış, aynı tarihte Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri kurulmuş ve bu devletler Türkiye ile Batum Antlaşması'nı imzalamışlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti ise geçici başkent Gence olmak üzere 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir.

Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü, Ermeni Bolşevik Lideri **Shaumian**'ın başında bulunduğu Baku Komünü'nün denetiminde idi. Azerbaycan Cumhuriyeti Türkiye'nin desteğini sağlamak üzere Batum Antlaşması'na ek gizli bir antlaşma daha yaparak Türk ordusunu Transkafkasya'ya davet etmiştir. Bu doğrultuda **Nuri Paşa** komutasında Gence'de oluşturulan **"Türk-İslam Ordusu"** Mayıs 1918'den itibaren Bakü'nün kurtarılması amacıyla Kafkas harekatını başlatmıştır.

Hatırat'ın II. Bölümü, Mondros Mütarekesi sonrasında Erzurum merkez olmak üzere Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki gelişmeleri takiple görevlendirilmesidir. Mondros Mütarekesi sonrasında, mütareke hükümlerinin İngiliz politikası doğrultusunda uygulanabilmesini sağlamak amacıyla İngiltere, yetenekli elemanlarını Anadolu'nun değişik bölgelerine kontrol amaçlı olarak görevlendirmişti. **Rawlinson**'un Erzurum'daki görevi Mondros Mütarekesi hükümleri gereği Türk ordusunun silahlarının toplanması, Türk ordusunun terhisinin tamamlanması, mütareke hükümlerine aykırı gelişmelerin önlenmesi olarak sıralanmaktadır.

Atatürk düşmanlığını kendilerine görev addeden bazı çevreler, **Rawlinson**'un Erzurum'da Mondros sonrasındaki bu görevlendirilmesini **Mustafa Kemal Paşa**'nın İngiltere ile işbirliğinde bir milat olarak nitelendirmektedirler. **Rawlinson**'un **Lord Curzon**'un yeğeni olmasını da iddialarına bir dayanak olarak değerlendirmektedirler. **Rawlinson**'un bu hatıratı **Atatürk** düşmanı çevrelerin gündeme getirdikleri *"İngilizlerin adamı!"* gibi iftiralara açık cevaptır. Özellikle Erzurum Kongresi'nden bir gün önce, 9 Temmuz 1919 tarihinde **Rawlinson**'un **Mustafa Kemal Paşa** ile alelacele yaptığı görüşmede, Kongre'nin toplanmaması isteği, aksi halde zor kullanacağı tehdidine **Mustafa Kemal Paşa**'nın sert tepkisi ve davranışı **Rawlinson**'u geri adım atmaya mecbur bırakmış-

tı. **Rawlinson**'un bu ifadeleri ve Atatürk'ün tepki ve cevabı daha geniş olarak **Mazhar Müfit Kansu** Bey'in *"Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber"* adlı eserinde (C.I, s. 43-46) yer almaktadır.

Milli Mücadele yıllarında bir yandan kendilerince *"Kuzey Kürdistan"* denilen Türkiye'nin güneydoğusu üzerinde çalışmalar yapan **Bnb. Noel**'in faaliyetleri görülürken diğer yandan Erzurum'da İngiliz temsilci olarak bulunan **Albay Rawlinson**'un buna benzer bir faaliyete yöneldiği ve Ankara Hükümeti'ni zor duruma sokmak için bölgeyle ilgili oldukça geniş bir rapor hazırladığı anlaşılıyor. Tutukluluk döneminden sonra İngiltere'ye dönen **Rawlinson** bu raporu İngiliz makamlarına sunacaktır. **A. Rawlinson** tarafından 4 Mart 1922 tarihinde yazılan ve 17 Mart'a kadar Sömürgeler Dairesi memurlarınca zabta alman rapor ve tutanaklar, Anadolu'da çıkarılması düşünülen bir Kürt isyanına İngiliz desteği sağlanması ihtimalleri üzerinde durmaktadır.

Rawlinson, Doğu bölgeleriyle ilgili raporunda, müsait durumdaki her Türk'ün doğu ve batı cephelerinde seferber edilmiş olması sebebiyle, Kürtlerin Anadolu'nun doğu bölgesinde çoğunluk haline geldiklerini, bölgedeki Türk karakollarının Kürtlerce düzenlenen baskınlara maruz kaldıklarını zikretmekteydi.

Rawlinson, devamla Kürt liderlerinin durumlarından hoşnut olmadıklarını, Türklere düşmanlık beslediklerini, az bir para ya da silah karşılığında ikna edebileceklerini, böylece her reisin kendi bölgesindeki Türk karakol ve garnizonlarına saldırabileceklerini iddia ediyordu. **Rawlinson** raporunun sonlarında muhtemel bir Kürt isyanında: **Oltulu Recep Paşa**'nın Erzurum'u ele geçirebileceğini, **Eleşkirtli Hüseyin Paşa**'nın Kara-Kilise ve Beyazıt'ı, halihazırda isyan durumunda olan Dersim Kürtlerinin de Erzincan'ı ele geçirebilecek durumda olduklarını söylemektedir (Koçgiri İsyanı, 1919-1921). **Rawlinson** bu isyanı bizzat gözlemlemiş ve aşiretlerin liderlerini bizzat görüp, onlarla görüşmüştür.

Sömürgeler Dairesi Ortadoğu Bölümü Araplarla ilişkiler Danışmanı **T. E. Lawrence**, **Rawlinson**'un raporuna bir not düşerek, *"dağınık bölgesel hareketlerin yalnızca bir takım polisiye tedbirler alınmasına yol açacağını ve bunun Kemalistlere önemli bir güçlük çıkarmayacağını, bölgede bir gücü bir ihtilale/isyana teşvik etmek için, savaş içinde Hicaz harekatına İngilizlerin yardımcı olmalarına benzer, yabancı bir idarenin uzmanlarının mutlaka temin edilmesi ve görevlendirilmesi gerektiğini"* vurgulamıştır.

Ayrıca **Lawrence**, ihtilal bölgesini uygun görmemekte, bir Kürt hareketinin ancak kendilerinin temin edeceği üsler, silahlar, personel ve para ile mümkün olabileceğini ve yardımın Arap isyanı boyutunda olması gerektiğini ileri sürüyordu. **T. E. Lawrence**'in belirttiği miktar İngilizlerin Arap isyanını gerçekleştirmek için yaptıklarını 8 gemi, 50 subay, 5 milyon sterlin nakit, 16 milyon sterlin kadar tutan malzeme, eleman ve bloke para yardımıdır[1].

Hatırat'ın III. Bölümü İngiltere'yi temsilen bölgeye geldikten sonra Ankara'da TBMM'nin açılışı, Misak-ı Millî ve İstanbul'un işgali sonrasındaki gelişen olayları kapsamaktadır. İşgal sonrası Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağıtılması ve Milli Mücadele yanlısı milletvekillerinin Malta'ya sürülmesine karşılık olarak Erzurum'da tutuklanması ve tutukluluk dönemi anlatılmaktadır.

Özellikle hatıratın sonunda 1923 baskısında yer alan terhis sonrasını anlatan **Rawlinson**'un üzüntülerini dile getirdiği bölüm de ilginçtir. Bir İngiliz milliyetperveri, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun sadık bir ferdi, bu doğrultuda sağlığını, servetini, aile düzenini feda etmiş bir subay olarak emeklilik aşamasında gördüğü muamele karşısında bir tepki olarak kaleme aldığı sonuç bölümü daha sonraki baskılardan çıkarılmıştır.

Alfred Rawlinson'un *"Ortadoğu Hatıraları"* adını taşıyan bu hatırat, yakın tarihimizin önemli olaylarına, Bolşevik İhtilali sonrası Kafkasya'daki gelişmelere, I. Dünya Savaşı sonrası Mondros Mütarekesi'nin Anadolu'daki uygulamalarına, Türk-Ermeni ilişkileri ve İngiltere'nin geleceğe dönük politikalarına ışık tutabilen bir eserdir.

Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay

Bostancı, Ağustos 2015

1 Bkz. **Robert Olson**, *"The Second Time Around: British Policy Toward the Kurds (1921-1922)"*, Die Welt des Islams. XXVII (1987), s. 93-96.

Yazarın Önsözü

Bir süreden beri dostlarım, birçok acayip yerde birçok maceralar yaşamış olan bendenizi, son birkaç yıldır başıma gelen bir çeşit yaşam biçimi hakkında bilgi sahibi olmayan birçok insanın ilgisini çekebilecek tecrübelerimi kaleme almam gerektiği hususunda, biraz hırpalayarak, dahası adeta "tekmeleyerek", beni etki altına almak için biraz sıkıntı çekmekteydiler.

Bu nedenle, burada, 1918'in ilkbaharından sonra, dünyanın diğer kısımlarındaki birçok yıldan sonra bir kere daha Doğu'ya gittiğim zaman, meydana gelen maceralarımın bir kısmı ile başlıyorum.

Böyle bir hikayenin nasıl yazılması gerektiği hakkında hiçbir şey bilmeyerek, okuyucularımın, bu kitabın önlerine getirmek için gayret ettiği başka türlü deneyimlerin çeşitliliğini göz önüne alarak, *"yazmak"* konusundaki tecrübesizliğime tahammül edeceklerini ummaktayım.

Mümkün olan her yerde siyasi meselelerden kaçınılmış ve yalnızca okuyucunun ilgili olayları anlamasına olanak sağlamak için gerekli olduğu zaman süregelen gerçek koşullar hakkında bazı bilgiler verilmiştir.

Her zaman bana göstermiş oldukları nezaket ve özellikle bu kitabın özel bilgilere sahip olan değişik bölümlerine yazdıkları giriş yazıları ile katkı sağlayarak beni onurlandırdıkları için son komutanlarım **Tümgeneral Dunsterville**'e, **Orgeneral Sir George Milne**'e ve **Korgeneral Sir Charles Harington**'a minnettarlıkla teşekkürlerimi sunarım. Onla-

rın komutası altındayken, onayladıkları şekilde emirlerini yerine getirebildiğim için çok memnunum.

Bu kitaba yazmış olduğu genel giriş yazısı için ve diğer birçok durumda bana karşı gösterdiği büyük nezaketten ötürü, hem eski bir dostum hem de Şef'im olması hasebiyle **Amiral Sir Percy Scott**'a iki misli teşekkürlerimi sunuyorum.

A. RAWLINSON
Londra, 15 Ocak 1923

(Eserin birinci baskısının önsözüdür.)

Yazarın Üçüncü Baskıya Önsözü

Benim ilk kitabımı iyi karşılayan basın ve kamuoyuna candan teşekkürlerimi ifade etmeme imkan veren bu daha ucuz baskıyı yayınlama fırsatını elde etmek hususunda can atmaktayım.

Bunun başarısı oldukça büyük olmuştur, öyle ki yalnızca bu baskı indirilmiş bir fiyatla yayınlanmamış, aynı zamanda Ağustos 1914'ten Haziran 1915'e kadar Batı Cephesi'ndeki maceralarımı anlatan başka bir kitap yazmak konusunda da bana cesaret vermiş olup, bu kitap bu yıl sonundan önce yayınlanacaktır.

*"Yakın Doğu'da Maceralar"*ın okuyucularından dünyanın her tarafından birçok mektup almış bulunmaktayım. Bu mektupların hepsi, mücadelelerimize sempati ve en derin şekilde takdir ettiğimiz ve hak ettiğimizin ötesinde olduğunu hissettiğimiz kafilemize karşı nezaket hislerini ifade etmektedir. Elimden geldiği ölçüde kalemim hesabına bütün bu mektupların hepsine cevap vermeye gayret etmekteyim, ancak herhangi birilerini ihmal etmişsem, özür dileklerimi ve göstermiş oldukları sevgiden dolayı en büyük teşekkürlerimi kabul etmelerini bana mektup yazan okuyucularımdan rica ediyorum. Anlayacaklardır ki, şiddetle vazifem olarak kabul ederek üzerinde çaba sarf edebildiğim bu konu ile ilgili gayretlerimiz, ne var ki, sağlığımız ve gücümüzle sınırlı olup, bunların her ikisi de, benim durumumda, hâlâ çok arzu edilen hususlardır.

Okuyucular, kesinlikle şu üç adam hakkında birtakım şeyler öğren-

mekten memnun olacaktır: **Ankers**, **Leadbeater** ve **Carter**, bunların hepsinin sağlığı iyi durumdadır ve çalışmaktadırlar. **Ankers** Kanada'da, **Leadbeater** Manchester mıntıkasında kamyon şoförlüğü yapmakta ve **Carter** babasının Norfolk'taki çiftliğindedir. Onlarla devamlı olarak haberleşmekteyim ve gelecek Noel'de, metindekilerden daha mutlu koşullar altında, memlekette bir Noel yemeğinde toplanabilmek en samimi arzumuzdur.

Her zamanki sadık dost *"George"*, hâlâ turp gibi ve benim değişmez yoldaşım ve her zaman değerli dostum olmaya devam ediyor.

A. Rawlinson

Deniz kenarında
12 Eylül 1924

Genel Giriş
Amiral Sir Percy Scott

Bu kitabın yazarıyla ilk defa 1915 yılının başlarında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nda tanıştım. Henüz hava saldırılarına karşı Londra'yı müdafaa etmekle görevlendirilmiştim ve Bay (şimdi Lord) **Balfour**, bu tayin kararını tebliğ ederken, bana Londra'yı korumak için gerekli vasıtaları veremeyeceğini söyledi. Bu vazife kulağa çok hoş bir işmiş gibi gelmiyordu, ancak savaş zamanında ne vazife olursa üstlenilmelidir.

Daha önce **Toby Rawlinson**'la tanışmamış olmama rağmen, O'nun kariyeri hakkında biraz bilgi sahibiydim. On Yedinci Lancerlar'da bulunmuş olduğunu ve birçok defalar İngiltere için polo oynadığını ve otomobil yarışlarının ilk günlerinde mekanik bilgisinin kendisine bir servet kazandırmasını sağlamak üzere askerlikten ayrıldığını biliyordum.

Bu heyecan verici eğlence **Rawlinson**'a boynunu kırmak için yeterince şans vermemiş gibi görünüyordu; uçmak daha tehlikeliydi, böylece yeni bir eğlence buldu ve Uluslararası Pilot Sertifikası verilen üçüncü kişi oldu. Kıtadaki en erken uluslararası toplantılarda British Aero Club'ı temsil etti ve O ve **Rolls** uçucuların en cüretlisi olarak kabul ediliyorlardı; Her ikisi de Temmuz 1910'da Bournemouth'taki uluslararası yarışlarda kaza yaptılar. **Rolls** öldü, ama **Rawlinson** kurtuldu. Daha sonra iş hayatına atıldı, fakat savaşın patlak vermesi üzerine bunu da bıraktı ve Ağustos 1914'te gönüllü olarak kendisini, otomobilini ve makineli tüfeklerini Fransa'daki Genel Karargâh'ın emrine verdi. O zamandan

kendisi ile tanışma memnuniyetine eriştiğim zamana kadarki maceralarının hikayesi büyük bir kitabı doldururdu. Sonunda havaya uçtu ve ölmesi gerekiyordu, ama ölmedi.

Toby'nin karakter ve kabiliyeti hakkında çok şey bilerek ve tabiri caizse samansız kerpiç yapmak gibi bir işi almış olarak, O'nun bana yardım edecek adam olduğunu düşündüm, böylece O'nu Hava Savunma'ya aldım ve Londra sakinleri hava saldırılarına karşı şehirlerinin savunulmasındaki yardımlarından ötürü O'na teşekkür borçludurlar. Benim açımdan şunu katiyetle söyleyebilirim ki, O'na verdiğim en zorlu işlerin üstesinden gelecek daha büyüleyici başka bir subayım olamazdı, dahası O bu vazifeleri yapmaktan hoşlanır gibiydi.

Albay Rawlinson kendisine daha önemli ve daha tehlikeli bir iş bulana kadar Hava Savunma'da kaldı. Gönüllü bir otomobil yarışçısından sonunda bir yarbay olması ve C.M.G.[1], C. B. E.[2] ve D. S. O.[3] nişanları ile taltif edilmesi ve ayrıca dört defa cepheden gönderilmesi O'nun bu işi yürütürken gösterdiği kabiliyete delâlet etmekteydi.

Kitabı, tek başına çekici bir biçimde, Yakın Doğu'daki maceralarının; birçok denizciyi serseme çevirecek oldukça zor şartlar altında bir Bolşevik gemisini ele geçirerek Bakü limanından bunu çıkarmasının hikayelerini anlatmaktadır. Doksan altı düşmana karşı dört adam, yalnızca kendisini havaya uçurma seçeneği, dört adamı, doksan altı düşmanı ve gemi ile, dinamit ile, birçoklarının pek hoşlanmayacakları bir durumdadır; fakat bu durum, O'nun bundan otuz altı saat sonra oldukça iyi bir akşam yemeğinin tadını çıkardığı hususundaki açıklamaları göz önüne alınınca, **Rawlinson**'un yaradılışına uygun gibi görünüyordu.

Bununla beraber bu hikayenin oldukça kederli bir yanı var ki, korkarım bu, bu ülkedeki pek çok erkek ve kadını üzüntüye sevk edecektir. **Albay Rawlinson** 1914'te üniformasını giydi ve Mart 1923[4]'e kadar bunu

---

1 Çev. N. İki askeri aziz olan Aziz Michael ve Aziz George adına adlandırılan ve kamu yararına ya da yabancı ülkelerde olağanüstü hizmetler göstermiş kişilere verilen nişandır.

2 Çev. N. Britanya İmparatorluğu Nişanı anlamında olup, Şövalye rütbelerinden birisidir

3 Çev. N. Ulusun ve Britanya İmparatorluğu'nun yararına üstün hizmetlerde bulunmuş bir kişiye verilen nişandır

4 Çev. N. Bu tarihte bir hata var. Zira Rawlinson 23 Mart 1922 tarihinde ordudan terhis edilmiştir.

üzerinden çıkarmadı. Yirmi ay boyunca bir Türk hapishanesine atıldı ve neredeyse açlıktan ölüyordu, bunun neticesi olarak sağlığı yaşam boyunca bozuldu. 1914'te O'na 500 pounddan fazlaya mal olan ve bütün savaş boyunca değerli hizmetler vermiş olan iki makineli tüfek de dahil olmak üzere, sahip olduğu her şeye Türkler tarafından el konuldu. Ne var ki, yalnızca sınırlı bir ay sayısı müddeti için minnettar ülkesi O'na haftada 57 sterlin 8,5 pens ödemektedir ve ne tutukluluğu için ne de kaybettiği malları için her türlü tazminatı da reddetmiş bulunmaktadır.

Medenî bir ülkede yedi yıldan fazla bir süre boyunca böylesine iyi ve cesur faal hizmetin yeterli bir tanıma olarak buna saygı gösterilmesi gerektiği bana inanılmaz görünmekte ve ülkelerine hizmet etmek için kendilerini seve seve bu yola adayacak olan adamlar için askeri düzenlemeler ile yapılan muamele böyle ise, bu düzenlemeler değişinceye ve yeterli tazminat verilinceye kadar Britanya halkının tatmin olmayacağını hissetmekteyim.

BÖLÜM I
GİZLİ ORDU
(Mayıs-Kasım 1918)

Dunsterforce'un Komutanı (1918) Tümgeneral L. C. Dunsterville'in
Giriş Yazısı ile

Bölüm I'e Giriş
Tümgeneral L. C. Dunsterville
Dunsterforce, 1918

Dunsterforce'un talih veya bedbahtlıklarını paylaştığı hikayesinde **Yarbay Rawlinson**, okuyucuya içerisinde başlıca kişi olarak yer aldığı ve bu nedenle en dolu bilgi ile konuşabildiği değişik olayların oldukça canlı bir resmini sunuyor.

Trajedinin yakınından komedinin zirvelerini takip ettiğini bilmemize rağmen, İran'dan Bakü'ye gitmesi icap eden birliğin içerisinde bulunduğu vaziyet gülünç bir durum kazanmıştır.

Yarbay Rawlinson, okuyucunun bütün bu olayların trajedisini takdir etmek hususunda başarısız olacağı, olayların komik tarafında yaşamaktadır. Kazvin'de bana rapor edildiğinde tarih 7 Temmuz 1918 idi. O'nun yatak takımını daha ziyade çeşitli savaş silahlarına örtü olarak kullandığını gördüğümde şaşırdığımı itiraf etmeliyim. Bir makineli tüfeğin ya da buna ait bir parçanın yastığının altından çıktığını hatırlıyorum. Hemen, sıradan bir tip olmayan ve muhtemelen diğerlerini de etkileyebilecek bir kişi ile karşı karşıya olduğumu anladım. Bir Ford kamyonetinden silahlı bir araba imal edilmesini iyi bir şekilde hatırlıyorum. O'nun bu araba *"sağlam"* malzemelerden inşa edilmiştir dediğini görüyorum. Ya hafızam beni yanıltıyor ya da O ve ben *"sağlam"* kelimesinin anlamını farklı düşünüyoruz. Hatırlayabildiğim kadarıyla, malzemeler büyük oranda parşömen kâğıdı ve zamk, belki de biraz karton idi ve şüphesiz ki bunlar zırhlı araba imalatında kullanılan *"sağlam"* malzemeler değildir. Malzeme ne olursa olsun, araba

bakılacak en olağanüstü şeydi ve dış görünümün çok şey ifade ettiği bir memlekette muhtemelen gerçeğinden bile daha üstün olabilirdi.

Bakü'deki son günlerin anlatımı ve son uçuş, o heyecan verici günlerde meydana gelen hadiselerin oldukça gerçek bir resmini vermektedir.

Canlı olarak geri dönmesi uzak bir ihtimal olduğu için Türk iletişim hattı üzerindeki bir köprüyü havaya uçurmak hususundaki planından hoşlanmayacak kadar O'nu seviyordum; ancak bu cesur bir plandı; son ayrıntısına kadar üzerinde çalışılmış ve bu planın başarısı kendisini tehlikeye atacak liderinin ellerindeydi. Yalnızca savaş zamanında değil, ayrıca barış zamanında da birçok insan başkalarının hayatları hususunda oldukça umursamaz davranmakta olup, bir adamın bu konudaki umursamazlığının yalnızca kendi hayatı ile sınırlı olduğunu görmek memnuniyet verici bir şey idi.

O'nun birçok maceralarının bazılarını anlatmaya ikna edilmesinden ötürü memnunum ve bu kitabın hak ettiği başarıya ulaşmasını dilerim.

L. C. DUNSTERVILLE
Man Adası
22 Kasım 1922

Kısım I
Doğu'ya Dicle Nehri'ne Doğru

Savunma Bakanlığı - Amiens önünde Dördüncü Ordu Karargâhı - "Hızlı" konvoy - Denizaltı saldırısı - Malta - İskenderiye - Kahire - Avustralya Süvarisi - Süveyş - Kızıldeniz - Aden - Yüzbaşı Cockman - Muskat - Hürmüz Boğazı - Fırat'ın ağzı

Nisan 1918'de, daha evvel katılmış bulunduğum Londra'nın Uçaksavar Savunma Birimi'ndeki komutanlığımın rahatlamış olduğu hususunda bir haber aldım ve bundan kısa bir süre sonra tarafıma, uzun yıllardır, hem savaştan önce hem de savaş sırasında tanıma ayrıcalığına sahip olduğum Genelkurmay Başkanı (**Sir Henry Wilson**) ile bir görüşme yapmak üzere Savunma Bakanlığı'na gitme talimatı verildi.

Kendine özgü ani ve sarsıcı tavırlarla beni büyük bir nezaketle karşıladı, sohbet çok hoş geçti ve aşağıdaki şekilde cereyan etti:

Genelkurmay Başkanı: *"Evet, Toby, şu anda ne yapıyorsun?"*

Ben (büyük bir çekingenlik ile): *"Bir yerlerde hizmet görebilmeyi ümit ediyorum, efendim."*

Genelkurmay Başkanı: *"İran'a gider misin?"*

Ben: *"Kesinlikle, efendim."*

Genelkurmay Başkanı: *"Ne zaman yola çıkabilirsin?"*

Ben (daha fazla güven ile): *"Tren saat kaçta yola çıkıyor?»*

Bu ifade onu tuhaf bir şekilde gülümsetti ve her şey yoluna girdi.

Daha sonra, oldukça farklı sınıftaki bir kişinin, dünyanın bu bölümüyle ilgili belirli bir çalışma yapmakta olan Genelkurmay'dan bir albayın yanına geçtim.

Yüksek rütbeli subay şapkası altında uyuyormuş gibi görünen ve o şekilde hareket eden bu beyefendi insanlara tepeden bakmaktan son derece memnun oluyordu ve söze başladı: *"Seni İran'a göndereceğim"*. Bunun üzerine cevaben bahsedilen yere gitmekten onur duyacağımı söyledim ve ülke hakkında genel birkaç açıklamadan sonra üzerinde çalışmam için bana bir tomar kağıt verdi ve beni odadan sepetledi ve böylece **"Gizli Ordu"**[1] olarak bilinen birlikle bağlantım başlamış oldu.

Bu kağıt tomarı tarif edilmeye değer.

Bu özel hizmet için seçilen subaylar olarak, ilk olarak dikkati çeken konu gidilecek ülkede karla kaplı yerlerde kutup soğuğuna maruz kalınırken, ovalarda ise tropikal bir sıcaklık etkisi altında kalınacağı hususu olmuştur. Dolayısıyla onları sıcak tutması için kürklü paltolara ve şapkalara, kar ayakkabılarına, kürklü uyku tulumlarına, kar gözlüklerine ve sıfırın altındaki sıcaklıklar için değişik özel araç gereçlere gereksinim duyacaklar, aynı zamanda bunlara ek olarak yanlarında aşırı sıcaklıklar için hafif giysiler, tropik gazlı bezler, güneş şapkaları, yatmak için ince şilteler, sivrisinek tülleri ve güneş gözlükleri bulunduracaklardı. Sonra bunu, Londra'da beyefendinin izah etmesi ile anlaşıldığı gibi ve şüphesiz malzeme satan müteşebbis firmalar tarafından ona verilmiş olan ayrıntılı bir liste takip ediyordu. Talep edilen konu üzerinde dikkat ve büyük bir keyifle konuyu çalıştım.

Ne var ki bir sonraki kağıt ilginçlikte birincisini gölgede bırakıyordu ve burada, bu özel hizmet için görevlendirilen subaylardan kendi başlarına yukarıda sıraladığımıza benzer araç gereçleri tedarik etmeleri isteniyordu ki, bu şekilde tedariklerini karşılayabilmeleri için onlara belirli bir finansal desteğin sağlanmasına karar verilmişti. Bu amaçla, onlara

1 *"Gizli"* ya da *"Hayalet"* Ordu, personelinin, çoğu Fransız Cephesi'nden gelme gönüllü subaylar arasından dikkatle seçilerek oluşturulan, seçildikleri andan itibaren bunların gözden kaybolmalarıyla bilinen bir birlikti. Bunların arkadaşları onların oldukça ümitsiz ve bilinmeyen bir teşebbüs için Doğu'ya gittiklerini biliyorlardı.

siparişlerinin gerekli sertifikalarını üretmek hususunda yetki verildi ki, bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere gidip vezneden beş poundluk özel bir hibe meblağı çeksinler!

Bu probleme bir çeşit pratik çözüm bulma aracı olan cihaz hüviyetindeki büyüteç bir cam vasıtasıyla konu üzerinde hakkıyla çalışma yaparak, bir şekilde daha değişik biçimde yaşanılan daha önceki tecrübeler, bununla beraber beni tam anlamıyla konuya yabancı bırakmamıştı. Çözüme çabuk ulaştım. Buna göre yukarıdaki bütün bu giysi ve teçhizatlar subayların sefil insan biçimlerini korumak için varlardı ve bu nazik beş poundluk hibe de aynı cömert niyete sahipti.

Bu nedenle şu sonuca ulaştım: Eğer beş poundu yiyecek ve içecek biçiminde gövdeye indirirsem, bu, her iki iklim bölgesinde de muhtemelen yetersiz harici koruma biçiminde yapılacak olan çabadan daha etkin bir biçimde amaca cevap verirdi ve derhal parayı gerektiği şekilde çektim ve oldukça tatmin edici sonuçlarla öylece harcadım.

Mayıs'ın 2'sinde yanıma bir malzeme çantası, iki otomatik tabanca, fotoğraf makinemi ve şahsi malım olan ve Ağustos 1914'den beri benimle gittiğim her yere gelen iki sadık makineli tüfeğimi alarak, Doğu'ya gitmek üzere Londra'dan ayrıldım. Yolumun üzerindeki Fransa'da durdum ve o zamanda Versailles'daki Müttefik Yüksek Savaş Konseyi'nin İngiliz üyesi olmak şeklindeki sevimsiz vazifesinden henüz kurtulmuş olan ve *Boche*[2]'ler **Gough**[3]'un Beşinci Ordusu sayesinde kırıldıktan sonra, Amiens'i savunmak üzere eski Dördüncü Ordu'sunu tekrar teşkil etmek için geri gönderilmiş bulunan biraderimde[4] geceyi geçirdim.

Dördüncü Ordu Karargâhı'nı, Amiens yakınlarındaki Flexicourt'ta güzel bir şatoda buldum. Orijinal Dördüncü Ordu'nun dağıtılması üzerine değişik farklı görevlere atanmış eski Ordu personeli, tayin edildikleri yerlerden geri çağırılarak yeniden toplanmıştı, bunların hepsi sıkı bir şekilde çalışıyorlardı ve tıpkı tatillerden sonra yeniden bir araya gelen okul çocukları gibi eski mesai arkadaşları ve dostlarıyla yeniden

---

2 Çev. N. *Boche*, Fransızlar ve Belçikalılar tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar için kullanılan argo bir terimdir.

3 Çev. N. **General Sir Hubert de la Poer Gough**, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916'dan 1918'e kadar İngiliz Beşinci Ordusu'nun komutanlığını yapmıştır.

4 O zamanda **General Sir Henry Rawlinson** Dördüncü Ordu'nun komutanlığını yapmakta idi; şimdi (1923) **Lord Rawlinson**, Hindistan'da Başkomutan'dır.

bir araya gelmekten dolayı hoşnuttular.

Bunların hepsi önlerindeki işin ne derece ciddi ve ne derece *"çetin"* olduğunun farkındaydılar ve geçilmez bir cephe göstermek ve savaşın gelecekteki seyrinin bağlı olduğu Almanlar'ı tutmak hususunda Dördüncü Ordu'ya yüklenen sorumluluğun da bilincindeydiler. Bunların o zamanlarda yapmış oldukları bu iş o kadar iyi idi ki bugün tarihin şanlı bir sayfasını teşkil etmektedir.

Paris'e otomobille gittim. Oradan, 7 Mayıs'ta Marsilya'ya gitmek üzere ayrıldım. Ertesi gün burada kurulmakta olan *"Hızlı"* olarak bilinen konvoyu bulmak üzere Marsilya'ya geldim. Bu konvoy her biri 10.000 ton çeken yedi büyük yolcu gemisinden müteşekkil olup, bu gemilere beş Japon torpido-botu eşlik etmekteydi ve her an bir denizaltı saldırısına maruz kalınabileceği iyi bilinmekteydi.

Orient Line şirketinin *Omrah* adlı gemisi üst subaylara ayrılmıştı, bu gemide yerimi ayırdım ve ertesi sabah gemiye binmek için hazırlık olarak Hôtel Splendide adlı bir otelde geceyi geçirdim. Marsilya, uzun zamandan beri bildiğim bir şehir olup, bu zamanda oldukça ilginçti; liman gemiyle ve rıhtımlar tıka basa askeri malzeme ile doluyken şehir her milletten askerle dolup taşmıştı ve dünyanın her tarafından gelmiş tuhaf bir subay yığını yine dünyanın her tarafına buradan gidiyordu.

Ertesi gün alet ve donanımımı aldım ve *Omrah*'a binmek üzere limana doğru gittim, ancak son anda gelen emirler üzerine birliklerin komutanları 12.000 tonluk başka bir büyük gemiye alındılar. Burada, geceleyin biz denize açılır ve Boche'ler dışarıda bekliyorken, bu değişikliğin nedeni olarak bana bazı şeylerin *"yoluna koyulması"* gerektiği söylendi!

Öğleden sonra saat 16:00 civarında gemime ulaştım. Bu gemiyi muhteşem bir gemi olarak buldum ve gemi kurmay subaylarınınki gibi saraysal bir şekilde tefriş edilmişti, fakat gösterinin geri kalanı daha fazla bir şey vaat etmiyordu. Burada hepsi hayat ve cesaret dolu 375 genç subay ve şu anda daha az tercih edilebilecek diğer şeyler vardı. Bununla birlikte, limandan çıktığımızda, taşıtlar hakkında oldukça fazla deneyime sahip olan şahsım adına birtakım şeyler cisimlenmeye başladı ve komutan subay seçildikten sonra barları kapattım. Beylere oldukça düz terimlerle hitap ederek, bu gençleri görevlendirildikleri, tehlike anında bulunmaları gereken gemi istasyonlarına ve karanlıktan önce nöbete göndermeye muvaffak oldum. Gece boyunca, değişik zamanlarda bu

istasyonlara onları çağırdım ve tayin edildikleri istasyonlara çabuk gitmelerinin onlar için hayati bir gereklilik olduğu konusunda üzerlerinde etki bırakabilmek için bizzat ben, istasyonlar arasında dolandım. Şafak sökmeden evvel bu gençler sessiz, edepli bir gösteri yapma yeteneğine sahip olabildiler. Her hâlükârda ilk olarak şu husus anlaşıldı ki, yapmakta olduğumuz deniz yolculuğu keyif için çıkılmış bir vapur seyahati değildir, aynı zamanda, bizi bekleyen düşmanın varlığı bir hakikattir, hepsi bir irade ile değiştiler ve kendilerine yaptırılan işlerde gerçekten iyi şeyler gösterdiler.

Ertesi gün liman girişinde demirli vaziyette yattık ve burada bize bizim beş Japon destroyerimiz katıldı. Bunlar şık gemilerdi ve taşıdıkları bayrağın dışında İngiliz torpido-bot destroyerlerinden farkları yoktu. Bana, daha önce bu gemilerle birlikte bulunmuş kişiler tarafından bunlar o zamanda İngiliz destroyerlerinin üçüne, yedi subaylık bir katkı sağladıklarından, bu gemilerin tıpkı bizim kendi destroyerlerimiz gibi ve muhtemelen onlardan bile daha uzun süre her türlü hava şartlarında denizde seferlerine devam edebileceklerine güvenebileceğim söylendi. Gemilerin hepsi sıraya girmek suretiyle, 10 Mayıs'ta akşam çöktükten sonra, konvoy yükünü aldı ve bizi Korsika ve Sardunya'nın batısına götüren rota -ki bu rota savaş öncesinde Malta'ya giden rota idi, ancak bu adaların batısından değil doğusundan geçiyordu- üzerinde yola koyuldu, öyle ki, takip edilen bu rota, oldukça değerli ve önemli konvoyumuzu bekledikleri bilinen Alman denizaltı kordonundan, eğer mümkünse, kaçmak amacıyla mecburen seçilmiş sapa bir güzergâhtı.

Gece boyunca, hiçbir ışık gösterilmeyerek, istim halindeki konvoyun ne tür bir düzende ilerlediğinin anlaşılması imkansız hale getirildi, ancak ertesi gün şafak söktüğünde birliklerimiz bir kere daha kendi istasyonlarına çağrılmadan ve her şeyin her an olması beklenen saldırıya hazır olduğundan emin olmak için bataryalarımız da dahil olmak üzere bütün bir gemiyi kolaçan etmeden evvel komşularımız ve destroyerlerimiz üzerinde çalışarak uzun bir yarım saat geçirdim.

Güneş nihayet yükseldiğinde, konvoy oldukça etkileyici bir görünüm arz ediyordu, bütün vasıtalar 10.000 tonun altında bir kütleye sahip olmayan birinci sınıf okyanus yolcu gemileri idi ve kolaylıkla bizim asgari düzenli ilerleme hızımız olan 15 knot[5]'luk hızı muhafaza edebiliyorlardı.

5 Çev. N. 1 knot saatte bir deniz mili (1852 m) hıza eşittir.

Her iki tarafta ikişer destroyer ile iki gemi boyu aralık bırakmak suretiyle beş gemi, öndekini yakın bir şekilde takip eden bir başka iki gemi ve başka bir destroyerden oluşan ikinci hat şeklinde istim durumundaydık. Gelmesi muhtemel olan bir saldırı ile ilgili olarak görebileceğimiz tek ve ilk şey olduğunu bildiğimizden, yüzeydeki en küçük *"köpüğü"* bile gözden kaçırmamak üzere herkesin gözünün deniz üzerindeki her yeri taramakta olduğunu söylemeye gerek yok.

Saat yediden hemen sonra, kamarotum bana çay getirdi ve çayı içerken, soldaki ikinci gemi olduğumuzdan dolayı sol kanattaki Japon destroyerlerinden birinden gelen tiz düdük sesini açık bir şekilde duydum. Bu düdük sesi *"tehlikeyi görebiliyoruz"* anlamında bir sinyaldir ve bunun üzerine ranzamdan giysi ve çamaşırlarımın bulunduğu yere sıçradım, ilk olarak paramı ve sonra sırasıyla ceketimi, atkımı, tütünümü ve gözlüğümü kaptığım gibi köprüye doğru koşmaya başladım, güvertede koşarken kaptan beni selamlayarak geliyordu ve birliklere emirler vermek için onun yanında durdum.

Hayal edilebileceği gibi oldukça çabuk hareket ediyordum, ancak hemen solumuzdaki gemiden bir başka *"düdük"* sesinin gelmesi daha akıllı hareket etmeme sebep oldu ve ilk *"düdük"* sesinden iki saniyeden az bir süre zarfında köprüdeydim. Elbette ki, oraya varır varmaz her şeyi görebiliyordum ve birtakım şeyler görünmekteydi. Bu, aynı gün yazdığım ve bunun hakkında bir şeyler anlatan mektubumdur:

"Sol kanat destroyerinden gelen 'düdük' sesini solumuzdaki gemiden gelen başka bir 'düdük' sesi takip etti ve bundan hemen sonra gelmekte olan torpidoyu görebildik ve onu gördüğünüzde yapmanız gereken şey olması veçhile biz de "düdük" çaldık. Onu ilk olarak 100 yarda[6] *uzaklıktayken gördük, solumuzdaki geminin kıç tarafını pas geçerek, sol tarafımızın arkasından geliyordu ve görünüşe göre iskele yahut sol tarafımızdan, doğrudan doğruya geminin ortasından bize çarpacaktı. Çok süratli gelmiyordu (belki de saatte 20 mil*[7] hızla) ve bu yüzden en az 2000[8] *yarda uzaklıktan fırlatılmıştı ve hızla yavaşlıyordu.*

'Köpüğü' yani torpidonun nerede olduğunu gösteren yüzey üzerindeki bir çeşit küçük dalgayı görebiliyordum ve ayrıca arkasındaki dümen

6 Çev. N. Yaklaşık 91 metre.

7 Çev N. 32 kilometre/saat hızla.

8 Çev. N. Yaklaşık 1829 metre.

suyu nereden geçtiğini gösteriyordu; görünüşe göre büyük bir ihtimalle geminin ortasında bir yerlere çarpacaktı ve güvertedeki bütün çocuklar 'çarpışma' anı için hızla ayağa fırladılar! Bunlara değmesine rağmen, gemiyi iskele tarafına -ki bu sol taraf demektir- döndürerek kaptan ve onun neşeli adamları oldukça yorucu bir çalışma ortaya koyuyorlardı. Bu gemi 'hızlı döner' diyorlar ve hiçbir şüphe bırakmadan o zamanki en iyi dönüşü gerçekleştiriyordu. Köprü üstündeki güverte üst yapısının arkasında görüş zaviyemden çıkana kadar bu dehşet verici şeyi görüyordum, artık bir şey göremediğimde diğer herkes gibi durdum, sadece ilgilendiğimden değil, aynı zamanda örnek uğruna hareketsiz kaldım. Saatler kadar gelen bir müddet sonra sağdaki gemiden onu görebildiklerini bildiren 'düdük' sesini duyunca son derece rahatladım ve torpido bize çarpmadan geçmişti. Kıçtaki sağdaki silah platformu üzerindeki adamlarım bana torpidonun yalnızca birkaç ayak mesafe ile dümeni sıyırdığını söylediler (kimine göre 5 ayak[9], kimine göre 9 ayak[10] mesafeden), fakat bizim tezgâhın tam altından geçmesi benim için oldukça yakın demekti.

Bu arada, torpidonun yolunda olduğumuz için sağımızdaki Omrah bizi geçene kadar onu görememişti ve böyle olunca da dönmek için hiç zamanı olmadı ve torpido oldukça yavaş bir şekilde ilerlemesine rağmen, köprünün hemen önünde Omrah'a bir 'şaplak' vurdu ve temiz bir patlama oldu ve akabinde bolca siyah duman etrafı kapladı. Ön ambar kapakları havaya savruldu ve enkaz köprünün üzerine düştü; lakin kaç kişinin yaralandığını bilmiyoruz - her neyse, olaydan hemen sonra gemi baş tarafından oldukça belirgin bir şekilde burun üstü yatmaya başladı ve geminin kıç tarafı gittikçe havaya kalkıyordu. Konvoyun geri kalan bütün gemileri en iyi hızlarında birbirlerinden açıldılar ve bir sonraki torpidoyu aramak üzere değişik doğrultularda zikzaklar çizmeye başladılar. Japon destroyerlerimiz etrafta yılan balıkları gibi dönüyorlardı ve en yakında olanı torpilin geldiği cenahı şimşek gibi kapattı ve denize bir 'sualtı bombası' bıraktı, bu bomba yüzeyin altında patladı ve bir mantar şeklinde büyük bir su kütlesini yüzeyin üstüne çıkardı, ancak denizaltıya isabet edip etmediğini bilmiyorum. Solumuzdaki gemi kıçtaki bataryasından birkaç salvo ateşi açtı ancak, top mermilerinin gittiği yerde bir şey göremedim ve herhangi bir hedef gözeterek atış yaptıklarını sanmı-

9 Çev. N. Yaklaşık 152 santimetre.

10 Çev. N. Yaklaşık 274 santimetre.

yorum. Oldukça dingin, hoş bir sabahtı ve mükemmel bir manzara vardı. Gittikçe suyun dışına doğru yükselen kıç tarafıyla gemi hızla arkamızda kalırken, iki destroyer Omrah'ın yanında durdu ve derhal insanları tahliye etmeye başladılar.

Bu muhteşem gemiyi yaralı bir şeymiş gibi tümüyle baş aşağı yatmış görmek hazin bir manzaraydı ve onu son gördüğümüzde batmadan evvel 30 mil[11] *ötedeki Sardunya Adası sahillerine kapağı atmak için ümitsiz bir gayretle doğuya (biz güneye dümen kırmıştık) gitmek üzere hızla tornistan yapıyordu. Adamlarım, ön taraftaki makine dairesi bölmesi, onu bu şartlar altında uzun bir mesafeye götürebilecekmiş gibi geminin batmayacağını düşünüyorlardı, ancak daha sonra almış olduğumuz bir telsiz mesajından geminin batmış olduğunu öğrendik, kazan dairelerini su basmıştı ve bu da onu bitirmişti. Bu, gerçekten böyle güzel bir gemi için hazin bir sondu, ancak gurur duyabilecekleri bir taraf vardı, şöyle ki 'son tekne altı dakika içerisinde gemiyi terk etmişti (bana göre tam zamanında)', böylece, patlama anında olanlardan başka ölü ve yaralı olmadı ve hepsinin güvenli bir şekilde destroyerlere alındığını ve bunların iyi olduklarını işitiyoruz; ancak, tabii ki, malzemelerini kaybedecekler ve eğer oraya giderlerse, adada bayağı sıkıntılı bir zaman yaşayacaklar.*

Orada ve burada en ufak telaş veya rahatsızlık işaretinin olmadığını ve her şeyin mümkün olduğu kadar istikrarlı ve sakin olduğunu görmek iyidir

Bu sabahın neticesi bize ilaveten bir korumanın daha gönderilmesidir. Şimdi altı yolcu gemisine yedi destroyerimiz var. Daha önce bu durum beş destroyer ve yedi yolcu gemisi idi. Ayrıca havada da günün büyük bir kısmında bir zeplin bizimle yolculuk etti. Malta'dan bizi karşılamak üzere daha fazla geminin gönderileceği de ihtimal dahilindeydi.

Daha evvel bu sabahki tüm bir konvoydan daha etkileyici bir manzara gördüğümü zannetmiyorum, ancak en iyi bölüm biri ve hepsinin mükemmel bir şekilde sakin ve doğal davranışları oldu. Bu iyi oldu".

Bu mektup aynı gün öğleden sonra yazıldı ve bir sonraki öğleden sonra Malta göründü. Orada kömür ikmali yapacaktık. Valetta Limanı'na girmek için arka arkaya sıralanırken, *Omrah*'ın mürettebat ve yolcularıyla iki destroyer geldi ve onlara heyecan verici bir tezahürat ve ihtiyaçları

11 Çev. N. 48 kilometre.

olan bir parça cesareti verdik. Bir tenekede paketlenmiş sardalya balıkları gibiydiler, birçoğu, -aralarında bir general de vardı-, pijamaları içerisinde ve yalınayaktılar. Bununla beraber, indiklerinde iyi bir şekilde karşılanacaklarından emindiler; işler çok daha da kötü olabilirdi.

Böyle büyük bir konvoyun, her türlü vasıta ile ferah bir şekilde demirleme imkanı sunmasıyla meşhur olmayan bir liman durumundaki Valetta Limanı'na girişi oldukça ilginç bir iş idi ve 10.000 tonun üzerindeki altı yolcu gemisi ve buna uygun oransal çekiş, birçok liman yerleşkesine yük getirecek mahiyette olup, zaten kalabalık olmasa bile bu durumda Valetta da böyleydi. Tabii ki birer birer büyük gemiler içeri girdiler ve yeniden yola çıkmaya hazır olmak üzere kıçlarını limandan tarafa vererek her biri dönüş yaptı. Bu işlem oldukça zekice ve başarılı bir şekilde yürütüldü ve **Vali Lord Methuen** ve birinci dereceden kuzenim olan eşini bulabilme ümidi ile sahile doğru ilerledim, zira onları uzun bir zamandan beridir görmüyordum.

Karaya ayak basar basmaz Vali'nin, adanın başkenti olan Valetta'da iken kaldığı ikametgâhı durumundaki saraya gittim. Bu saray oldukça ünlü ve ilginç bir binadır ve bizzat tasvir edilmeyi hak etmektedir, ancak daha sonra **Lord Plumer**'in misafiri olarak orada yeterince kalma şansına eriştiğim için bu tasviri daha sonraki bir bölümde uygun bir şekilde yapacağım. Bu vesileyle, benim için büyük pişmanlık, **Lady Methuen**'ın adada olmadığını işittim, bir yerlerde hastane kurulması işini organize ediyordu ve Vali, o sırada, Vali'ye tahsis edilen iki saraydan birisinde idi. Yaptığımız telefon görüşmesi akşam yemeği için oraya (8 mil[12] uzaklıkta) gelmek hususunda nazik ve samimi bir davete vesile oldu. Bunu memnuniyetle kabul ettim, çünkü gemi kömür almak üzere limandaydı ve liman da herkes için acınası bir mekandı ve sarayı görmekten ve cömert misafirperverliğinin tadını çıkarmaktan daha çok **Lord Methuen**'i yeniden görmeyi ve ona Fransız Cephesi hakkındaki son bilgileri vermeyi dört gözle bekliyordum. Saraya giden yaklaşık sekiz millik mesafe güzel bir güzergâhtır ve oraya varınca akşam yemeğinden evvel sarayın güzel bahçelerinde dolaşmak için zaman buldum.

Saray kendi içinde çok ilginç bir yer olmasına rağmen, onu çevreleyen bahçeler bu yerin özelliğidir. Her yerde, eski taş kurnalarda ve çeşmelerde su çağlıyor ve bunların etkileri oldukça serin ve rahatlatıcı-

12 Çev. N. Yaklaşık 13 kilometre.

dır, biraz, değişik yerlerde gördüklerimden daha iyi sınıfa ait olan İran bahçelerine benzemektedir.

Akşam yemeğinde, üç kazazede generalle tanıştım ve ilk elden *Omrah*'a ne olduğunu duydum. Generallerin ikisi, kendi giysileri içerisindeydiler, ancak üçüncüsü kıyıya pijamalarıyla yalınayak geldiğinden Valetta'da hazır giyim olarak bulabileceği bir çeşit haki renkli giysi giymekteydi. Bizim gemimiz görüşlerini kapatmış olduğundan, gelmekte olan torpidoyu hiç görmedikleri anlaşılıyordu ve gemi, batmadan önce bir saat kırk dakika su üstünde kalmış olmasına rağmen, yine de altı dakika içerisinde teknelere binmişler, ancak yanlarında hiçbir şeyi getirememişler, sahip oldukları her şeyi kaybetmişlerdi. Bununla beraber oldukça neşeli bir akşam yemeği idi ve tabii ki, Amiens önünde Dördüncü Ordu'nun yeniden kurulmakta olduğuna dair verdiğim son haber, herkesi neşelendirdi. Ay ışığı altında arabayla Valetta'ya dönüş, güzel bir rüya idi ve kısa süre sonra gemiye bindiğimde kömür ikmalinin neredeyse tamamlanmakta olduğunu gördüm ve herkes ertesi gün denize açılacağımızı ümit ediyordu.

Ayın on beşinde Malta'dan denize açıldık ve oldukça sıcak ve sakin bir havada İskenderiye'ye doğru olaysız bir şekilde seyahat ettik, bu seyahatte olan tek ilginç hadise, İskenderiye açıklarındaki mayın tarlalarından tek hat şeklinde geçmek amacıyla, konvoyun *"ileri hat"* denilen biçimi almasıydı. Deniz çok sığ olduğu ve mayın tarlası oldukça açıkta başladığından, sahil görünmeden çok önce tek çizgi halinde dizildik ve geçişin ne kadar karmaşık olduğunu göstermek için tek hat teşkilini saat 12:15'te yaptığımıza ve saat 17:00'a kadar geçişi tamamlayabildiğimize, yani oradan geçmenin üç saat on beş dakikamızı aldığını belirteyim. Bu, derin bir savunma olarak beni oldukça etkiledi ve o zamanda bu suların ne kadar *"sağlıksız"* olduğunu gösterdi!

Geçiş sırasında hızla kötüleşen ağrıyan kolum nedeniyle acı çekmiştim; bu ağrının nedeni, başlangıç için beni çiçek, ince bağırsak iltihabı, tifo, kolera ve laf arasında bilmediğim diğer birçok başka şeylere karşı koruması için Marsilya'da yapılan oldukça şiddetli bir aşı uygulamasıydı. Ama, yine de bu, bu şikayetlerin bazılarının bir dozunu almış olduğumu garanti ediyordu ve aynı zamanda bunlara sahip olarak kendimi yeterince hasta hissediyordum ve kolum şişti, öyle ki karaya çıkarken ceketimi giyemedim.

Gemiyi birliklerden arındırarak, bin bir türlü gerekli kâğıdı imzala-

dım, ertesi gün yukarı çıktım ve Karargâh'a rapor verdim ve Kurmay Başkanlığı'nda eski bir dostu buldum, bana doğrudan Kahire üzerinden gidebileceğimi söyledi, böylece bir başka eski ve iyi bir dostum olan, o zamanlar Kahire'de Levazım Komutanı Yardımcısı Vekilliği görevini yapan **Binbaşı Fred Stern**'e oraya gelmekte olduğumu bildirmek için telefon ettim ve bana orada kendi evinde kalmamı teklif etti, bundan çok memnun oldum, zira daha da kötüleşeceğimden endişe duymaktaydım. Öğleden sonra Kahire'ye gittim ve **Fred Stern** beni arabasıyla karşıladı ve Nil'deki ada üzerinde bulunan büyüleyici evine götürdü. Eve geldiğimizde yatağa gitmek zorunda kaldım ve doktora görünmem icap etti, göründüğü kadarıyla, sanki bakım görecektim ki, bu da hemen önümde böylesine ilginç bir iş dururken oldukça zor olacaktı.

Kolumu gördüğünde doktorun yüzü sarktı, bunun daha evvel görmüş olduklarının en kötüsü olduğunu söyledi. Kolumun kesilebileceğini düşündüğü anlaşılıyordu! Fakat, ben, daha evvel uzuvlarımı kesmeyi teklif eden doktorlarla karşılaşmış olduğumdan ve onların ameliyat etme meraklarına karşı bugüne kadar, her zaman başarılı bir şekilde direnmiş bulunduğumdan, bu hususun bekletilebileceğinden emindim. Her hâlükârda kolum yeterince kötü görünüyordu, yukarıya ve omuzuma doğru şişmiş, korkutucu bir renk almış, dokunmak hususunda hiç canı kalmamıştı, bu durumuyla et ve kandan oluşan bir koldan ziyade daha çok bir parça oldukça sıcak bir metale veyahut ucunda ince parmaklar bulunan bir ağaç dalma benziyordu. Bu arada ateşim termometreyi patlatacak derecede tehdit edici bir seviyedeydi -Kızıldeniz, İran Körfezi, Mezopotamya ve İran'la yüzleşmek için kötü bir vaziyet- ve dostum **Stern**'in benim için askeri terminolojide ölümcül bir yaralı için kullanılan tarif ile *"tabutluk"* olduğumu düşündüğünü zannediyorum. Bununla beraber, işe koyuldum ve kolumun üzerine merhem sürerek masaj yaptım ve yatakta geçirdiğim yaklaşık üç günden sonra ertesi gün Süveyş'te bir geminin kalkacağını işittim, ayaklandım ve istasyona *"zıpladım"*, kolum hâlâ titrekti ve bir ceketi giyemiyordum, fakat en azından kontrol edebiliyordum. Benim iyi ve en nazik dostum **Stern**, eminim ki, beni bir daha göremeyeceğini düşünüyordu ve o öyle düşünse de ben yakın bir zamanda onunla tekrar görüşeceğimi ve kolumu ve belki de hayatımı kurtaran nezaketinden ötürü ona teşekkür edebileceğimi ümit etmekteydim.

İsmailiye üzerinden Kahire'den Süveyş'e tren yolculuğu barış zamanında bile yaz mevsiminde hoş bir yolculuk değildir ve savaş zamanında

da kesinlikle daha rahat değildi. Bununla beraber, bu durumda İsmailiye ile Süveyş arasında trenden mükemmel şekilde tek bir askeri gösterinin tadını çıkarmak hususunda şanslıydım. Bu bölgelerde bir yerlerde Avustralya süvarileri eğitim görüyorlardı ve İsmailiye'den ayrıldıktan hemen sonra tek sıra halinde, demiryoluna paralel bir şekilde ve hemen hemen trenle bir hizada ilerleyen bir süvari birliğini fark ettim. Bunlar, açık memleketlerde süvari birliklerinin değeri hususunda yapılan tartışmaların ötesinde, Türklerin içine Tanrı korkusu sokarak ve öylece bozgunun diğer cephelere yayılmasını başlatarak, nihayet savaşın kazanılmasını gösteren yollarında ilerleyen eğitimli Avustralya süvarileri idiler.

Doğu'da faaliyet gösteren birkaç süvari kampında askeri görevlerde bulunmuş genç bir subay olarak, yeterince seyredeceğim en iyi yerde bulunma talihine sahip olduğum bu muhteşem gösteri hakkında hüküm verecek kadar uzmandım. Her açıdan mükemmeldi, daha evvel görmüş olduğum bu türden her şeyden daha iyi idi ve bugüne kadar mümkün olduğunu düşündüğümden çok daha hızlı bir oranda ve çok daha büyük bir mesafeyi kapsıyordu; ilerlemenin genel kontrolü ve ferdi süvarilik ve inisiyatif gerçekten ilham vericiydi.

Kanal ve demiryolunun yakın çevresindeki memleket sık kum tepesi öbekleri ve ara sıra görülebilen yoğun çalılarla kumluk, çalılık bir çöldür. Her iki tarafta görebildiğim kadarıyla bu hat birliklerin çarpıştığı birçok millik bir cepheye uzayıp gitmekteydi, bu nedenle büyüklüğü bir alaydan küçük olamazdı ve daha çok bir süvari tümeni gibiydi.

Tüm engellere rağmen, çok uzun genel çizgisi boyunca mükemmeldi ve üzerinden gittiği bütün çalılık zemine rağmen görebildiğim yere kadar, sıkı bir şekilde at sürerek yine de hizayı koruyordu ve genel ilerleme hızı, bir İskoç ekspresi değil idiyse, bütün bu zaman boyunca biteviye terbiyeli bir şekilde hareket etmekte olan trenimin hızından fazlaydı ve tam olarak on milin sonunda trenden önce hat durdu.

Bu gösteri ile ilgili olarak ilgilileri görmek ve onları tebrik etmek isterdim -ve aslında bunun özlemini çekmekteydim-; ayrıca atlarını ve arazide böylesine mükemmel bir iş çıkarabilen yalnızca birinci sınıf usta binicilik olarak nitelendirilebilecek böyle bir hattın teşkili için kamptaki eğitim yöntemlerini de görmeyi isterdim. Tıpkı geçmişte Türklerin diğer milletlere yaşattıkları cehennemi yaklaşık olarak aynı şekilde bu defa Türklere yaşatmakla yükümlü ve bu şansı ele geçirdiklerinde bunu hemen yapabilecek bu adamlara, bu memlekette böylesine iyi bir şe-

kilde eğitilmiş askerlere duyduğum güvenle yolculuğuma devam ettim. Benimle birlikte ilerleyen böyle askerlere sahip olmadığım için nasıl da kederlendiğimi hatırlıyorum; ne var ki olması gereken en iyi yerdeydiler ve başka yerde olsalardı harcanırlardı.

Gün ortasında Süveyş'e ulaştık, burası daha önce görmüş olduğum yerler arasındaki en itici ve sıcak yerdi. Bu yerlerde bütün gün ortası süresince yürümek hasta bir adam için iyi bir ilaç olmayacağından, beni gemiye bindirme işleriyle uğraşan subayın bürosuna götürecek köhne bir Mısır arabası ve bir çift midilli tutma talihine eriştim. Ne var ki, oraya vardığımda saygıdeğer subay yerinde yoktu ve yaklaşık öğleden sonra saat 16:00'ya kadar da gelmedi. Öyle olunca, hemen yandaki beşinci veya onuncu sınıf kafeteryada vakit geçirdim, orada onun gelmesini bekledim ve yaklaşık üç saat sonra öğle yemeğinden dönerek oraya gelir gelmez, geminin ne zaman kalkacağını öğrenmek üzere peşine takıldım. Oraya vardığımda bürosundaydı ve ceket giyemediğimden ve bu nedenle üzerimde hiçbir işaret bulunmadığından benim kim olduğuma dair hiçbir fikri yoktu ve Binbaşı rütbesinde olmasından dolayı daha çok bunun da etkisiyle beni dikkate almadı ve *"çalışma"* saatlerini geçirmesi için kendisine yardım etmekte olan bazı arkadaşları ile sohbetine devam etti. Bu aydınlatıcı oldu ve Süveyş'teki gemiye bindirme hizmetleri ile ilgili olarak duyduğum birçok şeyi izah ediyordu. Bununla birlikte, zamanı gelince benim kim olduğumu öğrendi ve o zaman nasıl olduğunu bildiği kadarıyla medeni oldu, bunun bir parça uygulama dışında olduğuna hükmettim. Geminin iskeleye bağlı olduğunu ve Ordu Hizmet Kolordusu askerleri için beklediğinden dolayı iki gün kadar denize açılamayacağını öğrendim ve tabur komutanı olacaktım. Gemi, 1922'de kendi Doğu hizmetinde hâlâ çalışmakta olan *Kashgar* isimli bir P&O[13] idi. Görkemli bir deniz taşıtı olup, bugüne kadar tanışma bahtiyarlığına eriştiğim en iyi arkadaşlarımdan birisi olan **Kaptan Cockman** tarafından idare ediliyordu. Ancak, **Kaptan Cockman** hakkında daha fazla bilgiyi daha sonra vereceğiz.

Gemiye bindiğimde, teknenin kıç güvertesi üzerindeki kamaranın oldukça rahat olduğunu gördüm, ancak etrafta hiç kimse yoktu. Kaptanla yalnız bir akşam yemeği yedik ve saat akşam on civarına kadar çok sayıda kapsamlı ve değişik deneyimlerimizi birbirimize anlatarak

13 Çev. N. 1837 yılında Londra'da kurulumu *Peninsular and Oriental Steam Navigation Company* adlı şirketin kısaltmasıdır.

arkadaş olduk. Gece çok sıcaktı, boğucu olduğu söylenemezdi ve kolum çok ağrıyordu.

Ertesi gün birlikler tam zamanında geldiler ve ayın 27'sinde gün ışığında Kızıldeniz'e açıldık.

Bu, benim dünyanın bu çok yıpratıcı bölgesinde yapmış olduğum beşinci seyahatimdi ve bu beş seyahatin en kötüsü idi.

Tecrübelerime göre Kızıldeniz her zaman sıcaktır ve bu sıcaklığı tarif etmek üzere buraya yazabileceğim hiçbir sıfat bulamıyorum. Ara sıra bir rüzgar esiyor ve genellikle ortalık dingin; bu nedenle ya keyifli olan rüzgarın önüne geçebilirsiniz veya (nadiren) sıcaklığın tahammül edilebilir olduğu bir kiriş rüzgarına sahip olabilirsiniz veya hava dinginse, durgun hava içinde ilerleyen geminin hızından kaynaklanan bir esintiden yararlanırsınız; ancak bazen de esen rüzgarı takip edersiniz ki, bu çok kötüdür ve bu durumda da öyleydi ve nefes nefese kaldık. Elimin altında bir parça kağıt olmadan yazı yazamadığımı belirteyim, aksi halde yazarken satırları kaydıramam ve termometre geceleyin 92°'yi[14] gösteriyordu, bütün kapılar açıktı, vantilatör çalışıyordu ve rutubetten ötürü her şey sırılsıklamdı.

Büyük bir yelkeni adamlar için bir banyo olarak uyduruverdik ve her seferinde on ikişer kişilik gruplar halinde tüm gün ve tüm gece boyunca orada idiler ve bundan adam akıllı hoşlanıyorlardı.

Genellikle çok kasvetli bir yer olan Aden'e ayın 28'inde ulaştık. Bu, Türkler şehri kuşatırlarken, önce veya sonra, her zamankinden daha ilginç oldu. Bu kuşatma, savaşanlar ara sıra, aşırı aralıklarla, birbirlerine ateş açarken ve açılan bu ateş sadece Türkler anakaradan şehre taze sebze getirilmesini engelledikleri zaman yapılırken, bir çeşit operakomik gibi idi! Bu, doğruluğuna kefil olamadığım rapordu. Bununla beraber, kuşatma kömür ikmali işimizde bir farklılığa sebep olmadı. Kömür ikmali *"Sîdi gençleri"*nin çektiği mavnalardan yapılıyordu. Bunlar Afrikalı yerlilerden olup, seslerinin en üst perdesinden hepsinin aynı anda bağırmaları suretiyle yüzlercesi öyle bir gürültü çıkarıyorlardı ki, gemidekiler birbirlerinin konuşmasını zorlukla duyabiliyorlardı. Ne var ki, oldukça verimliydiler, bu iş çabucak bitti ve iyi oldu. Ayın 30'unda gün

14 Çev. N. Yazar burada Anglosakson sıcaklık birimi Fahrenheit derecesini vurguluyor. Buna göre 92 °F, bizim kullandığımız uluslararası birim sistemine göre 33 °C'ye eşdeğerdir.

ışığında, Arap Denizi ve İran Körfezi vasıtasıyla Fırat'ın ağzına uzun, sıcak ve sıkıcı bir yolculuğa çıkmak üzere yeniden yola koyulduk.

Mayıs'ın 31'inde bir telsiz mesajı aldık. Buna göre Bosche denizaltıları İskenderiye'den Marsilya istikametine dönüş yolundayken *"hızlı"* konvoyumuzdan bir başka gemiyi daha batırmışlardı. Görünüşe göre onlar bu işle meşgul idiler ve bilindiği kadarıyla Süveyş'in doğusunda hiçbir Alman denizaltısının olmadığı hususundaki haberler hepimizi rahatlattı.

Hâlâ doğuya doğru giderken, Aden'den ayrıldıktan sonra, havanın düzgün bir sis meydana getirecek kadar rutubetli olduğunu gördük, ki bu durum güneşin her zaman üstünlüğü elde tuttuğu bu enlemlerde alışılmamış bir şey idi. Eski İngiliz iklimine alışkın olan insanların güneş olmadığında, havanın daha serinleyeceğini düşündüklerinden şüphe yoktu! Bu durumda sıcaklık boğucu bir hal aldı ve her şey rutubetten sırılsıklam ıslanmaya başladı, genç askerlerimiz *"isilik"* hakkında bir şeyler öğrenmeye başladılar ki, bu birçok insanın bir kez ya da başka bölgelerde bir kaç defa yaşadıkları en rahatsız edici bir deneyimi oldu.

Hakkında bir şey bilmemek hususunda yeterince bahtiyar olanlara bilgi için, isilik, sürekli terlemekten kaynaklanan deri gözeneklerinin aşırı bir şekilde tahriş olmasıdır ve bunun etkisi felâket bir şekilde zahmetlidir ve dayanılmaz bir kaşıntı şeklinde kendisini gösterir. Bu kaşıntı, karşı konulamaz bir tırmalama isteğine sebep olur. Buna direnmek öğrenilmelidir ve bunu öğrenmenin tek yolu da zor ama gerekli bir dersten geçer: Kaşınan yerleri tırmalamak ve ne olduğunu görmek! Bir kere öyle yapıldı mı, yalnızca tahriş artırılır, bir daha o şekilde tırmalamamak üzere aşırı derecede pişman olunur. Çok kısa bir zaman içindeki bu hikayede, geri kalanlar gemi etrafında her bakımdan biri diğerinden daha rahatsız durumda olan kişilerden oluşurken, hastanede birkaç iyi adamımız vardı. Bu rahatsızlığa ek olarak, Hint Okyanusu'na doğru ilerlerken, Hint sahilinden diğer tarafa esmeye çoktan başlamış bulunan (31 Mayıs) muson fırtınalarının neden olduğu okyanus dalgalarına maruz kalmaya başladık. Böylece donuk bir denizimiz, köprüde 96°'lik bir sıcaklığımız[15], düz bir dinginliğimiz, ağır bir sisimiz ve gerçek bir okyanus kabarmamız vardı ve o zaman yazılmış mektubumda sürpriz olmadan belirteyim ki, kaptan ve ben akşam yemeğini yalnız yiyorduk!

15 Çev. N. 36 °C.

Bu **Kaptan Cockman** her açıdan muhteşem bir adamdı. Ben onun o zamanda *P&O* kaptanlarının kıdemlisi olduğuna ve kendisi ile tanışmış olanlar tarafından yaygın tanındığına ve sevildiğine inanıyorum. Bana torpidolarla olan tecrübelerini anlattı ve hiç kimse onun tecrübe ettiği bu işi o şekilde yapmak hususunda daha nitelikli değildir, eğer tek değilse bile yine de, kesinlikle onun kadar şanlısı yoktur ve o gün yazmış olduklarım buradadır.

Bu yaşlı kahraman, Albay rütbesiyle Majesteleri'nin Deniz Kuvvetleri'nden emekli olduktan sonra, 1915'te kendisini bir *P&O* gemisini idare ederken buldu ve Plymouth Limanı'na girmek üzere yaklaşırken gemisi bir Bosche torpidosu ile vuruldu ve battı. Ne var ki O, gemisi batarken sızlanmak yerine savaşıyordu ve gemisi suların altına tamamen gömülmeden önce batmakta olan gemisinden denizaltıyı batırdı; bunun için tam olarak hak ettiği *"Üstün Hizmet Haçı"* nişanı ile taltif edildi; nişanı bizzat Buckingham Sarayı'nda Majesteleri Kral taktı.

Gemiler sıklıkla buradaki sahiller boyunca gitmediklerinden, Doğu'ya Bombay ya da Karaçi'ye giden düzenli bütün ticari trafik İran Körfezi'nden işlediğinden, Arabistan'ın doğu sahilleri insanlar tarafından nadiren görülmüştür ve bu yüzden, sonuç itibariyle "yağlı boya" tablo gibi yapılmış olmamasına rağmen, Kızıldeniz sahilinden oldukça farklı ve çok daha çekici olan bu sahili görmek ilginç oldu. Sina'dan Kızıldeniz'in aşağısına, Aden'e kadar hiçbir şekilde çimen, funda ya da yeşillik bulunmamaktadır, ancak bütün manzarayı kaya ve kumlar teşkil eder ve hepsinin üzerinde titreşen bir sıcaklık, baktığınız tüm nesneleri size dans ediyormuş gibi titreştirerek gösterir. Doğu sahili, bununla birlikte, daha iyidir, bunda mevsimsel muson rüzgarlarının küçük de olsa bir payının olduğunu zannediyorum. Burasının muson rüzgarlarının getirdiği ve Hindistan'ı verimli bir yer kılan yağışlardan başka yağış aldığını düşünmüyorum; fakat şüphe yok ki, güneybatıdan esen yüksek çöl yaylalarından sahile her çeşit çalı örtüsü ile yamaçları kaplamaya yeterli rüzgarın kendisinde de ferahlatıcı bir nem vardır, öyle ki kızıl sıcağın titreşen parlaklığı, çıplak kayalar mevcut değildir ve bunlar kayalıkların tekrar başladığı doğu noktasına kadar ortaya çıkmamaktadır.

3 Haziran günü yaklaşık gün ortasında, daha önce hiç olmadığı kadar kötü rutubetli bir sıcakta bu noktadan döndük ve İran Körfezi'nin girişindeki boğaza giden yolumuzun üzerindeki Muskat yakınlarındaki geçidin kuzeybatı sahilinde durduk. Muskat'tan bir iki kelimeyle bah-

setmek gerekiyor. Burasının dünyanın en sıcak yeri olduğu söyleniyor. Birkaçı Hazar Denizi'ni de görmüş olan denizcilere göre öyle olabilir, ki ben bunlara tereddütsüz ödül vermeye hazırım. Ne var ki, bu arada, hoş bir konaklama yeri olma şansı bulunmadığından Muskat o şekilde anılmaya devam edecek.

Çok eski bir Arap korsan kalesi olan bu şehir, üzerlerinde burada durmak talihsizliğine uğramış gemilerin isimlerinin kazındığı kum taşından kayalıkların dibinde kurulmuştur. Güneye bakan küçük bir körfezdeki bu kayalıkların yükseklikleri 500 ila 800 ayak[16] arasında değişir. Güney cihetine baktığından bunlar bütün gün güneşe maruz kalırlar ve oldukça iyi bir şekilde kızıl sıcaklık alırlar. Okuyucunun atmosferi gözünde canlandırabilmesi için yalnızca küçük dar eşek patikalarının şehrin caddelerini teşkil ettiğini belirtelim.

Muskat'ta, atası bir İngiliz olan - yeterince merak uyandırıcı - bir Arap Şeyhi yaşamaktadır ki bunun tarihi oldukça ilginç bir hikayedir. Görünüşe göre **Kraliçe Elizabeth** zamanında İran'la ticari ilişkiler kurma niyetiyle ilk İngiliz maceraperestler, Ümit Burnu'ndan dolanarak bu denizlere yelken açtıklarında, o dönemlerin seçkin korsanlarının mekanı olan Muskat'ı buldular. Bu beyefendiler (Arap korsanları), bugün hâlâ pazarlarda onlarla ilgili hikayelerin anlatılmasına bakılırsa görünüşe göre çok güçlüydüler, *"hunharlığı"* bir alışkanlık haline getirmişlerdi ve hiç de çekici olmayan diğer birçok alışkanlıkları vardı. Ne var ki, İngiliz gemisi ve mürettebatı buraya vardıklarında gözden kayboldular ve bu vaziyette ne kadar hunharlık yapıldığı kaydedilmemiş. Kayıtta yer alan dikkat çekici husus, yalnızca gemi berberinin usturası ile gösterdiği maharetli işi sayesinde köle olarak hayatta bırakıldığıdır. Tuhaf Arap âdetlerine göre bu mahareti sayesinde Araplar berbere çok değer verdiler.

Zamanı gelince, berber, kendisine verilen bu olağanüstü fırsattan yararlanarak, korsan Kral'ın, yahut Şeyh'in hareminin sayısız ve nüfuzlu bayan sakinleri arasında oldukça popüler bir hale geldi ve böyle bir başarı ile hanımefendilerin hemen gözleri önünde yeteneğini korsan şefinin boğazında tatbik etme fırsatı bularak usturasını kullandı. Berberin, görünüşe göre, bu teşebbüste başarılı olmaktan başka hiçbir şansı yoktu, o da karşısına çıkan anlık bir fırsatı değerlendirdi ve birçoklarına ben-

16 Çev. N. Yaklaşık 152 ila 244 metre.

zer muamelenin yapılmasını emretmiş bulunan adamın çabuk ve etkili bir şekilde boğazını kesti. Arkadaşları ve destekçileri hemen onu ustura marifetiyle boşalan tahta oturttular ve bütün sahil boyunca görkemli bir şekilde hüküm sürdü ve aynı yerde ondan sonra soyundan gelenler hükümdarlık ettiler ve böylece bugüne kadar geldik.

Berber mesleğinin bu bölgelerdeki etkinliği şüphesiz ki bunun yansıması olarak takdir edilecektir ve bunun sonucu olarak Arabistan'ın bu bölgelerinde ve birçok Doğu ülkesinde erkeklerin genellikle tıraş olmamaları hususunun hafızalarda kalmış bu olayın bir neticesi olup olmadığını anlamak hiç de zor değildir.

Haziran'ın 4'ünde Muskat'tan ayrılıp kuzeybatıya dümen kırarak, gerçekten tropikal bir deniz yolculuğunun bütün zevklerini (?) yaşamaya devam ettik. İran Körfezi'nin girişinde Hürmüz Boğazı'na yaklaşırken, şimdi denize dik olarak uzanan dağlar, binlerce ayak yüksekliğindeki kayalıklara kadar daha da kıraç bir hal kazandılar ve sıcaklık çok daha arttı. Bu kayalıklar yeşillikten yoksun kıraç kayalıklardı, gün içinde sıcaklıkla titreşiyor ve gece de sıcak kalıyorlardı. Bunlara yaklaşırken, kayalıklar patlayan bir fırının yaptığı etkiyi yapıyorlardı.

Gece yarısında köprüde kaydedilen sıcaklığın 98°[17] olduğunu ve geminin rutubetli hava içinden geçerken meydana gelen esintiyi almak için, üzerimde yalnızca bir talim şortuyla orada oturduğumu ve terden buharlaştığımı yazdığım bir notum var. Hiç kimsenin uyuyamadığını söylemeye gerek yok. Bütün gece köprüde durarak, şafağın manzarası yaşadığımız tüm rahatsızlığa değdi. Gün ağarırken, Hürmüz Boğazı göründü ve güneşte fırınlanmış dağlar daha da koyulaştı ve bunlar sanki birkaç bin ayak daha yükseldi. Bu arada denizdeki her büyüklükteki kayacık ve sarp adacıklar göze çarpıyordu. Kuzeydoğu Arabistan'ın en uç noktasına bunlar arasından geçerek yol aldık. Bu, yakınındaki derin su ile birkaç bin ayak yüksekliğinde dik bir kayalık ile sona eriyor ve içerisine büyük kayalık Arabistan burnunun çıkıntı yaptığı büyük bir körfez biçiminde birkaç mil ötede İran sahili ortaya çıkıyor. Bu burun, denize ve Mısır'dan daha eski ve karanlık antik dönemlerde, dünyadaki en zengin ülke olduğunu iddia ederek meydan okuyan memlekete çok etkileyici bir geçiş teşkil etmektedir.

Fırat'ın ağzı yakınlarında, çölden gelen kum fırtınasına toslayana

17 Çev. N. 37 °C

ve yüzünüzün önünde duran elinizi göremeyeceğiniz ve zor bir şekilde nefes alacağınız şekilde kumla dolana kadar, körfez boyunca hoş bir seyahat yaptık. Bu birçok adamın gördükleri ilk kum fırtınası idi ve bundan hoşlanmadılar. Bununla beraber, her gün bir şeyler öğreniyorduk ve Süveyş'te gemiye bindikleri andan çok daha mükellef bir akıl çerçevesine onları eğitmiş olduk.

Bu büyük nehrin ağzında, buralarda bir yerlerde olması gereken bir fener dubasını bulmak için el yordamıyla arama yaptık; ancak bu kum fırtınasında onu bulma şansımız olmadı ve öyle olunca şafağı beklemek için derhal iskandil edilen su derinliğine giderek (yani sığ sulara) 5 Haziran gece yarısı demir attık.

Mezopotamya Süveyş'ten en az 3350 mil[18] ve 14 gün; Londra'dan ise 5500 mil[19] ve 32 gün uzaklıktadır.

Şafak vaktine kadar demirli bir şekilde yattık ve gece boyunca ertesi gün nehre girerek yola devam etmek hususunda telsiz emirleri aldık. Bu nedenle, yönümüzü tayin edebilir duruma gelir gelmez hemen demir aldık ve kuş uçuşu 700 mil[20] uzaklıktaki Hazar Denizi'nde yeniden kavuşana kadar denize ve tuzlu suya elveda dedim. Ancak gitmem gereken mesafe karayolu ile bu 700 milin yaklaşık iki katı idi ve hiç kimsenin düşmanın eline geçmeyi istemeyeceği vahşi bir ülkeyi kat etmeliydim, sonra gemiye binmeli ve büyük iç Hazar Denizi'nin uzak bir kıyısında bu defa başka ve daha güçlü bir düşmanla mücadele etmeliydim.

18 Çev. N. 5360 kilometre.

19 Çev. N. 8800 kilometre.

20 Çev. N. 1120 kilometre.

Kısım II
Mezopotamya, Nehirler Diyarı

Büyük Fırat Nehri - Gemi seferlerine Alman engeli - Basra - Liman ve bunun gelişimi - İletişim Müfettiş Generali - Ülkenin geçmişteki refahının göstergeleri ve mevcut beklentileri - Nehir vapuru - Nehirler - Bunların ulaşım değeri ve zorlukları - Birliklerin yerleştirilmesi - Dicle ve Fırat'ın kavşağı - Cennet Bahçesi - Ezra'nın mezarı - Amora - Gemiden bir adamın kayboluşu - Çöl Arapları ve bunların kampları - Bunların atları - İran'ın uzak dağları - Kut - Nehir dönemeçleri - Genel Karargâh - Bağdat - Gece ayrılma emri - Hastane - İyileşme evi - Prevantoryum - Başkomutan'ın evi - Bağdat şehri ve pazarları - Ordu boks finali - Dekovil demiryolu ile ayrılış

6 Haziran sabah 07:30'da yeryüzünün büyük nehirlerinin en muazzamlarından birisi olan büyük Fırat Nehri'ne girdik.

Bu memleket için bu nehrin değeri yalnızca Nil ile kıyaslanır. Her durumda her iki taraftaki engin arazi parçalarına hayat veriyorlar, hatırlanması zor zamanlardan itibaren sulama ile, kavrulan bir çölün mısır yetişen bir arazi haline getirilmesi antik çağların bulanıklığında buralarda yurt tutmuş olan eski ırklarca bilinmekte idi.

Bununla beraber, Nil'in diyarı Mısır ile Fırat'ın vadisi Mezopotamya arasında daima temel bir fark olmuştur. Nil'in yıllık taşkınları otomatik bir sulama imkanı verir ve ülkenin verimini artırırken, Fırat'ın bu şekilde düzenli taşkınları olmamış ve bu nehrin verimli sularının ülkeye dağıtılması daima yerlilerinin kabiliyet ve işçiliğine bağlı kalmıştır. Etkili bir şekilde bunun gibi faydalı teşebbüslere veya işçiliğe son veren ve tıpkı büyük Asur ve Babil imparatorluklarının çöküşlerinde olduğu gibi, antik sulama işlerinin çürümesine ve harap hale gelmesine izin veren Türklerin gelişine kadar bu kabiliyet ve işçiliğin her zaman getirisi olmuştur.

Eski bir çağın büyük sulama çalışmalarının ufalanmış harabeleri ve işlenmemiş bir ovada bugün hep durup duran şekilsiz kum tümsekleri, bunların hepsi, her biri kendi yolunda antik dünyanın harikası olan, bütün enerjilerini kabiliyetli bir şekilde toprak işlemeye adamış ve yalnızca işçilikleri ile şu anda verimsiz bir ova durumundaki bu yerleri yüz yıllar boyunca *"insan ırkının tahıl ambarı"* yapmış bulunan bir halkı barındırmış bulunan Ninova, Babil ve diğer büyük şehirlerin yerleşim yerlerinin emarelerini göstermektedir. Ne acıklı bir yorum, buradan itibaren eski Türk imparatorluk idaresinin kırıcı etkisidir - bu lanete uğrayan her ülkede ve halkının sanayisi ve onların refahlarının serveti olabilmiş her neyse-, kusursuz bir şekilde yeniden ortaya çıkan etki!

Basra'dan denize olan rotasının son 70 mili[1] boyunca Fırat Nehri, yaklaşık Thames Nehri'nin Gravesen'deki genişliğindedir ve 10.000 tonluk gemilerin -veya hatta daha fazla-, yüzmesine imkan sağlar. Her iki yakasındaki arazi düz, sulak bir ovadır, ancak kıyılarda her yerde her zaman yeşil kalan, kumlu ve monoton geri plana tezat olarak iyi bir manzara teşkil eden ve verimlilik ile ziraatın genel bir izlenimini veren hurma bahçeleri sıralanmaktadır.

Sahilden ayrıldıktan sonraki en ilginç manzara, savaşın patlak verdiği sırada Almanlar tarafından nehirde batırılmış gemilerdi. Geçerken, büyük bir merakla bunları inceledim; ilk anda görebildiğim kadar önceleri kayalarla yüklü ve bu amaç için hazırlanmış olmalıydılar ve bu, bir kere daha Alman hazırlığının işareti oldu, onlar bu uzak mıntıkada nehri İngiliz gemilerine kapatma vasıtalarını önceden hazırlamışlardı ve gerçi, tabii ki, bunun gibi bir savunma uzun süremezdi, yine de pahalıya patlayabilecek küçük bir gecikmeyi bile hesaba kattılar.

1 Çev. N. 112 kilometre.

Eski yerel önemsiz nehir kasabasından çok kısa bir süre içerisinde büyük bir mantar gibi gelişen Basra'daki büyük İngiliz üssüne giren nehrin uzun, düz menzili boyunca başka ilginç şeyler görmedik.

İngiliz Ordu Karargâhı'ndan bir mil[2] veya daha fazla bir mesafede büyük gemimizi demirledik ve sözüm ona bir öğle yemeği yedim ve gemiden ayrılarak rapor vermek ve emirleri almak üzere doğru oraya gittim.

Başında İletişim Müfettiş Generali **Tümgeneral Sir George MacMunn**'ın bulunduğu karargâh, nehre bakan katlar, zemin katta birçok kâtip ve bürolar ve birinci katta Şef'in kendi kışlasında büyük odalar ve ferah verandalar ile büyük ve ikili, eğer üçlü değilse, tuğla bir bina idi. Karargâh personeli ve bizzat aşağıya inen Şef tarafından en nazik ve en içten bir şekilde karşılandım ve iade etmem gereken şeyleri ve birliklerimi teslim eder etmez oraya taşınma daveti aldım. Ve böylece gemiye geri döndüm, Süveyş'ten on altı günlük zorlu bir yolculuktan sonra son gecemi gemide geçirdim.

İletişim Müfettiş Generali ile Karargâh'ta yiyeceğim öğle yemeğine zamanında gitmek üzere, ertesi gün bütün işlerimi yaptım ve birliklerimi teslim ettim. Öğle yemeğinde herkes çok konuşamayacak kadar meşguldü, bana yatacak yer olarak bahçede bir kulübe verildi ve etrafa göz atmak ve üsteki askeri ordu donatım mağazalarından kendim için uygun tropikal donanımı temin etmek üzere bir araba tahsis edildi.

Akşam saat 18:00 civarında bir arabayla dışarı çıkarak ihtiyacım olan doğru türden tropikal malzemenin hepsini aldım, ödeme için gelecekteki *"maaşım"* karşılığında imza attım. Buradaki tüm malzeme yığını, 5 pound karşılığında, Londra fiyatlarında ve peşin olarak almam beklenen muhtemelen hiç de uygun olmayan eşyadan daha iyi idi.

Zamanı gelince, şahsen çok ilginç ve eğitici bir zat olan İletişim Müfettiş Generali'nin idare ettiği Karargâh'a akşam yemeği için döndüm.

Yemeğin güzel geçtiğini ve Fransız Cephesi'nden son haberleri verdikten ve bana yöneltilen yoğun soru bombardımanının küçük bir bölümünü cevaplandırdıktan sonra genel olarak bu en eski ülkenin antik tarihi hakkında İletişim Müfettiş Generali tarafından alıkonulduğumu

2 Çev. N. Yaklaşık 1600 metre.

hatırlıyorum. Babamın[3] birçok yıllarını burada geçirmesinden ve Ninova ile Babil kalıntıları hakkında otorite olarak kabul edilmesinden dolayı, babamın kazanmak için bir ömür vakfettiği bu bilginin önemli bir bölümüne sahip olduğumun ümit edildiği sonucuna vardım. Tabii ki, konuya oldukça aşina olmama rağmen, zira çocukluğumda **Sanherib**[4], **Nebukadnezar**[5], **Darius**[6] ve bunlar gibi hükümdarların hikayeleri eğlencemin büyük bir bölümünü teşkil etmişti, yine de ev sahibimin akıcı bir şekilde ifşa ettiği engin bilgi birikimi ve bu memleketin bugünkü durumu hakkındaki kendi tecrübelerine dayanarak gelecekteki muhtemel gelişmeler konusundaki pratik görüşleri beni şaşkınlıktan serseme çevirdi.

Bugün bu görüşleri muhafaza etmesinin çok muhtemel olmadığını kabul etmeliyim, ancak geçmişle ilgili doğru bilgiler hakkındaki hafızasının etkisinin en canlı hatırasını ve gelecekle ilgili olarak aklımda kalan güvenini unutmuyorum. Burada, yine, özel ve önemli bir görev yapan oldukça sıra dışı bir şahsiyet vardı ve o zamanda enerjik faaliyetinin delilleri görülüyordu ve hâlâ antik zenginliğinin bir bölümünü restore etmek için sıkı bir şekilde gayret gösterdiği bu memleketin baştanbaşa her yerindedir.

Bu defa Mezopotamya için bile sıcaktı, nehre bakan birinci kat verandasında sıcaklık 104°[7] idi. Günbatımından sonra, akşam 20:30'da ve bütün gece yaklaşık olarak sıcaklık aynı derecede seyretti. Gün içinde ise sıcaklık, çalışan elektrikli vantilatöre rağmen, 120° ila 130°[8] arasında idi, öyle ki bütün hazırlıklarımı yaptığımda ve ertesi gün şafakta bu büyük nehirde yola koyulmaya hazır olduğumda gerçekten memnun idim ve böylece oldukça ilginç, ancak benim için oldukça yeni olan bir ülkeye giriş başladı.

8 Haziran'da şafaktan hemen sonra, beni büyük Dicle Nehri'nin yukarısına, Bağdat'a götürecek olan nehir vapuruna bindim ve burada, daha evvel görmüş olduğum hiçbir şeye benzemeyen, hiçbir yerde olma-

---

3 **Tümgeneral Sir H. Rawlinson**. Ünlü bir arkeolog, ölü çivi yazısı dilinin gerçek çözücüsü ve eski Doğu Hindistan Şirketi'nin hayatta kalan son müdürüdür..

4 Çev. N. Asur Kralı (M. Ö. 704-681).

5 Çev. N. Babil Kralı (M. Ö. 630-561)..

6 Çev. N. I. Darius. Pers Kralı (M. Ö. 549-485).

7 Çev. N. Santigrat ölçeğine göre 40 oC.

8 Çev. N. Santigrat ölçeğine göre 49 oC ila 54 oC.

mış **"yenilik"** vardı.

Dikkatimi çeken, ilk göze çarpan nesne, vapurun kendisi oldu - benim için kesinlikle yeni bir gemi tipi-. Bütün burada meydana gelen koşullar zincirinin ne olduğunu yeterince takdir etmek için *"olay yerini"* teşkil eden ve savaştan hemen önceki iki yıl boyunca bu olaylar için *"sahne"* vazifesini gören nehrin özelliklerini akılda tutmak gerekmektedir.

Çok belirgin olarak *"yavaş"* ve *"durgun"* bir nehir olan Fırat'ın aksine, *"Çağla Su"*[9] ya da Dicle sürekli olarak yönünü değiştirerek kumlu bir ova boyunca akar. Bazı yerlerde kumsallar oluşturarak, bazı yerlerde hızla coşarken, vapuru su üstünde tutmak için bir sığ çekişi kadar, akıntıya karşı gemiyi yukarı çıkarmak için güçlü motorlara da gereksinim vardır. Bu gerçeğe ilaveten, nehir Bağdat'a İngiliz ilerlemesi sırasında birliklerin levazım malzemelerinin toplu olarak taşınmasında uygulamadaki ana ve tek vasıtayı teşkil emekteydi ve birliklerimizin karşılaştığı ancak her zaman olduğu gibi başarıyla üstesinden gelindiğinden sona ermiş bulunan olağanüstü taşıma zorluklarını anlamak zor olmasa gerek.

Bu olağanüstü gerekliliklerin acil sonucu büyük bir araştırma ve Dominyonlardaki her delik ve her köşede bulunabilecek sığ-çekiş vapurlarının hepsinin talep edilmesi oldu. Şimdi kendimi üzerinde bulduğum bu vapur, oldukça yakın bir zamanda Burma'nın büyük nehri Irrawady'nin aynı zorluktaki sularında mücadele etmiş bulunan bir gemi idi. Bu gemi, bir *Lusitania* sayılmayacağından incelenmesine gerek yoktu ve üst güvertede küçük kutular gibi dikilmiş olan ikisi hariç uyuma kabinlerinin yokluğu göze çarpıyordu. Bununla beraber, *"Denny of Dumbarton"* marka motorları oldukça iyi olup, belki de bunlar tüm gösterinin en başarılı bölümünü teşkil etmekteydi ve bana oldukça yeni gelen *"kış çarkı"* adlı bir yöntemle hareketi suya iletiyordu.

Bir diğer çarpıcı yenilik, geminin her iki tarafında bağlı bulunan, genişlik ve uzunlukları vapurun genişliği ve uzunluğu kadar olan altı düz iki mavna idi. Tuhaf şekilli bu *"donanımın"* amacı, sık sık vuku bulduğu gibi, vapur kıyıya vurduğunda, bu mavnalar kıyıya çarpar ya da karaya oturur, böylece gemi kendini kurtarır. Bu önemli gelişmeler sayesinde, karaya oturmak suretiyle ya da daha kötü bir durumda bile yani teknenin yapısal olarak hasar görmesi nedeniyle tamamen durma mecburiyetinde

9 Çev. N. İfade *"Djala Zu"* şeklinde yazılmış olup, Türkçe *"Çağla Su"* tabirinden bozulmuştur. Biz bu ifadeyi *"Çağla Su"* olarak yazdık.

kalındığında bile, bu şekilde birçok saat beklemeden yolculuğa devam edilebiliyor. Bu çirkin mavnalar vapur için ilk kalkan örneği teşkil etmesine rağmen, hatta bunlar bir çeşit taşıma vasıtası işlevi de görüyorlar ve bu durumda bu mavnalara birlikler, -hem İngiliz hem de Hint yerlilerinden oluşan askerler- bindirilmişti. Bu arada subaylar da oturulabilen ya da sırt üstü uzanıp yatılabilen geminin güvertesine yerleştirilmişlerdi.

Hiçbir şekilde geniş olmayan güverte üzerinde, bu durumda, bütün malzemeleri ve şahsi eşyalarıyla yetmişin üzerinde subay istiflenmişti ve tam on gün boyunca orada kıvrılmamıza rağmen, hedefimize doğru giderken ve biraz hava almaya çıktığımız sürece hiç kimse bu durum hakkında şikayet içeren tek bir kelime etmedi ve herkes memnundu. Fakat karaya oturduğumuzda ve durur vaziyette kaldığımızda, İngiliz dilinin üretebildiği küfür çeşitliliği zengin bir şekilde yorumlanabiliyordu - yandaki mavnalarında sırayla *"oturmak"* mecburiyetinde bulunan yerli askerlerden yükselen *"gevezeliğin"* de önemli bir miktarda olduğunu söylemeye gerek yok-.

Basra'nın dışında ilk gün Fırat ile Dicle'nin birleşme yerini geçtik; ancak büyük bir bataklıktaki memleket olarak - ki, aslında, Fırat'ın Dicle'ye bağlandığı yerde şekillenir - gerçek bağlantı yeri görülmemekteydi ve hiç de dikkati çekecek bir yer değildi. Gece boyunca *"Cennet Bahçesi"* nin veya daha ziyade geleneğin eski uygarlıkların dünyevî cenneti yerine koyduğu yerin içinden geçtik. Burasının en arzulanan inziva yeri olduğunu, göze çarpan özelliğinin orada elbise giyilmemesi olduğunu düşünerek büyüdük. Evet, o günlerde hoş bir inziva yeri olmuş olabilir ya da olmayabilir, fakat orada hiçbir zaman elbise giyilmediği hususunda şüphem yok, zira oradan geçerken rutubetli sıcaklık öyle baskındı ki, İncil'de geçen incir yaprağı hadisesi bile kışlık giysi olarak görülürdü.

İkinci günümüzde gün ortası civarında, dünyanın her tarafından Yahudilerin katılımları ile zamanımızda da değerini koruyan oldukça eski kutsal bir yer olan **Ezra**[10]'nın Mezarı'nı geçtik. Burada, merkezinde antik inşaatın dikkat çekici bir Doğu kubbesi ile taçlanmış bir kule ile oldukça iddialı kerpiçten imal edilmiş birkaç binanın avlusuyla çevrilmiş eski bir mezar bulunmakta olup, bunun yüzeyi tamamen Babil günle-

10 Çev. No. M. Ö. V.-IV. yüzyıllarda yaşamış Yahudi peygamberi ya da din adamı. Kur'an-ı Kerim'de **Üzeyir** olarak geçer.

DİCLE NEHRİ'NDE SEYAHAT, HAZİRAN 1918

Yan taraflarda mavna bağlı
çift güverteli bir asker vapuru

Mavnadaki İngiliz birlikleri

rinin ünlü binalarının güzel bir özelliği olan gerçek eski gök-mavi sırlı kiremitlerle kaplıdır ve bu kiremitler hâlâ geçmiş çağların bu en kutsal kalıntılarının etrafında saçılmış halde bulunmakta olup, oldukça tekdüze olan bu ülkenin aksine burasının ayırt edici özelliğini teşkil ederler.

Bu günlerde mezar, gerçekte, personelinin tamamını tecrübeli ebelerin oluşturduğu, bir Yahudi rahibin başkanlığı altında, bir çeşit otel teşkil etmektedir - rahibin kendi belirli uzmanlığını kesin olarak neyin teşkil ettiğini tam olarak keşfedememe rağmen-. Bununla birlikte, görünüşe göre, seçilmiş ırkın sürekliliğine *"bir parça katkı sağlama"* büyük onuruna sahip görüldüğü anlaşılan bu Yahudi kadınlar, kritik an yaklaşırken, gelecekteki *"Ikey"*[11]'lerin bu kutsal yerin civarından dünyaya ilk olarak gözlerini açabilmelerini sağlamak amacıyla, bu mıntıkaya çekilme alışkanlığındadırlar ve deneyimli rahibin himayesi altında, bu şekilde doğan çocuğun özellikle kutsal ve başarılı bir yaşam süreceğine inanılmaktadır!

Bununla birlikte, ister öyle olsunlar isterse olmasınlar, Mezopotamya güneşinde parlayan gök-mavisi kubbesi ile bu eski mezar, millerce uzanan kederli ve tekdüze manzaraya tezat olarak, en göze çarpan bir özellik teşkil etmektedir.

Bir çeşit dikkat çekici dinlenme yeri olan **Ezra**'nın mekanını geçtikten sonra, nehir daralmaya başlar ve ebedî hurma bahçeleri birbirlerine yakın hale gelirler, burada nehrin genişliği yaklaşık olarak Richmond'da Thames'in genişliği kadardır.

Basra ile Kut arasında hemen hemen yarı mesafede Amare vardır. Burası, şimdi bir demiryolu istasyonu ve stok için bir deposu, her zamanki hastaneleri, dinlenme kampları ile nezih ölçekli bir yerdir. En büyük özelliği, bununla beraber, ilk bakışta göze çarpan ve Bağdat'tan denize kadar tek olan teknelerden oluşan köprüsü olup, kuş uçuşu Bağdat'a mesafesi 400 mildir[12] - ki uçarak gitmek en akıllıca iş olurdu zira bizim yapmak zorunda olduğumuz gibi nehrin dolambaçlı güzergâhından olan mesafe bunun üç katıdır-.

Amare'deki menzil uzun ve düzdür, orada nehir, millerce uzaktaki aşağı mecralarına nazaran daha da genişler ve bu menzili terk ederken

---

11 Çev. N. Argo ve aşağılayıcı özellikte olup *"Yahudi"* anlamında bir deyimdir.

12 Çev. N. 640 kilometre.

ulaştığı genişlik yaklaşık olarak New York'un üstündeki Hudson Nehri ile kıyaslanabilir; ancak aynı zamanda, zaman zaman, alçak kıyılar ve birçok kumsal ile oldukça sığ bir hal alır. Bu nedenle rotamız bir taraftan diğer tarafa zikzaklar çiziyordu, rota her iki kıyıya yerleştirilen gösterge direklerine göre takip ediliyordu ve kumsalların biçimlenmesine veya gözden kaybolmasına bağlı olarak gemiyi süren kişiye onu su üstünde tutabilmesi için mantıklı bir şans vermek üzere sürekli olarak değişiyordu - ki bizim durumumuzda bu rota daha evvel hiç yapılmadığı kadar hakkıyla takip ediliyordu-. Bununla beraber, bu belirli anda, bunun, kıyıların alçalması ve memleketin daha sulak olması, şimdi gözden kaybolmuş bulunan denizden yukarı doğru kıyı kesimlerini kaplayan hurma bahçeleri gibi getirileri de vardı ve İran'ın yüksek yaylalarını çevreleyen ve şu anda kuzey yönünde çok uzakta bir karartı, koyu renkli bulut gibi görünen uzak dağlardan güneye doğru, bu sulak arazi üzerine esen Tanrı'nın gönderdiği meltemler nefes almamıza imkan veriyordu. Burası hakkında olan tek ilginç şey, yerli askerlerden birinin geminin üstünden düşerek kaybolması oldu. Tekrar ve tekrar kenara oturmamaları hususunda uyarılmışlardı, fakat hâlâ öyle yapmaktaydılar; ayaklarını suya daldırmak için kenara asılıyorlardı ve ani bir çarpma zavallı adamı gemiden suya düşürdü, orada hiçbir şansı yoktu ve kıç-çarkı hemen *"onu yedi"*. Ne var ki, bu hadisenin yayınlamış olduğum bütün emirlerden daha fazla etkisi oldu ve kenarda oturmak, bir süre boyunca ne olursa olsun, eskisine nazaran çok daha az popüler hale geldi.

Şimdi, bu günlerde hiçbir tarımsal faaliyetin yapılmadığı ve meraya açılmış, hakiki göçebe Arapların yurdu olan bu memleketten ayrılmaya başladık. Bu kabilelerin zenginliği, yaşlı **İbrahim**[13]'in devrinden beri her zaman olduğu gibi, koyun sürülerine ve çobanlığa dayanır; ancak, yukarıda zikredilen şeylerin hepsinin üstünde, dünya çapında yeterince tanınan ve değer verilen atları yer almaktadır ki, dünya çapında tanınan bu atlar hakkında ne kadar övgüye değer olduklarını söylememe gerek yok.

Bu göçebe Arapların köyleri veya obaları, tuhaf yerlerdir. Bu büyük ve açık ovaları baştanbaşa geçerken nehir kıyılarında bu obaların birçoğunu gördük ve yakınından geçtik. Bunlar, çadırlardan ve sadece yere çakılmış ve nehir kenarından kesilen ve çamurla yapıştırılan kamışlarla örtülmüş kulübelerden mürekkeptir. Bazen, obada reis ya da şeyhin

13 Çev. N. **Hz. İbrahim** kastediliyor.

bulunması durumunda, onun evi develerinin kılından dokunmuş büyük yaygılardan oluşur. Bu yaygının yapıştırılmasında yine çamur kullanılır, böylece çamurun ağırlığı ile kıl yaygı rüzgardan uçmaz ve sık deve kılı ve çamur sayesinde, bu bölgelerde her çeşit yaşam biçimine hükmeden Mezopotamya güneşinin kızgın ışınları uzak tutulur.

Bu kulübeler, bir veya bazı durumlarda iki çapraz direk boyunca arkadan yamaç yukarı doğru eğimlidir, değişmez bir şekilde yüzleri nehir kıyısına dönüktür ve bunların yan tarafları açıktır. Bunun amacı, suyun serinletici etkisinden faydalanarak daha serin bir ortam yaratmaktır. Çoğu durumda cephe, geceleyin örtülür ve böylece biraz mahremiyet sağlanmış olur, ne var ki, Arap bu hususa pek de önem vermemektedir. Kıyıdan geçerken çok defalar, mükemmel arazi gözlüklerim sayesinde, Arap'ın hem bizzat kendisi, hem de eşleri, kızları, genel olarak bakmakla yükümlü olduğu kimselerin neden olduğu böyle bir merak, en küçük bir alâka olmadan, Arap'ın çadırındaki yemek pişirme, yemek yeme, uyuma ve banyo yapma gibi ev yaşantısı hakkında çalışma imkanı bulabildim. Bu toplulukların alışkanlıkları arasında beni en çok etkileyen şey, ev çevresinde atlarının işgal ettiği pozisyondu. Bu, hiçbir ülkede bilinmeyen, ata aşina olanların hemen hemen hiç anlayamayacakları türden bir şeydir.

Arap savaş atı doğduğu günden itibaren aile çevresinin saygı duyulan ve oldukça değer verilen bir üyesidir, taylar, anne ve babaları ile beraber, çadırda aile bireylerinin yiyeceklerini paylaşırlar ve gündüz çadırın değerli gölgesini, aynı şekilde geceleyin de düşen çiy tanelerine karşı yine çadırın korumasını kullanmakta serbesttirler. Atlara yular takılması gibi küçük düşürücü bir hareket bu atların hiçbir zaman tecrübe etmedikleri bir şeydir ve Arap reisi, kendi atını bu şekilde küçük düşürmekten ziyade karısını veya kızını bağlamaya meyillidir - sonuç olarak her ikisi hususundaki deneyiminin ona yeterli gerekçe tanıyor olması oldukça muhtemeldir -.

Yüzyıllar boyunca bu muameledir ki, Arap atına kendine olan üstün güven duygusunu vermekte ve onu bütün ülkelerin atları arasında kral yapmaktadır, o ne efendisinden ne de başka bir şeyden hiçbir korku bilmez. Bu nedenle Arap atı, tekdüze akıl ve görgü ve başka yerlerde *"uygar"* olarak adlandırılan insanların taklit edebildiği genel davranış ve irade avantajı ile kendi kendisini terbiye eder.

Taklit edilemez ve ölümsüz biçimde *"sessizce sıvıştıkları zaman ko-*

layca dürdükleri Arap çadırları" olarak tanımlanan bu obalar, daima, şu anda otlakların en iyi olduğu, suyun bol bulunduğu, erişimin kolay olduğu yerlerde kurulurlar ve sürülerini beslemek üzere daha iyi olan etraftaki memleketlere sıklıkla ve kolayca göç ederler. Şeyhlerin tek zenginliği olan bu sürüleri, ilk olarak at ve ayrıca deve, sığır, koyun ve keçi ve eşek sürüleri teşkil eder ve bunlar kendi tatlı iradeleri ile obanın etrafında dolanırlar, şafak ve gün batımında hakiki çölün en büyük lüksü olan süt vermek üzere efendilerinin çağrısına kolayca itaat ederek gelirler.

Değişik zamanlarda, vapurumuzun geçişiyle uykudan yeni uyanmış bir Arabın, çadırdan çıkarak ve atını çağırarak, eyer ya da dizgin gibi şeyleri düşünmeden tamamen ve açık bir şekilde kendisini evinde gibi hissettiği atının sırtına sıçrayışına tanık olmak şansına eriştim. İşte o zaman, hakiki Arap ve onun çöl atının günlük ve tek meşgalesini teşkil eden, refah ve zenginlikleri sürülerine bakmak üzere, eşdeğer nezaket ve karşılıklı güven ile adam ve at eşkin bir şekilde ilerliyorlardı.

Bu civarda, nehrin yaklaşık 30 mil kuzeyindeki ovadan yükselen İran dağlarının ilk defa açık bir şekilde görüntüsünü elde ettik. 5.000 ayaktan[14] daha fazla bir yüksekliğe sahip olmadıklarını bilmeme ve bu nedenle 500 mil[15] veya daha fazla uzaklıkta gideceğim yerdeki başı karlı devlerle kıyaslandıklarında bebek gibi kalmalarına rağmen, oldukça yüksek görünüyorlardı. Burada Türk Ordusu'ndaki Alman kurmayların düzenlediği Türk hatlarının içinden geçtik. Bu siper sistemleri nehrin her iki tarafında da millerce bir mesafe boyunca uzanıyordu ve bunlar inşa edilme amacını yerine getirdiler, zira Kut'u kurtarmak için nehrin yukarısına taarruz eden İngiliz kuvvetini durdurdular.

Kut kasabası hiçbir şekilde etkileyici bir yer değildi. Kerpiç bir duvar ile çevrelenmiş kerpiç kulelerden meydana geliyordu. Bunların hepsi nehrin büyük bir kıvrımı içerisinde olup, hiçbir askeri savunma değerine sahip olmaması buranın tek özelliği idi. İlk bakışta belliydi ki, son ve felaketlerinden önce, teslimiyet kaçınılmaz olmasına rağmen, İngiliz birliklerinin nihai ve kahramanca duruşu için burayı seçmeleri korkunç bir zaruretten başka hiçbir şey olamazdı.

Kut'u geride bırakırken, nehrin rotası, mümkünse, daha önce olma-

14 Çev. N. 1524 metre.

15 Çev. N. 800 kilometre.

dığı kadar kıvrımlı bir hal almaktadır; öyle ki, sabit ve mütevazı bir bina ile taçlandırılmış küçük bir tümsek ile işaretlenen bir mıntıkaya, sırayla oldukça yakın mesafelerde üç defa yön değiştirmek suretiyle yaklaştık. Memleketin doğasını ve hedefimize giden gerçek rotada ilerlememizin süratini daha fazla tasvir etmek için, nehir yolculuğunun birçok saatlerine kadar her biri diğerinden ayrılmış olmasına rağmen, bu yerde aynı anda farklı kavislerde önümüzden giden üç ve arkamızdan gelen üç farklı vapur vardı!

Başkaları tarafından nezaret edilecek olan karaya çıkma işlemini bırakarak, öğle yemeğini yedim ve Genel Karargâh'a rapor vermek üzere nehrin 5 mil[16] yukarısına gittim, ancak, kendisine birkaç mektup gönderdiğim ve tanışmaya can attığım Başkomutan **Korgeneral Sir W. Marshall**'ın, başarısı için icap eden büyük bir gizlilikle o zamanlarda hazırlığı yapılmakta olan nihai taarruzu organize etmekte olduğundan dolayı, yerinde olmadığını öğrendim.

Karargâh'ta, aynı gece vahşi doğaya gitmek üzere ayrılacak 300 arabadan oluşan bir konvoya komutan olarak atandığımı öğrendim. Bütün malzemelerimi almak için bana yalnızca birkaç saat kalıyordu ve 115°'lik[17] bir sıcaklıkta otelin bahçesinde, ortasında fıskiye ve etrafında punkah[18] ve vantilatörlerin yerleştirildiği ve hiçbir durumda güneş ışınlarının içeriye giremeyeceği en serin yeri bulduk. Ne var ki, burada oturmaya ayıracak vaktim yoktu, günün sıcağında işe koyulmak zorundaydım ve hepsinden kötüsü bana bir araba verileceğine dair söz verilmiş olmasına rağmen, bu hususta hızlı bir dönüş yapılamadığından, çalışmaya yaya olarak başlamak zorunda kaldım - bu bölgelerde yazın ortasında öğle vakti hiç duyulmamış bir uygulama -.

Elimden geleni yaptım, fakat bir saat içinde nefes almak için zorlukla soluyordum ve perişan olmuştum, öyle ki, araba geldiğinde sürücüye yalnızca bir doktora sürmesini söyleyebildim. Bunu yaptı ve acele ile âdeta kaçak gibi koşmakta olan beni, doktora götürdü. Doktor bir bana bir de vücut sıcaklığımı veren termometresine bakıyordu ve doğrudan doğruya bir ambulans için hastaneye telefon etti. Ambulans beni çabu-

16 Çev. N. 8 kilometre.

17 Çev. N. Yaklaşık 46 oC.

18 Çev. N. Punkah, Hindistan'da kullanılan bir çeşit vantilatördür. Tavana monte edilmiş dönen büyük bir fandan oluşur.

cak hastaneye götürdü. Yalnızca bunu hatırlıyorum ve bundan sonrası birkaç gün boyunca bir boşluk içindedir. Bu zaman zarfında bilinçsizce yatmışım ve Savunma Bakanlığı'na resmi bir telgraf çekilmiş ve onlar da bunu karıma ve kardeşime iletmişler. Telgrafta şu ibare yazıyormuş: *"Genel hastane **Albay Rawlinson**'un tehlikeli bir şekilde hasta olduğunu bildirir."*. Kardeşim, bunu aldıktan sonra, böyle telgraflar bir şans kırıntısı olması halinde gönderilmediğinden, bunun anlamının *"hiç umut yok"* olduğunu iyi biliyordu. Bununla beraber, eşim, Tanrı'nın ona bahşettiği bazı özel yetenekleri ve daha sonraki durumlarda kesin delillere sahip olmamı en azından anlamaması sayesinde, böyle bir ifadenin doğru olabileceği hususunu bile dikkate almayı kesinlikle reddetti ve *"ölü gibi görünmeme"* rağmen aslında öyle olmadığım, -ki gerçek vaziyet de buydu-, hususundaki düşüncelerini yiğitçe muhafaza etti; bana ne olduğunu ya da ne olmadığını bilmese bile her nasılsa bunu büyük bir kesinlikle bilebilmekteydi. Bu konu ile ilgili olarak anlayış veya izah iddiasında değilim, ancak yalın gerçekleri vermekten de memnunum.

Yirmi dört saat boyunca hastanede bilinçsizce yattıktan sonra, vücut sıcaklığım düşmeye başladı ve daha önceki zarar verici etkisini kaybetti, ancak oldukça zayıf düşmüştüm ve sersemlemiştim ve yataktan kalkmama izin verilmeden üç gün daha yattım. Şüphesiz ki oldukça zayıf bir durumdaydım, daha evvelki sağlığıma kavuşmam için yılın böyle bir zamanında uygulanan aşırı seviyedeki aşılar nedeniyle iyice güçten düşmüştüm, ancak görülen ateş nöbetleri *"içeriden"* saldırıyordu ve bütün bu zamanda yatağa bağlanmıştım, hiçbir şey yememe müsaade etmiyorlardı ve içecek olarak da bana dönüşümlü olarak bolca süt ve hintyağı veriliyordu. Bu kulağa iştah açıcı bir diyetmiş gibi gelmemesine rağmen, bundan daha etkili bir çözüm yoktu ve bir hafta içerisinde başka bir yere taşınacak kadar iyileştiğime karar verildi ve 5 mil aşağıda nehir kenarındaki rehabilitasyon merkezine taşındım. Bir parça güçten düşmüş ve zayıflamıştım, ancak bunlardan başka her şey yolunda idi.

Evde bulduğum mektubumda gerçek belirtilmektedir. Buna göre, odamın yukarıdan nehri gören verandası ve balkonundaki sıcaklık saat sabah 08:00'de, güneş tüm baskısıyla ortalığa hâkim olmadan evvel 113°[19] ve akşam saat 17:30'da aynı yerde sıcaklık 130°[20] idi. Gün ortasında güneş en sıcak seviyesinde iken bu saatlerde böyle olmasına rağmen,

19 Çev. N. 45 °C.

20 Çev. N. Yaklaşık 54 °C.

görünüşe göre gitmek ve görmek için mukavemetim veya cesaretim olmamıştı. Öyle görünüyor ki, nehirden gelen sivrisineklere karşı kullanmak üzere sineklik tülüne sahip olmadığımdan, kum sinekleri tarafından felaket bir biçimde sokulmuştum – ki bu Mezopotamya'nın lanetidir-. Bu hayvanlar bana bir takım ateşli hastalıklar aşılamıştı ki, bu da Marsilya'daki dostlarımın hastalıklara karşı bizi aşılarken, bazı hastalıkları ihmal ettiklerini gösteriyordu.

O zamanla ilgili hatırladıklarım, hastanenin dinlenme yeri ve rahatlığıdır ve hemşirelerin bakımı, becerisi ve ihtimamı ilahî bir nitelikteydi ve bu huzuru bozan tek şey kendini beğenmiş genç sağlık subayının kullandığı kaba ifadelerdi. Bu adamın Doğu'daki tecrübesi kesinlikle benim tecrübelerime denk değildi. Onun açıklamasına göre benim gibi çok yaşlı birisinin bu iklimde bulunması iyi değildi ve derhal memlekete gönderilmeliydim! Şayet aynı beyefendi kısa bir müddet sonra, bir parça daha güçlendiğim zaman aynı açıklamayı tekrarlamış olsaydı, memnuniyetle, etkin bir şekilde gecikmeden yapmış olduğu hatayı ona gösterirdim.

Rehabilitasyon merkezinde kalışımın ikinci gününde öğle yemeği vakti Başkomutan'ın ikametgâhından telefonla arandım. Hemen telefona koştum ve bana telefonda komutanın henüz dönmüş olduğu ve kendisine **Sir H. Wilson**'dan getirmiş olduğum mektubu aldığı ve ikametgâha gelmek ve orada kalmak istersem beni almak üzere özel nehir motoruyla kendi Emir Subayı'nı göndereceği ve ayrıca malzemelerim için bir araba ve bunlarla ilgilenmek üzere bir hizmetçinin de tahsis edileceği söylendi! Böyle bir muhteşem daveti kuşkusuz karşılıksız bırakamazdım ve bir saat içerisinde makam aracı ve araba geldi ve Başkomutan'ın hoş ikametgâhına gittim. Bu bina nehir kenarında inşa edilmiş olup, binanın oldukça büyük odaları, serin avluları ve ferah bir terası vardı. Terasa Başkomutan'ın özel rıhtımından merdivenlerle çıkılıyordu.

Bu, benim için gerçekten bir lükstü ve iyi biliyordum ki, onun nezaketi sayesinde çabucak iyileşecektim ve en kısa zamanda bu memleketi terk edecektim. Bu büyük evdeki her şey oldukça etkileticiydi -Gösteriş anlamında değil, ancak her şey türünün en iyisiydi: elektrikli vantilatörler, buz, birinci sınıf bir aşçı ve hizmetçiler, nehirde bir motor ve şehir için arabalar-.

Evdeki heyet yalnızca bizzat Başkomutan, onun Kurmay Başkanı, askeri sekreter, iki emir subayı ve benden müteşekkildi ve tabii ki İran'dan

en son bilgilerin tamamını aldım ve onlara bana göre belki de onların bana verdiği haberden daha fazla onları ilgilendiren haberi verebildim. Bu, savaşın gerçek kalbi ve hayatî merkezi olan *"Amiens önlerinde"* nelerin olup bittiğine dair ilk elden bir açıklama idi.

Başkomutan'ın misafiri olarak geçirdiğim üç gün, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra bulamayacağım türden her çeşit Avrupa kökenli eşyanın tedarik edilmesine sarf edildi. Bu nedenle bir çadırdan ve koşum takımlarından tutun da lambalara, yemek pişirmek için tencerelere ve kullanabileceğim diğer konserve lenmiş malzemeyi bizzat tedarik etmek gerekli oldu. Aynı zamanda babamın en ilginç on iki yılını geçirdiği meşhur *"Halifeler Şehri"*ni yani Bağdat'ı görmek hususunda da oldukça istekliydim.

Büyük Savaş'ın kısa sürede oldukça değiştirdiği ve daha evvelki yüzyıllara nazaran üç misli daha geliştirdiği Bağdat, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında uzanır. Burada nehir geniş ve sığ bir hal almaktadır. Hızla akan nehrin gerçek yatağının genişliği yaklaşık yarım mildir[21], ancak kumsallarla doludur. Bu kumsalların bazıları, aksi halde suyun genişliğinin meydana getirdiği etkiye sıklıkla maruz kalır ve bu etki nedeniyle erozyona uğrayarak eksilir.

Babamın evinin hâlâ ayakta olup olmadığı hususunda oldukça büyük bir merak içerisindeydim, ancak sorgulamalardan sonra nihayet evin, nehrin kuzey kıvrımında yer alan tepede nehir kenarı üzerinde görkemli bir manzaraya sahip modern binalar için boş alan açmak üzere yirmi yıldan uzun bir süre önce yıkılmış olduğunu öğrendim. Bu mıntıka iki taraftan nehre hâkim olup, çok büyük sıcaklıkların yaşandığı zamanlarda genelde nehir sularından kaynaklanan serin meltem rüzgarlarına maruz kalmaktadır.

Bağdat'ın Doğulu sakinlerinin tüm hayatı ve ilgisi daima pazarların etrafına odaklanmıştır ve şu anda şehirde ve banliyölerinde her yerde bulunabilecek Batı kökenli karşı türden eğlence merkezleri mevcut olmasına rağmen, yine de burada, pazarlarda tıpkı yüzyıllar öncesindekiler gibi tacirler ve bunların düzenbaz ve hileli metotlarının geçerli olduğu gerçek ve değişmemiş *"Doğu"* bulunabilir. Şu husus akılda tutulmalıdır ki, Bağdat hâlâ, tıpkı Halifeler devrinde olduğu gibi, Asya'nın kıtalar arası ticaret ve kervan yollarının odak noktasındadır ve bugün buraya

21 Çev. N. 400 metre.

DİCLE NEHRİ

Nehir aşağı manzara

Şehre doğru nehrin üst tarafının görüntüsü

Arap Çölü'nden, Suriye, Filistin ve Mısır'dan bunlarla beraber Küçük Asya'dan, İran'dan, Mezopotamya'dan, Hindistan'dan ve Uzakdoğu'da Çin'den, tıpkı bugün önümüzde canlanan *"Binbir Gece Masalları"*nda **Harunü'r-Reşid** zamanındaki gibi kervanlar gelmektedir.

Bugün burada bulunan bütün tipler bize şu meşhur hikayelerdeki *"Kırk Haramiler"* kavramını hatırlatıyordu ve bu durumda benim derhal sonsuz merakım uyandı, acaba neden eski tarihçiler bunların sayısını kırkla sınırlamışlar? (!). Bu rakam bu şehirdeki hırsızların (!) sayısının çokluğu hususunda tamamen hatalı bir fikir ortaya koymakta ve yabancıları şaşırtıp, onlara pahalıya patlamaktadır!

Pazarlara girerken, bu hayat ve yerli tacirlerin iş yaparken kullandıkları değişmez yöntem olan sürekli ve yüksek perdeden hızlı hızlı konuşmalarından çıkan yankı dolu ticaret merkezlerinin dışarıdan göründüğü gibi olmadığı hemen anlaşılabilir. İlk girişte bir Batılı'ya bu göze batacak şekilde aç ve faal olan tacir topluluğu kaçınılmaz olarak bizim *"Londra Menkul Kıymet Borsası"*nı anımsatır!

Bu, bir şekilde birbirine benzeyen bu iki meşhur pazara giden insanların aynı olduğundan değildir, ancak Menkul Kıymetler Borsası'ndaki borsa simsarlarını teşvik eden ruhun Bağdat tacirleri üzerinde de aynı etkiyi ürettiğini ve her iki durumda da bunun sonucu olarak ortaya çıkan neticenin ve her iki durumda da belirgin özellikleri heyecanla konuşmak ve aşırı derecede gürültü çıkarmak olan kalabalığın aynı olduğunu fark etmemek imkansızdır!

Bu pazarlar, dışarıdaki güneşin sıcaklığından bir koruma olarak her durumda örtülmüştür, ancak bu koruma, bu örtülerin altında faaliyet gösteren heyecanlı ve hararetli kalabalıktan kaynaklanan sıcaklığa karşı tamamen etkisizdir ve bu şekilde oluşan, âdeta kavanoza sıkıştırılmış gibi olan atmosfer, buradan bir an evvel kaçmak için acele eden bir Avrupalı'yı pazarlık yapan Doğulu satıcı için diğerlerinden daha kolay bir av haline getirmektedir.

Kendi yapısı içerisinde bu pazarlar, hacimli örtüler altındaki Bağdat'ın kadın sakinleri haricinde, *Burlington Arcade*[22]'ın karşı konulamazlığını anımsatmaktadır. Bağdat'ta kadınlar tamamen örtüler altına gizlenmiş olup, bunların yaşları ve kişisel çekicilikleri ile ilgili hususlar hayal gü-

22 Çev. N. Londra'daki meşhur kapalı çarşı.

cüne kalmıştır ki buradaki ideal bir bayan kıyafetini teşkil eden bu giyim tarzı Avrupaî tecrübelerimiz nedeniyle bize oldukça tuhaf görünmekteydi! Burada her çeşit Doğu'ya özgü mal ve hiçbir yerde bulunamayacak hem antika hem de yeni her türlü İran halısı sergilenmektedir. Arapların yürürken dalgalanan beyaz cüppeleri ve diğer Doğulu halkların çok renkli giysi ve sarıkları canlı ve çarpıcı renkli bir kitleyi teşkil ederken, sürekli olarak bunların kombinasyonları değişmekte ve sürekli değişen eşsiz bir etki oluşturmaktaydı.

Akşam, yemekten sonra 5.000 İngiliz askerinin hazır bulunarak hayal edilebilen en coşkulu ve en ilgili izleyici kitlesini teşkil ettiği ordu boks müsabakasının finallerine iştirak ettik. Final maçında boks eden ikili arasında aslında çok daha iyi bir boksör olan bir İngiliz süvari çavuşunu mağlup eden Kanadalı bir nalbant ağır sıklet müsabakalarının kazananı oldu. Kanadalı maçta gösterdiği efordan hem önce hem de sonra oldukça büyük tezahürat aldı ve görünüşe göre oldukça iyi tanınan ve popüler olan bir şahıstı. Oyunun beceri ve bilgi gerektiren kısmında çok az şey bilmesine rağmen oldukça dayanıklı bir boksördü ve yumrukları bir çeki atının çiftesi gibi idi. Bununla birlikte, gücünün bilincinde olduğundan çok çekingen davranıyordu ve yumruk attığı takdirde rakibini ciddi bir şekilde yaralayabileceğinden nadiren yumruk savuruyordu. Görünüşe göre böyle bir kaza daha önce bir defa başına gelmişti ve dolayısıyla taraftarları maça dahil olma hususunda onu ikna etmek için oldukça büyük bir güçlük çekiyorlardı. Bununla beraber, tecrübeli süvari rakibinin büyük bir maharetle savurduğu art arda gelen bir veya iki yumruğu burnunun ortasında patlayınca, bir ölçüde pısırıklığı bıraktı ve sonunda *"iyi, sert ve bol"* yumruklar savurarak süvariyi hareketsiz olarak yere sermek suretiyle ona gücünü hakkıyla kabul ettirdi. Bu doruk noktasına ulaşıldığında dev Kanadalı, ringe yapıştırdığı eski rakibi için en canlı endişe işaretini göstererek bütün salonu memnun etti. Yere serdiği rakibini tıpkı bir bebek gibi kucağına aldı ve orada mevcut olanların içten ve sağır edici alkışları arasında mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde koşarak yakındaki ambulansa taşıdı.

Boks müsabakalarının bitmesinden hemen sonra dosdoğru dekovil demiryolunun küçük istasyonuna gittim ve yalnızca 10 gün kaldıktan sonra 60 mil[23] uzaklıktaki tren garına gitmek için Bağdat'tan ayrıldım. Burada gerçek *"yol"* başlıyordu ve nihayet Eski İran sınırı elimizin altında olacaktı.

23 Çev. N. 96 km

Kısım III
İran: Yol ve Kıtlık

Ruz'daki tren garı kampı – Dağ eteğindeki tepeler – Hanikin – Ordu Hizmet Kıt'ası karakolu – Dağlara giriş – Tak-i Girî Geçidi – Nekahet kampından çıkış – Uçurumun kenarında akşam yemeği – Yayla memleketi – Haydutların musallat olduğu memleket, Kirmanşah civarı – Kirmanşah'taki kamp – Konvoy – Bisidun kayası – Darius çivi yazılı kitabesi – Çağdaş kamyonlar ve antik köprüler – Açık ordugâh – Esadabad Geçidi – Petrol yatakları – Müdafaa için Rus hazırlığı – Hemedan – Kıtlık dehşeti – Yardım çalışması – İranlıların açtığı ateş – İncil sahneleri – Esther Kitabı'nın mekanı – Herodotus'un, Büyük İskender'in, Ruth ve Boaz'ın antik Ekbatanası – Petrol yığınının yanışı – Kazvin'e giden yol – Gizli Ordu Genel Karargâhı - Konaklama yeri – 300 mil[1] batıda kuşatılmış Ermenileri rahatlatmak için verilen emir – Zırhlı araba imalatı – Cengelîler – Mencîl Savaşı – Hazar Denizi'ne giden geçidi zorlamak üzere konvoya komutanlık etmek için verilen emir

26 Haziran sabahının erken saatlerinde, Londra'nın dışındaki elli yedinci günde, küçük dekovil treni, o zamanlar demiryolu inşa birimi ile

1 Çev. N. 480 kilometre.

beraber Gizli Ordu için bir üs teşkil eden, Bağdat'ın 60 mil[2] kuzeybatısında yer alan Ruz'un tren garı kampına vâsıl oldu.

Bu, sadece çok düzenli bir şekilde perdelenmiş bir çadır kampı idi. Her bir çadır, güneşten korunmak için ekstra bir sığınak sağlama gayreti ile yerin yaklaşık olarak 4 ayak[3] içine gömülü idi. Önümüze oldukça iyi bir kahvaltı geldi ve iki Ford kamyonet hazırlandı. Bu kamyonetler ile on gün evvel komutasını almak üzere emir aldığım ve şu anda benim önümde dağlarda bir yerlerde olan konvoyu yakalamaya gayret edecektim. Yükümüzü alarak, yaklaşık saat 09:30 gibi uzun ve aynı zamanda olaylı yolculuğumuza başladık.

Ruz'dan ayrılır ayrılmaz, ilk başta oldukça alçak olmalarına rağmen yolda birçok dolambaç ve zorluk teşkil eden ilk dağ eteği tepeleri görülmeye başlandı. Yol, savaşın erken dönemlerinde Rus mühendislerinden bakım görmüş olmasına rağmen, o zamanda oldukça kötü idi.

Yaklaşık gün ortasındaki birinci molamız, tuhaf bir eski kasabada, şimdi Hanikin olarak adlandırılan üç parçalı harabelerdeki eski bir harap olmuş hacı kervansarayında idi. Burası Ordu Hizmet Kıtası'na mensup bir grubun karargâhı idi. Bunların çetin vazifesi, yolu kullanan mekanik ulaşım vasıtalarındaki arızaları onarmak olup, bu hizmete, önümüzdeki hayalet kuvvet, her türlü sarf malzemeleri için tamamen bağımlıydı. Bunların karakolu aslında yan gelip yatma yeri değildi ve yaptıkları iş en etkili bir biçimde baştanbaşa yürütülen bir iş idi, bu nedenle, mümkün olmadığı iddia edilen şeyleri mümkün hale getiriyorlardı –Bu, savaş ve kıtlık zamanında İran'ın içinde Avrupalı bir kuvvetin varlığını idame ettirmesidir-.

İyi bir Ordu Hizmet Kıtası yemeği ve ardından yeniden yola koyulduk. Burada tepeler daha da yükseliyor ve yol hiç olmadığı kadar daha da engebeli bir hal kazanıyordu. Görünüşe göre bu memleket bir zamanlar yoğun bir nüfusa sahip idi. Şimdi ise harabe olmuş köylerden başka bir şey görülmüyordu ve burası insan yaşamayan bir kırlık haline gelmişti. Bütün gün, önümüzdeki mesafede, hedefimizdeki yaylaları çevreleyen yüksek dağların kıraç eteklerini görebildik; fakat karanlık çökmeden önce bizi geçide geçirecek boğazı gözlerimizle ayırt edebildik ve burasını ilk önce, günün yedinci lastik patlamasını tamir etmek için biraz

2 Çev. N. 96 kilometre.

3 Çev. N. yaklaşık 122 santimetredir.

zaman harcadığımız yerden, 4 veya 5 millik[4] bir uzaklıktan başka türlü, geçit vermez kayalıklar şeklinde algılamıştık.

"V" şekilli bir boğazdan geçerek, kendimizi ortasından hızlı akan bir derenin geçtiği dar bir vadide bulduk ve yaklaşık 10 dakikalık bir tırmanıştan sonra vadi, birden bire, geçit vermez gibi görünen 2000 ayak[5] yüksekliğindeki dimdik bir kaya ile sona ermekteydi ve meşhur hacı geçidi Tak-i Girî ile yüz yüze geldik. Bu geçit, İran'a düzgün geçişi sağlar ve her iki tarafta da birkaç yüz millik mesafe boyunca tekerlekli araçlar için uygun olan tek geçittir.

Kayalıkların ayağında Pâ-i Tak adında küçük, eski bir yerli köyü vardır ve burada bir İngiliz karakolu mevcut olup, bunlar geçidin çıkışını kontrol etmektedirler. Birkaç yüz ayak yukarıda, kayalarda at nalı şeklindeki bir yarıkta, hafifçe yükselen bir çıkıntı görmemize ve aşağıdan kayalığın dik yamacının aksi tarafından ayak basacak sağlam bir yer için umut vaat etmesine rağmen, ilk bakışta geçitte hiçbir yer ayrıt edilememekteydi. Daha derin bir inceleme ile bu moloz ve enkaz ile kaplı bayırda, kayalığın dibinde zikzaklar çizen yolun kesilmiş olduğu görülmekteydi ve burada bizim *"yolumuz"* uzanmaktadır!

Tırmanışımıza başlamadan önce, bununla beraber, herhangi bir şeyin aşağıya inip inmediğini öğrenmek için zirveye telefon etmek gerekliydi. Zira, geçidin üst kısmında patika yol her iki tarafından da vasıtaların geçmesine izin vermek için oldukça dardır ve aslında, yalnızca tek bir araç için yeterli genişlik söz konusudur. Geçidin her iki tarafında gerektiğinde kullanılacak yedek boşluk mevcut değildir. Sol tarafta dikey durumdaki sarp kayalıklar yukarı doğru yükselir ve sağ tarafta ise eşit derecede dik olan uçurumun korku veren boşluğu bulunmaktadır. Zirvedeki karakoldan hiçbir şeyin aşağıya inmediğine ve biz zirveye çıkıncaya kadar hiçbir şeyin aşağıya inmesine müsaade edilmeyeceğine dair güvence aldıktan sonra, tırmanmaya başladık. Bu tırmanış, zikzaklar artarken hiçbir zorluk meydana getirmedi. Dik kaya duvarındaki önemsiz bir çıkıntıyı izleyen ve vadinin gerçek *"başını"* ve sonunu teşkil eden kayalıkların at nalı şekilli girintisinin çevrimini yaparak yükselen bu antik patikaya girdiğimizde tırmanış sadece ilginç bir tecrübe oldu.

Buradaki dar yol, yüzyıllar boyunca buradan geçen ve döndüklerin-

4 Çev N. Yaklaşık 6,4 veya 8 km.

5 Çev N. Yaklaşık 609,6 m.

de yine bu yolu kullanan sayısız hacının ayaklarının pürüzsüz bir şekilde aşındırdığı, adeta yaşayan kayalardan meydana gelmektedir. İranlı ve Orta Asya'nın her yerine mensup hacılar, eğer büyük **Peygamber Muhammed**'in Mekke'deki Kutsal Tapınağı'na haccedilmesini icap ettiren Müslümanlığın kutsal tacını kazanmayı arzu ederlerse, aynı dar yoldan geçmeli ve dönüşte yine bu yolu kullanmalıdırlar.

Aşırı derecede dar olan bu yolun zorluklarına ilave olarak, giderken eğimin dikliğinin sunduğu çok daha ciddi bir şeyden haberdar olduk. Ölümsüz **Henry Ford**, insanlığa bahşettiği biraz daha az ölümsüz aracını tasarlarken, tasarımında bildiği hemen hemen tüm eğim ve yokuşları göz önüne almıştı ve aracı bu eğim ve yokuşların tırmanma ustası haline getirmişti, ancak, çok şey bilmesine rağmen, Tâk-i Girî Geçidi ve bunun yokuşu ile tanışık olmadığından bilgisi, yine de görünüşe göre, eksik kalmıştı. Yaş ve endamlarına göre hacılar bu yokuşu az-çok kolaylıkla tırmanmaktadırlar, ancak bu yokuşun eğimi etkili bir şekilde benim Ford'larımdan her ikisini de tırmanışın en kritik bölümünde inatçı bir duruşa mecbur etti ve böylece zaten yeterince tahrik edilmiş durumdaki sinirsel gerilimi arttırmış oldu ki, o zaman bütün bu şeylerle yiğitçe mücadele etmekteydik.

İlk adım ve en gerekli tedbir, araçların bölümünde bütün istemsiz geriye doğru hareketlere karşı önlem almak oldu. Bu, alelacele her bir arabanın arkasına ağırlık ve sağlamlık için yerleştirdiğimiz kayalar ile çabuk ve en etkili bir biçimde sağlandı. Bir sonraki adım, sıra ile her bir aracın beygir gücüne yardımcı olmak üzere kafiledeki bütün insan gücünü yoğunlaştırmak ve böylece, düzensiz bir şekilde, bir seferde bir aracın tırmanışını sağlamak oldu. Tekerlekler ile kayalıklar arasında öyle yapmak için hiçbir boşluk olmadığından arabaları arkadan öne geçide sıkı geçirmenin imkansızlığı nedeniyle küçük bir zorluk yaşandı ve sürücülerin sinirleri dışardan geçişe (boşlukta asılı kalmaya) uygun olmadığından, bunların ikisi de alttan sürünmeyi seçtiler. Bu yöntem, oldukça etkin olmasına rağmen, öyle karşı konulamaz biçimde mizah duygumuzu tahrik etti ki, bütün bir partinin yüksek sesli kahkahaları ile defalarca kayalar çınladı ve vadide kahkahalarımızın yankıları işitildi.

Yarığın kalbinde ve tırmanışın ortasında, içerisinde adı bilinmeyen bir evliyaya ait kutsal bir türbenin yer aldığı bir kuytuluk vardı, burada mola verecek bir yer bulduk ve gerçek bir dağ kaynağından su içtik. Bu kaynak suyu, eşdeğer bir şekilde hem bizim kavrulmuş boğazlarımızı

hem de mekanik yoldaşlarımızın tıslayan radyatörlerini ferahlatmaya muktedir oldu. Bu rahatlama ile, gece çökerken nihayet zirveye ulaşıldı. Bu koşullar altında yalnızca on iki saat süren 4000 ayaklık[6] bir tırmanış ile ilk günün 100 millik[7] seyahati oldukça iyi bir ortalamaydı.

Zirveye ulaşınca, burada kurulmuş büyük bir nekahet kampı ile karşılaştık. Bu kampın bizim Gizli Ordu'muzla yapacak pek bir şeyi yoktu, ancak burası, ilk etapta varlığını Mezopotamya ovasının değişik bölümlerinden iyileşmeleri için bazı hasta ve yaralılar için dağlarda bir yerin hazırlanması zaruretine borçluydu, buraya büyük sıcaklıktan kaçırmak için yaz boyunca hasta ve yaralı gönderilmekteydi. Burası aşağıdaki ovadan yaklaşık 4000 ayak yüksekliğinde bir yayla olduğundan, sıcaklıktaki fark oldukça dikkate değerdi ve güvenli bir şekilde oraya ulaşmamız üzerine yaşadığımız anlık rahatlama daha da dikkat çekiciydi.

Sandhurst günlerimden eski bir dostumun küçük kardeşi olan tugayın komutanı **General Champain**'i buldum ve gelişim üzerine, etrafı saran harika güzelliklerin ortasında, mükemmel bir akşam yemeğinin tadını çıkardım.

Masamız, henüz tırmandığımız at nalı uçurumun oldukça kenarındaki doğal bir kaya platformunun üzerine kuruldu ve etrafımızda ağaçlar ve çalılıklar varken, önümüzde, aşağıdaki derinliklerden gelen şelalenin şarıltısı ile açık hava vardı. Her şeyin üzerinde parlayan parlak bir dolunay, etrafımızdaki yüksek tepelerin hepsinin tıpkı gündüz gibi ortaya çıkmalarına neden oluyordu, ancak önümüzde, aşağıdaki yanan ovanın üzerinde, yalnızca titreyen bir sıcaklık buğusu vardı, altımızda bir yerlerde, bizden daha az talihli olan yoldaşlarımızın yerlere uzandığını, terlere bulandıklarını ve bu sıcaklıktan cefa çektiklerini biliyorduk.

Ertesi sabah gün ışımadan önce ayaktaydık, önümüzü görmeye yeterli aydınlanma olur olmaz yine yola koyulduk -Hemen önümüzde uzanan yolun vaziyeti ile ilgili oldukça gerekli bir tedbir-. Burası dağlık ve zor bir ülke idi ve rüzgarın sürekli estiği dağ patikasında, her tarafta, güzergâhın her iki tarafında da, göklere yükselen dağlardan sürekli olarak düşen devasa kayalar ve taşların oluşturduğu engeller vardı.

6 Çev. N. Yaklaşık 1219 metre.

7 Çev. N. 160 kilometre.

12 milden[8] sonra ya da daha ziyade sürekli bir tırmanıştan sonra, nihayet yüksek platonun sınırını teşkil eden sırta ulaştık. Buradan, bir sonraki 25 mil[9] için kolay ve kademeli bir iniş görülmekteydi. Vadi, uzun, dar ve yer yer bataklıklarla kaplı ancak, ziraatın bariz işaretleri ve yüksek İran yaylalarının zengin meralarının alışılmış manzaralarını biçimlendiren dağınık köyler ile bir ovaya açılıyordu.

Geniş bir vadi olan bu memleketin üzerinde şimdiye kadar başarmış olduğumuzdan çok daha iyi bir ortalama ile yolculuk yapabildik. Yol, yalnızca toprak ve üzerine *"metal"* değmemiş bir yol olmasına rağmen, zor ve tozlu, ama düz bir yüzeye sahipti ve bu nedenle lastik patlamaları en az seviyede kaldı.

Üzerlerinde hiçbir köprü olmayan küçük derelerin bataklık gibi geçitlerinde iki defa batağa saplandıktan ve en berbat geçitler ile iki dağ silsilesini geçtikten sonra, ikindi vaktine doğru eski Kirmanşah kasabasını çevreleyen daha yüksek ve daha kesif dağ silsileleri belirdi. Burada, geceyi geçirmeyi ve peşinde olduğumuz konvoyu yakalamayı ümit ediyorduk. Bu bölgelerdeki memleket, normal zamanlarda iyi bir şekilde işlenmekte ve ovaları insanlar doldurmakta idi, ancak korkunç Bahtiyarî kabilelerinin[10] mekanı olan dağlar, seyyahlar arasında her zaman tatsız bir şöhret taşımıştır. Bahtiyarîler, İran dağlarının mükemmel eşkıyalarıdırlar.

Benim iki arabalık yalıtılmış kafilemin yola çıkması mevcut askeri kuralların hepsine aykırı olsa da, ne var ki benim sadık iki makineli tüfeğim bize her türlü güveni veriyordu ve bunlar yol boyunca hazır ve dolu idiler, öyle ki, eğer gerçeği konuşmak gerekirse, gece çökerken, meşhur Bahtiyarî eşkıya çetesi hakkında bir kanıya varma fırsatı bulamadan, hayal kırıklığının kederli bir hissi ile 6500 ayak[11] yükseklikteki son sırta tırmandık ve oradan kasabayı ve çok aşağıdaki vadiye uzanan Kirmanşah kampını görebiliyorduk.

Bu anda, yolun, güzergâhın en kötü ve en dik halini aldığı en son sırta, bir tekerleğin kırılması talihsizliğini yaşadık ve yedek tekerleğimizin olmamasından dolayı, yola bir araba ile devam etmekten ve diğerini

8 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre.

9 Çev. N. 40 kilometre.

10 Çev. N. Bahtiyarîler, güneybatı Lur kabilelerindendir.

11 Çev. N. Yaklaşık 1981 metre.

bizim onun için bir tekerlek gönderilinceye kadar onu terk etmekten başka çaremiz yoktu. Geride bıraktığım iki adam üzerindeki etkiyi, beklemek zorunda oldukları fena halde belirgin mıntıkadan manzaranın güzelliğini ve bunların etraftaki her soyguncu tarafından iyi bir şekilde görülebileceklerini iyi hatırlıyorum. Onlara, onlarla birlikte bıraktığım bir makineli tüfek için bol miktar mühimmat vererek ve en değerlileri olarak düşündüğüm alet takımım içerisindeki bütün parçaları da onların arabasından ayırarak, derinden ilgilenen kişilerin merakı ile ilerlememizi seyreden ve böyle sıkıntılı vaziyetlerde onların dikkatlerini çekmiş olduğum bu güzelliklerden, uzayıp giden ülkenin hayranlık uyandıran manzarasından ziyade hemen yakınlarında etrafta bulunan haşin görünümlü kayalardan gözlerini alamayan, bunlarla çok daha fazla ilgili görünen, biraz soluk ve şaşkın vaziyetteki kahramanların ağlamaklı bakışları altında motor kaputunun üzerine bir Britanya bayrağı çektik ve acele ile yola devam ettik!

Kirmanşah'ta epey büyük bir kamp ve bir taşıt deposu ile karşılaştık ve derhal, diğer arabamız için bir tekerlek ve bunu götürmek üzere bir yardım arabası gönderdikten sonra çadırıma yürüdüm ve Ordu Servis Birlikleri'ne mensup sofra arkadaşlarımla iyi bir akşam yemeği yedim. Aynı zamanda orijinal konvoyum yolda değişik mekanik kazalar yüzünden bozulmuş ya da oldukça hırpalanmış olmasına rağmen, yine de seyahatime ertesi sabah gün ışığında yirmi beş civarında Amerikan kamyonu ile devam edebileceğimi öğrendim. Böyle sağlıksız bir yerde açıkta çadır kurmak zorunda kalmaktan kaçınmak için karanlıktan önce kampa girmek hususunda endişe ederek, bütün gün isteyerek mola vermediğimiz, bu zamanda oldukça ıssız ve pusuya açık görünen bir ülkenin içinden gün ışımasından beri yapılan 120 millik[12] bir yol kat ettikten sonra, iyi bir dinlenmeyi hak etmiştik.

Ertesi sabah gün ışıyınca konvoyumuzun toplanması üzerine, yola çıkacak durumda yalnızca on sekiz kamyonumuzun olduğunu anladık. Bunların büyük bir kısmı Amerikan imalatıydı ve günlük olarak seyahat etmeleri istenen ülkenin zorlukları göz önüne alındığında, bunlar, tasarımcılarının ve imalatçılarının hakkında en büyük krediyi yansıtan mekanik bir verimlik halindeydiler.

İlk başta yol, düzlenmemiş olmasına rağmen çok iyi idi. Yüzey, bir

12 Çev. N. 192 kilometre.

önceki gün üzerinde seyahat ettiğimiz kayalık patikadan çok üstündü ve ilk 20 mil[13], düz bir ova üzerinde, etrafımızdaki bütün yönlerdeki karla kaplı dağların bir manzarası ile oldukça hoş bir seyahat oldu. Ayrıca şu anda benimle olan, Mekanik Ulaşım subay topluluğunu çok takdir ediyordum.

Her silsileyi geçerken, ötedeki ovanın arkamızdakinden daha yüksek olduğunu fark etmiştik ve kademe kademe Kirmanşah Ovası'nın üstünde yaklaşık 5000 ayaklık[14] yüksekliğe ulaşmıştık ve güneş, ışınlarına maruz kalan herhangi bir uzuv üzerindeki deriyi kavlatacak kadar yakıcı olmasına rağmen, hava son derece serindi.

Kamptan ayrılır ayrılmaz, geçtiğimiz yolun hemen alt tarafında meşhur Bisidun Kayası'nı görebiliyorduk. Bu kayanın dibi aslında Kirmanşah'tan 20 mil uzaklıktadır, ancak bu, artan bir yüksekliktir, ovanın 4000 ayak[15] üzerinde dikey bir kaya olup, kasabadan bakıldığında el altındaymış gibi oldukça yakın görünür ve 10 millik[16] mesafede yalnızca yarım millik bir uzaklıktaymış gibi görünmektedir.

Zirvede, Haziran'ın sonunda bile biraz kar vardı, ancak nihayet dibe ulaştığımızda, güneşe maruz kalan bu kaya, elle dokunulamayacak kadar sıcaktı. Burada, geçmişi neredeyse 3000 yıl evvel **Darius** zamanına giden antik bir taş çeşmeden akan buz gibi soğuk çok hoş bir su kaynağı bulduk. Bu kaya, babamı bu bölgelerde on iki yıl alıkoyan mıknatıs taşı idi ve bunun yüzeyinde, babamın on iki yıl süren sürekli bir çalışmadan sonra, sonunda üstesinden gelene kadar üzerinde çalıştığı, 2500 yıl boyunca okunmadan ve deşifre edilmeden kalan meşhur çivi yazılı kitabe mevcuttur. O, uzun süre önce unutulmuş bir dili, alfabesiyle, grameriyle, tam bir sözlüğü ile dünyaya geri getirdi ve böylece *"Kralların Kralı"* **Darius**'un kayıtlarını tarihe mal etti.

Bu büyük kayaya çocukluğumdan beri aşina idim ve babamın kayalık yüzeye tırmanmak ve eski yazıtın kopyalarını elde etmek için göstermiş olduğu çabanın birçok hikayesi hafızama sökülemez bir biçimde yerleşmişti. Bu nedenle, bir an önce aşina şekiller görmeyi umarak, büyük ka-

13 Çev. N. 32 kilometre.

14 Çev. N. 1524 metre.

15 Çev. N. Yaklaşık 1219 metre.

16 Çev. N. 16 kilometre.

yaya, yukarı doğru gözümü dikip baktım, ancak 100 ayaklık[17] sıkı bir tırmanıştan veya daha çok sert ve keskin kaya kırıntıları üzerinde yapılan bir yürüyüşten sonra, sonunda kitabenin görülebileceği bir noktaya ulaştım. Babamın, görünüşte imkansız bir vazife olarak görülen bunları deşifre etmek hususunda gösterdiği başarıya her zaman şaşırmış olduğum kadar, bu yazının kopyalarını elde etmek hususunda babamın üstesinden geldiği berbat zorluklardan da afallamış olarak gözlerimi dikip kitabeye baktım.

Bir miktar levhadan oluşan (sanırım otuzdan fazla) bu kitabe, bugün, ilk günde kazındığı kadar nettir ve çok az yerde birtakım parçalanma ve bozulmalar görülmektedir. Kuvars kayanın sertliği oldukça dikkat çekici olduğundan gereken emek muazzam olmuş olmalı ve kitabe tamamlandığında, muhtemelen o zamanlarda büyük kayanın dibinde idi, kaya daha sonra dikine kesilerek aşağıdan yukarıya doğru, aşağıdaki ova seviyesinden en az 100 ayak daha fazla bir yükseklikteki dikey bir kaya üzerinde kalacak şekilde taşındı ve böylece kitabeye erişim sonsuza kadar engellenmiş oldu.

Yazıt, büyük oranda son derece iyi korunmuştur. Bağlı ve onun önünde diz çökmüş esirler ile büyük Kral'ın resmi, dikkat çekici bir şekilde iyi çizilmiş olup, bizzat Darius (notlarımın söylediğine göre) **"güzel bir şekilde ve özenle o dönemin modasına uygun olarak kıvrım verilmiş kare sakalı ve saçı ile lanet bir kabartma"** gibi görünürken, arkalarında bağlanmış elleri ile diğer figürler en eski figürlerden çok daha az

Levhanın yüksekliği 10 ayak (305 cm) ve genişliği 18 ayak (549 cm)'tır. Şeklin merkezinde, esir kralların başları üzerindeki çivi yazılı kitabelerin ortasında, Darius zamanında Persler tarafından tapınılan Güneş Tanrısı bulunmaktadır

17 Çev. N. Yaklaşık 30, 5 metre.

BİSİDUN KAYASI

Kirmanşah yolundan (uzaklık 16 mil)

X – X Darius (Hystaspes)'un çivi yazılı kitabesi

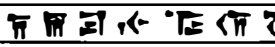
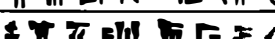
Darius ve mağlup ettiği kralların hikayelerinin betimlendiği levha resimde beyaz çizgi ile çizilmiş dikdörtgenin içinde kalmaktadır.

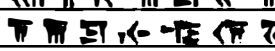
"ruhsuz"dur[18].

Oluşan genel etki; (1) O günlerde emek aşırı derecede ucuz olmalıydı; (2) Büyük Kral'ın ressamları çok yetenekli idi ve (3) O, kesinlikle, gelecek nesillerin faydalanması ve eğitilmesi için günlüğünün yazılması amacıyla hükümranlığı altındaki geniş ülkede en uygun yeri seçmişti.

Kayanın dibine yakın orta büyüklükte bir nehir akar. Bu nehrin üzerinden iyi bir tasarımla inşa edilmiş antik bir köprü geçer. Bana göre o zamana göre yeni bir kalitede olan tuğlalar benim için sürpriz oldu. Şüphesiz ki köprünün *"tacı"* için, sıra ile her bir kamyonun "tırmanmaları" için tam hıza ulaşmasını mecbur kılan böyle dik bir tırmanışı öngören bu tuğlaların çok uzun zaman önce yaşamış mühendisleri, çalışmalarından azami kapasitelerinde yüklenmiş 5 tonluk Amerikan kamyonlarının taşınmasının isteneceğini asla düşünmemişlerdir. Bu oldukça modern ve vahşi saldırı biçimi, tasarımcılarının aşina olduğu her çeşit zorlanmaya

18 Hiçbir yazı şeklini andırmayan yabancı karakterlerle yazılmış bilinmeyen bir dilin, imkansız gibi görünen deşifre edilmesi işini başaran **Sir Henry Rawlinson** tarafından kullanılan vasıtalar, genel ilgiyi uyandırmak hususunda ilgi çekici olabilir. Behis-tun'un birkaç yüz mil kuzeyindeki bir mıntıkada, belli ki bu antik günlerin büyük krallarının beyannameleri olan bilinmeyen yazı ile yazılmış iki kitabe keşfetti. Bunların her birinin iki işaret grubu ile başladığını gözledi. Bunlar birinci kitabedeydiler: Antik çağlarda bir kralın adından sonra her zaman babasının adının geldiğini iyi bildiğinden, birinci kitabenin, babası (b) grubu ile temsil edilen, (a) grubu ile temsil edilmiş bir kral tarafından yazdırılmış ve ikinci kitabenin de babası (a) kitabesinin yazarı olan adı (c) grubu ile temsil edilen bir kral tarafından yazdırılmış olduğu sonuçlarını çıkardı. Antik Pers tarihi ile ilgili derin bilgisinden söz konusu olan bu üç kralın muhtemelen Hystaspes'in oğlu Darius ve Darius'un oğlu Xerxes olduklarını tahmin etti ve (a) grubunun Darius'u, (b) grubunun Hystaspes'i ve (c) grubunun da Xerxes'i temsil ettiğini varsayarak, bazı karakterlerin anlamlarını ve değerlerini tespit edebildi. Bu küçük başlangıçtan, sonsuz zahmet ve şaşırtıcı marifet ile, on iki yıllık çalışmadan sonra uzun süre önce kaybolmuş bir dilin her ayrıntısını ortaya çıkarmak konusunda nihayet başarıya ulaştı ve 2000 yıldan daha uzun bir süredir kilitli duran bir kapıyı açan anahtarı buldu ve antik Doğu'nun büyük imparatorluklarının yazılı kayıtlarını modern dünyanın kullanımına sundu.

(a)		? *Darius*
(b)		? *Hystapes*

(c)		? *Xerxes*
(d)		? *Darius*

asırlarca dayanan bu saygıdeğer yapı için hepten çok fazla oldu ve saldırının ortasında, aniden kemer tacının bundan böyle orada olmadığı keşfedildi! Bu nedenle, akarsuyu geçmek için daha da eski bir gelenek ile konvoyumuzun geçişini tamamlamaya çalıştık. Bu teşebbüs hem zor hem de can sıkıcı olup, günün büyük bir kısmını aldı, öyle ki sonunda karanlık, gece vakti ulaşmayı ümit ettiğimiz eski Hemedan şehrinden 20 mil[19] uzakta bulunan büyük Esadabad geçidine 20 millik bir mesafe kala açık bir yerde bizi yakaladı. Saat sabah 06:00'da yola çıkarak ve yalnızca yarım saat mola verdik, on beş saat boyunca sürekli olarak araç kullanmıştık. Bu süreç sırasında saatte 6 millik[20] bir ortalama ile 85 mil[21] kat ettik ki, buradan yolun sunduğu zorluklar hayal edilebilir.

Bir araba konvoyu ile açıkta kamp kurmak, çok basit bir işlemdir ve suyun elde edilebildiği uygun her mıntıkada durmaktan ibarettir, arabalar peş peşe ve birbirine yakın olarak park edilir; daha sonra nöbetçiler dikilir ve herkes kendisiyle ilgilenmeye devam eder, elde edilebilir kaynaklara göre hepsi bir pürümüz soba ve biraz istihkak taşımak olan hiç de zor olmayan bir meseledir. Daha sonra her kamyonun ayak basamağında veya ayak koyma yerinde çay demlenir, biraz sonra her türden yiyecek yenir ve her adam geceyi geçirmek için ağır yüklü kamyonunun en az rahatsızlık veren köşesini araştırır. Şafak vaktinin ilk işaretleri ile birlikte ispirto ocakları yeniden kaldırılır ve daimi bir alışkanlık olan çaydan ve suyun bulunabildiği her yerde bir yıkanmadan sonra motorlar çalıştırılır ve konvoy yeniden hareket eder.

Bu durumda bizim gerçek harekete geçişimiz sabah 05:30'da gerçekleşti ve iki buçuk saat içinde 20 mil[22] uzaklıktaki büyük Esadabad Geçidi'nin ayağına ulaştık. Burada, önümüzdeki tırmanışı bilerek, mola verdik ve geçitte çok az ya da hiç bulunmayacağından ve şiddetli tırmanış sırasında kesinlikle motorlar ısınacağından, su tutabilecek elimizdeki her türlü kabı su ile doldurduk.

Esadabad Geçidi ülkenin bu bölümündeki en yüksek geçit olup, deniz

19 Çev. N. 32 kilometre.

20 Çev. N. Yaklaşık 10 kilometre.

21 Çev. N. 136 kilometre.

22 Çev. N. 32 kilometre.

seviyesinin üzerinde 8.000 ayaktan[23] daha fazla 9.000 ayağa[24] yakın bir yüksekliğe sahiptir, geçit üzerindeki yol iyi durumdadır ve çok yakın zamanda Rus mühendisler tarafından yapılmıştır. Böylece Kirmanşah'tan Hemedan'a giden eski yol 70 mil[25] kadar kısaltılmıştır. Ana geçitteki yükseliş 3,5 milde[26] 2.000 ayak[27] olup, yapılabilir bir tırmanıştır, ancak her bakımdan sert bir rampadır ve tabii ki yol, her tarafta son derece dik dağ yamaçlarını kesen *"iz"*i takip ediyormuş gibi, sürekli olarak dönmekte ve kıvrılmaktadır.

Yüzey iyidir ve her yerde patika yol iki aracın geçmesi için yeterli genişliğe sahiptir ve büyük ilgi ile tırmanışın büyük bir bölümünün İskoçya'dan aşina olduğum şistlere çok benzeyen petrollü kayaların içerisinden yapıldığını müşahede ettim ve sayısız molalarımızın birinde bulduğum bir dağ akarsuyunu incelemek üzere merakla aşağıya indim. Beklediğim gibi, akarsuyun oluşturduğu az veya çok durağan haldeki havuzcuklarda, daha sonra uygun bir yerde raporlandırma durumuna geldiğim bir husus olarak, suyun yüzeyi film şeklinde bir petrol tabakası ile kaplı idi. Geçidin zirvesinden geriye, güneydoğuya görünen manzara İran yaylalarının en karakteristiği olup, her yönde ovanın etrafını çeviren ve en az 1000 adımı[28] kar olan, hemen Elvend Dağı olduğunu bildiğim yüce bir zirveye tırmanarak durduğumuz tepe doğuya doğru ovadan 20 mil[29] uzaklıkta iken, 30 ila 60 mil[30] uzaklıktaki tepeleri karla kaplı kayalık silsileler büyük bir amfi tiyatro görünümü arz etmekte, Hazar silsilesine kadar en yüksek tepeye ulaşılmaktadır. Bu yüksek irtifada Mezopotamya şortumun ve talim giysilerimin biraz ince kaldığını anladım ve karşı konulamaz bir biçimde aşırı hava şartları ile ilgili matbu kâğıdı ve verdiği beş pound parası ile Whitehall caddesindeki[31] beyefendiyi anımsadım.

---

23 Çev. N. Yaklaşık 2438 metre.

24 Çev. N. Yaklaşık 2743 metre.

25 Çev. N. 112 kilometre.

26 Çev. N. Yaklaşık 6 kilometre.

27 Çev. N. Yaklaşık 610 metre.

28 Çev. N. Yaklaşık 305 metre.

29 Çev. N. 32 kilometre.

30 Çev. N. 48 ila 96 kilometre.

31 Çev. N. İngiliz hükümet binasının bulunduğu caddedir.

Bununla beraber, yakınlarda zirvede açık bir şekilde ortaya çıkan, son derece basit siper savunmalarıyla daha fazla ilgilendim. Bunlar zirvenin eteğine kadar gelen Türklere karşı mevzi tutmak düşüncesi ile Ruslar tarafından hazırlanmışlardı, ne var ki Ruslar, bu siperlerin herhangi bir diğer birlik tarafından kazılması veya daha ziyade derme çatma bir şekilde çiziktirilmesi ihtimali olmadığından, bir zamanlar burada bulunduklarına dair tek delil olan bu berbat siperleri terk ederek hemen tüymüşlerdi. Tırmanış kolaydı ve yol oldukça iyi idi ve bütün arabalarımızla, hemen hemen taşıdığımız malzemelerin güvenli bir şekilde ulaşmasını bekleyenler kadar rahatlamak suretiyle, öğleden sonra saat 14:30'da Hemedan'a vardık.

Antik Ekbatana, yani Hemedan, Akhamenid krallarının büyük hazine şehri olup, İncil'deki *"Şuşan"*[32]'ın 200 mil[33] kuzeyindedir ve oldukça ilgi çekici bir şehirdir. Büyük oranda Ermeni olan nüfusu savaşın sebep olduğu kıtlıktan önce muhtemelen 50.000'den fazla idi, ancak ilgilendiğimiz zamanda nüfus zar zor 10.000'e ulaşmaktaydı ki bu nüfusun da çoğunluğu açlıktan ölme sınırının son evrelerindeydiler. Eski şehir, deniz seviyesinin yaklaşık 6500 ayak[34] üzerindeki bir yükseltide uzanmaktadır ve kuvvetimizin karargâhı, büyük dağın yamaçlarına doğru en az 500 ayak[35] yükseklikte olup şehrin doğu bölümünde idi. -Yaz mevsiminde yeterince hoş bir konum, ancak kış mevsiminde gerçekten kutup gibi olmalı-.

Burada, kendi arazisinde duran hoş ve hemen hemen Avrupa tipi bir evde, bizim meşhur Gizli Ordu'nun haberleşme hatlarına kumanda eden Tuğgeneralin karargâhı kurulu idi ve ona rapor vererek, çadırımı onun bahçesinde kurmak ve onunla karavanadan yemek yemek hususlarında samimi bir davet aldım. Bu her iki öneriye de memnuniyetle uydum. Akşam yemeğinde yerel koşullarla ilgili haberleri ve bizim *"hayalet"* ordunun mevcudiyetinin hakiki amacı olan İran'ı Türklerden koruyabilme şansımız gibi hususlar hakkında bazı şeyler öğrendim.

İlk ve en acil ihtiyaç, bütün bu yayla memleketinde o zamanlarda her gün yüzlerce kişinin ölümüne sebebiyet veren kıtlığı hafifletmek idi ve

32 Çev. N. İran'ın Huzistan Eyâleti'nde bir şehir olup, günümüzdeki adı *"Susa"*dır.

33 Çev. N. 320 kilometre.

34 Çev. N. Yaklaşık 1981 metre.

35 Çev. N. Yaklaşık 152 metre.

bu işe benim ev sahibim, buraya gelmemizden sonra İngilizlere karşı duyulan düşmanca genel hissiyatın bizim lehimize değişmesine sebebiyet veren önemli bir başarı ile, enerjisini adamış idi.

Bu zamanda açlıktan kıvrılan binlerce insan harfi harfine günlük olarak kuvvetimizce beslenmekteydi ve kıtlık daha genel ve akut hale gelmişken İranlı tüccarlar tarafından, yüksek fiyatlarla satmak amacı ile büyük miktarlarda stoklanan ve piyasadan çekilen hububata tarafımızdan el konulmakta ve el konulan hububat binlerce hayatın kurtarılması ve çok daha fena sefalet ve ıstırabın önlenmesi sonuçları ile dağıtılmaktaydı.

Bütün vaziyet, başkalarının çektiği acılara İranlıların göstermiş olduğu kayıtsızlık yegâne bir millî özellik olduğundan, tipik bir İranlı karakteri gösteriyordu ve herhangi bir başka ülkede böyle bir duruma neredeyse hiçbir şekilde rastlanamazdı. Bu tür şeyleri şahsen görmeden, varlıklı bir İranlının yardım umudu ile kapısının önünde toplanan ölmekte olan kişilere karşı bir anlık da olsa bir ilgi göstermemesini ve bu vaziyetin onun üzerinde az da olsa bir etki uyandırmamasını tahayyül etmek imkansızdır. Ya da, ölülerin cesetlerini kaldırmaması ya da defnetmemesi düşünülemez. O kıtlık zamanlarında İngilizlerin açlıktan ölmekte olanları besledikleri merhamet cennetine gitme takati bulamadıkları için yol kenarlarına yığılıp son nefesini verenlerin ölü bedenleri şehir merkezindeki sokaklarda ya da daha sıklıkla şehir dışı yollarda fark edilmemiş bir şekilde, gömecek kimseleri olmadan öylece duruverirdi.

O zamanda yazmış olduğum bir notumda şunlar kayıtlıdır: *"Ölüler caddelerde uzanmış yatarlarken ve diriler korkunç hayaletler gibi görünürlerken, daha evvel bölgede gelişip serpilen ve her hafta binlerce kişinin açlıktan öldüğü iki-üç yüz ova köyünde nüfus hiçbir zaman olmadığı şekilde yirmi kişi kadardır."*.

Bu zamanda, İncil'in dışında hiçbir yerde duymadığım birisinin halk içinde taşlanarak öldürülmesi hadisesiyle karşılaştım. Ancak, böyle bir durumun bizim yerleşmemiz sırasında ya da yerleşmemizden az önce Hemedan'da meydana geldiğini bir gerçek olarak bilmek durumundayım. Bu cezaya sebep olan suç, öyle sıra dışıydı ki, bu koşullar altında ve bu ülkede, kontrol edilmezse yayılma eğilimi gösterecek bu tür suçlara bir son vermek hususunda tek etkili yöntem bu idi.

Medeniyetin gelenek ve yasalarına alışkın benim rafine Avrupalı o-

kurlarım, bunu merak edebilirler ve böyle bir fikri taşıdığım için benim bir barbar olmam gerektiği sonucunu çıkarabilirler. Ancak, mollalar tarafından emredilen bu ceza için böyle aceleci bir neticeye varmadan ve tepki göstermeden evvel, lütfen biraz bekleyin. Suç, hemen hemen akıl almaz bir şeydi. Bir anne kendi çocuğunu yemişti ki, acı ve açlıktan kırılmanın uç noktaları için her türlü yardımı aldıktan sonra bile, böyle bir suç işlenmişse sanırım mollaların verdiği hüküm genel kabul görecektir!

Bu vaziyetler altında, her gün vuku bulan bu cinayet, soygun ve vahşice işlenen pek çok suça şaşmamalıdır ve emirle tüm İngiliz subaylar hem gündüz hem de gece silahlandırıldılar. Her gece ve gecenin her saatinde Batılı bir zihniyetin biraz kaygı duyacağı silah sesleri işitilmekteydi, ancak, bununla beraber, tıpkı kendisinin de bir tüfeğinin bulunduğunu herkese duyurmanın dışında bir amacı olmadan tuhaf zamanlarda tüfeğini patlatmak gibi bir zaafı olan İranlılar ve onların doğulu komşuları gibi, bu seslere karşı adaptasyon geliştirilebilmekteydi.

Şüphesiz ki burada ilginç binaların mevcut olma ihtimalinin bulunmasına rağmen, ben enteresan hiçbir bina ile karşılaşmadım; ancak devasa bir tümsek gördüm ki bunların hepsi, ilk ve en büyük tarihçilerin, **Heredotus**'un *"iç içe geçmiş ve bir sonrakine kumanda eden ve ilk beşi beyaz, siyah, kırmızı, mavi ve turuncu ve altıncısı gümüşle kaplı ve merkezde bulunan saray benzer şekilde altınla kaplı olmak üzere her biri farklı renklerdeki yedi duvar"* olarak tarif ettikleri büyük şehir ve sarayın kalıntılarıdır.

Burası, istila seferlerinde mola verdiği zaman **Büyük İskender**'in içki âlemleri tertip ettiği saray idi. Bu Baküs âlemlerinden birinde **İskender**, sonraki pişmanlık ve ebedî utanç kaynağı olarak, en büyük dostunu ve en önde gelen generalini öldürmüştü.

Şuşan'da, amcası **Mordekhay**[36] dilenci olarak kapıda otururken, Yahudi **Ester** ile evlenen **Kral Ahasuerus**[37] yaşadı ve yine burada **Ester**'in etkisi ile **Mordekhay** için dikilen yüksek darağacında Kral'ın emri ile

36 Çev. N. İbranice İncil/Eski Ahit Ester'in Kitabı'nda adı geçen ana karakterlerden birisi olup Bünyamin kabilesinden Jair'in oğlu Ester'in amcasıdır.

37 Çev. N. Eski Yunanca Xerxes/Serhas olarak bilinen Akhamenid İmparatorluğu kralıdır. İsmi eski Farsça'da Xşaya-rşa, çağdaş Farsça'da Khaşâyâr-şâh şeklinde telaffuz edilir.

büyük kaptan **Hâmân**[38] asılmıştır. İncilimizin eski ahdinde okunabileceği gibi, Kral tarafından emredilen ülkedeki bütün Yahudilerin katledilmesi hadisesi, bu şekilde **Ester** tarafından engellenmiştir.

Bu eski ülkenin en dikkat çekici kısmı, yerlilerinin alışkanlıkları ve gelenekleri gibi sahip olduğumuz güvenilir bilgiye göre 3000 yıl boyunca hiçbir değişikliğin ya da gelişmenin olmaması hususudur. Antik zamanlardaki prototiplerine her bakımdan benzeyen İncil'in eski karakterleri ile günlük yaşamda karşılaşmakta ve burada aynı bağları, bahçeleri ve mısır tarlalarını, öküzler tarafından çekilen aynı eski tek yönlü ahşap pulluğu bulmaktayız ve her yerde tıpkı İncil günlerindeki gibi öküzler mısırları çiğnemektedirler. Tarlalarda orakçıyı izleyerek dökülen sap ve samanları toplayan genç kızlar da görülebilir ve çağdaş **Ruth**[39], geçmişteki atasından hiçbir şekilde farklı değildir. Tıpkı eskiden olduğu gibi günümüzde de tarlada sap ve saman devşiren genç kızları izleyen, Ruth Kitabı'nda tarif edildiği gibi kendi İncil prototipiyle aynı ifadeyi takman çağdaş, yaşlı bir **Boaz**[40] da bulunacaktır. Bununla beraber, bu çok sıradan kırsal hadiseden, eskiden olduğu gibi bir başka **Kral Davud**'un ortaya çıkacağını beklemek, oldukça esnek bir hayal gücünü gerektirmektedir.

Ulaşım için beklemenin gerekli olduğu Hemedan'daki birkaç gün, *"iskelet ordumuz"* ile ya da bunun hiçbir kabiliyeti olmasa bile, herhangi bir etkin faaliyet ihtimali meselesinin tamamen motorlu taşıtlarımızın etkinliğine bağlı olduğuna ikna oldum ve bu nedenle bunların mekanik durumları ve mevcut tamir vasıtaları bakımından kendimi bilgilendirecek her aracı temin ettim. Araştırmamın sonuçları, teknisyenlerimiz kendi kabiliyet ve tecrübeleri konusunda iyiden daha fazlası ve mekanik taşıt subayları en etkilileri olmalarına rağmen, ancak yedek parçaların zorlukla geldiklerini ve petrol tedarikimizin aşırı derecede belirsiz olduğunu tespit ettiğimden dolayı, teşvik edici değildi. O zamanda bütün petrol karayolu ile Bağdat'tan getirilmek zorundaydı; bu nedenle bunun miktarı, askeri birliklerin diğer ihtiyaçlarının tedarik edilmesi için za-

38 Çev. N. İbranice İncil/Eski Ahit Ester'in Kitabı'na göre **Kral Ahasuerus**'un veziri olup, Ester'in en büyük düşmanlarından birisi idi.

39 Çev. N. İbranice İncil/Eski Ahit'te adı geçen karakterlerden birisi olup, o da tarlalarda sap ve saman toplardı.

40 Çev. N. İbranice İncil/Eski Ahit'e göre tarlada sap-saman toplarken **Ruth** ile karşılan ve onunla evlenmek niyetinde olduğu bildiren karakterdir. **Boaz** daha sonra **Ruth** ile evlenmiştir.

ten yetersiz olan mevcut taşıtlar ile sınırlı idi. İşlerin talihsiz durumu, Bakü'deki kuyulardan Hazar Denizi üzerinden doğrudan ve düzenli bir tedarik sistemi kurulabilinceye kadar, iyileştirilemedi. Bu, bununla birlikte, o zaman İran ile Hazar sahili arasında Cengelî ülkesinde mevcut koşullar karşısında hiç yakın görülmemekteydi.

Bundan dolayı Hemedan'da, bizim oldukça belirsiz haberleşme zincirimizin en hayatî bağlantısını teşkil eden bir petrol deposu kurduk. Petrol stoklama işinde çok tecrübeli olduğum için bu paha biçilmez yakıt için kurduğumuz depoyu teftiş ettiğimde korkuya kapıldım, işin ilk ve en kötü kısmı güvenliğin en temel ilkelerinin ihmal edilmiş olması, bütün petrol tedarikimizin tek bir mıntıkada toplanması idi, öyle ki, onu tutuşturacak herhangi bir kazanın olması durumunda rezervin tamamı kesinlikle tükenecekti. Ayrıca, en kötü yollarda 500 mil[41] boyunca yolculuk etmiş bulunan variller de kötü bir şekilde sızıntı yapmaktaydılar, öyle ki, ateş tehlikesinin eli kulağındaydı ve bir kere tutuştuğu zaman muhtemelen paha biçilmez stoğumuzdan hiçbir şeyi kurtaramayabilirdik.

Petrol depolama yerini gördüğümde henüz ikindi vakti olmuştu ve uzak bir mesafeden bile buranın üzerinde, çoğunlukla sızıntı yapan varillerden serbestçe yükselen petrol gazlarının meydana getirdiği atmosfer görülebiliyordu. Bu nedenle hemen General'in ikametgâhına geri döndüm ve ona korkularımı anlattım. Korkarım lisanımca çok fazla ihtiyatlı olmuştum, tehlikeyi takdir etmek hususunda muvaffak olamadı; bununla beraber, gün batımından önce benimle petrol depolanan sahaya gelmeyi ve tüm sistemin derhal yeniden düzenlenmesi için emirler vermeyi kabul etti ve sonra odasına çekildi ve ben de günün en kötü sıcağı geçinceye kadar çadırıma girdim.

Güneşin her zamanki gücü ile çadırımın üzerinde parlamadığını fark ettiğim zaman, çadırımda beş dakika olmamıştı ve kesinlikle bir Doğulu siestasına[42] doğru ilk adım olarak henüz çizmelerimi çıkarmamıştım ve bu nedenle hemen bir kum fırtınasının gelip gelmediğini görmek için dışarı çıktım. Gökyüzüne bir bakış yeterli oldu ve petrol depolanan alan (neyse ki binalardan uzak bir yerdeydi) yönünden kesif bir duman yükseldiği için General'i uyandırmak üzere en iyi hızımla ikametgâha doğru koşmaya başladım. Çıkan duman çoktan güneşe engel olmuş ve hiç kim-

41 Çev. N. 800 kilometre.

42 Çev. N. Öğle uykusu anlamında kullanılan İspanyolca bir tabirdir.

se önünü bile görememekteydi, hemen bu olayın trajik hikayesi anlatılmaya başlandı -Sıcaklık yükselirken petrol varillerinin patlaması ile art arda gelen patlamalar sürekli olarak olayı teyit ediyor ve vurguluyordu-.

General benim bağırmam üzerine dışarı fırladı ve birlikte felaket mahalline olan yarım mil[43] ya da biraz daha fazla mesafeyi koştuk. Orada izlemekten başka bir şey yapmadık ve birkaç yüz metrelik bir uzaklıktaydık, sıcaklık yeterli ölçüde yaklaşmaya izin vermiyordu. Şüphe yok ki, eğer ilgili herkes bundan bir ders çıkarırsa, aslında bu gelecekte büyük değeri olacak bir trajedi idi.

Bu zamanda, erzak temininde ve Bağdat'taki karargâhtan genel olarak yardım alma zorluğu, Gizli Ordu için pek çok meseleye ve gecikmeye sebep olmaktaydı ki, talepler oldukça beklenilmedik karakterde olduğundan ve Genel Kurmay tarafından bunlar daha ziyade *"mızmızlık"* olarak karşılandığından bunu anlamak kolaydı. Özel olarak başıma, işlerin bu durumunu aydınlatan bir olay geldi. Hemedan'daki kıtlığı bastırmak için ilk adımlar atıldığında, bizden tamamen beklenmeyen miktarlarda ekmek üretmemiz ve et tedarik etmemiz istendi ve bu acil talep karşısında Bağdat'a ilk fırsatta bir *"kasap"* ile bir *"ekmekçi"*nin gönderilmesini isteyen bir telgraf çekildi. Hatırlanmalıdır ki bu telgraf, Tahran'a 100 milden[44] fazla bir uzaklıktan çekilmiş ve sonra Isfahan ve Şiraz yoluyla İran Körfezi kıyısında yer alan Buşehr'e ve daha sonra Basra'ya ve nehrin üst kısımlarına yani hepsi 2000 milden[45] fazla bir mesafe kat etmiştir. Cevabın gelmesi için bir hafta ya da on gün bekledikten sonra, onun için şu mesajı okuduğumuzda zihinlerimizin durumu tasavvur edilebilir: *"Ne amaçla bir 'kasap' ve 'ekmekçi'nin hizmetlerine ihtiyaç duyulduğu anlaşılamamaktadır!"*.

Kendilerine yapılan birçok taleple karşı karşıya kalan Bağdat Karargâhı'nın tutumunu oldukça savunmuş olduğumdan, ulaştıktan sonra bu, okumam için bana verildi ve cevap olarak benim fikrim soruldu. Bu durumu karşılayacak yalnızca muhtemel tek cevap görünmekteydi ve onu yazdım ve verdim, ancak korkarım ki bu cevap hiç gönderilmedi; *"Ekmek yapmak için bir kasaba ve et kesmek için bir ekmekçiye ihtiyaç var!"* Muhtemelen bu adamları temin edeceği ve biraz gerilen ilişkileri

43 Çev. N. 800 metre.

44 Çev. N. 160 kilometre.

45 Çev. N. 3200 kilometre.

rahatlatacağından dolayı bunun hiçbir zaman gönderilmemiş olması belki de yazık olmuştur.

Hemedan'da birkaç gün daha ve 7 Temmuz'da Kazvin'e 140 millik[46] yolculuk için iki Ford kamyonet hazır hale getirildi. Yol, iyi bir yoldu ve kuzeye doğru gidildikçe sefalet ve bunun yol kenarlarındaki emareleri daha da azalmaktaydı. Hemedan'ın yalnızca 50 mil[47] kuzeyindeki Sultan Bulak Geçidi'nden geçtik ve "yol kesen" haydutlar yüzünden kötü bir şöhrete sahip olmasına rağmen ben ve küçük kafilem herhangi bir olay olmadan burayı kat ettik ve silahlarımız hazır olmasına karşın bunları kullandıracak herhangi bir durum ortaya çıkmadı. Bunun nedeni, silahların sürekli olarak kullanılmak üzere hazır tutulması ve bunun bilinmesi ile yetenekli bir şekilde kullanıldığı takdirde iyi makineli tüfeklerin bütün ülkelerde uyandırmış olduğu saygı idi. Aynı akşam saat 17:30'da Kazvin'e vardık ve Genel Karargâhımıza rapor verdikten sonra burada kaldığım müddet boyunca şehri idare eden ve buradaki mangaya kumanda eden İngiliz subayı ile konaklama yerine gittim.

Kazvin, takriben Hemedan'la aynı ebatta büyük bir şehirdir, ancak bazı geniş caddeleri ve az çok Avrupalı görünüme sahip bir tutam dükkan vitrini ile daha gösterişlidir. Arka sokaklarda ara sıra aşina cesetler ve ölmekte olan dilenciler görülmesine rağmen, burada kıtlık daha az belirgindir.

İran'ın eski başkentlerinden biri olan bu şehir, büyük Elbruz silsilesinin güneyinde 10 mil[48] boyunca uzanmaktadır ve Şah'ın başkenti Tahran'ın 80 mil[49] batısındadır. Ana batı yolu, şehrin batısını böler, kuzey kolu Hazar Denizi kıyısındaki Enzeli Limanı'na giderken; güney, İran ve genel olarak Doğu'dan gelen, Anadolu içerisinden Karadeniz'e ya da Tiflis ve Gürcistan içerisinden Güney Rusya'ya giden antik kervan yolu ile Tebriz'e gitmektedir. Şehir deniz seviyesinden 4000 ayak[50] bir yüksekliktedir ve bu nedenle yaklaşık 1500 ayak[51] daha yüksek olan Hemedan'dan hissedilebilir bir şekilde daha sıcaktır. Büyük oranda çok

46 Çev. N. 224 kilometre.

47 Çev. N. 80 kilometre.

48 Çev. N. 16 kilometre.

49 Çev. N. 128 kilometre.

50 Çev. N. Yaklaşık 1219 metre.

51 Çev. N. Yaklaşık 457 metre.

amaçlı balçıktan yapılmış olmalarına rağmen evler, ekseriyetle içinde genellikle bir fıskiye ya da bir çeşit akarsu bulunan gömme bir avlunun ya da bahçenin ortasında inşa edilmiş olup tipik İran özelliği göstermektedir. Bu avlular, kış mevsiminde bu yayların başının belası olan dondurucu şiddetli fırtınalardan korunmak üzere etkili bir sığınak teşkil etmelerinin yanı sıra yaz sıcağında da serin bir kafa dinleme yeri olma özelliği göstermektedirler.

Dört kişilik küçük mangamız, yukarıda tarif edilen mahalli evlerden birini işgal etti ve şehir kumandanı *"Üstün Hizmet Madalyası"* sahibi, İngiliz Kolombiyası'ndan **Yarbay Warden** ve onun kurmaylarım teşkil eden biri Avustralyalı ve diğeri de İngiliz bir baba ile Rus bir ananın oğlu olup Rusya'da büyümüş iki yüzbaşıdan müteşekkil idi. Böylece, avluda mütevazı yemeğimizi yemek için toplandıktan sonra çok kozmopolit ve ilginç bir sohbet başladı.

Gelişimin ertesi sabahında ilk defa olarak Gizli Ordu'nun meşhur komutanı **General Dunsterville** ile tanıştım ve çok değişik kariyerim boyunca hiçbir zaman böyle anlık olarak saygı ve sempatimi uyandıran ya da böyle kalıcı bir şekilde saygı ve sempatimi kazanan bir şahsiyetle tanışmamıştım. İstisnai bir mizah anlayışına sahip olduğundan, ona göre hiçbir zorluk öyle büyük değildi, ne de hiçbir vaziyet o kadar umutsuz idi. İsterse trajik olsun, her olayın parlak tarafını görüyor ve takdir ediyordu. Bizzat, sıkıntı karşısında büyük ve paha biçilmez bir cesarete sahip olduğu için, kendilerini karşısında buldukları, görünüşe göre imkansız bir vazife ile yüz yüze kalan emri altındaki kuvvetin üstesinden geldiği başarı ölçütü nedeniyle kendilerine duydukları güven açısından daha az nasiplenmiş diğer insanlarla nasıl iletişime geçeceğini biliyordu.

İşlerin bütün zorluk ve karmaşıklığını ondan öğrendim ve ayrıca büyük Urmiye tatlısu gölünün batı sahilinde, bizim 300 mil[52] kadar batımızda oldukça kötü bir durumda bulunan bir Ermeni ve Asurî kuvvetine yardım etmek üzere bir an evvel batıya doğru hareket edecek bir birliğin sorumluluğunu almak hususunda bana ihtiyacı olduğunu söyledi. Görünüşe göre orada, dört ay boyunca kendilerini saran Türk birlikleri ile iyi bir şekilde savaşan 80.000 civarında Hıristiyan toplanmıştı, ancak şimdi ne yazık ki mühimmatları bitmiş ve bir katliâm tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı. Düşünce, Türkler arasından bir koridor açmaya çalışmak

52 Çev. N. 480 kilometre.

ve Hıristiyanlar'ın mühimmatını yenilemek şeklindeydi ve bu iş gerçekleştirildikten sonra, yardım birliğini geri gönderecek, daha sonraki savunmayı organize etmek ve mümkün olduğu kadar çok Türk birliğinin dikkatini çekmek için ben orada kalacaktım ve böylece onların İran'ı istila etmek planlarından dikkatlerini başka yöne çekecektim.

Komutanıma beni uygun gördüğü bu çok onurlu vazife için kalpten teşekkür ettim, ancak ertesi gün, onun Bağdat'tan çağrıldığını duydum ve sefer ertelendi, çok az ya da hiç etkili olamayacağım ve hakkında yalnızca tek önemli gerçeklik bulunan ve o da oradan dönüşümün şüpheli kelimesinin ifadesinden çok daha fazla muğlak olacağı böylesi cehennemi bir mıntıkaya tıkılıp kalmışken, diğer kısımlardaki olayların çok daha hızlı bir şekilde gelişecekleri için değerli olacaklarından emin olduğumdan, rahat bir nefes aldım!

Bu arada, önerim üzerine, oldukça acayip bir tasarıma sahip zırhlı bir arabanın inşa edilmesi işinin derhal üzerime almam gerektiği hususunu kabul etti. Bunun asıl karakteristiği zırhın olmaması olacaktı, öyle ki, arabanın üzerindeki her şey gerçekmiş gibi görünürken ve herkesin ve muhtelif insanların içerisine korku salarken, zırh, yalnızca çok ince bir döşemenin üzerine atılmış bir boyadan ibaret olacak, üzerine benim kendime ait makineli tüfeklerimin monte edildiği araba öyle hafif olacaktı ki, hakiki bir zırhlı arabadan çok daha hızlı bir şekilde ilerleyebilecek ve hakiki bir zırhlı araba için geçilmez olan kırlık arazi üzerinde hareket edebilecekti.

Bu nedenle sonraki iki hafta boyunca gündüz ve gece, elimin altında böyle bir aracın yapılması için normal şartlarda gerekli olacak hiçbir malzeme, yetenekli işçi veya mekanik donanım olmadan, bu arabanın imalatına yoğunlaştım.

Bununla beraber, iki hafta içinde tamamlandı ve akla geldik, gelmedik her çeşit engel üzerinde, sonraki on hafta boyunca beni binlerce kilometre taşıdı ve ekim ayında Bağdat'ta onu devrederken hâlâ verimli bir şekilde çalışıyordu.

Yalnızca tasarımın kendisi saatler süren bir işti ve bir sonraki adım, iş görür bir Ford şasisi temin etmek ve bunu dağıtmak, nispeten kolaydı. Bu noktadan sonra, imalat, büyük ölçüde malzeme bakımından birçok zorluk ortaya çıkardı. Bununla beraber, şehre girerken, geri çekilmeleri sırasında Rus birlikleri tarafından terkedilmiş, her çeşit Rus aracından

müteşekkil engin bir hurda yığını gözlemlemiştim ve bu benim altın madenim oldu,. buradan, hepsi benim ihtiyacım için olmazsa bile en azından bu araçlar için yedek parça olarak malzeme çektim, böylece Komutan döndüğünde, en etkin görünüme sahip bir aracı onun teftişine sunabildim, o da hemen bunun değerini takdir etti.

Bu süreç boyunca, yani Temmuz ayının ikinci yarısında, Kazvin'den Hazar'a giden yolun içinden geçtiği büyük dağ silsilesinin ormanlık yamaçlarını işgal eden Cengelî kabilesi, Bolşevikler tarafından desteklenen ve Alman subayları tarafından cesaretlendirilen, silahlandırılan ve yapılabildiği kadar eğitilen reisleri **Küçük Han**'ın idaresi altında önemli bir mesele olmuşlardı. 12 Temmuz'da Alman komutanları **Von Passchen**'in idaresi altında, Rusya'ya dönüş yolunda bulunan ve denize giden yolu tutmak üzere ayrılabilen İngiliz ve yerel askeri birlikler tarafından kendilerine refakat edilen **General Bicherakov**'un komutası altındaki Ruslara resmen bir direniş göstermişlerdi. Müsademe mahalli, Kazvin'den Hazar Denizi sahillerine giden geçidin alçak bölümünün başlangıcındaki Mencîl idi. Netice, hemen yolu ileri karakollarımızın kontrolüne bırakarak yaşadıkları tepelerin kesif ormanlarına çekilen Cengelî kuvvetinin tam bir bozgunu oldu. 400 İngiliz ve Gurkha'dan oluşan bir kuvvet, o zaman geçitten geçti ve daha sonra, başka bir müfreze 30 mil[53] daha kuzeydeki Kazian limanını tutarken, dağlar ile deniz arasında sulak bir memleket olan Reşt şehrini tuttular.

Bu durum, şu anda küçük bir kuvvetin araya girmesi ile tamamen mağlup edilen, mevcut herhangi bir sayıdaki İngiliz birliklerinin Hazar Denizi'ne ulaşmalarını tehdit eden Cengelîler vasıtasıyla İran'a girmek için planlar yapan Alman subaylarının hoşuna gitmedi. Bu nedenle, gösterilen olaylardan sonra ağır bir yük teşkil etmeyen bütün cesaretlerini toplayan ve beraberce kendilerini sömüren ve silahlandıran Alman subayları ve Türklerin teşviki ile 20 Temmuz'da Cengelîler Reşt'teki birliklerimize ve yoldaki karakollarımıza bir saldırı başlattılar. Bu saldırı belli bir ölçüde başarılı oldu, yoldaki bazı karakollarımıza girildi, bizzat Reşt'teki birlikler karargâhlarında kendilerini savunmaya mecbur bırakıldı ve yolun kontrolü geçici olarak düşmanın eline geçti. Tek sürpriz cüz'i sayıdaki İngiliz kuvvetinin tamamen yok edilememiş olması idi.

General Dunsterville Bağdat'tan döndüğünde, Temmuz'un sonun-

53 Çev. N. 48 kilometre.

daki vaziyet bu şekildeydi. Derhal geçide yüklenmeye ve denize giden yolu açmaya karar verildi ve bana, konvoya komuta edeceğim ve böylece yeni inşa ettiğim sahte zırhlı arabamın yararlılığını gösterme şansını bulacağım söylendiğinde oldukça mutlu oldum. Bu çok hoş haberi aldıktan sonra, arabamla derhal açık arazinin içlerine bir çıkış hareketi yaptım ve iki test amacı ile hedef teşkil edebilecek her çeşit nesneye yaylım ateşine başladım. Burada hedeflenen test amaçlarından birincisi donanımımın çalışıp çalışmadığını kontrol etmekti. Bununla birlikte aynı anda beni izlediklerini bildiğim birçok casus üzerinde bir etki bırakmak, ikinci amaç idi. Çünkü, casusların, tarlalardan kolayca geçen ve bir at gibi hendeklerden atlayan, kesintisiz bir şekilde mermi kusan bu yeni ve korku verici aracı rapor etmek hususunda zaafa düşmeyeceklerinden şüphem yoktu!

Gerçekten olan şey tam olarak buydu ve bu aracın varlığı ile ilgili haber düşman karargâhına ulaşıncaya kadar, neticenin gösterdiği gibi, benim sahte arabam en azından bir tank tugayı imiş gibi abartılmıştı. Her halükârda, oldukça hoş bir gece geçirerek, hâlâ birtakım iyi işler çıkarmanın memnuniyetini duymaktaydım ve ertesi sabaha başlamak üzere tüm hazırlıklarımı yaptım.

Kısım IV
Hazar Denizi-Bakü'ye İlerleme, Yardım ve Kuşatma

Konvoy – Yüksek geçit – Alçak geçitte Cengelîler içinden – Sonunda deniz – Yolun sonu, Kazian – Hastalık – Bir taşıt olarak bir petrol deposu – Kötü hava – Bolşevik gambotu – Bakü limanı – Şehir – Önceki olaylar – Hazar Cumhuriyeti'ne verilen hizmetler – Hükümet beni ordu donatım denetmeni olarak tayin ediyor – Zorluklar – Cephane, silah ve mühimmat – Ermeniler – Türk haberleşmesini kesme planı - Sürekli taarruz – Geri çekilme kararı – Hükümet rıza göstermiyor – Yakalama umudu - Mühimmatı havaya uçurma planı – Türk tereddüdü – Devam eden direnç – Bir Alman dairesi elde ediyorum – Son yaklaşıyor

3 Ağustos'ta, birkaç gün önceden *"hazır olun"* ikazını almış olarak, Kazvin şehrinin dışına çıkacak konvoyumu hazırlama emirlerini aldım. Buna göre 7 Ağustos'ta şafakta Enzeli (Hazar yolu) Kapısı'nda olacaktık ve yaklaşık 80 mil[1] aşağıdaki Mencîl'de bir gece duracak ve kamp kuracaktık. Harekatın ikinci aşamasının başlangıcında ve geçidin alçak bölümünde, biraz daha araba ve adam toplayacak ve ertesi gün bunları denize götürecektim.

Buna göre şafakta hazırlandık ve o zaman sahip olacağım takımın

1 Çev. N. 128 kilometre.

nasıl bir şey olduğunu görebildim. Beklediğimden çok daha iyi idi, her birinde en az iki, bazılarında üç tüfek bulunan 60 ila 80 kadar araba ve tabii ki kendi içinde güçlü bir hisar izlenimi veren hakiki bir zırhlı araba geldi. Ve ayrıca, konvoya dağıtılmış olarak birkaç makineli tüfeğin de olduğunu gördüm, bu şekilde -oldukça zorlu görünen aralarına Gurkhaların serpiştirildiği iyi İngiliz birliklerinden seçilme-, kabaca 120 adamımız vardı ki, bu Gurkhalar, bir tepe dövüşünde muazzam adamlardır ya da aslında, diğer bir şekilde, bunların *"kukris"* adını verdikleri Nepal bıçakları çoktan Cengelîler arasında çok değerli bir şöhret kazanmıştı.

İlk 20 mil[2], Ruslar tarafından yapılmış iyi bir yol ile deniz seviyesinden yaklaşık olarak 6500 ayak[3] irtifada bulunan geçidin başına doğru, inişli çıkışlı yaylaların üzerinden kat edildi. Güneşin tüm gücünü kazanmasından evvel, hava canlandırıcı bir serinlikteydi ve bu bölümde bol miktarda keklik görmek ve hiç cesetle karşılaşmamak beni şaşırttı. Geride kalanları toplamak için geçidin zirvesinde durduğumuzda, zırhlı arabadaki subaylara burasının keklik sürek avı için harika bir memleket olduğu hususunda yaptığım açıklamaları iyi bir şekilde hatırlıyorum. Konvoyu birbirine iyice yaklaştırdıktan sonra, yokuş olmasına rağmen yolun iyi olduğunu görerek aşağı inmeye başladık, aşağı inerken, kendimizi etrafımızda, üzerimizde binlerce metre yukarıdaki dik yamaçlara yükselen tepelerle çevrili ve sarp kayalıkların yüzündeki önemsiz görünen çıkıntıları takip eden dolambaçlı yol ile dipteki kayalık bir boğazda bulana kadar, memleket sürekli değişkenlik göstermekteydi. Yüzlerce metre aşağımızdaki boğazdan gelen gürlemesi açıkça işitilmesine rağmen, güzergâhını izlediğimiz dağlardan gelen akarsu sık sık gözden kayboluyor, kısa bir süre sonra bir sonraki inişin başlangıcında aynı seviyede yol boyunca tekrar ortaya çıkıyordu.

Geçitten aşağı yaklaşık 15 mil[4] indikten sonra geride kalanları yaklaştırmak için yine durduk ve adamlar tayınlarını yediler. Bu sırada, Şef'in arabası ile bize katıldığını görünce çok şaşırdım. Bizimle birkaç dakika konuştuktan ve etrafa baktıktan sonra, hemen hemen korumasız olarak önümüzdeki geçide doğru yoluna devam etti. Yol hakkında her şeyi bildiğini tahmin ettim -gerçekten de biliyordu-, ancak onun bir çeşit koruma tedbiri almadan bu şekilde yolculuk etmesi bana sağlıksız bir

2 Çev. N. 32 kilometre.

3 Çev. N. Yaklaşık 1981 metre.

4 Çev. N. 24 kilometre.

şey gibi göründü ve bu nedenle konvoyun kontrolünü devrettim, Şef'in arkasından yapabildiğim kadar sıkı bir şekilde yola devam ettim; bu oldukça hızlı ve rahatsız bir yolculuğu icap ettirmiştir ki böylece benim sahte arabamın oldukça etkili olduğu da test edilmiş oldu. Şef'in saatte 35 mil[5] hızla ilerlediğini hatırlıyorum. Benim, bu işi yapacak kadar hafif olan Ford'umla geçidi tanıyan iyi bir şoför olan **Vauxhall**'u silkeleyerek onu gözden kaybetmeyecek şekilde iyi bir iş çıkarmasını istedim. Benim dökme demir makinemi daha evvel hiç olmadığı kadar kıvrandıran böyle sert ve tehlikeli bir sürüşü icap ettirmiş olmasına rağmen, bununla beraber, onu gözden kaybetmedik -bu, daha sonra bunu yapmak için diğer mükemmel fırsatları elde etmiş olmasına rağmen, o zamana kadar ondan bu şekilde araba kullanmasını istediğim tek zamandı-.

Komutan'ı geçidin yarısında, aşağıda üç bölümden geçen nehirde yakaladık, orada yanında getirdiği bir şeyleri yemek için durmuştu ve biz de onun gibi durduk, onu bu şekilde hızla takip edişimizin nedenini izah ettik. O zaman bana, yalnızca 10 mil[6] kadar önümüzde geçidin tam ortasında karakolumuzun bulunduğu ve geçidin bu tüm yukarı bölümünün düşmanlardan temizlenmiş olduğu hususlarında bilgi verdi. Böylece konvoyun gelmesi için orada bekledik ve arabaları birbirine yaklaştırarak, altı hafta önce vuku bulan Mencîl Savaşı'nın yapıldığı yerde alacakaranlıkta hep beraber kamp kurduk.

Mencîl, daima hafızamda bir kamp için seçilebilecek mümkün olan en konforsuz yer olarak kalacaktır. Üç vadi kavşağında uzandığından, orada yaz mevsiminde, yalnızca bir rüzgar değil, aynı zamanda denizden ana geçide yukarı doğru her daim esmekte olan, adeta mükemmel bir kasırga söz konusu idi. Bu öylesine güçlü ve süreklidir ki, buradaki ağaçların ve fundalıkların hepsi esen rüzgar tarafından kalıcı olarak bükülmüştür. En büyük zorluklara sahip ve muhtemelen devam edecek bir mesele olan bu şartlar altında bir çadır dikmek, kurduktan ve içine girdikten sonra temel yemek yapma işi için bile bir ispirto ocağını yanar halde tutmak düpedüz imkansız idi. Bununla beraber, kişisel konfor veya konforsuzlukları düşünmekten daha önemli şeyler vardı ve yapabildiğimiz kadar dinlendik ve kafilemizin hemen hemen iki katına çıktığını görmek üzere gün ışıyınca uyandık, öyle ki geçitten aşağı inmeye başladığımızda yaklaşık 135 araba ve 200 ila 300 adamımız vardı.

5 Çev. N. Saatte 56 kilometre.

6 Çev. N. 16 kilometre.

Yaklaşık olarak 30 mil[7] uzunluğundaki aşağı geçidin ilk kısmı, hemen hemen dik olarak yükselen ve 11.000 ila 12.000 ayak[8] veya daha fazla ve biz yaklaştıkça daha da yükseliyormuş gibi görünen dağlarla çevrili olmasına rağmen, hiçbir zorluk çıkarmadı. Bununla beraber, yol iyi idi ve çok az kaza oldu ve şimdiye kadar bir düşmanla ilgili herhangi bir emare görmeksizin, hemen hemen gün ortasında yolun yarısındaki eski bir Rus askeri karakolunda durduk. Burada tehlikeli bölge başladı ve yamaçlar balta girmemiş sık bir ormanla kaplanmaya başladı, öyle ki yolun kenarından yalnızca birkaç metre önümüzü görebiliyorduk ve aşılmaz çalıklardan üzerimize ateş açılmaması için herhangi bir kuvvetin insafına kalmıştık.

Burası, birçok konvoyun alıkonduğu ve yolun her iki kenarındaki çalılıklardan şu an bizi izlediklerinden emin olduğumuz Doğulu beyefendiler tarafından hem İngiliz hem de Rus kafilelerinin yok edildiği bölgede idi. Dünyanın hiçbir yerinde savunma için bu kadar iyi olan bir yol, ne de herhangi bir zorlama teşebbüsünün kararlı bir muhalefet ile karşılaştığında başarı şansının bu kadar az olduğu bir yer gördüm. Hem dağ eteklerini kesen yol üzerinde hiçbir yönü görmenin imkansız olması, hem de bir millik[9] bir mesafenin hemen hemen çeyreğinde, yolun kendisinin nehrin karşısındaki dik yamaçlardaki ağaçlardan kesinlikle kontrol edilebiliyor olması nedeniyle, buraya birkaç makineli tüfek yerleştirmek çok zordu ve böyle bir teşebbüs, izlediğimiz yol üzerinde birkaç dakika boyunca herkes için yaşamayı imkansız hale getirebilirdi.

Öğle yemeğinden sonra önümüzdeki iştah açıcı manzara, o zaman böyle idi!

İlerlemeye başlamadan evvel, ilk etapta konvoyda boşluk bırakılmadan arabaların birbirlerine yakın bir şekilde seyretmelerinin ve ikinci olarak saldırıya uğramamız halinde, yolun bir *"kesme"* niteliğinde olan herhangi bir yerinde derhal avantaj alınmasının ve sonra arabaların kıyılara yakın bir şekilde çalıştırılmasının ve mümkün olduğu kadar çabuk fundalıkların içerisine koşulmasının ki, -bu göğüs göğse çarpışma imkanı bulmak için gerekli olacaktır-, lüzumu üzerine herkes üzerinde etki bırakmak için konvoyu dolaştım.

---

7 Çev. N. 48 kilometre.

8 Çev. N. Yaklaşık 3353 ila 3658 metre.

9 Çev. N. Yaklaşık 1600 metre.

Bu, adamakıllı izah edildikten ve anlaşıldıktan sonra, Şef'i arayıp buldum ve *"Her şeyin hazır olduğu"* hususunda ona raporumu vererek, ilerleme emrini aldım. Silahlarımı yüklenerek, daha sonra, arkadan öne doğru, kafileyi boydan boya yavaşça arabayla kat ettim ve onları ileri doğru götürmek üzere konvoyun başındaki yerimi aldım. Bu aslında şanlı bir andı ve buradan binlerce mil uzakta Fransa'dan ayrıldığım yerde hissettiğimi bilmeme ve daha sonra bununla orantılı olarak neşeli göründüğüm söylenmesine rağmen, sonunda yine savaş cephesine erişmiş olduğumdan hiçbir şüphem yoktu.

Yola koyulduk, ilk başta çok yavaş ilerledik, ancak bir süre sonra, kafiledeki arabaların aralarının açılmasına yol açmayacak hız değerine kadar daha da hızlandık. Bundan az sonra, araba ve kamyon kalıntılarının şeklinden, etrafa saçılmış cephane kasaları ve birkaç cesetten ve harap bir yerin alışıldık işaretlerinden önceki konvoyların kaderleri hakkındaki emarelerle karşılaşmaya başladık. Bununla beraber, bir düşman emaresi olmadan ormanın içlerine doğru ilerlerken, ormanın en yoğun olduğu orta bölümündeki oldukça dik bir yokuşun yarı yolunu kat ettiğimiz yerde ben ansızın duruncaya kadar belirli bir hayal kırıklığına sürüklenmeye başlamıştık! Bir saniye içinde her araba kıyının gerisine sokuldu ve her tüfek hazırdı. Arabadan dışarı atlarken, benim altı arabadan oluşan ileri-muhafız grubunun hemen arkasındaki yerinden General'in arabası ayrılarak yanıma doğru geldi ve kayıtsızca bana sordu: *"Gördüğün nedir?"* ve ben *"Hiçbir şey, efendim."* dediğim zaman, o *"O zaman niçin bu berbat yerde durdun?"* dedi. Cevap verdim, *"Durmadım efendim, ancak arabam durdu ve yola devam edemeyecek."* ve öyle söyleyerek, takip eden bir sonraki arabaya bindim ve meselenin ne olduğuna bakması ve mümkün olduğu kadar çabuk arkamızdan arabayı ve silahları getirmesi için, bundan hiç de hoşnut olmayan tamircimi arabanın yanında bırakarak tekrar yola koyulduk.

Bu sık ormanlık yamaçlarda yaklaşık 20 mil[10] sonra, tepelerin eteğinde büyük, açık bir boşluğa ulaştık ve Reşt'teki ileri karakollarımızdan izcilerin gönderilmiş olduğu öndeki ormanlık ovadan rapor almak için yarım saat kadar orada durduk. Her şey tatmin edici göründüğünden, nihayet denize yaklaşıldığının delilini veren kumluk sahaların başladığı memlekete kadar, birçok savaşma emarelerini, yakılmış binaları vs.'yi görerek, yoğun ormanlık bir memleketin içinden dosdoğru yola devam

10 Çev. N. 32 kilometre.

KUZEYBATI İRAN

Cengelî ülkesinden geçerek Hazar Denizi'ne giden yol

Seferden sonra sahte zırhlı araba (önde Er Morris)

ettik ve en sonunda, akşam güneşinde parlayan Hazar'ın mavi sularını gördük. Günbatımından yaklaşık bir saat önce, görünüşe göre imkansız bir memleketin içinden geçerek yapılan Mencîl'den buraya 80 millik[11] ilginç, fakat tamamen olaysız araba yolculuğundan sonra durduk. Görünüşe göre zırhlı arabalarımızın ve makineli tüfeklerimizin namı bizden önce gitmişti ve vahşi Cengelîler de içinden geçtiğimiz ormanda etkin olarak mevcutlardı. Ancak, duydukları abartılı hikayeler ve kafilemizin bariz gücü, bize onların ihtiyatlarının cesaretlerinden daha fazla olduğunu söyleme imkanı vermiştir ve aralarından hiçbiri varlığını ifşa edecek herhangi bir harekete teşebbüs dahi etmemiştir!

Enzeli-Kazian limanı, İran'ın Hazar sahilindeki tek limanı ya da her hâlükârda herhangi önemi olan tek limanıdır ve durumu oldukça acayiptir. 100 milden[12] fazla bir mesafe boyunca dağlar ile denizin güney sahili arasında derinliği ortalama olarak yaklaşık 40 mil[13] olan sulak ve aşırı derecede verimli, ancak sağlıksız bir ova şeridinden ayrılarak yüksek dağlar sahilden çekilmektedirler. Burası İran'ın Gilan eyaletidir ve Çarların erken zamanlarından beri değişik zamanlarda Ruslar tarafından işgal edilmiş olmasına rağmen, Avrupalılar için uzun süre ikamet etmeyi ölümcül hale getiren burasının zararlı iklimi hesaba katıldığında, sonunda, her zaman Ruslar tarafından tahliye edilmiştir. Limanın kendisi bir şey değildir, ancak birçok kilometrekare yüzölçümüne sahip büyük bir lagünü denize bağlayan dar bir kanal ve lagünü çevreleyen denize uzanan iki kara parçasının sırasıyla batı ve doğu noktalarında eski Enzeli kasabası ve daha çağdaş Kazian uzanmaktadır. Rusların yaptığı modern yol (bu yolla gelmiştik) doğu cenahındaki araziyi izleyerek Kazian'a gider, oradan da dar su yolunun karşısındaki eski Enzeli kasabası görünür.

Bu yolun yapılmasından önce İran'dan Bakü ve diğer Hazar limanlarına işleyen deniz trafiğini mavnalar idare ediyordu. Bu mavnalar doğu sahilindeki Reşt'ten lagünü kat ederek Enzeli'ye gidiyor, orada yüklerini denizde giden gemilere yüklüyorlardı. Bu gün, bununa birlikte, bu taşıma biçimi nispeten göz ardı edilmekte ve ticaret yol kullanılarak yürütülmektedir.

Birkaç hafta önce Bakü'deki Ermeniler, bu şehirde iktidarda bulunan

11 Çev. N. 128 kilometre.

12 Çev. N. 160 kilometre.

13 Çev. N. 64 kilometre.

Bolşevikleri def etmeye muvaffak olmuşlardı ve şimdi, daha önce Bolşevikler ilerlememize engel olduklarından, tarafımızdan sağlanabilecek her çeşit yardımı almaya çok daha istekliydiler. Bu şartlar altında onlara mümkün olan her türlü yardımın yapılmasına karar verildi ve biz sahile ulaştığımızda, yetmiş kişiden oluşan küçük bir İngiliz birliği, fırsat bulunduğunda sağlanacak ilerideki daha fazla yardımların bir avansı olarak çoktan denizden karşıya geçmişlerdi.

Kazian'a geldikten sonra, limandan yaklaşık 200 yarda[14] mesafede daha önce bir bahçe olan ağaç kümesinin içerisine çadırımı kurdum ve burada, son derece yüksek bir sıcaklık ile hemen ateşlendim; bu yaklaşık bir hafta sürdü ve beni, her zamanki gibi ilerlemek için istekli olmama rağmen, oldukça kötü bir halde bıraktı.

Ağustos'taki Kazian, hafızamda daima bulunduğum en sıcak ve aynı zamanda en sağlıksız yer olacak kalacaktır. Bunun nedeni muhtemelen durgun lagünde muazzam sayıda zehirli ve yüksek ateşe neden olan hastalıkları taşıyan böceğin üremesi olabilir. Notlarımda şunları söylediğimi fark ediyorum: *"Burada (Kazian'da) yeryüzünde mevcudiyeti bilinen her çeşit zehirli böcek bulunur ve bunların hepsi insanı sokar ve her zaman sokmaya devam eder."*. Bütün bu zehri emerken, ayrıca insanlar rutubetli sıcağın (buradaki tek beton binada, duvarlardan aşağı akan rutubet ile termometrenin 138°'yi[15] gösterdiğini gördüm) en kötüsüne dayanmak zorunda iken, eğer böcekler hafızada kalıyorsa, ne yazık ki sınırlı olan insan gücümüzü tüketen ve böylece zor görevimizi daha da çetinleştiren hastalıkların yaygın olduğunu ve birçok durumda bunların ciddi sonuçları olduğunu öğrenen insanlar için şaşırtıcı olmayacaktır.

Buraya geldikten sonra en makul haberlerden birisini aldık, şöyle ki, Bakü Bolşevikleri Bağdat'tan gönderilecek oldukça cüz'i sayıda arabanın karşılığı olarak kullanmamız için büyük miktarda petrolü tarafımıza vermeye razı olmuşlardı. Bu aslında iyi bir haberdi ve son konvoyumu teşkil eden arabalar, dönüş yolculuklarına çıkmak üzere, her biri çelikten yapılmış iyi bir varilde 50 galon[16] petrol taşıyarak hemen oradan ayrıldılar, öyle ki şimdi çok ihtiyaç duyulan takviyelerimizin ve depolarımızın hızla sahnede görünmesini bekleyebilirdik.

---

14 Çev. N. Yaklaşık 183 metre.

15 Çev. N. 59°C

16 Çev. N. Yaklaşık 189 litre.

Teknemiz aslında, az-çok bir gemiye benzeyen, kıçındaki biraz vasat motorları ile sırf demirden yapılmış bir sıvı madde deposu idi. Deponun demirden yapılma üst bölümü güverteyi teşkil etmekte olup burada yolcular veya bunun gibi şeyler durmaktaydı. İnsanların, malzemelerin ve hayvanların güverteden kayarak denize düşmesini güverteyi çevreleyen siperler engellemekteydi. Ayrıca, ne zaman güneş parlasa, ki bu neredeyse her zamanki durumdu, demir elle tutulamayacak kadar çok ısınmaya başlardı ve güvertede oturmak nazik ve konfordan uzak bir seyahat halini almaktaydı. Bu yolculuk sırasında denizi *"durgun"* olarak nitelendirebilecek hususların yokluğu yüzünden her ne kadar bu iddiayı doğrulama ya da reddetme imkanı bulamayacaksak da, bu icadın *"durgun denizde"* azami bir hız olarak yaklaşık olarak saatte 5 deniz mili bir hız yapabildiği söyleniyordu. Aslında ilk gün rüzgar öyle sertti ki, biz liman ağzındaki kötü demir çubuğun üzerinden atlayarak çılgın taşıtımızı idare etme teşebbüsünde bulunacak hiçbir kaptan bulamadık. Ayın 16'sında şafak vaktinde, nihayet öyle hızlı bir şekilde denize açıldık ki, karşı kıyıdaki ailesine ve arkadaşlarına kavuşmak hususunda kaptanın duymuş olduğu çılgınca istek bile, bir gemiye binerek boğulma ihtimalini göze almak hususunda onun aklını çelecek yeterince güçlü bir teşvik olamazdı ve bu nedenle bunu, onun Bakü'ye giden 300 mil[17] boyunca bize refakat etme zorunluluğuna bağlamak gerekir.

Demir güverte, eskiden olduğu gibi, halkalarla ve farklı tipteki kelepçelerle döşenmişti ve gemide insan yapısı olmayan, değişik orman ağaçlarından sağlanmış birkaç direğimiz vardı. Bunları sıkıca güverteye bağladık, hareket eden her şeyi, benim iki arabam da dahil olmak üzere bu direklere iyice bağladık. Başarılı bir şekilde tamamlanan bu faaliyetten sonra, adamların tayınları için yapılan hazırlıklara nezaret etmek üzere ilerledik.

Son derece kederli görünen bazı yüzler gördüm. Bu yüzlerin sahipleri ne için olduklarını bilmediklerini söyleyerek son anda gemiye yüklenen üç koyunu gösteriyorlardı ve yolculuk için bunlara yerel kara ekmekten başka hiçbir tayın verilmemişti! Onlara koyunların tayınları olduğunu söylediğimde bu ve onların ümitsiz yüz ifadeleri benim mizah duygumu gıdıkladı, öyle ki, gülmekten katıldım ve eğer, onlardan birini şimdi bana kabin vazifesi görmekte olan arabamın yanına getirdikleri takdirde, koyunları nasıl keseceklerini ve derilerini nasıl yüzeceklerini gösterece-

17 Çev. N. 480 kilometre.

ğimi söyledim ki bu sıradan işlemden tam anlamıyla habersizdiler. Deniz, bununla birlikte, gittikçe kötüleşti ve adamların çehresi iyice yeşile döndü öyle ki, yemek yeme sorununun yola çıkmadan önce her ne yemişlerse onları kaybetmemek çabasına tâbi olacağı belli oldu. Bu arada yağmur sağanak halinde yağıyordu ve üçüncü günün sabahında Bakü'ye vâsıl oluncaya kadar, hava o kadar kötüleşti ki bu koyunlara dokunamadılar bile. Gerçekten kötü bir yolculuk yapıyorduk. Bu yolculuktaki tek hâdise, gece boyunca bizim rotamızın zıt istikametinden bir Bolşevik gambotunun bize doğru dümen kırması olmuştu, şüphesiz henüz ayrıldığımız limandaki vaziyeti incelemeye gidiyordu. Bizi boş bir petrol deposu zannettiklerinden herhangi bir uyarıda bulunmadan yanımızdan pas geçtikleri zaman büyük bir rahatlama oldu -teknemize çıkmış olsalardı işler çok kötü olurdu, neyse ki adamlar hurda toplamaktan oldukça uzaktı-.

Hazar Denizi, kabaca 700 mil[18] uzunluğunda ve 350 mil[19] genişliğindedir ve deneyime sahip birisi olarak, buradaki nahoş sert havanın diğer denizlerdeki kadar görüldüğünü söyleyebilirim. Tabii ki uzun okyanus kabarmalarıyla kıyaslanamaz, ancak daha kısadır -öyle ki dalgalar birbirlerine daha yakındır- bu daha nahoş olsa bile ve denizde sürüklenen depomuzun üstünde maruz kaldığımız vaziyette bundan tam olarak faydalandık ve benim arabam da ondan bizi kıran bu dalgalara dayanması istenmediğinden, onu inşa ederken asla düşünmediğim bir çeşit deneye katlanıyordu. Bununla beraber, içerisinde konakladığımdan dolayı benim için son derece önemi haiz bir gerçek olarak araba iyi dayandı ve yolculuk sırasında dağılmadı.

Bakü Limanı hiçbir yerde olmadığı kadar iyi bir demirleme yeridir ve her türlü havada dünyadaki bütün filolar buraya kolaylıkla sığınabilirdi. Ana liman anakaranın içine yaklaşık 15 mil[20] giren derin bir koy olup, koyun ağzı karşıdaki bu mesafeden biraz daha küçüktür, her iki uçta yalnızca dar bir kanal bırakan büyük bir ada ile önü kapanmıştır, güney girişi yalnızca gemi yolculuğu için kullanılır ve bu, daha sonra öğreneceğimiz gibi, genişliği yalnızca çeyrek mil[21] olan bir derin su geçişine imkan tanımaktadır.

---

18 Çev. N. 1120 kilometre.

19 Çev. N. 560 kilometre.

20 Çev. N. 24 kilometre.

21 Çev. N. 400 metre.

Biraz gösterişli, Avrupa tarzında, hoş birçok çağdaş binası ile şehir, deniz kenarından içerden 2 ila 3 millik[22] bir mesafede şehri kuşatan keskin yükseltilere yukarı doğru hafifçe meyil yapan alçak sahayı işgal etmektedir. Deniz kenarı iskele ve rıhtımlarla iyice doldurulmuştur ve sahilin kendisi yaklaşık 4 mil[23] uzunluğundadır. 17 Ağustos tarihinde şafak vakti geldik, bir iskelenin yanına demirledik ve ben vazife için Karargâh'a rapor verirken, adamlar hemen kendi birimlerine katıldılar. Burada, Bakü şehrindeki işlerin gerçek durumunu ve bu durumun neden olduğu tutum ve davranışları tarif etmek gerekli olacaktır.

Rusya'daki Bolşevik hareketin son başarısından evvel, **Grandük Nicholas**'nın kuvvetlerinin İran ve Anadolu'da operasyonlar yapmasını sağlamak ve aynı zamanda Bolşevik hareketine karşı Transkafkasya eyâletlerinin direnmesi hususunun büyük bir şans olduğuna inanıldığından Orta Rusya'daki Bolşevikler'in silahlanmalarına engel olmak amacıyla, Çar'ın Hükümeti Müttefikler'den temin ettiği bol miktarda silah ve mühimmatı Kafkasya'ya göndermişti. Ne var ki bu inancın bir hayal olduğu ortaya çıktı ve Yoldaş **Shaumian** ve Yoldaş **Petrov**'un idaresi altındaki Bolşevikler Bakü'de kontrolü ele geçirdiler. Bu vaziyet Temmuz sonlarına kadar devam etti ve Bolşevik hükümetinin yerini, şehir üzerine vuku bulan Türk taarruzlarına direnmeleri için bizi yardıma çağıran, kendilerine *"Merkezî Hazar Diktatörlüğü"* adını veren başka bir kuruluş aldı. Yoldaş **Shaumian** ve Yoldaş **Petrov** ile mağlup Bolşevikler, hükümetlerinin devrilmesi üzerine limanda on üç gemiye el koydular ve cephaneliklerin tüm içeriğini ve bütün mühimmatı ve ele geçirdikleri diğer ganimeti bu gemilere yükleyerek, gemilere kendi Kızıl destekçilerini bindirdiler ve o zamanlar büyük bir Bolşevik merkezi olan, Hazar Denizi'nin kuzey ucunda, büyük Volga nehrinin ağzındaki Astrahan'a gitmek üzere denize açıldılar.

Bakü'deki yeni hükümet, bununla beraber, farklı bir Bolşevik hizbi tarafından limanı korumak üzere oraya yerleştirilmiş bulunan gambotları bu on üç geminin yolunu kesmek hususunda razı etmeye muvaffak oldu ve bu gemilerden yedisi geri dönmeye mecbur edildi ve bunların mühimmat ve yağmalanmış genel eşyadan oluşan kargoları boşaltıldı. Bu eşyalar, buraya geldiğimiz zaman, gümrük binasında rıhtım üzerinde karmakarışık bir yığın halinde yatıyordu.

22 Çev. N. Yaklaşık 3 ila 5 kilometre.

23 Çev. N. Yaklaşık 6,5 kilometre.

Yeni hükümet beş diktatörden meydana gelmekte ve yaklaşık olarak eşit sayıdaki ılımlı Rus ve Ermenilere bel bağlamaktaydı. Oldukça önemli Tatar (Müslüman) nüfus sadece onları izlemekte olup, ancak bunlar çok güçlü bir Türk sevgisine sahiptiler.

Bu arada Türkler, bir Alman komutanın ve birçok Alman kurmay subayının yardımı ile, bütün bir yarımadayı kuşatıyorlardı ve buraya geldiğimizde yeni hükümet, bir tür savunma organize etmişti ve sol kanadı şehrin 3-4 mil[24] güneyinde denize dayanan ve kuzey istikametinde yaklaşık olarak 12 mil[25] uzanan bir hat işgal edilmişti. Bu hat, gerçek şehri kapsamasına rağmen, hâlâ kuzey ucu ile deniz arasında yaklaşık 7 millik[26] bir boşluk bırakmaktaydı ve bu nedenle yarımadayı ve büyük bir servet teşkil eden petrol kuyularını yeterince savunmuyordu.

Bu hattı tutan mevcut birlikler, daha doğrusu silah altına alınmış ahaliden oluşan gruplar, oraya geldiğimizde, yaklaşık 6.000 adamdan müteşekkil olup, bunlar 200 ila 400 kişiden oluşan yirmi civarında tabur teşkil etmekte, tamamı disiplin, deneyim ve hepsinden önemlisi savaşma içgüdüsü isteyen Ermeni ve Ruslardan meydana gelmekteydi. Kuşatma kuvveti iki düzenli Türk tümeni ve yaklaşık olarak buna yakın sayıda düzensiz birliklerden oluşmakta olup, yaklaşık 30.000 kişilik bir kuvvetten müteşekkildi. Ağır silahları çok fazla olmasa da oldukça etkiliydi. Bu kuvvet iyi bir şekilde silahlandırılmış ve Alman makineli tüfekleri ve mühimmatı ile takviye edilmekteydi.

Önümüzdeki problem küçük birliğimizin kuşatılmış bu şehre azar azar gelmeleri idi.

Karargâhımıza rapor verdikten sonra, yeni cumhuriyetin ordu donatım kaynaklarının sayısının belirlenmesi ve bunların organize edilmesi vazifesini üstlenip üstlenemeyeceğimi sordum. Buna her türlü silah, mühimmat, patlayıcı ve her çeşit donanım dahildi ve o andaki mutlak kargaşa durumu göz önüne alındığında, bu, muhtemelen şehri savunma durumunda kalacağımız bu kısa süre içerisinde hemen hemen imkansız bir teşebbüs olarak görülüyordu. Bununla beraber, her çeşit vazifeyi üstlenmeye ve elimden gelenin en iyisini yapmaya hazır olduğumu ifade ettim; böylece hizmetimin yeni Hazar Hükümeti'ne **"ödünç"** verilmesi-

24 Çev. N. Yaklaşık 5-6 kilometre.

25 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre.

26 Çev. N. Yaklaşık 11 kilometre.

ne karar verildi. Bu özel hizmet için Diktatörler'e bir not yazılarak gönderildi ve bunun neticesi olarak kendimi *"Savunma Bakanı"* **General Bogratouni**'nin karşısında buldum.

Bu subay (bir Ermeni ve herhangi bir zamanda, her zaman saygı duyduğum bu ırka mensup tek kişi) Rusya imparatorluk ordusunda hizmet etmiş olup, bu orduda General rütbesine erişmişti. Bir süre önce vuku bulan top ateşinde ciddi bir şekilde yaralanan bacağı, kötü bir cerrahî müdahale ile kesilmiş, bu zamanda bu operasyon sonrası etkiler nedeniyle şiddetli bir şekilde ıstırap duymaktaydı.

Çekmiş olduğu bu ıstıraba rağmen, kahramanca iş çıkarıyordu ve karşılaştığım tek karar adamı idi ve onun emirlerine derhal itaat ediliyordu, ancak diğer meslektaşlarınınkilere o şekilde muamele edildiği söylenemez. *"Ordu Donatım Genel Denetçisi"* unvanı ile yetki vererek beni onurlandırdı ve aynı zamanda emrim altına *"Ağır Silahlar Direktörü"* olarak faaliyet göstermek üzere bir Rus Generalini vererek bütün cephanelikler, fabrikalar ve her çeşit depolar üzerinde bana tam yetki verdi. Yarım saatlik görüşmemiz içerisinde, yukarıdaki çerçevede, hükümetten bütün Diktatörler, Bakanlar ve Genelkurmay Başkanı tarafından imzalanmış bir emir aldım ve böylece işe koyuldum, bu andan itibaren her akşam saat 19:30'da Savunma Bakanı'na gelişmeler hakkında rapor veriyordum ve her zaman onun etkili desteğini saymak mümkündü.

İlk adım, top mermisi, fünye, patlayıcı vs. imal edebilecek fabrikalar biçiminde, şehirde ne türlü kaynakların mevcut olabileceğini incelemek oldu. Etrafa hızlı ve genel bir bakış yaparak, hemen emrimin altında herhangi bir şeyin imalatı biçiminde hiçbir şeyin mevcut olmadığı sonucuna vardım ki, belirli şeylerin çok sınırlı olacağını hissettim. Bununla beraber, şehrin mühimmat, silah ve her türden askeri malzeme ile dolu olduğunu keşfettim, bunların hepsi güvenli tutulmaları amacıyla, ümitsiz kargaşada değişik yerlere saçılmıştı, görünüşe göre şimdiye kadar hiç kimse bunların envanterini çıkarma sorumluluğunu almamıştı.

Bir sonraki adım, pek çok karışık malzemeyi bir yerde bir araya getirmek oldu. Bu amaç için, ana iskeleden 2 mil[27] ötedeki deniz kıyısındaki gümrük binasını seçtim ve buraya gelişimin birinci günü malzeme orada toplanmaya başlandı ve bunun en azından büyük bir kısmını orada toplayana kadar gün ve gece boyunca devam etti. Gümrük binasının,

27 Çev. N. 3200 metre.

deniz kıyısında bulunması, kendisine ait üç iskelesinin olması, buradan çıkan bir demiryolu hattının olması ve kendi kapıları içinde işleyen ve böylece değişik iskelelere çıkan küçük yük arabası hatlarına sahip olması gibi birçok avantajı vardı.

Binanın kendisi yalnızca tek hikaye idi ve büyük ve dağınık olmasına rağmen, top ateşi hariç iyi bir müdafaa imkanı verebilecek sert bir duvarın içerisinde kapalı, hatırı sayılır bir açıklığa sahipti. Bununla beraber en iyi özelliği, dış siper hattının oluşturduğu çemberin oldukça merkezinde yer alması idi, burası düşman hatları şehre yaklaşırken beklenen top atışlarının ulaşabileceği en son yer olacaktı.

Bolşevikler'in geri dönmek zorunda bırakılmış oldukları on bir gemi gümrük binasının iskelesine getirilmişti ve onların yanlarında kaçırmaya çalıştıkları mühimmatın tamamı iskele üzerine boşaltılmıştı. Hâlâ orada duruyorlardı, her çeşit tabanca ve tüfek dahil, herhangi bir koruma olmaksızın muazzam miktarda yüksek derecede patlayıcı mühimmat, şehrin tamamı için gerçek bir tehlike teşkil etmekteydi.

Bu karmaşa ile karşı karşıya ve herhangi bir yardım olmaksızın, kendimi önünde bulduğum bu vazifenin beni umutsuzluk ile dolduran bir şey olduğu hayal edilebilir; ancak neyse ki kusurları görmezden gelebiliyordum, kusurlara karşı göstermiş olduğum hoşgörü sona erdiği zaman ve bu nedenle derhal Savunma Bakanı'na geri döndüm ve emrim altına hemen malzeme taşıyabilecek her çeşit ve her vasıfta 200'den az olmamak üzere yeterince adam ve makul bir sayıda Ermeni ve Rus subayının verilmesini istedim. Hemen emir subayı olarak bir Rus subayı ve sekreter olarak içki kokan bir Rus avukat tedarik edilerek, olaylara hazır olmak üzere yeni bulunan cephaneliğime geri döndüm ve ikindi vaktine doğru birkaç tane, yaklaşık altı ila sekiz arasında Rus ve Ermeni subay ve astsubay çıka geldi ve işe koyulduk. Bu arada, tarif edilmez bir kalabalık kapılara yığılmaya başladı ve bunlar yardım etmek için temin edilen adamlardı! Hepsi yarı aç, yarı tok perişan insanlardı ve türlü milletlere mensuptular: Paçavralar içinde ve aç Ruslar, Ermeniler, Kürtler, Tatarlar, Türkmenler, Moğollar, İranlılar, Dağıstanlılar ve bu ırklar arasında meydana gelen çaprazlamalardan ortaya çıkmış her türlü melez. En acil ihtiyaç, bu nedenle, ilk olarak bunların hepsinin doyurulması oldu.

Şehrin diğer bölgelerinden mühimmat taşımak üzere birkaç Rus kamyonunun kullanımını elde ettiğim için yeterince talihli olmuştum ve

bunlar geldikleri ve boşaltıldıkları gibi, yeni teşkil edilen şaşırtıcı görünümlü ordonat birliğimin derhal beslendiğini ifade etmeme rağmen, ki bu ifade çok hissiyat ile alınmıştır, kamyonlar hemen ekmek için gönderildiler. Bununla beraber, gelecekte yapılacak ödemelerinin para değil yiyecekten meydana geleceğini ifade ederek sözlerime devam ettiğimde, alışkanlık olarak para çalmalarına ve böyle karşılığı asla beklememiş olmalarına rağmen, bu zamanda yiyecek elde edilmesi hakikaten çok zor bir matah olduğu için çoğunun gözlerinden yaşlar boşandı. Sonuç paha biçilmezdi, iş şaşırtıcı bir hızla ilerledi ve kaostan hemen bir düzen çıktı.

Vazifeyi üstlendiğim zaman, aslında müdafaa hatlarına yerleştirilmiş, değişik kalibrede ve şüphesiz eski, on veya yirmi top vardı, ancak etrafa dağılmış ve etkisiz vaziyette 120 top daha buldum, bunların bazıları kama bloklarına gereksinim duymakta, diğerlerinde ise gerekli bazı parçalar kayıptı. Bununla beraber, parça uydurmak, ayarlarının yenilenmesi vb. gibi şeylerle çalışan top sayısını başarılı bir şekilde elliye yükselttik ve nihai tahliyeden evvel cephe hattında tamı tamına seksen altı topumuz vardı.

Bu arada mühimmat ve bunun bataryalara ve ateş hattına tedariki meselesi akut hale gelmişti. Şehirde devasa bir mühimmat yığını toplanmış olmasına rağmen, henüz bir çeşit kontrol altına alınmamış ve hatta listelenmemiş ya da muayene edilmemişti, öyle ki, her alay ya da batarya komutanı mühimmatın bir kısmını yanına almış, bir kısmını ateş ederek harcamış veya dilediğine satmıştı ve israf korkunç olmuştu. Şimdi, bununla beraber, bunun tamamını saymakta ve sınıflandırmaktaydım ve bunların miktar ve kökenleri ile ilgili toplara uygulanan aynı açıklamanın cari olduğu hususu beni tamamen şaşırttı.

Topların arasında hiçbirisi 6 inçten[28] daha büyük değildi ve bu kalibre *Krupp* (Alman) seyyar, hızlı ateşlemeli obüs biçiminde en iyi olarak temsil edilmekteydi. Ayrıca, beni şaşırtan bir husus olarak, bu dönemde herhangi bir cephede bulunabilecek modern ve iyi bir top türü olarak 14.500 metreye erişebilen, en yenisi 1916 model olan *Creusot* (Fransız) marka hızlı ateşlemeli, 105 milimetrelik dört toptan oluşan bir batarya vardı ve son olarak, 1916'da *Coventry Ordnance Works* tarafından imal edilmiş ikisi bizim malımız olmak üzere 45 obüs daha vardı. Sonsuz çeşitlilikteki Rus top ve obüsleri ile her türden makineli tüfekle beraber bu

28 Çev. N. Yaklaşık 150 milimetre.

temel silah ve cephane, tabii ki bizim ana savunma vasıtalarımızı teşkil etmekteydi ve bu kaynaklar üzerinde iyice inceleme ve araştırma yapıldıktan sonra onlara göndermiş olduğum rapor, genel olarak Merkezî Hazar Cumhuriyeti'nin maneviyatı üzerinde oldukça uyarıcı bir etki yaptı ki aslında tasarlanan temel niyet de bu idi.

Şüphesiz ki bu mühimmat, birliklerimizin kullanması için Mezopotamya'nın tamamında bulunabilecek mühimmat miktarından daha fazla bir miktar anlamına gelmekteydi. Çoğunlukla yüksek derecede patlayıcı, İngiliz ve Fransız imalatı 100.000'den fazla top mermisi ve çoğunluğu Amerikan *Rimington* firması tarafından imal edilmiş ve *"İngiltere'de yeniden incelenmiştir"* yazılı geniş ok işareti ile yaftalanmış milyonlarca küçük silah mermisi saydım, toplam miktar öyle büyüktü ki, hâlâ cephanelik içerisinde iskelede yatmakta olan bu muazzam miktarın taşınmasını düşünmek faydasızdı ve bu nedenle, hem çalınma hem de bozulma tehlikesine maruz bırakılarak bunlar bulunduğu yerde koruma altına alındı.

Bu arada İngiliz karargâhı, şehrin merkezinde büyük bir Avrupalı otel olan *Hôtel de l'Europe*'da kurulmuş ve **General Dunsterville** Kazian'dan hareketle işin başına geçmişti ve genel olarak şehir iskelelerinden birisinde demirli *Krüger* adlı gemisinde bulunmasına rağmen, daima her gün, oraya en berbat bir yemeyi yemeye ve daha doğrusu kendi insanlarımızla iletişim kurmak için gittiğim otelde biraz zaman geçirirdi.

Ayrıntıya girmeden, anlaşılabilir ki az veya çok şiddetli olan saldırılar oldukça sık idi ve şehir gönüllülerini hatta tutmak imkansız olduğundan hattımız yavaş yavaş geriye atılmaktaydı. Herhangi bir zahire dağıtılması meselesi söz konusu ise orada bulunmalarına rağmen, erzaklarını aldıkları an, ikili ve üçlü gruplar halinde şehirdeki kendilerine ait mahzen ve *"korkaklık-delikleri"* nin güvenliğine sıvışmaktaydılar. Kendi hayatını müdafaada bile savaşma hususunda yeteneksizliği nedeniyle, Kafkasya Ermenisi'nin savaş karşısındaki tutumunu tarif etmek zordur, ancak gerçekten olmuş bir hadise doğru izlenime götürebilir.

Alışkanlık olarak tüfeklerini parlak bir şenlik atışı yaparcasına boş havaya doğru boşaltmak gibi büyük bir yiğitlik ile bu kahramanlar tarafından tutulan hattın bir bölgesi Türk taarruzu tehdidi altındaydı, kahramanlar havaya ateş açma ile eşdeğer fakat çok daha önemli bir yiğitliğe yani geriye doğru kaçmaya bir hazırlık olarak hattın epey gerisindeydiler. Bununla beraber, kendi açılarından bu strateji öngörülmemiş

olmasına rağmen, bunlarla ilişkili önemli bir kuvvet yakınlara ihtiyat olarak yığılmıştı ve bu beyefendiler derhal ilerleme emri aldılar. Teklif anında ve oybirliği ile reddedildiğinde verilen bu emirleri, kendilerine ilerleme emrinin verildiği noktaya kadar herhangi bir büyük coşku olmadan, oldukça sakin bir şekilde dinlemişlerdi. Kendilerine bu mıntıkaya neden ilerlememeleri gerektiği sorulduğunda histerik kahkahalar arasında şu cevabı verdiler: *"Tabii ki oraya gidemezdik. Çünkü orası düşmanın ilerlediği yerin çok yakınında!"*. Bu nitelikteki askerlerden (?) ne çeşit bir savaş beklenebilir?

Günler, bununla beraber, akıp geçti ve uzak kıyılardaki **Bicherakov** Ruslarından bir takviye almış olmamız ve her an daha fazlasının da gelebilecek olmasından ötürü, sanki her şeyden sonra imkansız gerçekleşebilirmiş gibi ve biz şehri tutabilirmişiz gibi görünmeye başladı. Bu nedenle çoktandır olgunlaştırmakta olduğum bir öneriyi Şef'e sundum. Buna göre, altı hafif arabadan oluşan küçük ve oldukça hareketli bir kuvveti alacak ve sanki Enzeli'ye geri dönüyormuş gibi bunları gemiye yükleyecektim, ancak, aslında, sahilin 120 mil[29] daha aşağısında bulunan Kızıl Agoutah/Ağ-otah/Ak-otağ denilen bir limandan bunları karaya çıkartacaktım. Hiçbir telgraf hattının bulunmadığı bu yerden 150 mil[30] boyunca açık bozkıra doğru ilerleyecek, Türklerin arkasındaki Koma ırmağının üzerinden geçen büyük demiryolu köprüsüne ulaşacak ve bu köprüyü havaya uçuracaktım ve böylece onların iletişim, mühimmat, levazım vb. hatlarını kesecektim.

Bu seferi organize ve liderlik etmek hususunda tarafıma izin verilince oldukça memnun oldum. Gerekli hazırlıklarda, güya bu mıntıkada bir keşif seyahati yürütmek hususunda görevlendirilmişim gibi Alman Genelkurmay Başkanı'nın mühür ve imzasını taşıyan sahte bir emir ile birlikte, beni demiryolu hattının her türlü teçhizatı ile donatmak işini üstlenen *"Savunma Bakanı"* nın içten desteğini gördüm. Tabii ki, iş yapılana kadar bir Alman kurmay subay rolünü oynayacaktım. İş tamamlandıktan sonra mesele biraz daha zorlaşabilirdi ve en iyi kaçış ihtimalini sunan herhangi bir yere doğru çekilmemiz hususunda serbest bırakıldık.

Bu, o zaman, savunmalarımız üzerine alışılmışın dışında çok daha şiddetli bir taarruzun vuku bulduğu tarih olan 31 Ağustos'taki genel du-

29 Çev. N. 192 kilometre

30 Çev. N. 240 kilometre.

rum idi. Her çeşit top ve silah arızalarını şimşek hızı ile tamir etmenin yanı sıra, hatların gerisinde kurmuş olduğum değişik yığınlara mühimmat pay ederek ve anlamsız histerik mühimmat taleplerini reddederek en meşgul bir biçimde bütün günü yedim.

Bu taarruzun sabahında, yeterince talihli olanlara devrimci Rus askerinin kaçma deneyimi hususunda aydınlatıcı olacak oldukça ilginç bir olay yaşadım.

Gece vaktinden evvel bütün mühimmat depolarımın ağzına kadar doldurulmuş olduğunu bildiğimden taarruz gelişmeye başlar başlamaz, hattın oldukça hayatî bir bölümünden depoların boş olduğuna dair heyecan dolu mesajlar alınca oldukça şaşırdım; ağır silahlardan sorumlu General'in emri ile gece boyunca mühimmat boşaltılmıştı.

Emrim altındaki bir genel hizmet subayı derhal, acil durum hali için daima hazırda tuttuğum mühimmat yüklü yedek araçların tamamını sevk etti ve şehrin kaybedilmesine sebep olabilecek bu gizemi aydınlatmak üzere kendi başıma işe koyuldum. Ortaya çıkardığım hakikat şu şekilde idi: Öndeki bataryalara ikmal edilecek olan mühimmat, adı geçen General'in yazılı emri ile nakledilmiş ve mühimmatı nakledecek arabalar depolardan sorumlu subaylara garip görünmüş ve daha sonra bu arabalar yükleri ile düşman hatları doğrultusunda ilerlemişler! Bu, bir süredir aklımda bulunan, ancak şimdiye kadar saflığımdan imkansız bir şey olduğunu düşündüğüm bir durumu ortaya çıkarmış görünen bazı şüpheleri doğrulamaktaydı, ancak bu sonuca varmakla, yani böyle bir şeyin imkansız olduğunu düşünmekle, şimdi, görünüşe göre yanılmıştım.

Bu nedenle bir araya getirebildiğim en güvenilir muhafızları topladım ve bunları bir kamyona bindirerek, kendi makineli tüfekli arabamı aldım ve mühimmatın nakledilmesinden sorumlu General'in karargâhına doğru gittim, aynı anda Rus Başkomutanı telefonla arayarak son derece acil bir mesele hakkında derhal beni kabul etmesini rica ettim.

General'in karargâhının önünde muhafızları araçtan indirdim ve bir araya topladım, ona arabama binmesini emrettim ve birlikte Başkomutan'ın özel bürosu içine gidene kadar gözlerimi onun üstünden ayırmadım. Başkomutan'ın bürosunda General'i düşmana mühimmat satmakla suçladım! Bu tip insanları tanıyan Başkomutan'ın en ufak bir şaşkınlık göstermemesi tuhafıma gitti, ancak orada ve daha sonra General'i görevden alması ve beş dakika içerisinde bir tutuklu olarak

odayı terk etmesini sağlaması beni memnun etti ve olay kapandı. Bu olay, bununla birlikte, işlerin genel durumunu canlandırmaya hizmet edecektir ve karşı karşıya kaldığımız duyulmamış zorlukların küçük bir parçasıdır.

O akşam geç vakitte, saat 21:00'de her zaman olduğu gibi yemek için otele gittim ve orada Şef'i gördüm. Bana, hatta cesur müttefiklerimizin ya isteksizliklerinden ya da kabiliyetsizliklerinden dolayı dolduramadıkları birkaç kilometrelik bir boşluk olduğunu ve şehrin, ilerlemeye karar verdikleri herhangi bir anda Türklere açık bir hale geldiğini söyledi.

Ayrıca, bu koşullar altında birlikleri geri çekmek niyetinde olduğunu Hükümet'e bildirdiğini de bana söyledi. Kendine özgü eşsiz tavrı, tamamen sakin ve hatta kurtuluşunu temin etmek için böyle girişimlere kalkıştığımız kuvvetlerin niteliği hakkında belirli bir mizahi tepki ile benimle paylaşmış olduğu bu neşeli bilgi, daha az dikkat çekici bir şahsiyet tarafından söylenen haberlerden kaynaklanan aynı resmi ortaya koymadı ve hiçbir akıllı yetersiz yemeğimden aldığım keyfe müdahale etmedi. Bununla birlikte, bundan hemen sonra, bir konferanstan döndüğünde, bana, Merkezî Hazar Hükümeti'nin birliklerin gemiye bindirilmesi halinde, limanın ağzındaki gambotlara gemilere ateş açma ve bunların ayrılmalarına engel olma emri vermeye karar vermiş olduğunu bildirdi! Bu nedenle, kesinlikle mecbur kalana kadar böyle bir teşebbüse kalkışmak niyetinde değildi.

General Dunsterville için Türklerin gelmesi durumunda ne olacağı hususunda izah vermeye gerek yoktu. Bu, hepimiz için bir Türk hapishanesi anlamına geliyordu ve tabii ki hepimizin (toplantıda yalnızca üst rütbeli subaylar mevcuttu) bunu iyi bir şekilde anladığımızı biliyordu; ancak Şef'in bu durum üzerine takındığı çok yiğit tavrı asla unutmayacağım, çünkü kendisine emanet edilen bütün teşebbüsün kesin neticesi olarak görülen bu felaket karşısında her şey için nazik bir kelimesi vardı ve kendisini, herkesin kendisiyle gurur duyabileceği bir yola sevk etmişti ve o anda benim için bir komutandan daha fazlasını ifade ettiğini, benim en derin saygı ve sempatimi kazandığını söylemeliyim.

O gece yola çıkarmadan önce, Şef'e cephaneliğimi düşmanın eline geçmesini önlemek için o zamanda rıhtımlar üzerinde yığılı duran mühimmatın tamamının havaya uçurulması için düzenlemeleri yapabileceğimi ve eğer bana yetki verirse oradan uygun zamanda patlamanın akabinde şehirde meydana gelmesi kesin olan hasarı önemsemeksizin

ateşlemeyi yapabileceğim elimdeki limana demirli durumdaki hurda gemilerden birisine kablo döşeyerek ertesi sabah ilk adımı atabileceğimi söyledim. Denizde şansımı denemeyi bir Türk hapishanesine tercih ettiğim için bir çeşit tekne ile kurtulmak için daha sonra elimden gelenin en iyisini yapacaktım. Kabul etti ve yapacaklarım her neyse bunlar için bana izin verdi ve benim ricam üzerine kaçışım için bana bir çeşit filika temin edebileceğini düşündüğüm bir Rus deniz subayını bana göndermelerini Diktatörlerden istedi ve o gece için ayrıldık.

Ertesi gün söz verilen deniz subayı göründü ve her geçen gün daha şiddetli ve daha kesin bir hal alan topçu ateşine karşı bir önlem olarak, ona niyetimin mühimmatın büyük bir kısmını daha evvel limanda demirlemiş olduğum gemi hurdalarına aktarmak olduğunu izah ettim ve ona bunları uygun pozisyonlara çekmek ve bu amaç için genellikle benim emrime bir filika sağlayıp sağlayamayacağını sordum. Bu öneri sonunda kabul edildi, ancak bu Bolşevikler'in sinirlilikleri öyleydi ki, beş kişiden oluşan mürettebatın tamamının filikadan sorumlu olması ve ikiden fazla adamı filikaya bindirmemem şart koşuldu. Beş Bolşevik denizci beni korkutmadığından bu şartı derhal kabul ettim, ancak hemen fark ettim ki, gücümüzün ötesinde bir ameliye gibi görünmemesine rağmen kaçmak için bunların başlarına bir şeyle vurup onları etkisiz hale getirmemiz gerekmekteydi ve söz konusu beyefendilere şöyle bir bakarak, o zaman bile bundan daha emin olduğumu hissettim ve kabloların karanlıktan evvel döşeneceğini Şef'e rapor ettim ve her an kendi inisiyatifimle hareket etmek üzere tetikte olmalıydım.

Bu olaylı gün sırasında Türkler, şehir onların insafına kalmışken bir kere daha bir çekingenlik krizine kapıldılar. Birkaç defa bunun olmuş olduğunu biliyordum ve bu cesur ve yetenekli birliklerin eksikliğinden daha ziyade başka bir millî kusur idi, kaybedilmekte olan bir savaşta son uç noktaya kadar savaşacak olmalarına rağmen, her şey açık ve belirgin iken bile cesaret eksikliğinden değil ama bir tuzak şüphesiyle sık sık tereddüde düşmektedirler. Bu durumda da avantajı ele geçirmişken birden bire tereddüde düştüler ve bunun neticesi olarak sonunda boşluğu doldurabildik ve geçici de olsa *"yeniden rahat bir nefes alabildik"*.

Bu sıralarda, top atışları daha isabetli bir hal alırken, caddeler çok daha emniyetsiz bir hale geldi ve *Hôtel de l'Europe*'taki karargâhımız önemli ölçüde hasar gördü; ancak bunlar savaşın sıradan olayları idi ve aşağıdaki hikayenin iyi bir şekilde canlandıracağı gibi meydana gelebi-

len bütün mizahi durumların takdirini önleyen hiçbir yol yoktu. İran'dan Bakü'ye karargâhın taşınması üzerine, birinci sınıf bir adam ve her açıdan mükemmel biri olan Reşt'teki Britanya Konsolosu, büyük bir başarı ile yürüttüğü kendi konsolosluk bölümünü orada kurmak üzere Bakü'ye geldi ve kendisine bizim askeri karargâhımızın yer aldığı aynı otelde konsolosluk makamı ve bürolar tahsis edildi. Kendisi ile beraber yanında tamamı bayan, hepsi değişik Yakın Doğu dillerinde yetenek sahibi, çoğunluğu görünüşe göre özel olarak seçilmiş Ruslardan müteşekkil, ayrıca hiçbir şekilde *"gözü rahatsız edici"* görünüme sahip olmayan ancak bunun zıttı bir etki uyandıran stenografi uzmanlarından oluşmuş ekibini de getirdi! Yemek zamanlarında bu güzel kuş sürüsünün varlığı askeri personel için hiçbir şekilde zahmet teşkil etmemiş olup bunların meşguliyet usulleri hemen onları evrensel olarak popüler hale getirmişti.

Bunların arasındaki yıldız, bana göre, Çerkez bir anne ve babadan olma, dolgun ve altın renkli saçları olan bir kızdı. İfade ettiğine göre sıcaklık yüzünden başının etrafında saçlarını toplamak üzere bir toka taşıyamadığından yalnızca uygun bir saç bandı ile topladığı saçlarını bütün ihtişamıyla sırtına ve omuzlarına doğru serbest bırakmıştı. Bu harika saç onun beline kadar uzanıyordu ve yemek saatlerinde görünebilecek en çekici manzarayı teşkil ediyordu ve hanımefendi herkesin nazar-ı dikkatini celp ediyordu ve şüphesiz ki Avrupa'daki bütün güzellik yarışmalarında *"özellik"* olarak sınıflandırılan ne varsa hepsini üzerinde taşımaktaydı. Şimdi gerçek hikayeye dönelim.

Bir gece, sabahın erken saatlerinde 6 inçlik[31] yüksek-patlayıcı bir top mermisi otele isabet etti ve bütün personeli ile oldukça popüler bir karakter olan üst rütbeli subaylarımızdan birisinin karargâhının yerleşik olduğu kısmı tamamen harabeye çevirdi. Derhal araştırma yapıldı, ancak tüm kanat harap olduğundan ondan geriye kalanlarla ilgili hiçbir işaret bulunamadı, öyle ki, gün ortasında öğle yemeği için oraya vardığım zaman, haberler bana anlatıldı ve onun hakkında birçok hoş şey söylendi ve kaybı samimi bir biçimde herkesi yasa boğdu. Muhteşem saçlı dostumuz da bir başka masada öğle yemeğindeydi, orada bulunmayan yoldaşımızın onun en iyi arkadaşı olduğunu bildiğimden, onu iyice süzdüm ve dikkat ettim ki, masamızdaki sohbeti yakalamaya çalışmaktan ayrı olarak, -o aksi halde oldukça umursamazdı ve eğer bir şeyse-, daha evvel hiç görünmediği kadar daha çekici görünüyordu.

31 Çev. N. Yaklaşık 150 milimetre.

Öğle yemeğimizin ortasında aniden kapı açıldı ve kötü kaderi için henüz yas tuttuğumuz dostumuz bizzat içeri yürüdü. Kaçışı üzerine kendisini tebrik edenlerin oluşturduğu koro tarafından selâmlanırken oldukça kayıtsız bir şekilde ilerledi ve üst rütbeli subaylar için ayrılmış olan masamızda her zamanki yerini aldı. *"Ne kaçışı?"* şeklinde şaşırtıcı bir tepki verdi ve ona hemen, yakışır şekilde törenle defnedebilmemiz için kendisinden geriye kalan parçaları bulmak için karargâhının harabelerinde yapılan araştırmalar anlatıldı. Şaşkınlık içerisinde *"Benim karargâhım!"* dedi ve sonra sessizliğe gömüldü ve daha fazla açıklama yapmadan hikayenin tamamını dinledi. Onun bu beklenmedik hareketi aklımızı başımıza getirdi ve şu anda utancından yanakları kızarmış bulunan altın saçlı arkadaşımıza bir göz attık, artık daha fazla açıklama yapmadım, şüphe içerisinde masadan kalktım ve işimin başına döndüm, daha sonra hazırlanan raporda şu ifadeler vardı *"dostumuzun kurtuluşu tamamen talihinin yaver gitmesi nedeniyle olmuş olup, kendisi o gece karargâhında mevcut değildi"* ki bu ifade açıklanması hakikaten zor olan olayın bir tarifi idi.

Arabamın dışında geceleyin asla öyle yapmamama rağmen, karanlıktan sonra döndüğüm her zaman orada değişmez bir biçimde bana ateş edildiğinden, pek de katışıksız bir nimet olmayan, her gece uyuduğum cephaneliğin etrafında şimdi açık harabelikler ve genişlikler görmeye başladım. Ayrıca her gece söz konusu yerde meydana gelen düzensiz ateş açma hadiselerinin önemli bir miktarda olduğunun da farkındaydım ve orada her sabah gece boyunca işlenen değişik türden cinayetlerin azçok korkunç kanıtları vardı. Bu nedenle hem açık boşluğu hem de cephaneliği tepeden gören büyük, güçlü bir binada bir daire tahsis edilmesi hususunda izin verilmesi için cumhuriyetin Savunma Bakanı'na başvurdum. Bu daire bir Alman'a aitti ve şu anda kapalı olmasına rağmen, uyumak için sanki cephanelikteki büromdan çok daha uygun bir yermiş gibi görünüyordu. Bakan hemen iznimi verdi ve izin belgemi imzaladı, böylece, şoförümü ve benimle birlikte bulunan oldukça zorlu başka bir İngiliz askerini alarak, sahipliğini almak üzere o mekana gittik.

Bununla beraber arzu ettiğim dairenin açıldığı koridora gittiğimde, karşımda sıkıca kilitlenmiş büyük kapılar buldum ve içeri nasıl girece-ğimi düşünüp dururken aynı koridora açılan diğer dairenin kapısı açıldı ve görünüşe göre Ermeni olan tertemiz giyinmiş bir beyefendi önce kısaca kendisini tanıttı ve bana burada ne aradığımızı sordu. Bu durumu hemen izah ettim ve kendisine bana verilen izin belgesini gösterdim,

bunun üzerine diklenerek bu binanın sahibi olduğunu ve içeri girmemize izin veremeyeceğini belirtti. Bu zamanda herhangi bir Ermeni ile bu çeşit bir konuşma yapmaya tahammülüm pek yoktu ve ona kısaca ve oldukça açık bir şekilde hürriyetinin nihai olarak kısıtlanacağı sıcak bir yere hemen götürülebileceğini söyledim ve aynı anda adamlarıma arabadan siper kazmak için kullanılan kazmalarını getirmelerini ve kapıyı kırmalarını emrettim. Bu onları pek memnun etti ve bir anda tüm bina kazmalarının ezici darbeleri ve çatırdayan ahşabın sesiyle yankılandı.

Gürültü cidden muazzamdı ve boş olduğu için şükrettiğimiz binanın içerisinde çın çın çınlamaktaydı; ancak Ermeni üzerindeki etkisi, asla görmeyi arzu etmeyeceğiniz kadar bu ırkın tuhaf sinir sisteminin mükemmel bir gösterimiydi. Kullanılan güç gösterisi Ermeniler ve tavşanlar üzerinde aynı etkiyi uyandırır ve bu adam adeta bir tavşan gibi çömeldi ve rengi bir çarşaf kadar bembeyaz kesildi, sanırsınız bir çeşit kalp krizi geçirmekteydi –tabii ki bu vaziyeti en ufak bir dikkate bile almadık– daha sonra koridor boyunca sürünerek bana doğru geldi ve dizlerime sarıldı, artık sinirlerinin katlanamayacağı korkunç faaliyetlerimi ve bu ürkütücü gürültüyü durdurmam halinde, dairesine gideceğini ve her zaman pantolonunun cebinde duran arka kapının anahtarını alarak arka kapıdan daireye gireceğini ve bizim için ön kapıyı açacağını söyleyerek bana teminat vermekteydi. Bu şekilde, bir taraftan cephaneliğe ve diğer taraftan Hazar Denizi'ne bakan oldukça iyi bir dairenin mülkiyetini elde ettik. Bu dairenin tek dezavantajı, karşıdaki harabelikleri mesken edinmiş beyefendilerin ışık gördükleri pencerelerimden herhangi birisine ateş açmak gibi hoş olmayan bir alışkanlık kazanmış olmaları nedeniyle, ışıklı bir pencerede durmanın akıllıca olmayacağı hususu idi.

Bu arada hatlardaki vaziyet daha da kötüye gitmekteydi ve her geçen gün emrimizdeki sınırlı kuvvetlerle şehri uzun süre elde tutamayacağımız hususu iyice belirgin bir hale gelmekteydi.

Kısım V
Tahliye: "Ermeni" Vapuru

Düşman bombardımanı – Ermeninin işi – Düşman haberleşmesine saldırı için hazırlıklar – Türk firarîden bilgiler – Son saldırı – Tahliye için hazırlıklar – Rıhtımların durumu - Cephanelik iskelesinin korunması – Takviye sağlamak için rıhtımlar üzerinde koşturuyorum - Karargâh nöbetçilerimiz – Benim için yer değiştirmeye izin – Sinyal düzenlemesi – Komiser – Davranışı – Kama gövdelerinin alınması – Tatarlar tarafından katliam – Son ileri karakollarımızın geri çekilişi - Türkler şehirde – İskeleden benim muhafızlarımın çekilişi – Başka bir Komiser – Ermeni demir alıyor – Hastane gemisi geçiyor – Çapa kaybediliyor – Sonunda Kruger'i bulmak ve konuşmak – Onu takip – Gemide mesele – Koruma gemileri tarafından meydan okunma – Bunların ateş açmaları – Kaptanla mesele – Mürettebatla mesele – Denizde – Muzafferane limana giriş - Şef'in tebrikleri

Eylül ayının ilk günleri boyunca şehre gerçekleşen Türk bombardımanı çok daha ciddi bir hale geldi ve hatlar şehrin daha yakınlarına doğru geri çekilirlerken, Karargâhımızın yerini ve gemileri daha büyük kolaylık ve doğruluk ile araştırmaya muvaffak olabilmekteydiler. Mühimmat depolarım her an bulunabilir ve havaya uçurulabilir bir hale gelmişti ve elde daha fazla müdafaa imkanının olmadığı saatin geldiği aşikardı.

Bu vaziyet limanda demirli eski gemi hurdalarına, ki şehrin düşüşü üzerine bunları batırabildik, mümkün olduğu kadar çok mühimmat taşımak hususunda büyük sıkıntılar çekmekteydim. Planlarım öyle yapılmıştı ki, emrimde günlük olarak mühimmatı gemi hurdalarına taşımakta kullandığım, niye o şekilde adlandırıldığı hususunda çok merak duyduğum yaklaşık 200 tonluk *Armenian*/Ermeni adlı bir Rus vapuru vardı. Eğer varsa, Diktatörler'in zihinlerinde huzursuzluk nedeniyle Bolşevik bayrağı taşıyan ve Hazar Hükümeti'nin emirleri altında faaliyet gösteren Bolşevik denizcilerin mürettebatı teşkil ettiği bu geminin hareketleri kısıtlanmıştı, geminin her gün demirleme yerine geri dönüşü üzerine, mühimmatın gemi hurdalarına dağıtılmak yerine, elde kalan seçilmiş mühimmatın sürekli olarak artmakta olduğunu görmekteydim. Bunların yüklenmesi günlük bir olay olduğundan, niyetlerim kaptan ve mürettebatın zihninde bile hiçbir şüphe uyandırmamaktaydı ve birkaç gün içerisinde Türklerden kurtarmaya gayret ettiğim şehirdeki en yüksek patlayıcı niteliğine sahip seçilmiş mühimmat ile gemi hurdalarının güvertelerini doldurmaya muvaffak oldum.

Bunlar, ihtiyatî tedbirlerin doğasında vardı, bununla beraber ve bu süreç boyunca, görünüşe göre imkansız olan direncimizi sürdürmemize imkan verebilecek takviye kuvvetlerinin gelmesi ihtimali ve yalnızca savaşta olabilecek beklenmedik hadiselerden birisinin meydana gelmesi umudu ile yetkili kılınmış olduğum düşmanın haberleşme hatlarına karşı yapılacak saldırının gerçekleştirilmesi için hazırlıklar ateşli bir enerji ile ilerlemekteydi.

Kafile altı araba ve kendilerine her şeyin anlatılmış olduğu on altı subay ve neferle sınırlandırılmış olup, her arabada bir makineli tüfek vardı. Her bir adam dikkatlice seçildi ve bunlara yapılması gerekenin ne olduğu ve her ihtimal dahilinde kendi vazifelerinin hangileri olduğu hususları izah edildi. Ayrıca bunlara sarılmış bir memleketten kaçış olasılıklarımız hakkında ayrıntılı bir seminer verdim. Hadiseden sonra tek bir emniyetli olasılığımızın bulunması halinde bu her yöne doğru genel bir dağılma şeklinde gerçekleştirilmeliydi ki bu durumda en azından bazılarımızın, eğer bu memleketi tanıyorlarsa, buradan 200 ila 300 mil[1] arasında bir mesafede bulunan İran sınırındaki dost Kürt kabilelerinden bazılarına ulaşmak hususunda önemli bir şansı olabilirdi.

1 Çev. N. 320 ila 480 kilometre.

Planlarımızı en samimi bir şekilde onaylayan Savunma Bakanlığı tarafından kullanmamız için ülkenin en iyi haritaları tedarik edildi ve bütün ülkenin konumu ve hedefimizin (ana demiryolu köprüsü) kesin pozisyonu bütün kafileye dikkatlice izah edildi. Susturuculu tabancadan başka bir şey kullanmama niyetindeydik ve önümüzdeki köprünün büyük bir planı ile sorumluluklar hazırlandı, her bir adama yapacağı vazife ve fünyelerin yerleştirilmesi ve kabloların döşenmesi dahil yapılması gereken çalışma usulleri gösterildi.

Köprünün savunmasının (makineli tüfekli kırk ikinci muharip Türk bölüğü tarafından tutulmaktaydı) ayrıntılı bir krokisini elde etmiştik, ancak bundan (eğer Alman üniformalarımız altında onlara bir defada yakınlaşamazsak) karşılaşacağımız direncin ciddiyetini önceden tahmin edemiyorduk. Nehrin Bakü yakasındaki telgraf telleri tabii ki ilk olarak kesildi, karşı kıyıdan hiçbir takip işlemi gerçekleştirilemedi, herhangi bir takip kuvvetinin önünden güney istikametindeki dağlara kaçmakta başarılı olabileceğimiz hususunda büyük ümitlerimiz vardı.

"Oraya gitmek" teki en büyük zorluğumuz, ayak bastığımız noktadaki sahil ile imha etmeyi ümit ettiğimiz köprü arasında uzanan açık memlekette yapacağımız 150 millik[2] koşuşturma sırasında geçmek zorunda olduğumuz Aras ve Kür adlı iki büyük ırmağın mevcudiyeti idi. Bu nehirlerin hiçbirisinde herhangi bir köprü yoktu ve bir feribot elde etmek imkanımızın oldukça zor olduğu hesaba katıldığından, yanımızda taşıyacağımız ve lastik pompaları ile nehir kenarında şişireceğimiz, bu vasıtalar ile arabaları yüzdürmeyi düşündüğümüz deriden büyük torbalar imal ettik ve bunları denedik.

Bütün bu hazırlıklar en üst seviyede gizlilik ile yapıldı ve her ayrıntıya en yakın ilgi gösterildi. En başından beri bize Alman pasaportlarını tedarik eden ve benim için bir Alman kurmay subayına ait şapka ile paltoyu elde eden Savunma Bakanı ile en yakın ilişkiyi muhafaza ettik. Ayrıca o, bize refakat etmek üzere yakın zamanda Türklerden firar eden, -öyle ki Türk üniformasına hâlâ sahipti-, geçmek zorunda olduğumuz açık ovada doğmuş ve büyümüş ve böylece kafilemiz için takdire şayan bir kılavuz olacağı anlaşılan bir Ermeni subayı da görevlendirdi. Ayın 11'inde sonunda hazır olduğumuza dair Şef'e rapor verecek bir durumdaydım ve yola çıkışımız ayın 13'ünde ve şafak vakti olarak kararlaştı-

2 Çev. N. 240 kilometre.

rıldı.

Bu zaman sırasında şehirdeki işler çok daha kötü bir hal almıştı ve bombardıman bizi önemli ölçüde hasar gören Karargâhımızı değiştirmek zorunda bıraktı; gemilerimizin demirleme yerleri de değiştirildi ve cephaneliğin birkaç yüz metre daha yakınına getirildiler. Caddeler de hiç olmadığı kadar güvensiz hale gelmişti ve birçok Tatar'ın yüzünden, eli kulağında olduğunu hissettikleri yağma ve katliama girişmek hususunda sabırsızlıkları okunabiliyordu.

Ayın 12'sinde Türklerden bir Ermeni subay firar etti ve hatlarımıza geldi. Bu adam Savunma Bakanı tarafından şahsen tanınmaktaydı ve Bakan, nihai taarruz ve bunun ne zaman olacağına dair planlarını kararlaştırana kadar Türklerle beraber kaldığını ifade eden bu adamın vereceği bilgilere güvenmemiz hususunda emindi ve buna göre taarruz zamanı ayın 14'ü şafak vaktinde olup, Ermeni subay yurttaşlarını uyarmak için şimdi buraya gelmişti.

Bu son anda gelmiş kesin ve güvenilir bir haberdi ve ilk etkisi ayın 13'ünde yola çıkmam hususunda verilen emrin iptal edilmesi oldu, zira bu taarruz başarılı bir şekilde püskürtülmedikçe, ki bu oldukça şüpheli idi, teşebbüsümde başarılı olsam bile, artık çok geç olacağından, bu başarının herhangi bir hizmeti olmayacaktı. Bu, büyük bir hayal kırıklığı idi, ancak haberi akşam saat 17:00'de almış olduğumdan bunun için üzülmeye zamanım yoktu ve bütün gece sıkı bir şekilde çalıştım ve ertesi gün benim yapmış olduğum hazırlıklarla taarruz karşılandı. Ayın 14'ünde şafak vakti gök gri renk alana kadar düşmanın niyetlerine dair hiçbir işaret gözlemlemedik, bu anda düşman hatlarındaki tüm toplar aniden ateş açtı ve birlikler hücuma geçti!

İlerlemelerinin ilk dalgasında Türkler hattımızın merkezindeki hayatî bir ileri karakolu ele geçirdiler; o zaman yapabildiğimiz bir gayretle hemen bu ileri karakolun geri kazanılması için gerekli olan karşı taarruza geçmeleri hususunda Ermeni müttefiklerimizi teşvik ettik –bu amaç için onları toplamaya teşebbüs ettiğimizde gönüllü askerler açık bir şekilde eriyip gittiğinden-, bu teşebbüs tamamen başarısız oldu ve bu nedenle Türkler, gün boyunca, hayatî önemi haiz bu ileri karakolu ellerinde tutabildiler. Savaşabilen tek kuvvet olan elimdeki bir avuç İngiliz birliği savaşa devam etti ve hem subaylar, hem neferler ezici bir orana karşı o gün İngiliz ordusunun en yüksek geleneklerini korudular.

Daha önce olduğu gibi, hattın her tarafından mühimmat için fantastik ricaların refakat ettiği sürekli bilgiler alarak, gün ortasından evvel kısa bir müddet sonra konumumuzun savunulamaz hale geleceği hususunda bir karara vardım ve bu nedenle bütün enerjimi mümkün olduğu kadar korumam altına verilen mühimmatın kurtarılması için gayret göstermeye yoğunlaştırdım.

Bu amaçla bütün adamlarım bizim için büyük değeri olan ve düşman için en büyük kaybı ifade eden bu mühimmattan taşıyabileceği kadar kısmını küçük *Ermeni* vapuruna yüklemeye koyuldular. Benim öngörüm sayesinde, ambar binlerce en iyi kalitede yüksek patlayıcı mermi ile dolduruldu ve top yedek parçaları, özel aletler vb. ile birlikte o zamanda tamirat altındaki cephanelikte olan topların en değerlilerini gemiye yüklemek hususunda şimdi ilerleme kaydediyorduk. Ayrıca küçük silah mühimmatı ile yüklü birçok kamyon da gemiye yüklendi, öyle ki, saat yaklaşık akşam 16:30 iken, şehri idare eden İngiliz subayı tahliye kararı alındığını şahsen bana söylediğinde, benim kendi hazırlıklarım zaten çok ilerlemiş vaziyetteydi.

Alacakaranlık çökmeye başlarken, o sırada gemisinde Hükümet'in birliklerimizi geri çekmememiz gerektiği hususunda yapmış olduğu histerik ve fantastik taleplere direnmekte olan Şef'e rapor vermek üzere vapurdan koşar adım rıhtıma çıktım. O zamanda rıhtımdaki vaziyet, bunun hakkında bir fikir vermek için teşebbüste bulunulmasını gerektirecek kadar dikkat çekiciydi.

Adı konulmamış benim Ordonat Birliğimin sıkı bir şekilde *Ermeni* vapuruna yükleme yapma çalışmasını sürdürdüğü cephanelik iskelesi, diğer gemilerimizin demirli bulunduğu iskelelerden 400-500 metrelik bir mesafedeydi. Yalnızca gerçekten güvenebileceğim adamlar (benim iki şoförüm ve emir erim), muhtemelen *Ermeni* vapuruna binme niyetiyle iskeleye üşüşmeye teşebbüs eden korkmuş mülteci kalabalığına karşı süngüleri takılı vaziyette cephanelik iskelesinin nihayetinde harıl harıl sahili tutmakla meşguldüler.

Rıhtımdan iskeleye giden karayoluna dönük makineli tüfekleriyle benim küçük arabam adamların desteği ile yukarı çekildi. Bütün deniz kıyısı boyunca uzanan rıhtımlar zıvanadan çıkmış bir kalabalıkla siyaha boyanmıştı. Bunların büyük bir kısmını hatlardan tüymüş ve şimdi erişebilecekleri herhangi bir gemi çeşidine binmeye gayret etmekte olan yerli gönüllü askerler teşkil ediyordu.

Çoğunluğu silah taşıyan bu kalabalık aşağılık bir korku içindeydi ve bunların aralarına Türklere karşı sempati besleyen, sinsice dolaşarak ve en sansasyonel roller için oyunculuğa kaçan bu kahramanlar ile bunların kadınlarının yapacağı, kendilerine göre hakikaten hareketli geçecek bir gecenin beklentisiyle ağızlarının suyu akan çok sayıda Tatar (Müslüman) serpiştirilmişti. Hepsi mutlak bir karmaşaydı. Bu karmaşadan, kadınların çığlıkları ve inlemelerinden tutun da Tatarların gırtlaklarını patlatırcasına savurdukları yeminlerine kadar her çeşit sesten oluşan dehşetli ve tarif edilemez bir gürültü yükseliyordu. Araya sürekli olarak ateşli silahlardan çıkan patlama sesleri ile ara sıra şimdi evlerin yakınlarına düşen top mermilerinden yükselen infilak sesleri giriyordu.

Notlarım şunları söylüyor; *"Bu şeylerin görünümünden pek hoşlanmadım,"* şimdi söylemeliyim ki bu aşırı derecede ılımlı bir ifade olmuş ve ayrıca şu ifade yer almakta *"İskeleyi tutmak hususunda üç adamımın kabiliyetinden şüphe duymaktayım."*. O kadar ki, güven duyabileceğim bir Rus subayını eğer gerekirse makineli tüfekleri kullanma emri ile arabamda görevlendirdim ve şoförlerime eğer gerekirse son bir kaynak olarak yalnızca diğer gemilere doğru rıhtımdan aşağı gitmek üzere arabayı hızla sürmeleri talimatını verdim, ki bu da *Ermeni* vapurunun ve onun değerli kargosunun kaybı anlamına gelecekti.

Bu emirleri vererek, iyi *"Colt 450"* otomatik tabancamı çektim ve takviye ve mevcut emirleri almak üzere Şef'in gemisine gitmek için kalabalığa daldım. Sahil kordon boyunda akşam yürüyüşlerine çıkmak gibi, bu şeyin benzersiz olduğunu tahayyül etmek zorundaydım ve sıklıkla *"olaylar"* çıkıyordu. Bunlardan 5-6 Bolşevik denizcinin hizmet ettiği bir Alman subayı ile olan birisi özellikle dikkat çekici ve belirleyici idi ve sonunda, gemilerimizin bağlı olduğu diğer iskelenin çitle çevrilmiş girişini koruyan kendilerine en çok güveni olan İngiliz nöbetçilerimizin sağlam vücutlarını gördüğümde büyük bir rahatlama oldu. Bu anda kalabalıkta beni *"yalnız"* başına görmekten dolayı yüzlerinde oluşan şaşkınlık hariç, sanki memlekette bir kışla kapısındaymış gibi aynı hassasiyetle beni silahlarını selamlama vaziyetinde tutarak karşılayan bu neferler muazzam adamlardı.

Şef, her zaman olduğu gibi oldukça sakindi, ancak Diktatörlere, Komiserlere ve bunlar gibi istenmeyen kişilere ölümüne kızgındı. Birkaç kelime ile ona eğer bana bir çeşit nöbetçi hizmeti görecek takviye verebilir ve gidilecek herhangi bir rota gösterebilirse diğer birliklerden

bağımsız olarak *"kaçabileceğimi"* ve en değerli mühimmatın çoğunu kurtarabileceğimi düşündüğümü ifade ettim. Daha sonra bir düzenleme yapıldı. Buna göre, karanlık çöker çökmez, daha evvel dağınık birliklerimize toplanma noktası olarak hizmet edecek sinyal olması için üzerinde anlaşmaya vardığımız husus olarak, gemisinin direğinin ucuna üç deniz feneri asacak ve bir süre sonra bunları indirecekti, bu da bizim için onun yola çıktığı ve gitmekte olduğunun işareti olacak, o zaman ben de elimden gelenin en iyisini yaparak onu takip edecektim. Bana nöbetçi olarak dört kişiden oluşan bir müfreze verdi –muhtemelen o zamanda bunlar yedeğe ayrılmışlardı –ve hepsi süngülerini takmış bulunan bu güçlü müfreze ile mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde yoluma geri döndüm, bu kafile ile geri dönüş yolculuğu buraya refakat almadan gelişimden çok daha kolay oldu.

Dönüşüm üzerine, adamlarımın yüzlerinde konumlarını güç bela muhafaza etmiş olduklarından ve en kötüsünden çığlıklar atan, histerik bir ayaktakımı kalabalığı ile çevrilmiş olduklarından dolayı, belirgin bir rahatlama ifadesi gözlemlenmekteydi. Bununla beraber, dört yeni kahramandan oluşan takviyemiz hoş karşılanmıştı, artık bir süre için iskelenin güvenli olacağını biliyorduk ve hiç vakit kaybetmeden bizzat daha acil meselelerle ilgilenmeye koyuldum.

Bunların üzerimizde en çok baskı oluşturanı hatta ulaşılabilen bütün topların kamalarının elde edilmesi olacaktı. Buna derhal girişildi ve inanılmaz bir deneyim olduğunu ispatladı. Bu zamanda hatlardan şehre giden her yol, Türk muharipler yakından bunları kovalarken ve kesintisiz bir şekilde üzerlerine ateş açarken, şehre yaklaşan her çeşit düzensizlik ve panik halinde kaçışan Merkezî Hazar birlikleri tarafından tıkanmıştı ve diğer istikamete doğru gitmek hemen hemen imkansız bir hale gelmişti.

Gece hızlı bir şekilde çöktü ve her yönde yağmacı çeteleri ve kana susamış Tatarlar, içlerinden bir anda yürek parçalayıcı çığlıkların yükseldiği Ermeni evlerine zorla girerken, kendimizi düşmanın çoktan ele geçirdiği şehrin yüksek kısımlarında bulduk. Bununla birlikte, kendi özel vazifemizi yürütmeye odaklandık ve kırk beş dakika içinde müdafaa hatlarındaki on dokuz en iyi topun ve özellikle 6 inçlik[3] *Krup* obüslerinin kamalarını arabaya yüklemiş olarak rıhtım yakınlarına geri döndük.

3 Çev. N. Yaklaşık 150 milimetre.

Rıhtımlara ulaşmamızdan az önce, geri çekilen en son birliklerimize ait birkaç ileri karakol tarafından hâlâ cadde köşelerinin tutulmakta olduğunu gördük ve olayların gidişatını incelemek üzere bir süre onlarla beraber durduk. Birçok yerde silahlar patlıyordu ve her tarafta Tatarlar şeytanî işleri ile meşguldü, ancak adamlarımız tarafından ileri karakollarımızın önü derhal temizlenmesine rağmen, evlerin arkasındaki girişi ayaktakımı ele geçirdi ve etrafımızda korkunç trajediler sahnelenmekteydi. Bunların kanıtları, caddeleri dolduran üst kat pencerelerinden fırlatılmış uzuvları kesilmiş cesetlerdi, bu arada cadde köşelerinde duran adamlarımız çekilirken yanlarında getirmiş oldukları kum torbalarının arkasından ateş etmekteydiler.

Aşağı deniz kenarına giden yollar rıhtımları dolduran korkmuş ahalinin meydana getirdiği bir izdiham nedeniyle tıkanmış ve bulunabilen her sandal limanda demirli gemi hurdalarına binerek emniyete ulaşmaya çalışan insanlar tarafından tıka basa doldurulmuştu. Bu arada bombardıman kesilmiş ve şehri ele geçiren Türkler süngülerinin ucu ile düzeni sağlıyorlardı. Yaralılarımızın güvenli bir şekilde gemiye bindirildiği haberi alınır alınmaz, Kurmay Başkanımıza son ileri karakollarımıza gemilere geri çekilme emrinin verildiği ve özel görevimi yaptıktan sonra cephanelik iskelesinden kaçılması hususlarını bildiren bir not karaladım. Küçük kordonumuz iskeleyi daha fazla elde tutamayacağından, gerçekten de öyle yapılmasının zamanı idi.

Arabanın yeniden ortaya çıkması, bununla birlikte, vaziyeti kolaylaştırdı ve bundan kısa bir süre sonra Hükümet Komiserlerinden (yüksek dereceli memurlar) birinden bir ziyaret aldım. Onu, rıhtımdan 7-8 metre kadar uzaklaştırdığım ve şimdi rıhtım ile bağlantısı bir borda iskelesi vazifesi gören güvensiz tahta bir kalasla sağlanan *Ermeni* vapurunda kabul ettim. Adeta tadını çıkartarak bana, Hükümet'in denize açılma niyetinde olduğumuzu öğrendiğini, ancak öyle yapmamıza izin verilmeyeceğini, zira kaçmaya teşebbüs etmesi halinde gambotların *Ermeni* vapuruna ateş açma emrini aldığını –ki geminin kargosunun tabiatı göz önüne alındığında bu, büyük bir ihtimalle geminin *"havaya uçması"* anlamına gelmekteydi– söyledi.

Beklediğim bir şey olan bu haber kırıntısı, onu öylesine yoğun bir şekilde memnun etmekteydi ki bunu iki kere tekrarladı, bu arada dikkatlerim penceremden görebildiğim iskele ve rıhtımlarımızın kavşağındaki adamlarım üzerine odaklanmıştı, zira o anda en güvenilir adamlarım

nöbet yerlerini terk ederek gemiye doğru koşmaya başladılar, görünüşe göre bir haber vardı. Kamaramın bulunduğu köprüye doğru yürürken, Komiser'e döndüm, bu defa işin tadını çıkarmak sırası bana gelmişti ve gemiyi limanın dışına almak hakkında söylediği şeyin mükemmelen doğru ve niyetimin o şekilde olduğunu ve geminin *"havaya uçması"* ile ilgili olarak çizdiği gerçekçi resmin bir ihtimalden daha fazlası olduğu hususunun da aynı şekilde doğru olduğunu, bu durumda hiçbir şart altında onun gemiden ayrılmasına müsaade edemeyeceğimi ve eğer havaya uçurulursa, kesinlikle onun da gemi ile birlikte havaya uçacağını izah ettim.

Aynı nefesle o anda dışarıdaki sesini işitebildiğim adamımı çağırdım. Süngüsünü yasal olarak saplayabileceği ilk nesneyi bulmak için hızlı bir araştırma yapan gözleri ile, tüfekli ve süngülü bir vaziyette hemen kapıda belirdi ve daha sonra ona kamarayı korumasını ve Komiser'in dışarıya çıkmak veya herhangi birisi ile haberleşmek hususunda herhangi bir teşebbüse kalkışması halinde derhal *onu vurmasını* emrettim. Bunu gönlümden çıkararak aşağı kıyı ucundaki iskeleye ilerledim. Büyük bir zorlukla da olsa nöbetçi müfrezem hâlâ burayı ellerinde tutuyorlardı ve orada ikinci bir Komiser'in gelmiş olduğunu ve Diktatörler'den bana gelen bir mesaj ile nöbetçi karakolundan geçmek için yaygara koparmakta olduğunu anladım.

Bu adamın sıkı bir Bolşevik olduğunu biliyordum ve niyetinin zaten yeterince *"kötü"* görünen *Ermeni*'nin Rus mürettebatı ile başımı belaya sokmak olduğundan şüphelendim; böylece, onu yeterince kibar bir şekilde selamlamama rağmen, ona, Hükümet'ten benim için herhangi bir mesajı varsa, bunu yalnızca gemide alabileceğimi söyleyerek, kendisinin gemiye binmesini rica ettim. Kabul etmesi üzerine, kendisine bir tekme atmak için ayağımdan faydalanmak özlemi ile vücudumdaki her sinir karıncalanırken, ince tahta kalasımızın üzerinde ona yol gösterdim ve kararlı bir tavırla kapıyı açtım, içeri girmesine yardımcı oldum, elimdeki tek koz olan ikna edici metotlarıma hapsolmanın zorluğunu çekmekteydim. Komiser kendisini toplamadan içerideki adamıma sertçe şunları söyledim: *"Ben şimdi adamları gemiye çekerken ve yapabilirsem gemiyi açık denize çıkarırken, bu herifler herhangi bir mesele çıkarırlarsa ikisini de vur."*.

Daha sonra küçük nöbetçi müfrezemize geri dönerek, ki bunlardan en atılgan olanlarından bazıları şimdi rıhtım üzerinde kurtlarını dökme-

ye başlamışlardı, silahları rıhtım üzerine dönük vaziyette arabayı gemiye yöneltmeleri ve gemiye yüklemeleri emrini verdim, aynı anda bizi takip etmeye yeltenen herkese ateş açacağımız anons edildi. O zaman, gemi istikametinde geri çekilmemiz başladı.

Arkasında benim sürekli olarak elimde tuttuğum Colt marka otomatik tabancamla (akşamın büyük kısmında elimden hiç düşürmemiştim ve muhtemelen gecenin geri kalanında da öyle olacaktı) beraber, süngülerin ve bir makineli tüfeğin durduğu kararlı tavrımıza öyle saygı gösterildi ki, kalabalık bizi takip etmeye teşebbüs etmedi, ancak geride kalanlar vardı, bunların hepsi sahil kenarına geri çekilme hattımız içinden geçen yolları zorlamaktaydılar ve bunları, kelimenin tam anlamıyla süngülerimizin ucunda önümüzdeki gemiye bindirmeye çalışıyorduk.

Bir süre için bu manevranın gerekli olacağı hususunu öngörmüştüm, amacım da limandan ayrılışımızla ilgili kesin bilgilerin Hükümet'e ulaşmasına ve Hükümet'in şu anda daha küçük ağır silahlarla ve projektör ışıksız faaliyet gösteren gambotlara, büyük toplarını devreye sokma ve projektör ışıklarını açma emrini vermesine engel olmaktı, zira başarıyla limandan sıyrılarak çıkmamız hususunda zifiri bir karanlıkta az da olsa bir şansımızın olacağını düşünmekteydim. Her hâlükârda, böyle bir şansı yakalayarak, geceleyin hayatta kalmamız için iyi bir talihe sahip olmamız gerektiği hususuna rağmen, bir Türk hapishanesine düşmeyi kabul etmektense her ne olursa olsun başımıza gelecek her şeyi göze almaya kısa sürede hepimiz hazırdık.

Bizi protestoya gelen son mahkumumuzu da gemiye alır almaz, gemiyi terk etmeye teşebbüs eden her kim olursa olsun onu süngüleme emriyle benim en cesur ve en korkusuz şoförüm olan **Morris**'i iskele vazifesi gören tahta kalasın yanına yerleştirdim ve bundan hemen sonra bizi iskeleye bağlayan halatları bizzat kesmek üzere oradan uzaklaştım. Böyle görevlendirirken gözüme bir şey çarptı ve gördüğüm şey karşısında anında kahkahadan kıvrandım:

Sıradan borda iskelesinin yerini alan meşhur kalasımızın üzerine, genellikle geceleyin kargonun taşınması için kullanılan ve hemen altındaki nesnelerin üzerine parlak bir ışık saçan, aynı zamanda bir tiyatro sahnesinde merkezi figürün üzerine gelerek onu aydınlatan spot ışıklarına benzeyen elektrik ışıkları odaklanmıştı. Bu parlak aydınlatmanın merkezinde ve aynı zamanda kalasın ortasında, parlayan süngüsü ve bükülmüş dizleriyle kahramanımız dikiliyordu. Tüfeğini hazır pozisyonda hedefe

doğrultmuş ve yüzünde tek başına silahsız olarak *"köprüyü tutmak"* için oldukça yeterli olacak istekli bir ifadeyle adeta *"Bırakın hepsi gelsin!"* der gibi idi. Bu manzara beni oldukça eğlendirdi ve diğerlerine göstererek şu sözleri söylediğimi hatırlıyorum: *"İngiliz ordusunun eşsiz bir posterini yapmak için arkasında sadece Union Jack*[4] *ve 'Rule, Britannia'*[5]*yı çalan bir bando eksik!"*.

Bu espri, bir an için onun dikkatini üzerinde durduğu kalastan başka bir yere vermesine neden oldu ve aynı anda bir Kürt tek ve biricik fırsatını elde ederek hızla ileri doğru atıldı ve böyle yaparken dosdoğru kahramanımızın süngüsünün ucuna koştu; -bu silah eve adım atamamış olsa bile en azından yol vermiştir – ve Kürt gerisin geriye güverteye doğru sendeledi, orada debelenmeye başladı ve etrafa bir dizi yürek parçalayan çığlıklar ve feryatlar savurdu. Bu, gemideki Bolşevik ayaktakımı kalabalığının sinirleri üzerinde aşırı derecede yıpratıcı bir etki meydana getirdiğinden, olabilecek en iyi şey idi, son derece tatmin edici olmuştu ve hakikaten böyle bir kalabalığı bastırmada bizim nihai başarımız olmasından öte çok daha fazla şeyi ifade ediyordu –hepsi silahlı ve açık bir şekilde düşmanımız olan ve sayıları, dört kişilik nöbetçi müfrezemize, iki şoförümüze ve bir emir erimize karşılık doksan altı kişi-.

Halatlar derhal kesildi ve tahta kalası geminin üzerinden denize doğru tekmeleyerek elimde silahımla oldukça asık suratlı bir Rus kaptanın dikilmekte olduğu köprüye gittim. Şu an için dikkatimi ona vermedim, lakin bizzat arabadaki makineli tüfeklerin güverteye doğru doğrultulması ve yedi büyük dinamit kasasından oluşan yıkım malzemesinin güverteye getirilmesi emirlerini verdim.

Burada, şimdi kendimizi üzerinde bulduğumuz gemiyi biraz tarif etmek gerekli olacaktır. *Ermeni*, 200 tondan fazla olmayan, genel kargo için inşa edilmiş, şu anda depo kapaklarına kadar yüksek patlayıcılar ile dolu, pruvadan arka tarafa, en kıç noktada yer alan motorlara kadar uzanan bir büyük depoya sahip, oldukça küçük bir gemidir. Bunların üzerinde, içerisinde mürettebat için ayrılmış değişik yerlerin bulunduğu, kıça doğru uzanan bir çeşit kapalı güverte ve üstte harita odası ve bir kamara

4 Çev. N. Büyük Britanya bayrağının adı. Bu bayrakta stilize olarak İngiltere, İskoçya, Galler ve Kuzey İrlanda haçları iç içe geçmiş durumda yer almaktadır.

5 Çev. N. Güftesi **James Thomson** tarafından yazılan *"Rule, Britannia"* (Hükmet Britanya) adlı marş 1740 yılında **Thomas Arne** tarafından bestelenmiş olup, İngiliz donanması ve ordusuyla ilgilidir.

ile köprü vardı. Bu kamarayı hemen ele geçirdim, ancak daha sonra burayı biraz agresif olan mahkumlarıma yani Komiserler'e ayırdım, gemi iskeleden ayrılır ayrılmaz da bunları serbest bıraktım.

Güverte pruvadan sağ arkaya, köprüye kadar uzanıyordu ve şimdi toplar ve depoda daha fazla yer olmadığından birçok yüksek patlayıcı kasası ile her türden mühimmat ile tıka basa doldurulmuştu. Bu arada köprünün hemen altında silahları, üzerinde iskele tarafını kapatarak geminin güvertesine doğru sürdüğümüz eli silahlı hödüklerden oluşan bir sürünün dolanıp durduğu güverteye yönelik vaziyette benim arabam duruyordu ve köprünün ortasında, dümenin üzerinde, içerisinden yalnızca çirkin bir homurtunun yükseldiği güvertedeki kitleyi muğlak bir karanlıkta ayırt etmeme imkan verecek bir elektrik lâmbası yakılmıştı. Köprü üzerinde, her an beklenebilecek güverteden gelecek bir merminin insafına kalmış olarak durduğumuzdan, oldukça dezavantajlı bir vaziyet gibi görünmekteydi.

Bu nedenle, dinamit kasalarını getirtmiş ve göğüs hizasına kadar, ancak karşıyı görmemize de engel olmayacak şekilde, dümenin önündeki tırabzan boyunca bu kasalardan bir barikat inşa etmiştik. Bu kasaların ne olduğunun bilinmesine de müsaade ettik. Kaptan alnından süzülen terlerle derin bir ilgi ile bu manevrayı izliyordu ve yerine yerleştirilmeden, aynı zamanda her bir kasanın kapağına küçük bir ateşleme fünyesi yerleştirmeden evvel her bir kasayı açma ve içeriğini kontrol etme zahmetine katlanmaktaydım ki bu faaliyetlerden kaptan bu işin amacını iyi bir şekilde anladı. Daha sonra ona yardımcısını, herhangi bir kurşun kasalardan birisine isabet ettiğinde, bunun bütün gemiyi oldukça büyük bir ihtimalle sonsuzluğa uçuracağı gerçeği hakkında ikna etmek üzere mürettebat ve bunların arkadaşlarının arasına yollamasını söyledim! Bu haber hızla gemide yayıldığından, güvertedeki kalabalıktan yükselen iğrenç homurtu bir anda kesildi ve o an, bunlar arasından birisinin bize ateş etmeye cesaret etmek hususunda ileri gidemeyeceği ve eğer birisi bu teşebbüste bulunsa bile onun hemen yanı başındaki kişinin bunu göreceği ve böyle tehlikeli teşebbüslerin hepsine engel olunacağından emin oldum.

Şu anda, gece 23:00'ü az bir süre geçtikten sonra, Şef'in gemi direğindeki ışıkları gözlemekle görevlendirdiğim adam, bunları indirmiş olduklarını bildirdi ve adamlarımdan dördünü köprüye çağırdım, diğerleri motorlu arabadaydılar ve kaptana buhar kazanlarının çalıştırmasını

istediğimi bildirdim. Oldukça asık bir suratla bir ucu makine dairesinde olan konuşma borusu vasıtasıyla, makine dairesindekilere durumu bildirdi ve yavaşça kalabalık demirleme yerine doğru ilerlemeye başladık.

Niyetim, limandan aşağı serbest geçiş yerine ulaşarak demir atmak ve *Kruger*'in geçmesini beklemekti ve bu şekilde plana göre hareket edecektim. Kıyıdakileri ve bu sayede Hükümet'i bilgilendirmek için tehlikeli bir biçimde patlayıcı kargomuzu emniyet altına almak için limanın dışına demirleyeceğimizi sesli bir şekilde bildirmiştim. Bu nedenle dışarı doğru kısa bir yol alır almaz, *"çapayı bırak"* emrini verdim. Çapa suya düşer düşmez büyük bir su kütlesi sıçrattı, zincirin dışarı akarken çıkardığı sesi bütün liman duyabiliyordu. Bununla birlikte, her şey o kadar da kolay değildi, çünkü daha sonra vermiş olduğum *"zincir yeterli"* emri dikkate alınmadı ve tayfalar zincirin ucundaki köstek cıvatasını çekerek, bütün zinciri boşalttılar ve çapa gemiden ayrılarak denize düştü, bu nedenle güvertedeki görünmez düşmanlarımız arasından heyecanlı homurtular yükseldi.

Neyse ki oldukça karanlık bir geceydi ve şimdi, tabii ki, gemiyi demirli vaziyetteki pek çok sayıda gemi ile aramızda açıklık bırakabilecek şekilde bir rotada tutmak önemliydi. Hemen hemen çapanın kaybedildiği anda, yaralılarımızı taşıyan hastane gemimiz bizden az bir açıklıkta yanımızdan geçti. Bu gemiyle ilgili olarak hiçbir emir almamıştım ve liman ağzı olarak düşündüğüm yerden oldukça aykırı gibi görünen bir yöne doğru dümen kırarken, koruma gemilerinin hiçbirisinden ateş edilme riski pek muhtemel görünmüyordu ve öyle olunca yanımızdan öylece geçip gitmesine izin verdik ve *Kruger*'in gelmesini bekledik. Geçiş yolu sığ yerlerle doluydu ve bizimle girişteki koruma gemileri arasında uzanan rotamızın 15 millik[6] kısmı gemi yolculuğunun en zor kısmı olarak biliniyordu. Şimdi inkar edemeyeceğim derin bir kaygıyı yaşıyordum. Çünkü kaptanımızın en ufak bir şans bulur bulmaz sığlık bir yere gemiyi oturtacağını hissediyordum. Dakikalar ardı ardına geçerken ve nihayet yarım saat kadar sonra, *Kruger*'den hiçbir işaret gelmedi, neredeyse daha evvel hiç yaşamamış olduğum bir umutsuzluğu yaşamaya başlamıştım. Sonunda, rıhtımlara yaklaşmak hususunda oldukça gönülsüz olmama rağmen, *Kruger*'in hâlâ orada olup olmadığını ya da en çok korktuğum şeyin başımıza gelip gelmediğini, yani karanlıkta gözden kaçarak yanımızdan geçip geçmediğini öğrenmek için rıhtımla-

6 Çev. N. 24 kilometre.

ra yaklaşmanın zorunlu olduğuna karar verdim. Çok dikkatli bir şekilde *Kruger*'in palamar yerine doğru yola düştük ve korktuğum gibi onun orada olmadığını gördük! Ümitsizlik içinde, korkudan kısılan sesimin geri kalan kısmıyla ağzımdan biraz titrek bir ünlem çıktı *"Kruger, hey!"* ve iskelenin daha uzaktaki kenarında başka bir palamar yerinden cevap gelince tarif edilemez bir şekilde rahatladık: *"Bu hangi gemi?"*

Yaşlı İngilizcemiz, kesinlikle yabancı memleketlerde işitmekten memnun olduğumuz hoş bir dil olmuştur, ancak bana göre o andaki tatlı müzikal sesini hiçbir zaman çıkarmamıştır. Cevaben tekrar bağırdım: *"Ermeni vapurundan **Albay Rawlinson**"* ve kalabalık deniz vasıtasından sevinçli mırıltılar arasından hemen cevap geldi: *"Şimdi yola çıkıyoruz; bizi takip edin"* ve sallanan kullanışsız gemimizin üstünde etrafa yoğunlaştım ve *Kruger*'in bizi geçmesi için yavaşça gemiyi ileriye aldım; bunu, ulaşabildiği en iyi hız olan saatte 10 deniz mili hızla ve geçerken onun için ağlamaklı bir dua okumak için bana yeterli bir süre vermek suretiyle yaptı – *"Kıç tarafınızda bir ışık gösterin"*, buna hızlı ve kutlu bir cevap verildi *"Baş üstüne efendim"* ve ışık derhal gösterildi, şüphesiz takip edilmekten eğleniyor olsa gerekti. Bu arada, *"Tam hızla ilerle"* emri verilmiş olmasına rağmen, biz gittikçe yavaşladık ve ışık giderek uzaklaştı, öyle ki buhar çıkaramaz hale geldik.

Bu nedenle, talihli bir şekilde son anda gemiye binebilmiş Bakü'deki petrol kuyularında çalışan Amerikalı bir mühendis olan **Mr. Dana**'yı çağırdım ve silahı ile arızayı onarmak üzere makine dairesine gitmesini ve ne yapabileceğine bakmasını istedim, bunları söylerken onunla herkesin duyabileceği şekilde konuşuyordum, bir problem olursa ateş etmekte tereddüt etmemesini ve ilk ateş sesini işitir işitmez adamlarımın hemen onun yanına koşacağını söyledim. Bu manevra iyi neticeler verdi ve liman aşağı yaklaşık 12 mil[7] kadar yol aldıktan sonra koruma gemilerinin arasında açık denize doğru rotasına girmek için dönene kadar *Kruger*'in kıç ışığını gözden kaybetmedik. Bundan sonra *Kruger*'in ışığı gözden kayboldu ve bir seri düdük sinyali ile bir iki top atışını, -ki bu sesler yoğun bir şekilde rahatlattı zira koruma gemilerinde yalnızca küçük toplar mevcuttu-, işitmemize rağmen *Kruger*'i daha fazla göremedik, o zaman ilk defa olarak bize ateş açılmasının gerçekten ihtimal dahilinde olduğunu fark etmeye başladım, eğer talihimiz yaver giderse, buradan güvenli bir şekilde çıkabilirdik.

7 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre.

Fakat bizim sınavımız daha başlamamıştı. Koruma gemilerine yaklaşırken ve bunların arasında uzanan açık denize doğru çeyrek mil[8] yol kalmışken, kaptan faal düşmanlık emareleri göstermeye başladı ve dışarı çıkmayacağını ve koruma gemilerinin ateş açacağını ve büyük ihtimalle havaya uçacağımızı ya da her hâlükârda bunların bizi kovalayacağını ve yakalayacaklarını ve bizi vuracaklarını söyledi. Öyle yaygara çıkartıyordu ki sonunda takılı süngüleriyle bu adamın etrafını çevirmeleri ve hiç kimsenin yaklaşmasına izin vermemeleri için dört adamımı çağırdım. Bu arada silahımı çekmiş kaptanın yanında dikiliyordum ve Rusça bildiğim her türlü küfür eşliğinde eğer gemi düz bir rotada tutulmazsa ya da herhangi bir işaret verirse bizzat onu oracıkta vuracağıma ve ona rağmen gemiyi dışarı çıkaracağıma yemin ettim.

Bu, güvertenin her tarafından duyulacak şekilde yeterince sesli olarak söylendi ve kalabalığı öyle etkiledi ki, aralarından birisinin sigarasını yakmaya teşebbüs ettiğinde etrafında korkudan kıvranan arkadaşları tarafından nasıl yere serildiğini iyi bir şekilde hatırlıyorum. Maalesef *Ermeni*'nin en yüksek güvertesinin kenarları ve köprü beyaz renge boyanmıştı ve öyle olduğu için kolaylıkla fark ediliyordu, ama aynı zamanda ön gövdenin alçak kısımları, ki burada yüksek dereceli patlayıcılarımızın büyük bir kısmı istiflenmişti, neyse ki siyahtı ve az çok görünmez vaziyetteydi, eğer daha önceden neyin geldiğine dair bir fikir sahibi olsaydım ve geminin beyaz kısımları için bir kutu siyah boya ile bir veya iki saatim olsaydı, muhtemelen bu beyaz kısımlar bu kadar korkutucu olmazdı.

Bu nedenle koruma gemilerinden hemen görüldük, düdüklerini iki defa tiz şekilde öttürerek bize işaret verdiler. Kaptanın düdük kablosuna dokunmasına itimat etmeyecektim, ancak, bizzat ben, iki veya herhangi başka sayıdaki düdük sesinin, en son düşüneceğim şey olan bizden durmamızı istemeleri hariç, ne anlama gelebildiği hususunda ilk şeyi bilmeden hemen iki düdükle cevap verdim. Anında üç düdükle cevap verdiler ve hızla onlara yaklaşırken ve her ikisi ile aramızda yarım mil[9] mesafe kalmışken, beş düdükle cevap verdim; bu, bize paha biçilmez birkaç saniye kazandırırken, *"elma sepeti"* ni tamamen dağıtmış olmalı zira, hemen çok yakın mesafeden geçecek şekilde bize ateş açtılar.

8 Çev. N. 400 metre.

9 Çev. N. 800 metre.

Hatırladığım ikinci şey, bir top mermisi altında ancak ayakta durabildiğim başımın üzerindeki hafif güverteye isabet ederken, başımın üzerinde ve daha korkuncu dinamitlerin üzerinde 2 ayak 6 inçten[10] az bir mesafede korku verici bir patlama idi. Bununla birlikte bu yalnızca içine barut doldurulmuş ve biraz duman çıkarması ve etrafa bol miktarda kıymık saçması dışında yüksek patlayıcılık özelliği olmayan *"sıradan"* bir mermi idi, kaptan üzerindeki etkisi anlık ve heyecanlandırıcı olmasına rağmen hiçbirimizi daha kötü bir duruma getirmedi. Mermi patlarken kaptan, dümeni döner vaziyette ve aynı zamanda gemiyi başıboş bırakarak uzağa atladı. Eğer o hızlı ise, ben biraz daha hızlıydım, zira geçerken demir gibi bir kavrama ile yakasına yapıştım ve sırt aşağı yer fırlattım, tabancamı çenesine dayayarak ayağa kalkmasını ve gemiyi rotasında tutmasını emrettim.

Oldukça sert olduğumdan en ufak bir şüphem yoktu ve bu yüzden, bunun gibi daracık ve bir kişinin niyetleri için herhangi bir şüphe bırakmanın akıllıca olmayacağı bir yerde iken, düşündüğüm şey de aynen bu idi ve kaptan benim için hiçbir şey olmuştu. Savaştan evvel yıllarca donanmada bulunmuş adamım, bu küçük cebelleşme sırasında gemiyi rotasına getirerek onu rotasında tuttu ve bu arada arkasına, artık daha evvelki istenebilir veya etkili müdafaa biçimini daha fazla teşkil edemeyen dinamit barikatımızı diktiğimiz beyaza boyalı yüksek güverteye üç top mermisi daha isabet etti. Bununla beraber, hiçbir patlama meydana gelmedi, hâlâ hayattaydık ve gerçek anlamda iki gambotun arasından geçerken, birbirlerini vurmaktan korktukları için ateşi bir süreliğine kestiler. Biz ilerlerken tekrar ateş etmeye başladılar ve Rus kaptan, beni onu vurmam gerektiğini düşündürecek kadar mücadele etmeye başladı, içerisinde olduğu durum *Ermeni* vapurunda çoğunluğu teşkil eden vatandaşlarına da sirayet edebilirdi. Bu nedenle tabancamı ensesine bastırdım ve bu domuzu büyük bir ihtimalle vuracağımı ve bu nedenle bir kargaşa çıkacağını düşündüğümden, adamımdan İngilizce olarak arkada durmasını istedim! Bu kelimeler üzerine, o zamana kadar İngilizce bildiğini bizden saklayan kaptan, elimin altında bir anda gevşedi ve bundan sonra asla herhangi bir mücadeleye cüret edemedi.

Şimdi koruma gemilerini geride bırakıyorduk, dört ya da beş tane daha top mermisi isabet etti. Hepsi, içerisinde dikildiğimiz cehennemî bir şekilde beyaza boyanmış yapıya isabet etti, görünüşe göre gemimizin

10 Çev. N. Yaklaşık 91 santimetre.

geri kalanı koruma gemilerinden görülmüyordu. Bununla birlikte, gönülsüz yolcu ve mürettebatımızın sinirleri hariç, hiçbir hasar meydana gelmedi ve bizi daha fazla göremediklerinden, bu arada biz de istesek bile, ki hiç de arzu ettiğimiz bir şey değildi, onları artık göremiyorduk, gambotlar ateşi kestiler.

O gece herkes muhtemelen derin bir nefes almıştır. Üzerinde bulunduğumuz gemi bir havai fişek kutusu gibiydi. Yüksek derecede sansasyonel bir havai fişek gösterisi yapmadan karşı karşıya kaldığımız böyle bir ateşten güvenli bir şekilde geçmemiz akıl almaz bir hadise olduğundan en derin nefesi ben çektim. Nitekim infilaka sebebiyet vermeden mermilerin bu kadar yakında patladıklarına hiçbir zaman inanılmayacaktı. Tabii ki bunun izahı, yüksek patlayıcı infilak ederken genel amaçlı top mermisindeki barutun sadece patlamasıdır ve patlama etkisi ve infilakın sebep olduğu sarsıntı arasında kıyaslama yapılamaz. Şüphesiz, üst güvertemize isabet eden bu yedi top mermisinden herhangi biri yüksek bir patlayıcı özelliğine sahip olsaydı, biz büyük ihtimalle bir füze gibi havaya uçardık!

Ateş kesilir kesilmez, açık denize çıkmak için yapabildiğimiz kadar sıkı çalıştığımızı söylemeye gerek bile yok ve takip edileceğimizi de pek sanmıyordum, zira gerideki limanda en az 200 gemi vardı ve şayet koruma gemileri hareket ederse, bu gemilerin hepsi bir an evvel açık denize ulaşmak için yerlerini terk ederlerdi. Ayrıca, almış olduğumuz önlemler sayesinde bizim geleceğimizden haberdar olmadıkları konusunda da oldukça emindim, bizim kim olduğumuz ya da bizim takip etmeye değip değmeyeceğimiz hakkında hiçbir fikirleri veya daha büyük topları yoktu ve ışıldaklarını çalıştırmamışlardı, eğer öyle olsaydı şansımız kesinlikle sıfır olurdu.

Koruma gemilerinin arasındayken birkaç dakikalığına ateşi kestiklerinde hiç beklemediğimiz başka türden bir deneyim yaşadık. Bu tecrübe, hiçbir surette kullanmasına izin vermeye hazır olmadığım bir ses tonuyla bana hitap eden oldukça saldırgan bir Bolşevik denizcinin köprüde görünmesiyle başladı. Bu adam bana tayfa *"komitesi"*ni temsil ettiğini ve kendisinin komitenin geminin ilerlemesine müsaade etme niyetinde olmadığını söylemek üzere komite tarafından görevlendirildiğini söyledi. Cevabım kısa -fakat son derece isabetli oldu- ve *"İndirin şunu!"* emrinden meydana geliyordu. Kelimeler o şöyle böyle *"indirilmeden"* önce dudaklarımdan sertçe çıktı ve güzel bir İngiliz süngüsü, ne olursa

olsun bir sonraki emri bekleyerek bu adamın göğsünü kaşıdı ve ateşi kesilene kadar bu şekilde kaldı ve işinin başına dönmesi zamanı geldi. Bir asker çizmesinin biraz ilkel ama en etkili bir şekilde kullanılması ile bu uzun sürmedi, oturmaya razı oldu ve kendisine gemiyi Enzeli'ye götürmek hususunda kararlı olduğumuz, takip edilmediğimizi bilmemiz için nedenlerimiz olduğu (bu sonuncusu belki doğru değildi, belki de tamamen gerçek idi) ve şayet mürettebatı emirlerimize itaat etmeye razı edebilirse, limana varışımızda her birine 100 ruble (o zamanda bu büyük bir meblağ idi) vereceğimiz söylendi. Bununla birlikte, şayet tayfalar emirlerimize itaat etmeyi kabul etmezlerse, onlarla savaşmak üzere hemen hazırlandık. Daha sonra adama ayağa kalkması emredildi ve adamın süngüsüyle sırtını kaşırken bahsedilen etkiye ulaşmak için dinamitimizin üstünden aşan yoldaşlarına gönderildi. Teklifimizi kabul etme lehindeki görüşleri ile bu adamın eğer bir çatışma çıkarsa, bu çatışmada ilk ölen kişi olacağı aşikardı ve dinleyicileri gece vuku bulan hadiselerden oldukça korktuklarından, adamın teklifini hemen kabul ettiler ve bize daha fazla mesele çıkarmadılar.

Bununla beraber ihtiyati bir tedbir olarak takip edilmemiz durumunda, güneye doğru Enzeli'ye giden gerçek rotamızı takip etmedik ve hakiki rotamızdan kilometrelerce uzaklaşarak, Hazar Denizi'nde yeterince açıldığımıza hükmedene kadar beş saat boyunca doğuya doğru yol aldık. Ertesi gün ve gece güneye doğru yöneldik ve ayın 16'sı sabahında karşımızda yükselen İran dağlarının gri siluetlerini görene kadar yol aldık ve Enzeli limanına giriş yapmak üzere rotamızı değiştirdik. Bütün bu zaman sırasında, bize oyun oynanmadığından emin olmak için sürekli olarak geminin rotasını izlemiştim ve sahilin düşman gambotlarından temiz olduğuna emin olmak için yeterli ışık görünür görünmez, imkansız gibi görünen işimizin gerçekten başarıyla üstesinden geldiğimizi anladık. Diğerlerinden sonra bize yeterince emniyetli gelen limanın girişindeki bariyere çarpma tehlikesi bizi yalnızca güldürdü ve düzgün şekilde limana girmek için hazırlıklarımızı yaptık. Bu hazırlıklar, her şeyden önce dinamit sandıklarından fünyeleri sökmek; ikinci olarak arabamda dalgalanan küçük Britanya bayrağını çekmek ve üçüncü olarak koruma gemileri tarafından açılan ateş yüzünden oldukça hırpalanmış vaziyetteki üst köprüde kafilemizi merasim nizamında sıraya dizmekten ibaretti.

Böylece sonunda, toplar ve her türden malzeme ile kaplı güvertelerimiz, oldukça yıpranmış vaziyetteki ve taşıyabileceği azami yükle yüklü küçük gemimiz, hepsini anlattığım on İngiliz (bunlardan yalnızca sekizi

denizciydi), yardımcı olan bir Amerikan vatandaşı ve kendi gemilerinde emirlerimize itaat eden silahlı doksan altı Bolşevikle gururla limana giriş yaptık!

Bariyerden geçerken gün yeni yeni ağarıyordu ve sahildeki askeri birliklerin çoğu kanalın girişindeki kıyı şeridi boyunca çadırlı ordugâhlarını kurmuşlardı. Kaybolduğu zannıyla ümidi kestikleri geminin gelişini ve bunun kargosunu, yıpranmış vaziyetini ve her şeyin üstünde gururla dalgalanan küçük *Union Jack*'i görür görmez hep beraber ayağa fırladılar ve bizi hakiki anlamda İngiliz tarzında karşıladılar. Bu, öyle içten ve anlık olarak gelişen bir şey idi ki biraz maceralı kariyerimin en gurur duyduğum anı olarak daima hafızamda kalacaktır.

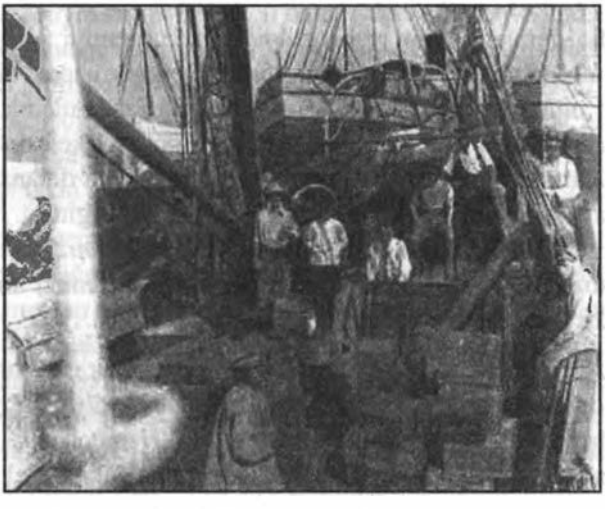
Generalin gemisiyle yan yana geldiğimizde, gemiyi serbest geçiş yerinde demirlememizi sağlamamıza imkan vermek üzere, bir sandal, bir çapa ve birkaç İngiliz denizci isteyerek onları selamladık. Gemiye gelmeleri ile birlikte, sandallarına atladım ve borda iskelesinde bizzat hâlâ pijamalarının içinde ama yüzünde bir gülümseme dolanan Şef tarafından karşılandığım *Kruger*'e rapor vermek üzere gittim. İki eliyle ellerimi kavradı ve tekrar ve tekrar *"Çok iyi iş çıkardınız, çok iyi iş çıkardınız"* sözlerini söyledi ki bu tüm geçmiş endişelerimizi unutmamız için bize kâfi gelmekten çok daha fazlası idi.

Beni doğrudan doğruya kamarasına götürdü ve orada bana bugün bile hatırladığım bir viski-soda hazırladı. Bu, *"olağanüstü bir şey"* di ve sanki tanrıların nektarıymışçasına mideme gitti. Hemen sonra, Kurmay Başkanı beni kamarasına aldı ve bana, kendi adıma daha evvel hiç yaşamadığım ve korkarım ki benzerlerini yeniden görmeyi asla beklemeyeceğim her türlü duygu ve olayın tıka basa doldurduğu birbirini izleyen en yorucu kırk sekiz saatten sonra üzerinde biraz uyuduğum bir yatak verdi.

BOLŞEVİK VAPURU "ERMENİ"

Üst köprüsünde almış olduğu yedi direkt isabetle Enzeli'deki rıhtıma yanaştıktan sonra

Yüksek patlayıcılarla dolu güverte. Albay Rawlinson kalabalığın yanında gömleğinin kollarını sıyırmış vaziyettedir.

Boşaltma –Karaya çıkartılan yüksek patlayıcı sandıklarının gemi boyunca teşkil ettikleri hat

Kısım VI
Eve Doğru Gidiş – Mütareke

Ermeni'nin kargosu – Kazvin – Bağdat'a yolculuk – Günün emri – Basra'ya yolculuk – Süveyş'e yolculuk – Taranto'ya yolculuk – Mütareke gününde Paris – Dördüncü Ordu·Karargâhı – Londra

Hakkıyla kazanılmış yirmi dört saatlik bir uyku ve dinlenmeden sonra, yapılan ilk şey *Ermeni*'nin kargosunu saymak ve tutukluları kontrol altına almak olacaktı. Bu ikincisi, tutuklular sahilde kurulan bir mülteci kampına yerleştirilmek suretiyle hemen yapıldı ve Bolşevik mürettebat vaat edilen ikramiyelerini aldıktan sonra, el birliği ile kargomuzun envanteri çıkarılmaya başlandı.

Bununla ilgili elimdeki tüm kağıtlara daha sonra Türkler tarafından el konuldu; bu nedenle yalnızca hatırladığım belli başlı kalemleri buraya aktarıyorum:

4 Fransız Creusot topundan oluşan 1 batarya, 1916 model, 105 mm kalibre, seri-ateşlemeli, menzil 14.000 metre.

2 Rus sahra topu, 76 mm kalibre, seri-ateşlemeli.

Dikilmeye hazır parçalar halinde 22 makineli tüfek.

20 büyük sandık dolusu top yedek parçası ve cephanelik atölyesinden özel aletler.

9.000 fişek top mühimmatı, çoğunluğu yüksek patlayıcı özellikli.

9.000.000 fişek küçük silah mühimmatı.

Her biri 45 kg gelen 6 sandık dinamit ve nitro-selüloz.

Fünye, elektrikli patlayıcı, füze vs.

Sonuncusu fakat bir o kadar da önemlisi, hatta terk edilen en iyi toplardan alınma 19 adet kama, böylece bunlar, bol miktarda küçük silah (tüfek) da dahil olmak üzere, düşman için kullanılamaz hale getirilmiştir.

Bu, hayal edilebileceği gibi, oldukça değerli bir *"vurgun"* du. Yalnızca böylesine ulaşılmaz bir mıntıkadaki kendi birliklerimiz için değil, aynı zamanda onlar için paha biçilmez değeri haiz olan en gerekli malzemeden Türkler mahrum bırakılmıştı, aksi halde bunlar onların kullanımı altına girecekti.

Büyük sıcaklığa rağmen Truvalılar gibi çalışan *"Kraliyet Donanması Destek Birliği"*'ne mensup takımımızdan subay ve neferlerin yardımlarıyla bile bütün bu malzemenin boşaltılması işi birkaç gün sürdü ve bu malzemenin önemli bir kısmı Bakü'nün kuzeyinde Derbend'de batı sahilindeki Bolşevik kuvvetleri ile savaşan Rus müttefikimiz **General Bicherakov** ile birlikte Hazar'ın batı sahilindeki Lenkeran'da ve doğu sahilindeki Türkmen ülkesi Krasnovodosk'ta faaliyet gösteren keşif birliklerimize derhal deniz yoluyla gönderilmiş olup, bu yerlerin her birinde en büyük hizmeti yaptığı kanıtlanmıştır.

Buraya gelişimizin ertesi günü, ertesi sabah Bağdat'a gitmek üzere bizden ayrılacağı için akşam *Kruger* gemisinde tertip edilecek hüzünlü bir veda yemeğine katılmak üzere Şef'ten bir davet aldım.

Levazım birliklerimizin durumu hakkında bir fikir vermek için, menünün ana unsurları Şef'in birçok yolculuğu sırasında *"ayırdıklarından"* teşkil eden bir şişe savaş öncesi votka ile bir çömlek reçel idi ve ayrılmadan evvel bunları dostları ile paylaşmaktan zevk alacaktı –nitekim öyle de oldu-.

Herkes dikkat çekici bir biçimde bana karşı nazikti ve tamamen ***"Albay Rawlinson'un atılım ve cesareti"*** sebebiyle malzemenin korunması üzerine Genel Karargâh'a gönderilen yazının bir kopyasını aldığım zaman duyduğum gururu iyi hatırlıyorum, değerli bir anı olarak yanımda taşıdığım bu kopyaya 1920'de Türkler tarafından el konulmuştur.

Şef'in ayrılışının akşamı kumandayı almak üzere **Tümgeneral Thompson** geldi ve Gizli Ordu (resmi olarak Dunsterforce olarak bilinmekteydi)[1] bunun sonucu olarak varlığını sona erdirdi, daha sonra tümen, o dönemde karargâhı Bakü'den getirdiğimiz malzemeyi elden çıkarma işlemini tamamlar tamamlamaz gideceğim yer olan Kazvin'de bulunmak üzere, Kuzey İran Kuvveti olarak anılmaya başlandı. Bu dönemde Cengelîler'le bir barış anlaşması imzalanmıştı ve bu nedenle parmaklarımız tetiklerimizde gelmiş olduğumuz yoldan geri dönerken kafilem, harikulade tepelerin arasından yapılan otomobil yolculuğunun tadını çıkardı. Yalnızca Mencîl'deki köprüyü dinamitle patlatmak için durduk ve bir günde Kazvin'e doğru 150 mil[2] yol kat ederek cesur bir girişimde bulunduk; ancak gece bizi yukarı geçitte yakaladı, burada kamp kurmak zorunda kaldık. Elimizde dört adam için yeterince yoksul bir akşam yemeği sayılabilecek, içecek olarak kötü kokulu durgun bir sulama suyu ve herhangi türden tek bir malzeme, küçük bir teneke kutu kakao vardı.

Saat gece 23:00'a kadar durmadığımızdan ve sabah saat 05:30'da tekrar yola koyulduğumuzdan berbat bir gece geçirdik ve bütün gece boyunca geçitten katır kervanları geçti (bunlar sıcaktan kaçınmak için hep geceleyin yolculuk yaparlar). Hem hayvanlar meraklarından, hem de adamlar çalınacak ne var diye bakmak için, sahibinin öfkesi uyanarak bunlar arasına ölüm korkusu saçıncaya kadar, arabamın içini incelediler.

Ertesi gün, yukarı geçidin son yükseltisine yaklaştığımızda, sadık motorumuzda korkunç bir *"vuruntu"* peyda oldu, bize rulmanların büyük bir sona yaklaşmakta olduğunu anlatıyordu. Bunun üzerine arabayı Kazvin'e götürebilmek için oldukça yavaş bir biçimde ve en yüksek itina ile sürmeye başladık. Bu sırada gerçekten güzel bir at üzerinde genç, ancak kafadan çatlak şeytani bir İranlı bize musallat oldu. Zemindeki her yükseltide küçümser bir edayla atıyla yanımızdan dörtnala geçerek kendisini eğlendiriyordu, bu da zaten can sıkıcı ve zahmetli araba sürüşünden yeterince gerilmiş olan sinirlerimizi iyice bozdu, öyle ki canice bir şekilde onu vurmak istediğimizi hissetmeye başladık. Bununla beraber, sonunda Kazvin'e geldik, çadırımı **General Thompson**'un bahçesine kurmama izin verildi ve kendisiyle aynı karavanadan yemek yemeye

1 Çev. N. **General Dunsterville**'in komutasında olduğu için bu oluşturulan orduya komutanın adından hareketle *"Dunsterforce"* adı verilmiştir.

2 Çev. N. 240 kilometre.

davet edildim.

Ertesi gün Tümgeneral'in Kurmay Başkam'ndan Bağdat'taki Başkomutan **Sir William Marshall**'ın birkaç gün içinde buraya gelmesinin beklendiğini duydum ve bu nedenle emirlerini almak üzere Kazvin'de bekledim. Bu olay, benim için talihli bir tesadüf oldu, zira derhal arabamın motorunu tamir işine koyuldum ve aynı gün hastalandım ve ateşim çıktı, iyice yıpranmıştım ve ne yazık ki dinlenmeye ihtiyacım vardı. Hem arabam hem de bizzat ben yeniden faaliyete geçmek üzere az-çok sağlıklarımıza kavuşana kadar birkaç gün içinde General çıkageldi. Bana derhal Bağdat'a gitmemi söyledi, ancak tam o sırada Mezopotamya'da benim için bir iş olduğunu düşünmüyordu. Bana verdiği en değerli bilgi, Ekim'in 13'ünde Süveyş'e gitmek üzere Fırat nehrinin ağzından bir geminin kalkacağı hususu oldu. O zaman ayın 4'üydü buna göre, Kazvin ile nehir ağzı arasında uzanan 1200 millik[3] mesafeyi kat etmek için bana dokuz gün bırakılmıştı. Engebeli arazi üzerinde hafif arabamın kabiliyetini iyi bilen benim dışında herkes bu işi gerçekleştirebilmemin mümkün olmadığını düşünüyordu.

Ayın 5'inde gün ışığında ayrıldık ve ilk 110 mili[4] almak bütün gün ve gecenin geç saatlerine kadar sürdü. Bu vesileyle tamiratı sırasında arabamın adam akıllı kurcalanmış olduğunu öğrendik, çünkü yol boyunca motorun her parçasının yeniden ayarlanması icap etti. Yaklaşık gün ortası civarında, Sultan Bulak Geçidi'nin zirvesi yakınında bu amaç için durduk ve orada oldukça eski bir harabe görerek bunu incelemeye ve eğer mümkünse su tedarik etmeye gittim.

Oraya vardığımda, gerçekten ilginç bir kalıntı buldum. Görünüşe göre burası bir zamanlar bir Grek ya da Roma hamamı olmalıydı ve büyük bir ihtimalle **Büyük İskender**'in zamanından kalmaydı. Burada kayalardan kükürt bakımından zengin oldukça sıcak bir kaynak suyu fışkırıyordu ve kayaların içinde kazınmış kısa bir taş kanalın içerisinden geçerek bir zamanlar, antik devirlerde bu ülkenin şöhret kazandığı çinilerle kaplı olan yaklaşık 10 x 4 ayak[5] ebadında bir küvete akıyordu. Bir zamanlar küvetin etrafında tuğladan yapılma bir yapı varmış, şimdi ise harabeye dönmüş, ancak en ilginç şey içerisinden küvete doğru su

3 Çev. N. 1920 kilometre.

4 Çev. N. 176 kilometre.

5 Çev. N. Yaklaşık 305 x 122 cm ebadında.

akan açık kanalın uzunluğunun, kaynaktan küvete kadar giden yolunda kaynar suyun sıcaklığının, binlerce yıl boyunca her an burada durmaya hazır yoldan geçen insanların vücuduna en uygun bir dereceye düşürülmesini sağlayacak tarzda hoş bir şekilde hesaplanmış olmasıydı.

Ben ve şoförüm **Morris**'in, böyle bir anda ortaya çıkan lüksün avantajından faydalandığımızı ve tabiatın başka bir lüksünden yani, hamam binasının dışındaki eski bir fıskiyeden akan gazlı maden suyundan büyük bir fırt aldıktan sonra yenice tıraş olmuş beyefendiler olarak seyahatimize devam ettiğimizi söylememe gerek yok. Gece saat 22:30'da yol kenarında son olarak durduğumuz yerde geceyi geçirmek üzere çadır kurduk ve gün ışığında tekrar yola koyularak öğle vakti saat 12:00 civarında Hemedan'dan geçen geçitten geçtik.

Orada ne kimseyi gördük ne de kimseye rapor verdik, fakat yalnızca Generał'in sofrasına üşüşmek ve erzak namına bulabildiğimiz her ne varsa ve ayrıca bizim için istisnai bir lüks olarak da bir kasa Japon birasını almak için durduk. O gece saat 23:00'ü geçene kadar yola devam ederek, ikindi vaktinin başlarında Esadabad Geçidini geçtik, zira önümüzde yolda bir Ordu Hizmet Kıtası konvoyunun olduğunu biliyorduk ve onların kamp kuracakları yere yetişmeye çalışıyorduk. Çünkü harap motorumuzu çalıştırmak mesele olabilirdi ve bu durumda her türlü yardımdan memnun olacaktık.

Zifiri karanlık bir gecede nihayet çadırlı ordugâhı bulduk ve biraz uyduktan sonra, gün ışığında otomobil marş manivelasının henüz hiçbir etkisi olmadığı için arabanın itilerek çalıştırılması konusunda onlardan yardım aldık. Öğleden sonra yaklaşık saat 16:00 gibi Kirmanşah'tan geçtik ve karanlıkta saatlerce yola devam ettik. Nihayet ayın 7'sinde gece yarısından hemen önce, Tak-i Girî Geçidi'ne 40 milden[6] daha kısa bir mesafede bulunan Karind'de kurulmuş *"Ordu Destek Kıtası"* kampına ulaştık. Burada bol miktarda yardım ve levazım malzemesi bulduk ve şafak grileşmeye başladığında yeniden yola düştük. Mümkün olduğu kadar hızlı araba kullanıyorduk, ama yolun yüzeyi oldukça engebeliydi. Bununla beraber, herhangi bir olay olmadan geçitten aşağıya indik ve geçidin aşağısındaki alt vadide tatlı bir şekilde akan ırmağın kenarında Karind'den aldığımız yiyeceklerimiz ve bira ile muhteşem bir öğle yemeği yedik.

6 Çev. N. 64 kilometre.

İran sınırına yaklaşırken yol gittikçe kötüleşiyordu ve korktuğumuz gibi cefakâr arabamız sonunda yıpranma belirtileri göstermeye başladı ve bütün arka parçanın düşmesiyle en sarsıcı hadise meydana geldi. Bu olay, sağlam ve kimsenin yaşamadığı sınır tepelerinin oldukça merkezinde vuku bulmuştu ve arabanın diğer parçalarından aşırabildiğimiz her çeşit ip ve tel parçası ile bunu birbirine bağlamak için epey bir zaman geçti. Bununla beraber akşam saat 17:30'da nihayet Bağdat'tan 94 mil[7] uzaklıktaki Hanikin'e ulaştık. Hanikin *Dunsterforce*'un esas karargâhının bulunduğu yerdi. Buradaki Sefer Kuvveti Kantini'nin hasret kaldığımız her çeşit yiyecekle tıka basa dolu olması pek hoşumuza gitti.

Burada bulduğumuz lüksten numuneler almak güzel bir saatimizi aldı ve daha sonra orada akşam yemeği, bir çadır ve bir yatak bulacağımız Ruz'daki demiryolu istasyon kampına gitmek üzere buradan ayrıldık.

Motoru çalıştırmak için diğer arabalarla çekilmek suretiyle arabayı güçlükle yürüttük, ancak, saat sabah 09:00'da Bağdat'tan 50 mil[8] uzaklıkta ve bir Ordu Destek Kıtası karakolunun yer aldığı Bakuba'ya ulaştık ve daha sonra en başarılı bir şekilde netice almak suretiyle arabayı tamir ederek mecburen bir buçuk saat harcadık, nihayet öğleden sonra saat 13:00'de Bağdat'a ulaştık (seferin sonunda, büyük bir uğraş gerektirecek mevcut koşullar altında, Kazvin'den Bağdat'a dört buçuk günde, Hazar Denizi'nden 600 milden[9] daha fazla bir yolda mükemmel bir araba sürüşü). Bağdat'a varır varmaz, Genel Karargâh'a rapor verdim ve onlardan şayet birliklerimizin ilerlemesinde benim için bir görev yoksa, ayın 13'ünde Basra'dan ayrılacak gemiyi yakalamaya ve böylece *"orkestranın hâlâ çalmaya devam ettiği"* Fransa'ya geri gitmeme izin verip veremeyeceklerini sordum!

İçerisine gireceğim şey ve bana tahsis edilen köşe bana söylendi, bizzat ertesi sabaha kadar sürecek olan çok ihtiyaç duyulan bir dinlenme için mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde oradan çıktım.

Sabahleyin ilk haber Başkomutan'ın beni evinde yemeğe davet ettiğine dair bir mesajı ve daha sonra aşağıdaki *"Mezopotamya Seferî Kuvvetleri"* için yayınlanmış **"Günün Emri"**nin bir kopyası idi:

---

7 Çev. N. Yaklaşık 150 kilometre.

8 Çev. N. 80 kilometre.

9 Çev. N. 960 kilometre.

"MEZOPOTAMYA SEFERÎ KUVVETLER GENEL KARARGÂHI

GÜNÜN EMRİ, NO: 121, 10 Ekim 1918

Majesteleri İmparator-Kral'ın bana verdiği yetki ile sahada göstermiş olduğu kahramanlık ve davranıştan ötürü aşağıdaki ödülü veriyorum:

Üstün Hizmet Nişanı

Belirgin kahramanlığı ve vazifeye adanmışlığı için Yarbay Alfred Rawlinson

Dört adamın koruması ile ateş altındaki bir limandan ve gemiyi idare etmeyi reddeden kaptan ve mürettebatın muhalefetine rağmen, mühimmat yüklü bir vapuru tehlike bölgesinden uzaklaştırdı. Bir koruma gemisinden ağır bir şekilde ateş altına alınmasına rağmen, ki gemi birkaç dèfa isabet almıştır; şahsi enerji ve kaynakları ile mürettebatı çalıştırmaya ve nihayet gemiyi bir başka limana emniyetli bir şekilde götürmeye muvaffak oldu. Böylece, onun teşebbüsü ve kararlılığı ile, aksi halde düşmanın eline geçecek olan değerli kargo kurtarıldı.

(İmza) ***W. M. MARSHALL*** *(Orgeneral)*

Başkomutan"

Bu türden bir şey beklemediğimden bu sonuncusunun nefesimi kestiğini söylemeliyim. Bununla beraber, bu en beklenmedik onurdan çok gururlandım ve daima gururlanacağım.

Şef, her zaman olduğu gibi yine oldukça nazikti ve yeteneğimi ona en iyi şekilde gösteren Bakü'deki küçük *"marifetim"* ile ilgili ayrıntıları dinlemek için sabırsızlanıyordu. Benim için şu anda elinde hiçbir iş olmadığını söyledi ve mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde Fransa'ya dönmek hususundaki en iyi planımı kabul ederek bu geceki trene beni bırakmaları için gerekli emirleri verdi. Ayrıca bana, benim için büyük bir zevk olarak, tavsiyem üzerine en iyi iki adamımı dikkate alacağını ve bunların acil bir Askeri Madalya ile ödüllendirileceğini söyledi ve ben de kendisine bu adamların şu anda boş olduklarını, onların derhal bir işe *"konulması"* (yani onların kullanılması) hususlarının gerekli olduğuna dair bilgi verdim.

Bütün bu nezaketi için Şef'e elimden geldiği kadar teşekkür ettikten sonra (korkarım, oldukça zayıf ve zorlukla konuşabildiğimden, bunu kötü bir şekilde yaptım), bana tahsis edilen yere geri döndüm ve zorlu ve sadık şoförüm **Morris**'i buldum. Kendisine dışarı çıkacağını ve önüne takmak için dördüncü bir şerit takımı alacağını söylemeye muvaffak oldum ve bunları temin etmesi için o anda orada emir yazdım. Daha sonra sadık arabamızı bıraktığımız yere, Ordu Hizmet Birlikleri Deposu'na gittik ve aracı teslim ettik ve o akşamki gece trenini yakalayarak, mükemmel bir sığır vagonunda seyahat ettik ve ertesi sabah, 11 Ekim şafak vaktinde Kut'a ulaştık. Kut'a ulaştıktan sonra yola devam etmek hususunda, nehir ulaşımından sorumlu bir binbaşı ile bazı sorunlar yaşadım. Mıntıka Komutanı denilen bu adam ara sıra nükseden kendini beğenmişlik adlı nadir olmayan bir hastalıktan mustaripti. Adam, her şeyden önce sabah geç saatlere kadar yatakta kalma eğilimindeydi ve bundan sonra hiç acele etmeden ertesi gün ayrılacak gemi için düzenlemeleri yapmaktaydı.

Bununla beraber, uyuma dairesinin mahrem ve lüksü içerisinde yatağına uzandığı yerde kendisine ulaşmak hususunda biraz zorluk ile başarıya ulaştıktan sonra, Bağdat'taki Genel Karargâh'la telefon bağlantısı kurduğumu öğrendiği zaman biraz hızlı bir şekilde heyecanlanarak harekete geçti ve daha sonra yaklaşık bir saat içerisinde küçük bir buharlı gemi hazır edildi ve ertesi gün akşam vakti Amare'den kalkacak trene yetişmeyi ümit ederek yola çıktık. Verilen bir saatlik ihtiyat zamanı ile bunu gerçekleştirdik ve ayın 13'ü sabahın erken saatlerinde Basra'ya ulaştık. Muhabere Genel Müfettişi ve kablolu eviyle öğle yemeği yedikten sonra, Basra'nın ötesindeki son 70 millik[10] mesafeyi hafif bir buharlı gemiyle kat ettik ve gece çöktükten hemen sonra büyük bir gemiye borda ettik, dokuz günde 1000 milden[11] fazla yol kat ettikten, bu defa bu bölgelerde gerçekten iyi zaman geçirdiğimiz birçok durağı da geride bıraktıktan sonra, gece yarısından önce Süveyş'e doğru denize açıldık

Gemiye, Mısır'a giden diğer yerli alaylarına mensup askerler ile birlikte bir Hint yerli piyade alayı bindi ve birliklerin komutan subayı olmadığım için çok rahatladım. Alay komutanı bir albay çok üst düzey olsa da, bir gemide şu mükemmel kural her zaman gözlenmektedir: Gemideki tam bir birimin komuta subayı her zaman birliklerin komutan

10 Çev. N. 112 kilometre.

11 Çev. N. 1600 kilometre.

subayıdır.

Dışarı yapılan yolculuk gibi çok sıcak olmayan bir havada Süveyş'e doğru oldukça olaysız bir sefer yaptık ve buraya vardıktan sonra ertesi sabah erken saatlerde, bir gemi müsait olana kadar bir dinlenme kampında bir çadır elde ettiğimiz yer olan Port Said'e gidecek olan trene bindik. Gecikme, bununla beraber, neyse ki oldukça kısa oldu, zira görkemli bir P. ve O. Şirketi gemisi olan *Malwa*, Taranto'ya gitmek üzere Port Said'e gelişimizden otuz altı saat sonra denize açılıyordu.

Bununla birlikte hareket saati geldiğinde, gizemli bir şekilde denize açılmamız ertelendi ve bizim yerimize üç yavaş gemiden oluşan yavaş bir konvoy denize açıldı, iki geminin daha gelerek bizim hızlı konvoyumuzu teşkil etmesi bizi bir başka yirmi dört saat daha burada alıkoydu. Bunun bir kısmının, geminin kaptanı ile çölde bir tur golf oynayarak çok hoş bir şekilde geçirildiğini hatırlıyorum. Büyük bir maç yaptık ve doğru hatırlıyorsam, bazı olağanüstü isabetli atışların sayesinde son *"yeşillikte"* ya da daha ziyade pürüzsüz kum üzerinde yama gibi duran son deliğin bulunduğu yerde, maçı berabere bitirdik.

Gemiye dönmeye karar verdiğimiz zaman şaşırtıcı bir olay meydana geldi. Borda iskelesi üzerindeki nöbetçi, ne merdivenlere çıkmamıza ne de geçmemize izin veriyordu ve arkadaşımın benim gemideki birliklerin komutan subayı olduğumu ve kendisinin de kaptan olduğunu söylemesi nafileydi. Nöbetçi sürekli olarak şu mizahi cevabı veriyordu: *"Olabilir, ancak bana hiç kimsenin geçişine izin vermeme emri verildi"*. Böylece, köprüye seslenmek ve muhafız odası ve kimliğimizi bilen gemi şirketinden delil üretmek zorunda kaldık ve gemiye binerken, adamının emirleri yerine getirirken takındığı mükemmel ve etkili tavır nedeniyle nöbetçinin kıta subayını içten bir şekilde tebrik ettiğimi hatırlıyorum.

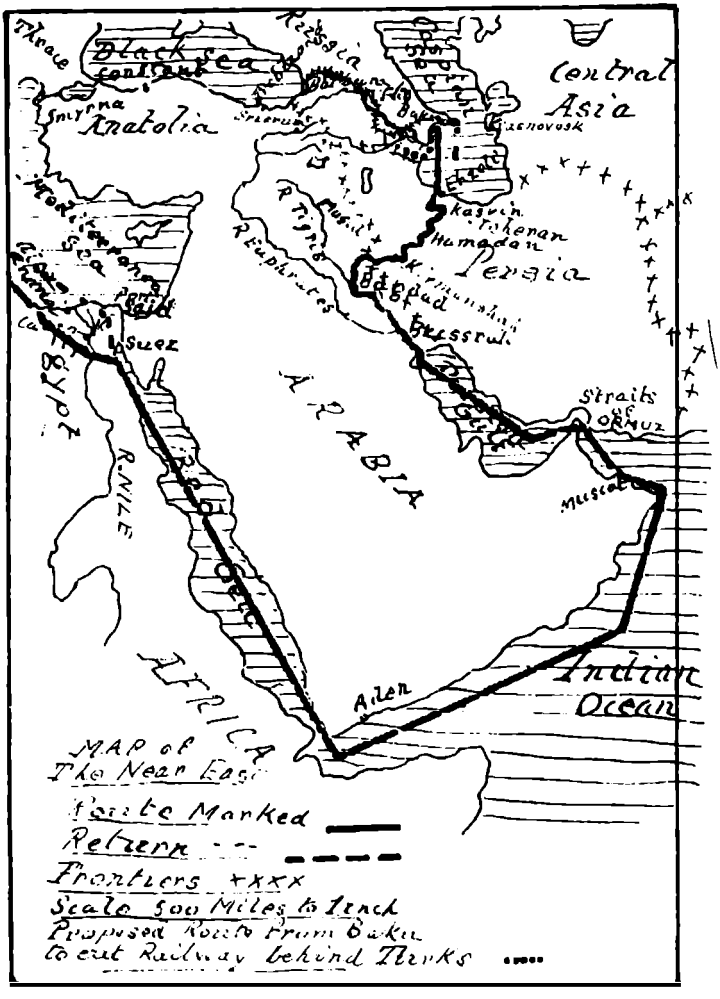
Ertesi sabah denize açıldık ve limanın dışında birkaç kilometre uzanan şamandıralı kanaldan geçerken, limanda gecikmemizin sebebini anladık, zira bizim yerimize bir gün evvel giden üç yavaş geminin hepsi torpido ile vurulmuşlardı ve kanalın girişinin yakınlarında, birbirlerinden yarım mil[12] ya da biraz daha fazla mesafede bunlar direkleri ile beraber su üzerinde yatıyorlardı.

Taranto'ya gitmeye hazırdık ve limana yaklaşırken, limana girme

---

12 Çev. N. 800 metre.

YAKIN DOĞU HARİTASI
(Kırmızı Çizgi İzlenen Rotayı Göstermektedir)

To face p. 114

anında, biz denizdeyken İtalya ile Avusturya arasında imzalanan mütarekenin şerefine, genel bir selamlama için gemiye İtalyan bayrağı çekilmesi emri verildi. Bu mükemmel haber beni her zamankinden daha fazla heyecanlandırdı zira felaket bir biçimde Fransız cephesindeki *"ölüme"* geç kalmaktan korkuyordum. Taranto'ya girişimiz oldukça etkileyiciydi. Bütün birliklerimiz, 2000'den fazla İngiliz askeri, güverteye dizildi ve dar liman girişindeki kalenin yanından geçerken bayrağımız yarıya indirildi, bütün borucular genel selamlama havasını çaldılar ve subaylar İtalyan bayrağını selamladı.

Görev yerim kaptan ile köprüde idi ve buradan manzara oldukça çarpıcıydı. Altımızda 12.000 tonluk büyük gemi yatıyordu, oysa liman girişi çok derin ve dardı, üzerinde dikildiğimiz köprü her iki taraftaki caddeler ile hemen hemen aynı seviyedeydi; bu caddeler, işleri güçleri, diğer milletlerin de daha az bahane ile diğer zamanlarda yapmayı bildikleri türden *"şölenler"* yapmakmış gibi görünen, tezahürat eden kalabalıkla tıka basa doldurulmuş idi.

O gece, *"lüks tren"*e yetiştim ve yalnızca birkaç saatliğine Roma'da durarak elli altı saat içinde Paris'e ulaştım. Daha önce Roma'dan Dördüncü Ordu Karargâhı'na beni Paris'ten alması için bir araba göndermelerini rica eden bir telgraf çekmiştim, otele geldiğimde bu arabayı orada beklerken buldum ve o zaman Dördüncü Ordu Karargâhı'nın Le Cateau[13]'daki bir trende olduğunu öğrendim. Biraz kahvaltı etmiştim ve sonra, beni bir kere daha cepheye çıkartacak uzun bir araba sürüşüne başlamadan önce birkaç saatlik bir uykunun tadını çıkarmak üzere gerçekten lüks bir yatağa girdim. Uykuya daldıktan yalnızca birkaç dakika sonra, bir top ateşinin kendine özgü sesini işittim. Gözlerimi açtım ve nerede olduğumu anladım. Rüya görmüş olabileceğimi düşündüm; ancak ateş devam ediyordu ve ne olduğuna bakmanın daha iyi olacağını düşündüm ve pijamalarımla koridora çıktım. Orada herkesin çılgına dönmüş olduğunu gördüm. Pencerelerden, çatılardan ve caddelerde her yerde, her adam, kadın ve çocuk tezahürat etmekteydiler; birçoğu ağlıyordu, fakat herkes *"Mütareke!"* diye bağırıyordu. Elde mevcut her türden top, doldurulabildiği kadar hızlı bir şekilde atış yapıyordu; daha

13 Çev. N. Le Cateau-Cambrésis. Kuzey Fransa'da bir yerel idare merkezidir. I. Dünya Savaşı sırasında Mons Savaşı'ndan geri çekilen İngiliz ve Fransız birlikleri 26 Ağustos 1914'de burada Alman ilerlemesine karşı savaşarak bir müdafaa hattı teşkil etmişlerdi.

evvel hiç olmadığı kadar çan kulelerindeki çanlar çalınıyordu ve her fabrikanın sirenleri ve düdükleri sürekli bir şekilde öttürülüyordu.

O anda hemen Ordu Karargâhı'na ulaşmakla ilgili her çeşit düşünceden vazgeçtim yatağa geri döndüm ve iyice dinlendim, ikindi vakti mütareke gününde Paris'e şöyle bir göz atmak için dışarıya fırladım. Gerçekten görülmeye değer ve ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken bir manzaraydı. Ladysmith[14]'in kurtulduğu haberi geldiğinde Londra'daydım ve bu hadise üzerine her yerde patlayan anlık sevinci gayet iyi hatırlıyorum. Ayrıca, bana farklı bir ruhu oldukça somutlaştırmış görünen Mafeking[15] gecesi üzerine şehirde meydana gelen heyecanlı sahnelerin de görgü tanığıydım.

Bununla beraber, burada, Paris'te, bu büyük tarihi günde hiçbir şey, yüzeysel olanlar hariç, yukarıdaki durumların hiçbirisine benzemiyordu. Tabii ki her üç durumda da genç ve taşkın unsur birbirine benziyordu ancak, ne olursa olsun Paris'te muhtemelen aynı şekilde Fransa ve İngiltere'nin tamamında da bu tarihi olay üzerine her tarafta daha çok derin bir duygusallık okunuyordu ve böyle zayıflığa uzun yıllar yabancı kalmış yüzlerde bile, kahkahalardan ziyade gözyaşları vardı. O gün kendileriyle konuştuğum yüzlerce kişi arasında yüz kaslarında yalnızca ufak seğirmeler görebiliyor ve içerisinde katıksız sevinç ve neşe gösterilmesi ile ifade edilebilecek hislerin söylendiği çok az konuşma belirleyebiliyordum. Aslında bütün atmosfer, dışarı doğru işaretlerle ifade edilen derin ve samimi bir rahatlama ve çok derin bir minnet hissi ile dolu olarak tarif edilebilir, ancak bu, doğru yansımasını gün ve gece boyunca her kilisede diz çöktüğü görülen hürmetkâr kitlelerde bulmaktadır. Bütün bunlar, Fransız milletinin derin hislerini doğru bir şekilde göstermek hususunda benim gibi, zevk arayan kişilerin düşüncesiz neşesinden ziyade, hürmetkâr kilise müdavimlerinin dilsiz fakat konuşan davranışlarını gören kişiler için en öğretici şeylerdi.

---

14 Çev. N. Günümüzde Güney Afrika Cumhuriyeti'nde bir şehir olup, 29 Ekim 1899'da başlayan II. Boer Savaşı'nda 2 Kasım 1899-28 Şubat 1900 tarihleri arasında Hollandalılar ile Fransız Protestanları'ndan müteşekkil Boerler tarafından kuşatma altına alınmış İngiliz sömürgelerinden birisidir.

15 Çev. N. Günümüzde Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Kuzeybatı Eyâleti'nin başşehri olup ismi Mahikeng olarak değiştirilmiştir. Bu şehir de geçmişte İngiliz sömürgesi olup II. Boer Savaşı'nda Boerler tarafından kuşatılmıştı. Kuşatma 217 gün sürmüş, Mayıs 1900 tarihinde şehir kuşatmadan kurtulmuştur.

Taşkın unsurla ilgili olarak, bunlar kendilerini eğlendiriyorlardı ve sevimlilik her yerdeki olağanüstü özellik idi. O gün caddelerin yalnızca yayalar için olacağı erkenden belli olmuştu ve motorlu vasıtaların hepsi, itiraz ya da hasarı göz ardı ederek bunların üzerine tırmanan insanlarla kaplanmış görünüyordu, öyle ki, topların ilk atışını takip eden yarım saat içinde, hiçbir vasıta görülmedi, fakat caddeler bütün gün insanlarla koyu bir renk aldı ve gecenin en iyi bölümü için, her ev ve oda bütün ışıklarını yakarken, herkes elinde bir bayrak taşıyor ya da pencerelerine bayrak asıyordu. Yakın zamanda geride bıraktığım ıssız memleketlere nazaran bütün bu *"hayatın"* zıtlığı o kadar şaşırtıcıydı ki, bu büyük günde Paris caddelerindeki manzaranın en canlı hatıralarını daima muhafaza edeceğim.

Ertesi sabah 1914'de seyahat ettiğim, Noyon, Ham ve St. Quentin'den geçerek Mons'tan Le Cateau'ya giden aşina yolu takip ederek arabayla Dördüncü Ordu Karargâhı'na gitmek üzere yola koyuldum. La Cetau'daki Dördüncü Ordu Karargâhı, o anda son ilerleme sırasında Almanlar'dan ele geçirilmiş bir trende idi. Bu arada dünyanın her tarafını dolaştıktan ve altı farklı cephede hizmet ettikten sonra, bundan tam dört sene evvel 20 Ağustos 1914'te Seferî Kuvvetler'in Genel Karargâhı'na katıldığım yer olan Le Cateau'da, 1918'de tam olarak aynı mıntıkada birliğime yeniden kavuşmak gerçekten dikkat çekici bir tesadüf oldu.

Dördüncü Ordu Komutanı olan kardeşimi mükemmel bir formda ve ordusunun başarısından dolayı memnun olarak buldum, öyle de olması gerekirdi zira yedi ay evvel Amiens önlerinde onlardan ayrıldığımdan bu tarafa bu ordunun yaptığı iş, askeri tarihimizin en muzaffer ve başarılı seferlerinden birisi olarak sonsuza kadar hatırlanacaktır. Gecenin büyük bölümünde konuştuk ve bana Müttefik ilerlemesinin ve en önemlisi kendi birliklerinin harekatının ayrıntılarının birçoğunu anlattı. Hiçbir komutan bu ordunun komutanından daha gururlu olamazdı, ne de hiçbir komutan, hiçbir milletin ordusunun kendi ordusunu durduramayacağı hususunda bu kadar emin olmamıştır. O zamanda Dördüncü Ordu'yu teşkil eden Avustralyalı ve Kanadalılar, komutanlarının yaptıkları işe verdiği yüksek değeri ve oldukça emin bir şekilde kendilerine emanet ettiği fevkalade zor ve çetin görevi başarmalarından ötürü kendilerinden ne kadar gurur duyduğunu işitselerdi hakikaten çok memnun olurlardı.

O gece, her tarafa yağan taze kar ile, tren boyunca yenice yapılmış bir yeraltı sığınağında uyudum (hiçbir şey düşünmeden). Doğrudan doğ-

ruya tropik sıcaklıklardan geldikten sonra, bu, zaten bozuk olan sağlığımın birazcık sınanması oldu ve gerçekten azgın bir ateş ile sabahleyin oradan ayrıldım. Bununla beraber, şöyle böyle yola çıktım ve her tarafı kaplamış kar içinde Cambrai ve Arras'tan geçen düz yolu ve daha sonra ve Therouailles'in içinden St. Pol'un hemen kuzeyinden geçen eski Roma yolunu takip ederek Boulogne'ye geldim. Akşam yaklaşık saat 20:00 civarında Londra'ya ulaştım. Ne var ki geldiğimi bilmeyen eşime gitmek ve onu bulmak için çok hastaydım ve vaziyetimin onu endişelendireceğinden korktum. Böylece kulübümde uyudum ve sabahleyin sadık Morris'i eşimi bulması için gönderdim. Bundan sonra emin ellerdeydim ve acı bir şekilde ihtiyaç duyduğum hasta bakıcılık ve bakımı alarak oldukça kısa bir süre içerisinde yeniden vazife almak üzere sağlığıma kavuştum.

BÖLÜM II
TRANSKAFKASYA'DA İSTİHBARAT
(Şubat-Ağustos 1919)

Karadeniz Ordusu Başkomutanı Orgeneral Sir G. Milne tarafından kaleme alınan giriş yazısı ile.

Bölüm II'ye Giriş
Orgeneral Sir G. Milne

Albay Rawlinson, benden kitabının ikinci bölümüne bir giriş yazmamı istedi, ancak onun Küçük Asya ve Kafkasya'daki tecrübelerinin canlı ve gerçekçi anlatımına küçük bir katkı yapabildiğimi hissediyorum.

O zamanda siyasi durum tuhaftı ve hatta mizahi bir tarafı da vardı; maalesef, binlerce Hıristiyan hayatın kaybına yol açan bir trajediye dönüştü.

1918'de Türkiye ile Mütareke'nin imzalanmasından sonra, birliklerin Batum'a gönderilmesine ve Bakü'yü işgal eden ve Hazar Denizi'nin doğu tarafında Ruslarla bağlantı halinde faaliyet gösteren İngiliz birlikleriyle iletişimin açık tutulması; ayrıca, aynı zamanda, hem Alman heyetleri hem de Türk orduları tarafından ülkenin tahliye edilmesini sağlamak için Tiflis ve Bakü'ye giden demiryolunun korunmasına karar verildi.

Kafkas silsilesinin güneyindeki tüm nuntıka bir düzensizlik, huzursuzluk ve yeni başlayan devrim durumunda idi; mahalli savaşlar devam etmekte ve hastalık ve kıtlık hadiselerinin patlak verme tehlikesinin eli kulağında idi. Bu geniş bölgede, sıklıkla faal ve daima gizli bir şekilde düşman olan bir halk arasında düzeni muhafaza etmek için, orada terhis nedeniyle mevcudu hızla azalmakta olan yalnızca bir tümen İngiliz ve Hint askeri elde bulunmaktaydı. Bu nedenle bütün yük, sorumlulu-

ğu kabul edecek ve genellikle kendisi ile hızlı bir iletişimin sağlanması imkansız olan daha yüksek bir yetkiliye müracaat etmeksizin kararlı adımlar atacak subayların omuzlarındaydı. Hem barış hem de savaşta kendini göstermiş bir ailenin bireyi olan **Albay Rawlinson**, tıpkı suya dalan ördek darbımeselinde olduğu gibi, yeni sorumlulukları üzerine aldı. Faaliyetlerinde yorulmak nedir bilmeden, içerisinde sanki eğlendiği tehlikelere aldırış etmeden kendisine verilen değişik görevlerin icrasında sürekli olarak hareket üzerindeydi ve bu hareket nihayet Küçük Asya'yı yeniden ziyaret ettiği zaman, Bölüm III'te anlatıldığı gibi, bir Türk hapishanesinde uzun bir mahkumiyetle sona erdi.

Büyük Britanya'da, İngiliz Bayrağı Merv'den İzmir'e kadar olan her yerde gururla dalgalandığı, Batum'un model bir liman olduğu ve İstanbul'dan Mısır'a İngiliz subayları tarafından idare edilen bir demiryolu ile gitmenin mümkün olduğu bir zamanda, 1919 yılı ve 1920'nin ilk aylarında, İngiliz birlikleri tarafından yapılan zor işin hikayesinin çok az bir kısmı bilinmektedir; ancak, **Albay Rawlinson** görmüş olduğu vaziyetin oldukça insani bir resmini çizmektedir.

Onun Mütareke'nin maddeleri uyarınca silahların ve mühimmatın toplanması için düzenlemelerin yapılması hususunda gerçekleştirdiği mükemmel iş, Yunanlıların İzmir'e çıkması ve vilayetlerde Sultan'ın otoritesini muhafaza etmek üzere gönderilen, şimdi meşhur **Mustafa Kemal**'in sahnede zuhur etmesi ile etkisiz hale getirilmiştir. Bununla beraber başlangıçtan itibaren Türkler onun meşguliyetlerini yürütmesine büyük bir zevk göstermemişler ve zaman kazanmaya çalışmışlardı.

Bu kitap, memlekette halk tarafından çok az bir kısmı bilinen savaş sonrası tarihin bir bölümünün üzerindeki örtüyü kaldıracak ve derhal bunun değerinin eşsiz ve önemli olduğunu ortaya çıkaracaktır. Ayrıca, çağdaş dünyayı ehli, sıradan bir yer olarak tahayyül eden okuyucuya hâlâ kitabın verdiği çarpıcı örneklerdeki cesaret ve kaynakları uygulamak için fırsatlar olduğunu ve kısaca *"macera, hâlâ maceracı içindir"* düsturunu göstermekte başarısız da olamaz.

G. M. Milne (Orgeneral)

Kısım I
"Yeniden Doğu"- Selanik, İstanbul ve Batum

Memlekette vesika usulü – Sir G. Milne ile tanışmam – İstanbul Genel Karargâh'a Gizli Servis "İstihbarat" Subayı olarak tayin edildim – Morris'i İngiltere'de bıraktım – Fransız ordusunun terhisi sırasında tren yolculuğu – Roma – Taranto'da istirahat kampı – Yunan Takımadaları – Athos Dağı – Selanik – Malzemeler kayboldu – Selanik'ten İstanbul'a yolculuk – Çatalca Hatları – İstanbul – Constantine'in sarayı – Eski İstanbul – Galata – Beyoğlu Caddesi – Ayasofya – Adrian'ın Roma surları - Beyoğlu'nda karnaval – Boğaziçi'nden geçerken – Varna – Samsun – Denizdeki bir mayın – Batum

Bakü seferinden sonra yurda döndüğüm vakit, *"vesika sistemi"* almış yürümüştü, ancak *"bir deri bir kemik"* kaldığımdan, bana kaymak, tereyağı ve her türlü güzel şeyi alma müsaadesi verildi ve Ağustos 1914'ten beri unuttuğum bir keyif çıkarma biçimi olan *"istirahatin"* tadını çıkarırken kısa sürede kuvvetim yerine gelmeye başladı.

Bu şekilde oldukça sakin bir ay geçirdikten sonra, o zaman Archangel'dan kuvvetlerimizin tahliye edilmesinde sorumluluk almadan önce kısa bir süreliğine memlekete dönmüş bulunan kardeşimle Londra'da bir sabah keyifli bir kahvaltı yapıyordum.

Kahvaltıda gelecekteki Şef'im olacak, Selanik Seferi Kuvvetler Başkomutanı **Sir George Milne** ile tanışmak şansını buldum. Bu kuvvet, o

zamanlarda, Selanik'ten İstanbul'a nakledilme sürecinde idi ve bununla, Hazar Denizi'ni geçerek Bakü'ye giden ve o zamanlarda Kafkasya'daki diğer kuvvetlerle faaliyet gösteren Kuzey İran Kuvveti birleştirilecekti.

Bu bölgelerde yorucu günlerin bizi beklediği aşikardı ve **Sir George** benim bu ülkeyi oldukça iyi bir şekilde bildiğimi işittiğinde, oraya geri dönmek için hazır olup olmadığımı sorması beni pek memnun etti ve teklifini sevinçle kabul etmem üzerine, orada gizli servis için özel bir göreve verilmem hususunda benim için başvuruda bulunacağını söyledi. Birkaç gün sonra, Aralık ayı içerisinde, Selanik Seferi Kuvvetleri'nin Genel Kurmay İstihbaratı'na bağlı Gizli Servis Subayı olarak tâyin edildiğimi öğrendim. Bununla birlikte, gerçek "hareket" emrimi Şubat'a kadar almadım ve evde sadece üç aydan biraz kısa bir zaman geçirdikten sonra ayın 15'inde İngiltere'den ayrıldım.

Sadık şoförüm ve yoldaşım Ordu Hizmet Kıtası'ndan **Morris**, emektar makineli tüfeklerimle beraber, yine benimle gelmek zorunda kalacaktı. **Morris** için hazırlanmış tüm vize vb. şeyleri aldım, ancak son anda büyük bir acı ile karısının verem hastalığının son evresinde olduğunu ve birkaç haftadan daha fazla yaşamasının beklenmediğini öğrendim, bu nedenle bu koşullar altında, birinci vazifesi zavallı karısının yanında olmak ve o zaman yaşı dört veya beş olan çocuklarına bakmak olduğundan onu yanımda götüremeyeceğimi hissettim. **Morris** beni istasyona kadar geçirdi, hararetle el sıkıştık, tren Victoria İstasyonu'ndan kalktığı zaman beni son defa selamladı. Onu teselli edilemez bir durumda bırakmıştım, nerelerde olduğunu öğrenmek için sürekli olarak teşebbüslerde bulunmama rağmen onu bir daha göremedim, ki bu da benim için çok büyük bir üzüntü kaynağı olmuştur. Bu nedenle, bir kere daha gitmek için yollara düştüğüm vahşi ülkelerdeki birçok tuhaf tecrübemi bana hatırlatan tek şey olan tüfeklerimle beraber bu yeni maceraya yalnız başıma başladım.

Ayın 15'i gecesi Paris'te uyuduktan ve ertesi gün oradaki birçok arkadaşı gördükten sonra, akşam Roma ekspresine yetiştim ve daha sonra, ordu terhisinin zirve noktasında Fransa'da demiryolu yolculuğu ile bağlantılı tuhaf dezavantajları yaşadım. Birinci yerde, günlerce önce başvurulduğu halde bir *wagon-lit* yani yataklı vagon bulma ihtimalinin bulunmaması hususu vardı ve aslında herhangi birisinin çalıştığını da zannetmiyorum; ancak birçok meseleden sonra, on günlük bir süre verilerek, *coupé-lit* dedikleri kompartımanda bir yer buldum; *coupé-lit*,

yukarıda açılabilir iki ranzaya sahip dört kişilik bir kompartımandır, üst ranzalar açılınca böylece kompartımandaki dört yolcunun tamamı bir şekilde uzanabilmektedir. Kompartımanımızda dört kişi idik –bir Fransız askeri hekim, Transilvanyalı bir piskopos, bir Rus generali ve ben.

Yanımda bol miktarda erzak ve teçhizat olduğundan, gece için yatmadan evvel herkese çay demledim, akşam yemeğini bitirdikten sonra içindeki bütün yemek pişirme donanımımla beraber *"yiyecek kutumu"* dışarı doğru koridora iterek kompartıman içerisinde bize daha geniş bir yer açtım.

Rus ve ben iki alt ranzada yatıyorduk, piskopos ve doktor *"üst kat"* taydılar ve çok geçmeden hepimiz uykuya daldık... Gün doğarken tren dağlar arasında bir kavşak noktasında durdu. Burada Grenoble'dan gelen tali bir hat ana hatla birleşiyordu. Birkaç dakika sonra bir gürültü ve benim kulaklarıma hiç de yabancı olmayan bir patırtı ile uyandık. Bu bir kargaşalık başlangıcına benziyordu. Tam zamanında yetişip zorla kompartımana girmeye çalışan korkunç kılıklı bir serseriyi kuvvetli bir şekilde ittim. Rus arkadaşım da hemen atılıp bana yardım etti. Beni itip kompartımana girmeye çalışan serserinin ardından başkaları da sökün etmişti. Rus dostumla bunları durdurup kapımızı kapadık ve kilitledik. Terhis edilmiş askerlerden müteşekkil olan bu güruh, vagonun dış kapısını kırıp içeri girmişler, koridoru doldurmuşlardı. Girebildikleri kompartımanlara doluşuyorlardı. Bizim kompartımana hiç sokulamadılar, zira doktorla piskopos hesaba katılmazsa bile bu eşkıyalar Rus general ve benim kılığımızdan pek hoşlanmamışlardı: İkimiz de üniformalı, üstelik kavgaya hazırdık. Koridorun genişliği bir kerede yalnız bir kişinin bize doğru gelmesine müsaade ediyordu; bu nedenle biraz sonra içeri girmek için yol açma teşebbüsünden vazgeçtiler ve bizi ortak kabul etmeyen mülkümüzde rahat bıraktılar.

Bununla beraber büyük bir rahatsızlık oldu, tabii ki dışarıdaki kutum hemen ortadan kayboldu ve herkesin trenden indiği ve bizim aktarma yaptığımız yer olan Modane'de sınıra kadar olan geri kalan dört veya beş saatlik yolculuk boyunca kompartımanımızda mahsur kaldık.

İlk önce Mt. Cenis tünelinden geçtik ve kendimizi karlar içinde bulduk ancak havada parlak bir güneş vardı ve hava şampanya gibiydi, öyle ki trenin oldukça yavaş gitmesine ve Turin'e akşam saat 20:00'a kadar ulaşmamamıza rağmen keyifli bir yolculuk oldu. Burada iki saat bekledik ve ertesi gün saat 14:00'e kadar ulaşmayacağımız Roma'ya dek bizi

idare edecek kadar biraz yiyecek aldık. O zamana kadar oldukça acıkmış olmamıza rağmen, hiç olmazsa üşümüyorduk, zira havada açıkça baharın gelişinin emareleri vardı ve Roma'da bir günlük dinlenmeden sonra, akşam Taranto'ya gitmek üzere yola çıktım.

Campagna (Roma'yı çevreleyen açık ova) güzel görünüyordu, ancak Apennine Dağları'nı geçer geçmez, sonunda Taranto'nun büyük limanı görününceye kadar, memleket çıplak ve oldukça kayalıktı ve etrafındaki üç parçadan oluşan yolu geçtikten ve Roma'dan ayrıldıktan yirmi iki saat sonra akşam saat 17:00'de son durağa ulaştık. Bu defa bu son kısım bütün yolun en kötü bölümüydü. Tam bir kompartımanın ortası bir tahta perdeyle ayrıldığından üç birinci sınıf yolcusunun oturması için yarım kompartıman ayrılmıştı, burada güç bela dimdik oturabiliyorduk, aşırı derece rahatsız bir yolculuk oldu ve uzun süren bir yolculukta gerekli olan rahatlığın zerresine bile kavuşma imkanı yoktu.

Bu zamanda terhis için memlekete giden subaylardan oluşan bir kalabalık Taranto'dan akıyordu, her gün bu birlikler için tren kalkıyordu ve bu trenler Havre'ye on dört günde ulaşmaktaydı ancak herkes eve dönüş yolunda olduğu için hiç kimse halinden şikayetçi değildi.

Bir gemi müsait olana kadar beklemenin gerektiği dinlenme kampı tepeden limanı teşkil eden büyük lagünü gören bir kayalığın üzerine kurulmuştu; ancak yaz sıcağında oturulabilir tarzda hazırlandığından kış mevsiminin soğuğu için hiç de uygun olmayan bir yerdi.

Şanslıydım, bu nedenle ayın 22'sinde Selanik'e giden bir gemiye bindim ve böylece dördüncü günde Taranto'dan ayrıldım. Bindiğim gemi bir zamanlar Alman-Avusturya *Lloyd* şirketine ait olan bir yolcu gemisi idi, ancak o zaman diğer benzer birçok gemi gibi, İngiliz birliklerinin nakledilmesinde kullanılmaktaydı.

Hepsi dağlık ve hepsi hoş olan İskoçya'nın batı sahilindeki yerleri oldukça andıran ancak dağların çok daha yüksek ve sarp olduğu birçok büyük adadan geçerek Yunan Takımadaları'nın arasından oldukça hoş bir yolculuk yaptıktan sonra ayın 25'inde Selanik'e ulaştık. Hava oldukça hoştu, hiç rüzgar yoktu ve gök ve deniz koyu bir mavi rengindeydi. Hâlâ yüksek dağlarda kar olmasına rağmen, hava İngiltere'de yaz ortasındaki bir gün kadar güneşli ve sıcaktı ve geceleyin ılıktı, öyle ki pijamayla güvertede yürüyebiliyordunuz.

Atina'yı görmedik ancak çoğunluğu Rus kökenli binlerce papazın

yaşadığı Yunan Kilisesi'ne bağlı birçok manastırın bulunduğu Athos Dağı'nın yakınından geçtik. Bu, oldukça ilginç yeri ziyaret etmek zordur ancak buraya Selanik'ten bazı subaylarımız gitmiştir ve onlardan işittiğime göre oldukça görülmeye değer bir yer gibi görünüyor. Bizim geçtiğimiz zamanda dağın tamamı kar ile kaplıydı ve dağın kayalık kesimlerinin zirvesine kurulmuş büyük manastırları görebiliyorduk. Dağı anakaraya birleştiren berzah ancak bir buçuk mil[1] uzunluğundadır ve büyük İran kralı **Xerxes**, Yunanistan'ı ikinci işgali sırasında, bir önceki istilada birçok gemisini denizde meydana gelen kazalarda kaybetmesinden ötürü, gemilerinin burun etrafında manevra yapmak zorunda kalmaması amacıyla buraya bir kanal yaptırmıştır. 2000 yıldan fazla bir süre evvel inşa edilmiş olmasına rağmen, bu kanalın izleri hâlâ orada görülebilmektedir.

Athos Dağı'nın 40 mil[2] kuzeyinde bulunan Selanik limanı, 5 mil[3] genişliğinde ve 20 mil[4] uzunluğunda muhteşem bir su şerididir. Kışın karla kaplı yüksek dağlar güneydoğuda suya kadar alçalır ve içeri doğru yaklaşık 10 mil[5] civarında bir uzaklıkta batıya doğru tekrar yükselirler. Böylece 50 mil[6] genişliğinde kardan bir amfitiyatro meydana gelir. Uzaklarda güneşte pırıl pırıl parlayan zirveler çok güzel bir manzara arz eder. Körfezin doğu sahili boyunca şehir rıhtımlar, antrepolar, doklar ve iskeleler çizgisi halindedir, gemiden bakınca bunların arkasında hiçbir ev görünmez.

Bu sırada İngiliz birliklerinin çoğu buradan ayrılmıştı. Bunların bazıları ülkede daha ilerilere, bazıları İstanbul ve Batum'a ve birçoğu terhis edilerek İngiltere'ye eve sevk edilmiştir.

Karaya çıkar çıkmaz doğrudan doğruya gece treni ile İstanbul'a gitmek emrini aldım ve bu seyahatin zor bir yolculuk olduğunu işittiğimden, hazırlıklarımı ona göre yaparak tedbirimi aldım ve bu nedenle şehirde alışveriş yaparak oldukça yoğun bir zaman geçirdim.

Selanik ilginç bir yerdi. O zamanda, yakın zaman evvel yakıldığı için

1 Çev. N. 2400 metre.

2 Çev. N. 64 kilometre.

3 Çev. N. 8 kilometre.

4 Çev. N. 32 kilometre.

5 Çev. N. 16 kilometre.

6 Çev. N. 80 kilometre.

şehrin yarısı harap halde olmasına rağmen, hiç kimse henüz şehri yeniden inşa etmeye teşebbüs etmemişti. Ayakta kalan bölgelerde her yüz metrede bir cami göze çarpıyordu ve bunların minareleri tabii ki şehre bir ölçüde gösteriş kazandırıyordu, fakat sokaklar korkunç vaziyetteydi -çukurlar yığını, kaldırımsız yollar, yoldan geçen her kamyonun kasten her tarafa çamur sıçrattığı bir çamur denizi-. Bununla birlikte, manzaraya hayran kalmasam da alışveriş yapmak üzere dışarı çıktım, böylesine iyi bir satın alma fırsatı bulduğum için memnundum, zira bir savaş bölgesi trenine binmeden evvel kaybetmiş olduğum *"yiyecek kutusu"*nun yerine yenisini koymam gerekiyordu. Memlekete dönmekte olan bir subaydan bir ispirto ocağı elde etme şansı buldum, diğer satın aldığım şeyler ise harabe halinde olan ve hiçbir şey bulamayacağım bir ülke içinden yapacağım bu yolculukta en az beş günlük ihtiyacımı karşılayacak erzak ve malzeme idi.

Şehir halkı da hayret ve ilgi çekiyordu. Her milletten, her çeşit çapulcu burada toplanmış gibi idi. Bunlar hiçbir memleket, hiçbir ırka mensup olmayıp, dünyanın her tarafında değişmeyen çapulculuk insiyaklarından ötürü birbirlerine benzeyen serseriler sürüsü idi.

28 Şubat akşamı Selanik'ten hareket edecektim, ama başka bir sandalla taşınan makineli tüfeklerimle valizimin, ben daha iskeleye çıkmadan ortadan kaybolduğunu anladım. Bu sebeple trene binmekten vazgeçip geceyi bir askeri polis devriyesinin yardımı ile kayıp eşyamı bulmaya çalışarak geçirmek zorunda kaldım. Bir arabaya binerek bütün istasyonları, kampları, kıraathaneleri, iskeleleri, kamyon garajlarını araştırdım. Nihayet sabah saat 03:00'te tüfeklerimi bir bahriye deposunda kilitli olarak buldum. Bahriye polis devriyesi, bunları rıhtımda bulmuş ve alıp ambara kilitlemişti. Valizimden ertesi gün saat 15:00'a kadar hiçbir haber yoktu. Nihayet onu da bizim gemiden indirilerek yaklaşık beş kilometre ötedeki bir kampa gönderilen Kızıl Haç eşyaları arasında buldum. Valiz açılmıştı. Marifetli bir hırsız, üç çift pabucumdan iki çiftinin sağ teklerini seçmeye muvaffak olmuş, bana da iki tek sol pabuç bırakmıştı. İşini karanlıkta becerdiği anlaşılıyordu. Sol ayağıma daima yüksek pabuç giymek zorunda olduğum için sol pabuçlarım yüksek ökçeli idi. Halbuki adam karanlıkta iki yüksek ökçeli pabucu bir çift sanmıştı! Mümkün olsa bu adamı bulup, yaptığı yanlışlığı kendisine anlatır, ona doğru dürüst bir pabuç vererek iki çift pabucumu berbat etmesine mani olurdum. Ama yine şükretmeliydim, zira valizimde alınmamış birçok eşya vardı.

26 Şubat Çarşamba akşamı hareket ettik ve bunun berbat bir yolculuk olduğu ortaya çıktı. O zamanlar demiryolu hattından Fransızlar sorumluydu ve İngiliz Ordusu için bir kompartıman ayrılmıştı, bu hayırlı vesileyle bu nimetten faydalanma yetkisi üç İngiliz subayına verildi. Küçük grubumuz *"Muhabere"* Komutanı **Albay Grubbe**, Demiryolu Kadrosu'ndan Kraliyet Mühendisi **Yarbay Raikes** ve benden müteşekkildi ve kompartımanımız hiç de kompartımana benzemeyen, tıpkı Roma'dan Taranto'ya giden İtalyan treninde olduğu gibi aynı şekilde tahta bir perdeyle bölünmüş *"yarım"* bir kompartıman idi. Tabii tren her durdukça, ki neyse ki sık sık duruyordu, sık sık dışarı çıkmak suretiyle, bu kutunun içinde Çarşamba gecesinden Cumartesi sabahına kadar seyahat ettik. Bununla birlikte en kötü şey seyahatin ilk bölümünde karlı ve rüzgarlı olan ve ikinci bölümünde soğuk bir yağmurun eşlik ettiği şiddetli soğuk idi.

Hiçbir pencerede cam olmadığından, özellikle geceleri, gerçekten çok üşüdük, bununla birlikte, ordu dilinde *"yer çarşafı"* olarak adlandırılan su geçirmez bol bir çarşaf ile donatımlıydım ve yaptığımız ilk şey bunu pencerenin olması gereken yere çivilemek oldu. Bu büyük ölçüde karın içeri girmesine mani oldu ama tabii ki ne rüzgara ne de soğuğa karşı bir etkisi oldu. Selanik'te satın aldığım bir asetilen lambası oldukça işe yaradı, çünkü bunun sayesinde hiç olmazsa geceleyin ne yaptığımız görebiliyorduk ki, trende çok az kişinin böyle bir imkanı vardı ve ayrıca satın almış olduğum yelken bezinden yapılma bir kova ile durduğumuz duraklarda müsait olan her yerden içeri su götürebiliyorduk. Bütün tren tıklım tıklım doluydu, koridorlarda insanlar teneke bir kutudaki sardalya balıkları gibi istiflenmiş, trendeki her santimetrekarelik boşluk doldurulmuş idi; öyle ki herkes üşümüş ve aç olduğundan, ispirto sobamız ve bunun üzerinde yaptığımız sıcak kakao yol arkadaşlarıma bir şölen gibi görünmekteydi.

Ülke ilk bakışta oldukça ilginç idi. Selanik cephesinde *"Hiç Kimsenin Ülkesi"* sıfatını kazanmış bulunan uzun yol boyunca gittik ve daha sonra derin kar içinde, Doyran Gölü'nün ötesindeki dağlara tırmanarak, dağların 10.000 ayağa[7] kadar yükseldiği Bulgaristan'a girdik, ki bunların en yükseği mükemmel bir kar manzarasına sahipti ve daha sonra yeniden denize, aşağı doğru ziraat yapılmamış uçsuz bucaksız bir ovayı kat ettik. Ülke kötü bir şekilde hırpalanmıştı, burada yaşayan pek fazla insan

7 Çev. N. 3048 metre.

kalmamış gibi görünüyordu, lakin yolun kendisi ve köprüler oldukça iyi bir vaziyette idi, içinde bulunduğumuz tren de dahil olarak tüm lokomotifler ve vagonlar Alman malı idi ve her yere Almanca ikaz levhaları ve *"Verboten"*lar (*"Yasaktır"* tabirinin Almancası) asılıydı.

Çok az Bulgar askeri gördük, buna karşılık belirli duraklarda gerek İngiliz gerekse Fransız asker kafilelerine tesadüf ediyorduk ve Meriç Nehri'ni geçtikten sonra Türkleri de görmeye başladık. Orada gördüğümüz memleket, daha evvel içinden seyahat ettiğimiz bölgeden daha zengin görünmekteydi ve nihayet İstanbul'un yaklaşık olarak 25 mil[8] kadar ötesindeki meşhur Çatalca Müdafaa Hatları'ndan geçtik.

Can sıkıcı yolculuğumuzun sonuna yaklaştığımız anlamına geldiğinden bunları görmekten gerçekten memnun olduk. Memleketin bu konumunun savunmayla ilgili değeri kolayca anlaşılmaktadır, ancak gördüğümüz savunma tedbirleri ve istihkamlar bizi o kadar da etkilemedi. Bununla beraber, insan sabrederse her şeyin sonu gelirmiş ve sonunda Marmara Denizi sahillerine ulaştık. Eski İstanbul ile Boğaziçi girişi arasındaki bölgenin kenarından geçerek, nihayet altmış bir saat sonra – bu da bu berbat trenle üç gece iki gün yolcuk etmek demek oluyor – 1 Mart Cumartesi sabah saat 08:30'da Sarayburnu'ndaki İstanbul istasyonuna ulaştık. Bugünün bende (soğuktan başka) bir tek kuvvetli hatırası kalmıştır ve o da şudur: Muhabere subayı **Albay Grubbe**, beraberinde getirdiği içerisinde tatlandırılmış süt (korkunç bir şekilde yapışkan bir nesne) bulunan teneke kutuyu ağzını açarak başımın üstündeki demiryolu paketlerine ayrılmış fileye yerleştirmişti. Buradan, kutunun içindeki çirkin mayii, ben uykuya dalarken ya da daha doğrusu uyumaya yakın bir durumdayken, bütün gece boyunca üzerime damlamıştı. Benim için hoş olmayan bir durum olan bu hadise, sabahleyin aramızda biraz hararetli bir konuşmaya sebep oldu.

Bu seyahat hakkında İstanbul'dan gönderdiğim bir mektupta o zamana kadar daha kötü bir yolculuk yaptığımı hatırlamadığımı yazmıştım; fakat o zaman da henüz Türklerin eline esir düşmediğim için tecrübelerim maalesef tamam değildi ve şimdi ise bunun da pek kötü bir tarafı olduğunu göremiyorum.

İstasyona vardığım zaman bağlı bulunduğum Genel Karargâh "İs-

8 Çev. N. 40 kilometre.

İSTANBUL'DA BOĞAZİÇİ

Beyoğlu'nda tepeden manzara.
Koyun başındaki iki minaresiyle Dolmabahçe'dir.

tihbarat" Şubesi tarafından gönderilen bir araba beni bekliyordu Beyoğlu'nda "I" koduyla (istihbarat) misafirhane olarak kullanılan eve gittik.

"I" kodlu misafirhane, o zamanların moda mahalli olan Beyoğlu'nun en iyi bölümünde, tepe üstünde bir Rum'a ait iyi bir evdi, evin arkası Boğaziçi ve Haliç'in kesiştiği yere bakıyor, Haliç sularının karşısında Eski İstanbul (halis Türk şehri) yer alıyordu. Bu konumdan, benzerini bir yerde bulmanın zor olduğu, güzel bir manzara görülmektedir, ancak denize doğru yaklaşık yarım mil[9] civarında inen yamaç üzerinde, ön plandaki evlerin, birliklerimizin buraya gelmesinden evvel yakılmış olması ve hâlâ harap bir vaziyette durması bu manzaraya halel getiriyordu.

Misafirhanede oldukça rahat ama hepsi çok meşgul olan yalnızca altı kişilik küçük bir gruptuk. Ertesi gün Şef'e rapor verdim ve bir gemi bulunur bulunmaz Tiflis yoluyla o zamanlarda ileri Karargâhımızın olduğu yer olan Batum'a gitmek ve Kafkasya'daki istihbarattan sorumlu **General Beach**'in emirleri altında çalışma emrini aldım

Şef bir teftiş seyahatinden henüz dönmüş bulunuyordu. Bu seyahati esnasında Bakü'yü dolaşmış, Hazar Denizi'ni geçerek Krasnovodosk'a gitmişti ve buralarda neler olduğu hakkında kendisinden çok şeyler öğrendim. Bana söylediğine göre, iki arabam olacaktı ve orada neler olduğuna dair rapor vermek için şu vahşi Kafkasyalıların ülkesinde her türlü yere gitme durumunda olduğum için bu arabaların üzerine benim makineli tüfeklerimi monte edecektim. -Benim için oldukça uygun bir vazife-. Şef, Savunma Bakanlığı'nın beni göndermek için böyle uzun süre beklemesine şaşırdığını ifade etti, zira benim gelmemi bir ay evvel beklemişti. Bu gecikme hakikatte, o vakitler oldukça sınırlı sayıda olan vasıta eksikliğinden kaynaklanmıştı. Başkomutan her zaman olduğu gibi tavırlarında hayranlık yaratıyordu ve memleketteki Hükümet'in siyasetini açıklamakta veya herhangi belirli bir hareket çizgisi tayin etmekten aciz göründüğü bir dönemde, insanda büyük bir güven duygusu ilham ediyordu.

Ertesi gün, bir araba edindikten sonra, bu şehre yapmış olduğum ilk ziyaret olduğu için İstanbul şehrini dolaşıp görmeye çıktım ve o zaman-

9 Çev. N. 800 metre.

dan beridir iyi bildiğim bu şehirle ilgili ilk intibalarım hakkında okuyucuya biraz fikir vermeye çalışacağım.

Bugün İstanbul, Boğaziçi'nin Avrupa kıyısında birbirinden oldukça ayrı iki şehirden meydana gelir, ayrıca Asya kıyısında da önemli bir banliyösü vardır. Marmara Denizi kuzeydoğu ucunda yavaş yavaş daralarak nihayet, Eski İstanbul'da Sarayburnu ile Asya kıyısında Haydarpaşa arasında ancak yaklaşık 4 millik[10] bir suşeridi kalır ve Boğaz'ın ağzı halini alır. Eski şehir, Marmara Denizi ile Haliç arasında denize doğru bir çıkıntı teşkil eden tepenin üstündedir. Zirvedeki yüksek kayanın üzerinde, orijinal olarak Roma İmparatoru **Constantine**'in inşa ettiği ve yaşadığı ve daha sonra Türk Sultanları ve bunların cariyeleri ya da haremlerine ev vazifesi görmüş olan Topkapı Sarayı bulunmaktadır.

Bu eski saray, hem Boğaziçi hem de Haliç sularına nâzır ve Haliç'in kuzey kesiminde bunun karşısına doğru uzanan Beyoğlu ve Galata adlı çağdaş banliyölere hakim ferah ve oldukça muhteşem bir mevki işgal eden güzel bir binadır. Şimdi bir müze olarak kullanıldığını öğrendim, ancak henüz içine girmeye muvaffak olmuş değilim. Bunun hemen arkasında, hemen hemen aynı önemi haiz yakınındaki diğer birçok cami ile büyük Ayasofya Camii yer alır, burunun geri kalanı ise büyük bir kısmı eski tarihten kalma ve yalnızca ahşaptan inşa edilmiş safi Türk evleriyle kaplıdır. Harp zamanındaki yangınlar neticesi şehrin birçok geniş kısımları şimdi harabeye dönmüştür ve tamamı, Marmara Denizi sahilinden Haliç'e 4 ila 5 millik[11] bir mesafe boyunca uzanan Roma surları ile çevrilidir. Yüzyıllar boyunca Doğu'nun iftihar vesilesi olan ve Asya'ya daha çok yakışan Türkleri karşı konulamaz bir cazibe ile Avrupa'ya çeken eski İstanbul, Roma İmparatorlarının Hıristiyan şehri, işte böyle bir mevkidedir.

İstanbul, birbiri ardından birçok muhasaraya göğüs germiştir. Geçmiş zamanlarda yalnız iki defa; önce 1204'te Haçlılar ve sonra da 1453'te Türkler tarafından ele geçirilmiştir. Bu tarihten beri Büyük Savaş'ta Müttefikler tarafından işgal edilinceye kadar bu şehirde Türkler mutlak bir hükümranlık sürmüşlerdir.

10 Çev. N. Yaklaşık 6,5 kilometre.

11 Çev. N. Yaklaşık 6,5 ila 8 kilometre.

Şehrin mevki bakımından dünyada tek olduğu şüphesizdir. Marmara'dan yaklaşırken İstanbul'un arz ettiği manzara rakipsizdir, zira gerçekten güzel mevkii ve manzarasından başka, güneş batarken sayısız yaldızlı cami ve minarelere vuran ışıklar altında İstanbul hakiki bir saraylar memleketi gibi görünür.

Bununla birlikte karaya ayak basar basmaz hayal kırıklığı hem ani, hem de tamdır. Her tarafta pislik ve sefalet görülür ve bir saat önceki saraylar şehri, orada ve burada orijinal ihtişamının emarelerini gösteren, ancak şu anda yalnızca inhitat ve inkırazın birçok alametlerini kuvvetlendirmeye yarayan çok daha gösterişli bir bina ile bir çamur deryasından başkaldıran kulübe ve harabeler yığınına dönüşür.

Eski İstanbul'u ilk ziyaret ettiğimde edindiğim intiba böyleydi. Fakat Haliç'in üzerindeki gerçekten güzel bir köprü olan Galata Köprüsü'nü geçtikten sonra, burası Wetsminster'da Thames'in genişliğinin yaklaşık iki katıdır, köprüye adını veren çağdaş şehre ulaşırsınız, burada insan Asya'dan ayrılarak bir kere daha Avrupa'ya geldiğini hisseder. Burada dik olmasına rağmen güzel sokaklar, kaldırımlar, elektrik ışığı ve tramvaylar, güzel binalar ve çağdaş bir Avrupa başkentine özgü her türlü refah ve şahsi teşebbüs alâmetleri vardır.

Tepeye tırmanmaya devam ederek, 2 mil[12] içinde kendimizi, Avrupalılar'ın oturduğu bir banliyö olan Beyoğlu'nun *"Grande Rue"*[13]'sunda buluruz ve buradaki her şey mutlak surette Paris'i anımsatır, zira birçok durumda vitrinler Rue de la Paix'dekilerle aşık atar ve müşteriden talep edilen fiyatlar da en az Paris'tekilere eşdeğer olacaktır.

Bu en ilginç çağdaş banliyönün en çarpıcı tarafı burasının her zaman *"kalabalık"* olmasıdır çünkü *Grande Rue*, gecenin büyük bir bölümü ile birlikte, günün her saatinde sürekli olarak kalabalıktır ve 1919'un başındaki kalabalık gerçekten dikkat çekici bir kalabalıktı. İkindi vakti veya akşam üzeri izdiham o kadar fazla idi ki *Grande Rue*'nun kaldırımları boyunca yürümek çok yavaş ve zor bir iş idi. Bu arada tramvaylar da o derece doluydu ki bunlara binmeye çalışmak ümitsiz bir teşebbüse atılmak idi ve her iki doğrultuda akıp giden otomobiller ardı arkası kesilmeyen bir sel gibi idi.

12 Çev. N. 1600 metre.

13 Çev. N. Ana Cadde

Burada hepsi güçlü bir şekilde Müttefik ordularını ve filolarını temsil eden her türden üniforma vardı. Sivillerin çoğu Rum ya da şu veya bu türden Levantenler olup, daha mütevazı sınıfı temsil eden hakiki Türklere pek az rastlanmaktaydı. Bu Türklerin çoğu daha ziyade Avrupalı asillerin görünümüne sahip olup, bu etki onlarla yapılan kibar ve ince sohbetlerin tadını çıkaranlar üzerinde hiçbir şekilde zayıflamayacaktır.

Çok sayıda sinema ve değişik gösteri türleri vardı ve bu daha ziyade yüzeysel olmasına rağmen, genel görünüm zenginlik ve neşe havası estiriyordu ve özellikle Rusya'nm Karadeniz limanlarından buraya kaçan birçok Rus mülteci arasında bolca sefalet ve yoksulluk vardı.

Ertesi gün Ayasofya ile Adrian'ın eski şehir surlarını ziyaret ettim ve o zaman yazmış olduğum mektubumdan bir alıntı aşağıdadır:

"Burası (Ayasofya) harika bir yerdir ve bunun hakkında saatlerce yazı yazsam bile yine de burasının yeterli bir tarifini yapmış olamam. Her şeyden evvel burası koskocamandır – Roma'daki St. Peter Kilisesi kadar büyük veya yüksek olmasa da, büyük ağırlıktan ötürü dışa doğru dehşetli bir baskı olduğu için inşa etmesi son derece zor olan kubbesi, çok daha basık olmasına rağmen, hemen hemen St. Peter'le aynı çaptadır Her ne kadar kubbe özel surette hazırlanmış içleri boş ve bu nedenle hafif tuğlalardan inşa edilmiş ve sütunlar da birçok defalar takviye edilmiş olsalar da, kötü çatlaklar görülmektedir ve bir gün duvarların ağırlığa dayanamadığını ve bütün tavanın çöktüğünü duyarsam hiç şaşırmam.

Kubbenin genişliğini adımlarımla ölçtüm ve genişliğinin 180 ayak[14] *olduğunu buldum ve merkezi salonun uzunluğu bunun iki katıdır, böylece tek bir sütun bile olmayan, her iki uçta rahip ve koro için ayrılmış bir çeşit bina ve her iki taraftaki her biri 90 ayak*[15] *genişliğinde ve merkezi salona açılan yan şapeller ile 180'e 360 ayaklık*[16] *bir salonumuz var. Büyük bayramlarda burada aynı anda yirmi beş bin kişinin diz çöküp, dua ettiği söylenir – ve muhtemelen bunlar doğru olabilir, zira burası bugüne kadar gördüğüm en büyük yekpare salondu. Yerler hepsi hemen hemen aynı boyutta ve tam anlamıyla yüzlerce güzel, eski, küçük ibadet*

14 Çev. N. Yaklaşık 55 metre.

15 Çev. N. Yaklaşık 27 metre.

16 Çev. N. Yaklaşık 55 metreye 110 metre

halıları[17] *ile kaplıdır ve bu geniş yer, tavanlardan demir tellerle küme halinde asılı duran ve duvarların rafları hizasında sarkan küçük lambalarla aydınlanır. Bu lambalar ağızları açık ve içlerinde yalnız birer fitil bulunan küçük fincanlardan ibarettir. Büyük günlerde bunların hepsi yandığı zaman her halde tesirleri gerçekten hayranlık verici olur.*

İşin asıl tuhaf tarafı şudur ki, Ayasofya önce bir Hıristiyan kilisesi olarak inşa edildiği için, tabii ki doğuya bakar, fakat peygamberin takipçileri (Muhammedîler yani Müslümanlar) daima kutsal şehir Mekke'ye doğru ibadet etmelidirler ve Mekke de İstanbul'un takriben güneydoğusuna düştüğünden, mihrap şimdi kiliseye karşı çarpık bir şekilde durur ve ibadet halıları vs. de ona göre tertiplendiği için genel düzenlemede oldukça tuhaf bir 'eğretilik' göze çarpar. İçeride veya aslında dışarıda da pek az süsleme vardır, binanın dikkat çekici tesiri yalnızca devasa boyutundan ileri gelmektedir.

Bugün bu binanın ne kadar 'Türk' olduğunu göstermek ister gibi, bina kirli bir sarıya boyanmıştır Camiin dışarından çok adi ve çok sefil bir görünüşü vardır. Tuğlaların üstüne yalnızca harç sürmek suretiyle yapılan bu adi sıva da yer yer düşmektedir. Ayasofya daha çok bataklık denebilecek açık bir meydandadır. Etrafı kırık dökük demir parmaklıklarla çevrilmiştir Bu parmaklıkların içinde kalan cami avlusu tıpkı bir çiftlik avlusuna benzer. Birçok civciv ve diğer hayvanlar burada dolaşır, bunlar camiye kadar giderler, hatta camiin içine bile girerler. Halbuki insanlar bu ibadethaneye girmek için pabuçlarını çıkarmak veya pabuçlarının üstüne başka bir terlik giymek zorundadırlar. Ayrıca şu anda dış şapellerde Türk birlikleri konaklamış bulunmaktadır -bizim büyük bir katedralden bu şekilde faydalanmak hatırımıza bile gelmez-.

Ayasofya'yı gördükten sonra Marmara Denizi'nden Haliç'e uzanan ve eski şehri çevreleyen Adrian'ın eski surlarını görmeye gittim. Bugün birçok bölümü harabe halindedir, ancak ayakta kalan kısımlar oldukça ilginçtir, zira muazzam bir ölçektedir. Surların tepesi (tuğla ve taştan yapılma olup yaklaşık 60 ayak[18] *yüksekliktedir) istendiği takdirde dört demiryolu hattının yerleştirilmesine elverecek şekilde geniştir ve birinci surun tepesinden ikinci bir sur yükselir, bu suretle, sık aralıklarla daha*

17 Çev. N. Seccade demek istiyor.

18 Çev. N. Yaklaşık 18 metre.

yüksek tarzda yükselen kuleler ile, 100 ayağa[19] *yakın bir yükseklikte olur. Bunun inşasının ne muazzam bir teşebbüs olduğunu idrak etmek için bu devasa duvarın 4 milden*[20] *fazla bir mesafe boyunca uzandığı, her iki taraftan da deniz kenarına eriştiği, hatırlanmalıdır Şehrin, o günlerde zapt edilemez olmasına şaşırmamalı!*

Bu sırada Beyoğlu'nda birçok karnaval teşebbüsü vardı ve süslüpüslü giysiler içerisinde, hepsi maskeli, ama bir Avrupalı için büyük bir yük teşkil eden, ancak 'kaldırabileceğinden' emin olunca bir evi bile sırtında taşımak iktidarında olan bir Türk için hiçbir şey ifade etmeyen bir sokak laternasını sırtlamış bir adamın arkasında tören alayı teşkil eden birçok aptalın geçit resmi yaptıkları görülmekteydi. Bu tören alayındaki hepsi neşeli olan takipçiler, canları istediğinde gidip laternanın kolunu çevirirler ve hepsi cadde boyunca ellerini sallayarak ve kelimelerle anlatılamayacak kadar aptalca görünerek dans ederler, ancak yine de bunların fevkalade eğlendikleri görülür.".

O vakit yazdığım mektubum bu kadar söylüyor.

Bu sefer İstanbul'da geçirdiğim beş gün boyunca hava soğuktu ve oldukça sıra dışı olarak biraz kar yağmıştı. Hemen her gün, parlak bir güneş ve oldukça canlandırıcı keskin bir hava ile sabahları hoş oluyordu. Bununla birlikte gemimiz ayın 4'ünde geldi ve 5'i sabahında denize açıldık, ilk olarak Varna'daki Bulgar limanına, oradan Karadeniz'i geçerek Anadolu sahilindeki Samsun'a ve Kafkasya'daki Rus limanı Batum'a gidecektik.

İstanbul'dan ayrılırken ilk defa olarak Boğaziçi'nden geçtim ve bunun hakkında okuduğum her şeyin – ve oldukça çok şey okumuştum – burasını hakkıyla tasvir etmediğini hissettim, zira burası kışın bile kesinlikle hayranlık verecek kadar güzel bir yerdir ve o zamanki mektubumdan burası hakkında söylediğim az şeyden alıntı yapacağım ve daha iyi bir tasvirimi yazın sonlarında, Müttefik donanmasının buraya demir attığı zaman yaptığım ziyareti bekleyeceğim. Mektup aşağıdaki gibidir:

"Boğaz'ı geçerken görülen manzara mükemmel bir manzara idi. Dünyada bunun bir benzerini görmedim. Güneş doğdu ve etraf fazlasıyla güzelleşti ve burası yaz mevsiminde çok daha güzel olmalı. Bu-

19 Çev. N. Yaklaşık 30,5 metre.

20 Çev. N. Yaklaşık 6,5 kilometre.

rası, 1 ila 4 mil[21] *arasında değişen genişliğe sahip dar bir boğazdır ve her iki taraftaki dağlarda girintiler ve çıkıntılar teşkil ederek Marmara Denizi'nden Karadeniz'e 25 mil*[22] *boyunca uzanır. İstanbul'dan ayrılırken Avrupa yakası denizin ta kenarına yapılmış bir sıra saray ve güzel ev şeridi halinde görülür. Masmavi boğaz sularından sarp bir şekilde yükselen yamaçların üstünde de diğer binalar vardır. Sudan bakıldığında bütün bunlar peri sarayı gibi görünür, mamafih, Türk olan her şey gibi, yakından bakıldığı zaman muhtemelen o kadar da hoş olmadıkları ortaya çıkabilir.*

Sultan'ın eski sarayı Dolmabahçe, sahildedir. İstanbul'dan ayrılırken evvela bu saray görülür. Sultan'ın şimdi oturduğu Yıldız Köşkü, biraz ötede bir tepe üstündedir, etrafı güzel bir park ve ormanla çevrilmiştir Bunlar Doğu tarzında yapılmış çok güzel binalardır. Beyaz mermerden yapılmış gibi görünürler ama belki de öyle değildir. Boğaziçi'nde ilerledikçe hemen hemen aynı güzellikte binalara rastlanır. Tuhaf, eski istihkâmlar, müstahkem köyler, çok eskiden kalma fakat ilgiye değer eserler olarak görülürler İstanbul'dan aşağı yukarı 10 mil[23] *ötedeki Tarabya, Avrupa yakasında derin bir koyda güzel bir yerdir. Ardında sarp tepeler yükselir. Sefirlerin ve İstanbul'daki birçok önemli şahsiyetin sayfiyeleri buradadır Buranın yazı, dünyanın hiçbir memleketinde eşine rastlanmayacak bir güzellikte olsa gerek.*

Tarabya'yı geçince, tepeler daha geniş, daha engebeli bir hal alır. Üstlerinde daha çok kayalar meydana çıkar. Nihayet biri Boğaz'ın Avrupa ve diğeri Anadolu kıyısında olmak üzere iki eski istihkâm görülür. Her iki tarafta da hisarlardan sonra arazi alçalır ve ansızın kendimizi Karadeniz'in açık sularında buluruz.".

Biz geçerken güneş parlak ve hava müstesna derecede berraktı. Öyle ki bütün teferruatıyla adeta şaşılacak derecede tertemiz görünen dağlar, hatırası silinmez bir tablo teşkil ediyordu. Ama kuzeyden, hiçbir kürkün kesemeyeceği kadar soğuk, dondurucu bir rüzgar estiği için insan bu manzaranın tadını doya doya çıkaramıyordu. Kamaramda yazarken bile paltomu sırtımda bırakmak ve bacaklarımı bir halıya sarmak zorunda kaldım. Sonra parmaklarım o kadar üşüyordu ki ancak güçlükle yazabi-

21 Çev. N. Yaklaşık 1,5 ile 6,5 kilometre.

22 Çev. N. 40 kilometre.

23 Çev. N. 16 kilometre.

liyordum.

Ertesi gün, ayın 7'sinde, Bulgaristan'ın Varna Limanı'na vardık. Burası Kırım Savaşı esnasında İngiliz hastanelerinin bulunduğu yer olmakla meşhurdu. Gayet önemsiz bir demiryolunun müntehası olması hesaba katılmazsa, başka bir şöhreti de yoktur. Varna Limanı iyidir fakat biz geldiğimiz vakit burada başka bir gemi yok gibi idi. Bu limana 700 İngiliz askeri çıkardıktan sonra aynı gün Samsun'a doğru yol aldık. Oraya da 200 asker çıkaracaktık.

Karadeniz'in Anadolu sahilinde bulunan Samsun, Boğaziçi'nin 400 mil[24] doğusunda ve Batum'un 300 mil[25] batısında yer alan müreffeh bir şehirdir ya da müreffeh bir şehir idi, hiçbir limanı olmasa da Sivas'tan başlayıp Mezopotamya ovasını baştanbaşa kat eden bir anayolun uç kısmında yer almakta olup, ülkenin bu kısmında yapılan her türlü ticarette bir çıkış noktası olarak kullanılmaktadır.

Samsun'un içine giden yol iyi bir yoldur ve Samsun ile Batum arasında uzanan 300 milde sahile inen tekerlekli vasıtaların geçebileceği yalnızca diğer bir yol daha vardır. Samsun ile Batum arasında hemen hemen orta konumda yer alan Trabzon'daki sahile ulaşan bu yol, Samsun yolu oldukça nadir kapanırken, kış mevsiminde genellikle kar ile kapanır ve bu nedenle tüccarların kış seyrüseferlerinin tümünü Samsun yolu taşır.

"Pontine"[26] sahili olarak bilinen bu sahilin halkını, Yunanistan ile Türkiye arasındaki savaştan kaynaklanan tehcir öncesi, Türklerin orijinal yurtları Orta Asya'dan ilk defa olarak Batı'ya gelmelerinden yüzlerce asır evvel, M. Ö. 500'e kadar geri giden bir zamanda bu sahile ve bunun vadilerine yerleşen Rum çoğunluğu teşkil etmekteydi. Özellikle tütün olmak üzere birçok iyi tarım ürünleri üretilen vadiler zengindir ve iyi işlenmiştir, en iyi kalite Türk tütünü özellikle Pontine sahili vadilerinden gelmektedir.

Ayın 9'unda Samsun açıklarında demirledik ve karaya 200 adam çıkardık. Birliklerimiz Türklerden korkan Rum nüfus tarafından her çeşit sevinç gösterisiyle karşılandı, Türk ordularının bir kısmı terhis edilmekteydi ve önemli derecede elden çıkmıştı, öyle ki az sayıdaki bir İngiliz

24 Çev. N. 640 kilometre.

25 Çev. N. 480 kilometre.

26 Çev. N. Pontus.

birliği bile Hıristiyan nüfusa büyük bir rahatlama olmaktaydı. Öğleden sonra Samsun'dan ayrıldıktan sonra, doğuya gittikçe sahil, birçok derin vadileriyle sahil kenarından yükselen yüksek dağlar göstermekteydi ve 400 mil[27] ilerideki Kafkas ana silsilesine ulaşıncaya kadar bütün yolda bu dağların tamamının üzerinde tepeler muazzam kar kütleleri ile kaplıydı.

Ertesi gün Batum Limanı'na yaklaşırken, toplarımız aniden ateş açtı, bunun üzerine oldukça hızlı bir biçimde güverteye geldim. Sebep yalnızca denizde başıboş bırakılmış bir Türk mayını olup, derhal imha edildi ve daha sonra Transkafkasya Rusyası'nın büyük ama çekici olmayan sahiline yaklaştık. Batum'a yaklaşırken 10.000 ayak[28] yüksekliğe ulaşan ve iki tarafta gözün ulaşabildiği uzaklığa kadar sahille bitişen karla kaplı yüksek dağlar görülebilir.

Liman bir *"dalgakıran"* vasıtasıyla iyi bir şekilde korunmaktadır, ancak büyük ölçekli bir liman değildir ve şehir vasattır ve önemli bir mimarî değer arz etmez, evler nadiren iki kattan yüksektir. O sırada rıhtımlar oldukça meşguldü, zira Batum, o zamanda Kafkasya'da bulunan iki tümenden müteşekkil İngiliz birliklerinin üssü idi. Fakat normal zamanlarda burasının başlıca sanayii, Bakü petrol sahalarından bir *"boru hattı"* ile sevk edilen ve gemiler vasıtasıyla dünyanın her tarafına taşınan petroldür. Bakü yolu ile Moskova'ya bağlanan ve Tiflis'ten dolaşarak İran ve Türk hudutlarına varan büyük Rus İmparatorluk Demiryolu'nun terminal noktası da buradadır.

Karaya çıktığım zaman, şans eseri olarak İstanbul'daki Genel Kurmay'ın Başkanı olan **General Cory,** bizden birkaç saat önce bir destroyer ile buraya ulaşmıştı ve hemen o akşam bir teftiş seyahatine çıkacak ve Tiflis'e, Bakü'ye ve daha sonra Hazar Denizi'ni geçerek Krasnovodosk ve Merv'e gidecekti. Kendisine son Çar'ın özel treni tahsis edilmişti ve bu trene binmemi teklif etti, tabii bunu büyük bir şükranla kabul ettim ve aynı akşam Tiflis'e gitmek üzere Batum'dan ayrıldık.

27 Çev. N. 640 kilometre.

28 Çev. N. 3048 metre.

Kısım II
Kafkaslar – Mütarekeden Sonra

Çar'ın İmparatorluk Treni – Trendeki kafile – Tiflis'e yolculuk – Gürcistan ve başkenti – İngiliz İleri Karargâhı – Vazifelerim ve kadrom – Azerbaycan sınırı – Tatar haydutlar – Tiflis'teki vaziyet – Kafkaslar'ın ana silsilesi – Gürcü Yolu – Kraliçe Tamara'nın yazlık sarayı – Rus-Gürcü sınırı – Rus haydutlar – İnguş kabilesi – Bir treni donatma ve Kars'a gitme emirleri – Karda mahsur kalış – Kars'taki vaziyet – Kars'tan kaçış – Batum'daki Başkomutan'a rapor – Sonraki emirler

10 Mart'ta güneş batarken Tiflis'e gitmek üzere Batum'dan ayrıldık. İçinde seyahat ettiğimiz İmparatorluk Treni'nin kendisi anlatmaya değer, zira bu, herhangi bir ülkede herhangi bir zamanda yolculuk yapmanın en lüks ve en rahat yolu olmuştu ve dünyanın bu sapa kısmında, savaş ve devrimden sonra aslında hoş bir sürpriz oldu.

Yerleşmiş olduğumuz vagon altı çift tekerlekli *"tren şasisi"* nin üzerinde gidiyordu ve uç kısmında üzeri bir çatı ile kapalı küçük bir açık seyir platformu vardı. Bu platform oldukça hoş bir şekilde inşa edilmiş ama inşasında hiçbir surette müsrifliğe kaçılmamış bir salona açılıyor, salonun her iki ucunda sabitlenmiş bir kanepe ve salonun ortasında sekiz kişinin akşam yemeğini yiyebileceği kadar yeterli bir büyüklükte bir masa bulunuyordu. Koridora açılan birbirinden bağımsız tek kişilik ran-

zalı beş oda ve oldukça lüks bir duş küveti bulunan bir banyo odasını ihtiva eden vagonun tamamına büyük düz camlı pencereler ve elektrik ışıkları monte edilmişti. Hemen arkada ana vagondan geçilen mutfak vagonu vardı. Burada iyi bir fırın ve hizmetçiler için oturma yerleri mevcuttu. Bu arada bu iki vagonun hem önünde, hem de arkasında bu durumda 100 İngiliz piyadesinden oluşan koruma birliği için vagonlar ayrılmıştı. O vakit bu oldukça gerekliydi, zira yalnızca bir gün evvel bir tren durdurulmuş ve soyulmuştu ve ülke her çeşit gaddarlığı yapabilecek Bolşevik ve diğer haydut çeşitlerinden teşkil edilmiş çeteler tarafından istila edilmekteydi.

Bu durumda korumalarımız bu beyefendiler için oldukça güçlüydüler ve gerçek mesafe 200 milden[1] biraz daha az olmasına rağmen aksi halde iki veya hatta üç gün sürecek bir yolculuk yerine, herhangi bir hadise vuku bulmadan on dört saatte Tiflis'e ulaştık. General'in kurmay heyetine ilave olarak küçük kafilemizde o zaman Bakü'ye biraz sivil bir vazifeyle gitmekte olan Fransa'daki Beşinci Ordu'nun son komutanı **Sir Hubert Gough** da vardı ve sohbet oldukça ilginç oldu. Hükümetimizin niyetlerinin kesin olarak bilinmemesi, her tarafta aynı endişeyi uyandırıyordu. Kafkasya'da muhtelif ırklar arasında o zaman mevcut ve birbirlerine tamamen zıt siyasi emeller muvacehesinde bu durum, cesaret verici olmaktan çok uzaktı.

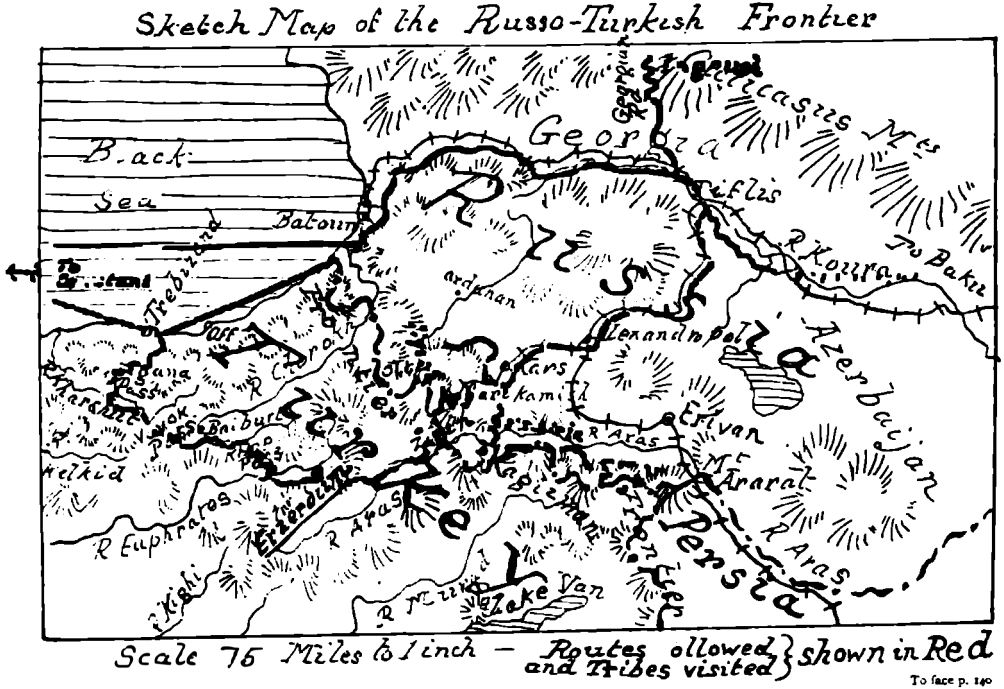
Demiryolu oldukça iyi bir durumda idi ve dağlar ile deniz arasında takriben 40 mil[2] boyunca kuzeye ilerledikten sonra, doğuya doğru Poti'de Karadeniz'e dökülen Rion Nehri'nin vadisine kıvrılıyordu. Bu vadi başlangıçta 20 mil[3] genişliğindedir ve zemin tarım arazilerinden oluşur; kuzey ve güney istikametlerine doğru etrafı karla kaplı yüksek dağlarla çevrilidir; bunlar Suram Tüneli'nde, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki havzaya erişinceye kadar yavaş yavaş birbirlerine yakınlaşırlar, Suram Tüneli bu denizlerden sırasıyla 120 ve 350 mil[4] uzaklıktadır. Tünelden geçtikten sonra, Tiflis'e kadar Kura Nehri'nin vadisini izledik. Bu vadi dar bir vadi olup karlı yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Arazi ziraat

1 Çev. N. 320 kilometre.

2 Çev. N. 64 kilometre.

3 Çev. N. 32 kilometre.

4 Çev. N. 192 ve 560 kilometre

Ölçek 1 inç, 75 mildir – İzlenen rota ve ziyaret edilen kabileler kırmızı ile gösterilmiştir

yapılsa da, Karadeniz'e inen yamaçlar kadar zengin değildir. Şu anda tabii ki Gürcistan'da idik ve başkent Tiflis'e sabah yaklaşık saat 09:00 civarında ulaştık.

1800'de İmparatorluk Rusyası'na ilhak oluncaya kadar 1000 yıldan fazla bir zaman boyunca kendi Çar'ına sahip bağımsız bir krallık olan Gürcistan, başlangıçta Bolşevik devrimci ilkelerini hoş karşılamadı ve daima kalbinde bağımsızlığını yeniden tesis etmek arzusunu taşımaktadır. Halkın kafası sosyalist fikirlerle doldurulmaktadır, bunun neticesi olarak Gürcüler kendilerine bir devrim uydurdular ve bağımsız bir Gürcü Cumhuriyeti kurdular. Bu hareketin göze çarpan özelliği gayrimenkulün devletleştirilmesi oldu, bu sayede teoride, halkın yararı için millet her şeye sahip olacaktı; pratikte ise mülk sahiplerinin ellerindekileri kaybetmesi ve evvelce malları olmayanların da durumlarının iyileşememesi gibi bir netice alındığı görüldü. Ve bu münasebetle mülk sahibi olan bazı memurların dışında, işlerin bu durumundan kimsenin memnun olmadığını söylemeye hacet yoktur. Bu, 1919'un ilk aylarında aşırı derecede hoşnutsuzluk yaratan bir durumdu ve şimdiye kadar (1922 Ekim'i) bu vaziyetin gelişme gösterdiği de söylenemez.

Tiflis, oldukça ilginç bir şehirdir ve bahis mevzuu olan günlerde dahi orada iken Kafkasya'da olduğumuzu tasavvur etmek güçtü. Şehir eski Rus-Türk hududundan çıkarak Gürcistan ve bunun doğu komşusu eski Rus vilayeti Bakü (şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti)'nden akarak, Bakü şehrinin yaklaşık 100 mil[5] güneyinde Hazar Denizi'ne dökülen Kura Nehri'nin iki tarafına kurulmuştur. Nehrin kuzeyinde hafif bir yamaç halinde yükselen vadi bu yakada iyi bir şekilde işlenmektedir, ancak güneyde bu yükseliş daha fazladır, öyle ki nehirden 2 millik[6] bir mesafede birden bire nehir seviyesinden 2000 ayaklık[7] irtifalar görülür. Başlıca umumi binalar ve şehrin iyi kısımları nehir ile güneydeki sarp dağlar arasında yerleşiktir; caddeler, elektrik ışıkları ve tramvaylar, güzel oteller, bir opera binası, Kraliyet sarayları ve Batı medeniyetinin her türlü işareti ile iyi bir şekilde düzenlenmiştir.

İngiliz kuvvetlerinin İleri Karargâhı, bu dönemde Tiflis'te idi ve İstihbarat Şubesi şehrin yukarı ve meskun mahallesinde iyi bir evi işgal

5 Çev. N. 160 kilometre.

6 Çev. N. 3200 metre.

7 Çev. N. Yaklaşık 610 metre.

etmişti. Burada bana bir oda ayrıldı ve hemen, Şef'im **General Beach**'e rapor verdim. **General Beach** İstihbarat Şubesi'nden sorumluydu ve kendisiyle Bağdat'ta Mezopotamya Seferî Kuvvetleri Genel Karargâhında buna mümasil bir mevki işgal ettiği sıralarda evvelce İran'da tanışmıştım. Kendisinden genel durumu çabucak öğrendim. Bana söylediklerinin en önemlisi etrafta çok şeyler olup bittiği ve bunlar karşısında istihbaratımızın istediğimiz derecede bol ve güvenilir olmadığı, bu sebepten elimizdeki bütün vasıtalarla bu istihbaratı genişletip, zenginleştirmek gerektiği idi.

Batum'da bulunduğum birkaç saat boyunca iki Ford araba için müracaat etmiş, bu arabaları almış ve Mütareke'den sonra Selanik'ten Kafkasya'ya gelen ve çetin Sırbistan ricatında bulundukları gibi Makedonya seferine iştirak etmiş bulunan en iyi ve en tecrübeli şoförler ve muhariplerden bazılarını seçmiştim. İki arabam ve seçmiş olduğum adamlar trenle Tiflis'e geldiler, hızlı bir şekilde hazırladığım tüfeklerimi aldım ve birkaç gün içerisinde her yere gitmeye hazır olduk.

Öyle görünüyordu ki benim acil vazifem, en ilgiye değer olan fakat haklarında bizim pek az malumat edindiğimiz bölgelere gidip iyice etrafı tetkik etmek ve olup bitenler hakkında rapor hazırlamaktı. Benim için bundan daha münasip bir iş, daha alışık olduğum bir vazife olamazdı. Bu arada kısa bir süre içinde iç bölgelere gitmem gerekebileceğini söylediler ve bu nedenle vahşi hudut memleketlerine derhal gidebilecek, kargaşalık içinde bulunan bölgelerde uzunca bir süre kalarak bir istihbarat merkezi kurabilecek ve benzeri işleri görecek bir kadro yetiştirmem gerekiyordu.

Bu maksatla bana belirli bir "kadro" için birliklerden adam seçme "yetki"si verilmiş olup, bu kadro, birçok askeri dokümanda bulunacak ince ve tamamen kasıtsız mizah ile aşağıdaki gibi tarif edildi:

*"**Albay Rawlinson**'nun kadrosunu teşkil edenler – bir şahsi subay (!), bir tercüman, bir memur, bir astsubay, üç araba ve şoför, iki at, bir seyis, bir aşçı, bir karavana garsonu, iki emir eri – hepsi 14 kişi."*.

Bu yetki verilen sayı olduğu için, takiben bana on dört kişi için maaş ve tayınları çekme ve kendi adamlarımı seçme yetkisi verildi. İstenen şeyin ne olduğunu iyi bildiğimden derhal işe koyuldum ve birkaç gün içinde onları eğittim. Günde üç defa yemek ve gece yatacak yatak aramadan her tarafa gidebilecek ve her şeyi yapabilecek gerçekten güçlü, kuvvetli on

dört adama ihtiyaç olduğu tabii idi, ki adamların üç öğün yemek ve yatak bulamayacakları hususu hemen hemen muhakkaktı.

Birliklerimiz arasında hiçbir zaman eksik olmayan çok müteşebbis unsurlar o zaman, Tiflis'te bile, bu neviden *"icraat"*la benim ismim arasında bir münasebet olduğunu her halde işitmişlerdi ki, bu *"kadro"*m için gönüllü istendiği zaman birçokları müracaat etti, öyle ki, bunlar arasında işe en uygun olanlarını seçmek meselesiyle karşı karşıya kaldık ve bundan daha iyi bir grup olamazdı. Bununla beraber durumu resmi sıfatına şöyle böyle en uygun olanı tercüman idi. Diğerleri aşçı, garson, nakliye veya şu bu değil, içleri şeytanlık dolu ve her işi yapmaya hazır parlak gençlerdi, bu iş hakkında bir şey bilmiyorlarsa da öğrenmeye hazır idiler. Kafilemizin her an *"müstakilen"* işe başlayabilmesi için adamlarımız hemen görevlerini öğrenmek üzere işe koyuldular. Bir yandan ben de hazırlık istihbarat vazifesini üzerime aldım, ağır gelen bu iş daha sonra pek ilginç bir hal aldı.

Güvenilir bilgi edinilmek istenen birinci nokta, yeni Gürcistan Sosyalist Cumhuriyeti ile doğudaki komşusu yeni Tatar Cumhuriyeti Azerbaycan arasındaki münasebetlerin ne merkezde olduğu idi. Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'de temsilcilerimiz bulunuyor idiyse de bunların da pek de rahat olmadıkları görülüyordu. Bütün bu eski memleketlerin bir *"eritme kazanı"*nda oldukları ve dünyanın bu kısmında yeni halitaların meydana çıkmakta bulunduğu da aşikardı. Bu sebeple Müttefikler'in nihayet varmaları muhtemel olan barış şartlarıyla ilgili müteaddit kararlar karşısında, bu yeni hükümetlerin nasıl bir politika takip etmeleri beklenebileceği hakkında isabetli bir tahmin ileri sürmek için zevahirin altında nelerin olup bittiğini öğrenmek önemli idi. Bana verilen talimat, sabah erken yola çıkarak Gürcistan hududunu geçip Azerbaycan'a girmek ve otomobilimi son süratle Bakü yoluna sürdüktèn sonra aynı gece dönüp raporumu vermekti. Bu sebeple ertesi sabah yalnız bir otomobil ile ve yanıma pek hafif şeyler alarak yola çıktım. Beraberimde yalnız bir şoför ve tercüman vardı.

İlk 15 mil[8] kolay geçti ve Mütareke'den sonra Bakü'den çekilmeleri esnasında bütün köprüler Türkler tarafından tahrip edilmesine rağmen, çok zorluk çekmeden bir yolunu bularak ilerlemeye devam ettik, ta ki dağlık bir mıntıkaya gelinceye kadar. Burada işler çok güçleşti. Bu zorlu

8 Çev. N. 24 kilometre.

memlekette harap köprülerden geçmek için tekrar tekrar geri dönmek zorunda kalarak bu dağlık bölgenin içinde 5 millik[9] bir mesafeyi almak için üç saat harcadık, nihayet yolu tamamen bırakarak sevk-i tabii ile ilerlemeye başladık ve tepelerin ötesinde açık bir ovada yeniden bir patika bulduk.

İki defa çamurlara battıktan ve derince bir sudan geçerken motoru su altında bıraktıktan sonra Azerbaycan hududuna vardık. Burada hududu teşkil eden nehrin üzerinde bir köprü ve Azerbaycan Tatarları'nın bir sınır karakolu vardı. Bu beyefendiler hemen etrafımızı sardılar ve arabayı yağmalamaya yeltendiler, o anda kendilerini otomatik tabancamın namlusunda buldular, bu arada tercüman da benim *"Tiflis'ten gelen bir İngiliz Paşası"* olduğumu haykırıyordu. O zaman, onların şaşkın vaziyeti karşısında gülerek (çünkü yapacak daha iyi ve daha başka bir şey bulamadık), kendilerine sigara dağıttık ve aralarından birini otomobilimize alarak 2 mil[10] ötedeki bir köyde olduğu söylenen subaylarını bulmak üzere hareket ettik. Oraya vardığımızda subay *"dışarıda"* idi; bununla beraber, yolcumuzu arabadan inmeye ikna ettik ve dönüş yolculuğumuz için başka bir yol bulabilmeyi ümit ederek kendi başımıza yolculuğa devam ettik.

Yol evvelkine nazaran çok daha iyi bir hal aldı ve süratle yol alıyorduk, hadise yoktu, ta ki 20 mil[11] kadar ilerleyene kadar. Burada bir tepenin yamacında *"gözcü"* olmasından şüphelendiğimiz bir adam gördük. Bu sebeple her ihtimali karşılamaya hazırlandık. Bu tepeden gözlerimizi ayırmıyorduk. Nihayet üç korkunç haydudun yolda diz çökmüş vaziyette, tüfekleri omuzlarında bizi beklediğini, diğer on haydudun da bize hücum etmek üzere tepedeki kamplarından koşarak indiklerini gördük.

Bir anda hepsi *"yağma etmek üzere"* arabanın etrafını sardılar ve tercümanın haykırmalarına hiçbiri kulak asmayınca neredeyse onlara ateş edecektim. Bununla birlikte, birkaç dakika içinde uzun beyaz bir sakalı ile kıyafeti saygı uyandıran yaşlı bir zat sahneye çıktı ve İngiliz olduğumuzu işitince bu haydutları tepeden tırnağa bir güzel haşladı ve otomobilimizden çaldıkları birkaç eşyayı da bize geri verdi. Kendisine nezaketle tekrar tekrar teşekkür ederek yola koyulduk.

9 Çev. N. 8 kilometre.

10 Çev. N. 3200 metre.

11 Çev. N. 32 kilometre.

Birkaç kilometre ötede büyük bir nehrin karşı kıyısında büyük bir şehir göründü. Bunun, Tiflis'ten 60 mil[12] mesafedeki Kazak şehri olduğunu derhal anladım. Kazak, Azerbaycan sınırının doğusundaki ilk önemli yerdi. Yolumuzdan emin olmadığımız için daha ileriye gitmemeye karar vererek, açık bir ovanın ortasında durdum. Burada bize doğru gelecek kimseleri ta uzaktan görebilecektik. Öğle yemeği olarak bir şeyler yemeye başladık. Ben bir taraftan da şehre ve bu mevkinin askeri imkanlarına dair notlar tutuyordum. Bu işler bittikten sonra geri döndük. Tepedeki *"gözcü"*den dostça bir selâm aldıktan sonra eve dönmek üzere geri döndük ve daha sonra sınır köprüsüne gelinceye kadar arızasız seyahat ettik, burada büyük bir şekilde takviye alınmış sınır karakolu tarafından yine etrafımız sarıldı.

Burada hepsi Tatar olmak üzere yaklaşık yirmi beş kişi kadar silahlı kabadayı ile komutanlık yapan bir çeşit astsubay vardı ve geride bıraktığımız büyük şehre astsubay ile birlikte geri dönmemiz için ısrar ediyorlardı. Bunu yapmayı kesinlikle reddettim ve bir saatin üzerinde tartışma yaparak orada durduk, bu süre zarfında meydana gelen şeyler gerçekten çok tuhaf görünüyordu. O gün anlaşılan köyde bir düğün varmış ve bu kabadayıların büyük bir kısmı yarı sarhoştan daha fazla bir vaziyetteydiler ve arabanın etrafındaki kalabalık hiç azalmadı, öyle ki bir ara geri dönmek zorunda kalacağımızdan korktum, zira köprü bir ağaç gövdesi ile kapatılmıştı ve bunun üzerinden aşmak imkansızdı. Merakımızı artıran şey, yakın köyde hâlâ şark usulü şenlik yapan adamların etrafa rastgele ateş açmaları idi ve sürekli olarak başımızın üzerinden geçen kurşunların vızıltılarını işitiyorduk, tabii ki buna aldırmamazlık etmiyorduk, düşünmesi hoş olsa da, mutattan daha alçak geçen bir kurşundan bizden evvel arabanın etrafındaki dostlarımız faydalanacaktı. Zannederim neticede gitmemize izin vermelerinde bunun büyük tesiri oldu ve daha sonra en iyi şekilde Tiflis'e giden yolumuza devam ettik.

Geri dönerken bir kere daha bataklığa gömüldük, arabayı kriko ile kaldırarak dışarı çıkardık ve ayrıca son hızla geçmek zorunda kaldığımız derin bir nehirde suya kapılıyorduk, neyse ki sığ suda motor durmadan önce nehrin en derin yerinden geçerek araba yeterli bir *"yol"* almıştı ve motoru yeniden çalıştırmak için onu kurutmak zorunda kaldık. Dağlara geldiğimizde hava karanlıktı ve sabahleyin geri dönmek zorunda kalmış olduğumuz köprüye giden yolu takip etmeye karar verdim. Buraya va-

12 Çev. N. 96 kilometre.

rınca işi kadere bırakarak otomobili köprünün yanı başındaki yamaçtan aşağı doğru döndürerek ve tam bir ahenkle aşağı doğru kayarak yolu buluncaya kadar alttaki düz arazi boyunca gittik ve nihayet aksam saat 23:30'da sağ salim Tiflis'e vardık. Sonraki birkaç günü adamlarımı eğitmeye hasrettim, bu talimde bunların arasındaki üç makineli tüfekçi oldukça faydalı olduklarını ispatladılar. O zamanda Tiflis'teki işlerin durumu gerçekten ilginçti. Halk Mezopotamya'da aşina olduğum her zamanki karışık kalabalık idi, ancak Kafkasya'da Orta Asyalı Tatarların yüzdesi çok daha fazlaydı ve tabii ki çok daha fazla Rus mevcuttu, bu arada bunların üzerine şu anda ekleyeceğim Gürcüler, Osetler, İnguşlar, Avarlar ve büyük Kafkasya Dağları'nın kuzeyinde uzanan vahşi dağlık ülkelerden gelme kabilelerden birçok insan vardı.

Gürcüler başlı başına bir tiptirler. O zaman bunların "ordu" adını vermekten hoşlandıkları bir teşkilatları vardı. Bu, küçük ve önemsiz süvari, topçu ve piyade birliklerinden meydana geliyor, bu ordunun subayları, İran kuzusu (astragan) kalpakları, yaka ve kol manşetleri ile tamamlanan fişeklerle kaplı, kemerinden süslü hançer ve tabanca sarkan, belleri oldukça dar ve uzun etekli ceketlerden oluşan muhteşem üniformalar içinde şehirde kasıla kasıla yürüyorlardı. Devrimden önce Gürcistan'da varlıklı ve iyi eğitim görmüş, birçoğu Rus prensi olan ve elit ve misafirperver insanlar olan arazi sahiplerinden müteşekkil iyi bir aristokrasi varmış. Fakat bunların akıbeti trajik olmuş, zira yaşlı toprak sahiplerinin geriye hiçbir parası kalmamış ve prensesler ev hizmetçisi olarak işe çıkarken ya da anne ve babalarını veya çocuklarını hayatta tutmak için yeterli bir para kazanabilecekleri her türlü işi memnuniyetle kabul ederken, yaşlılar şahsi eşyalarını satarak yaşıyorlardı. Bu Fransız İhtilali zamanında Fransa'da olanların bir tekrarıydı, gerçi Gürcistan'da aristokratlar öldürülmüyordu (en azından sık sık öldürülmüyorlardı), fakat halk bunları açlıktan ölmeye terk etmekle yetiniyordu. Bu zavallı Gürcü asiller, bununla beraber o kadar onurlu idiler ki, bizden hiçbir yardım kabul etmediler, hatta ateş yakmak için kendilerine odun vermemize bile razı olmadılar.

Hiçbir suçları olmadığı halde, ihtilalin en zavallı kurbanları olan bu kültürlü ailelerin acıklı durumlarını canlandıran yürekler parçalayıcı bir hadise işittim. Bunu bana subaylarımdan bazıları anlattılar. Büyük evlerinde açlıktan adeta ölüm derecesine gelmiş, ışıksız, ateşsiz ve tam manasıyla parasız olduklarını bildikleri kibar bir Gürcü ailesine *"kendi kendilerini yemeğe davet ettiren"* bu subaylar, ev sahipleri mutfağı kul-

lanmalarına izin verirlerse yiyeceklerini, yakacaklarını kendileri getireceklerini söylerler. Ev sahiplerinin müsaadesini alınca herkesten tayınlar toplarlar. Bunların bahsi geçen Gürcü ailesine bir hafta yetecek miktarda olmasına dikkat ederler. Ertesi hafta tekrar aynı teklifi yaparlar. Bu suretle kibar ailenin hislerini rencide etmeden onlara yardımda bulunurlar. İngiliz askerlerine has ve onları bütün dünyada sevdiren hasletin güzel bir örneği.

Bir sonraki seferim bir öncekinden çok daha ilginç oldu, zira **General Denikin**'in gönüllü Rus ordusunun faaliyetleri ile ilgili dedikodular bize ulaşmıştı, bu dönemde bu orduya mensup birlikler karargâhlarından uzakta Kafkaslar'ın kuzey yamaçlarında birtakım operasyonlar yapıyorlardı ve bize etkin bir kontrol altında bulunmadıkları bildirildi. Bana ana Kafkas silsilesini aşma ve eğer mümkünse bu Ruslarla iletişim kurma ve hakkında kesin bir malûmat alınamayan bu bölgedeki duruma dair bir rapor verme talimatı verildi.

Bu emrin ne anlama geldiğini açıklamak için, Kafkas Dağları'nın ana silsilesini kısaca tarif etmek lazım olacaktır, zira, bu büyük silsilenin adı iyi bir şekilde bilinmesine rağmen, çok az kişi bu oldukça ilginç memleket hakkında bir şeyler duymuş ve hâlâ günümüzde bile çok daha az insan bu dağların uzak vadilerinde bulunmuş ve burada yaşayan değişik ırklardan birçok vahşi kabileyi görmüş bulunmaktadır.

Kafkas Dağları'nın ana silsilesi yaklaşık 600 mil[13] uzunluğunda ve birçok yerinde genişlik 100 mil[14] olarak alınabilir, gerçekte Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan bütün bir mesafeyi kapsar. Bütün bu silsile boyunca tekerlekli araçların geçmesine müsaade eden tek bir geçit vardır. Bu geçit *"Gürcü Yolu"* olarak bilinir ve 8000 ayak[15] irtifaya kadar yükselir. Diğer yerlerde katırların geçtiği birkaç patika yol dağları aşsa da, 100 milden uzun bir mesafe boyunca 10.000 ayağın[16] altında irtifaya sahip hiçbir geçit yoktur ve 400 mil[17] boyunca ancak birkaç geçit vardır. Kuzeyden güneye tek kolay iletişim, bugün Bakü'den kuzeye Güney Rusya bozkırlarına giden demiryolunun geçtiği Hazar Denizi sa-

13 Çev. N. 960 kilometre.

14 Çev. N. 160 kilometre.

15 Çev. N. Yaklaşık 2438 metre.

16 Çev. N. 3048 metre.

17 Çev. N. 640 kilometre.

hili boyunca yapılır. Kafkas Dağları'nın başlıca zirveleri altından silsilenin hemen hemen merkezinde Gürcü Yolu'nun geçtiği 16.500 ayak[18] yüksekliğindeki Kazbek Dağı ve yaklaşık 120 mil[19] kuzeybatıda bulunan ve Kazbek Dağı'ndan biraz daha yüksek Elbruz Dağı'dır. Kilometreler boyunca silsilenin ortalama yüksekliği yaklaşık 14.000 ayaktır[20] ve dünyanın hiçbir yerinde böylesine denizden denize uzanan geçit vermez ve sürekli bir dağ bariyeri yoktur.

Bu silsilenin hemen hemen yok denecek kadar az irtibatı olan ücra vadilerinde yaşayan cemaatler arasında ırk ve dil bakımından görülen büyük ayrılığın sebebi bu suretle izah edilebilir. Fütuhat maksadıyla veya toprakları istilaya uğradığı için Asyalılar tarafından Avrupa'ya yapılan bütün göçlerde, güneyden Medler, Persler, Grekler, Romalılar ve Araplar ve kuzeyden Moğollar, İskitler, Türkler, Tatarlar ve Slavlar kayalık bir sahile çarpan öfkeli dalgalar gibi Kafkaslar'ın vücuda getirdiği devasa bariyere çarpmışlar ve hepsi de ücra vadilerde ırklarının karakteristik vasıflarını ve dillerini bugün hâlâ yaşatan temsilciler bırakmışlardır.

Hatta söylendiğine göre bu dağların güney yamaçlarının batı kısmında bir vadide İskoçya'nın Gaelic[21] lisanını konuşan münferit bir kabile vardır ve bunlar arasında Haçlı Seferleri'ne iştirak eden ve Filistin'den kara yoluyla Avrupa'ya dönmek isterken yollarını kaybederek bu vadide kalan ecdatlarının kilt[22]'lerini ve gaydalarını hâlâ devam ettirenlere rastlanmaktadır.

Tabii bütün bu silsile devamlı surette karlarla örtülüdür. Kar tünelleri ve devamlı çalışmalarla Gürcü Yolu'nun açık tutulması için uğraşılmakta ise de ekseriyetle bu yol geçit vermez. Benim bu silsileyi aşmam için emir verildiği zaman Gürcü Yolu tekerlekli ulaştırma vasıtalarına kapanalı aylar olmuştu. Bu şartlar altında, 18 Mart sabahı erkenden pek sıkıntılı bir ruhla hareket ettik. Geçitten aşabileceğimizden çok şüpheli idik, hele bana verilen talimat gereğince ertesi günün akşamı Tiflis'e dönebileceğimizden daha fazla şüpheli idik. Bizim karşı tarafta nasıl karşılanacağımız resmi çevrelerde hiç düşünülmemişti, benim bu husus-

18 Çev. N. Yaklaşık 5029 metre.

19 Çev. N. 192 kilometre.

20 Çev. N. Yaklaşık 4267 metre.

21 Çev. N. Keltçe

22 Çev. N. İskoç erkeklerinin giydikleri etek benzeri giysi.

ta da bazı şüphelerim varsa da bunu tamamıyla kendime sakladım.

Arabanın her tarafının sağlam ve benzinin bol olduğundan emin olduktan ve bulabildiğimiz kadar ödünç kürk aldıktan sonra, yalnız şoförüm ve tercümanımla birlikte gün doğarken Tiflis'ten ayrıldım. Ford kamyonetin ağırlığını azaltabilmek için körüğünü ve mümkün olan diğer kısımlarını sökmüştüm. İlk on altı kilometre boyunca batıya doğru nehri ve demiryolunu takip ettik ve daha sonra kar kütlesine tırmanmak üzere kuzeye yöneldik, iki tarafımız da gözün görebildiği yere kadar uzanan bir mesafe boyunca, tepeleri gökteki bulutlar arasında kaybolan karlı dağlar uzayıp gidiyordu. Nehri geçer geçmez yol yükselmeye başladı ve birçok küçük geçitlerden geçerek, büyük silsilenin kalbinde kaynağına tırmanacağımız bir derenin vadisine ulaştık.

Vadimiz dardı, yol da dağlarla çevrili Exmoor[23] bozkırını andıran sık ve alçak ormanlarla kaplı sarp yamaçların arasından gürleyerek akan bir dereyi takip ediyordu; bununla beraber tepelerin zirveleri her tarafta bulutların arasında kayboluyordu. Irmaklara akan kolların aşındırdığı yerler müstesna, oldukça iyi olan bu yolda en az 40 mil[24] gittikten sonra, yukarıda bahsettiğim derenin üstünden geçen bir köprüye geldik. Bu köprünün öbür tarafında çıplak ve sarp bir kaya yükseliyordu. Bunun üzerine oyulmuş zikzak yollar bulutlar arasında kayboluncaya kadar devam ediyordu. Bu köprüden geçerek ta tepemizdeki kar tarlalarına tam manasıyla tırmanmaya başladık.

Şiddetli fakat aynı derecede meyilli bu zikzak yol iyi tasarlanmış ve iyi yapılmıştı, yol sert kayanın kesilmesiyle ortaya çıkarılmıştı ve birçok yerde iyi bir duvarcılık eseri olan duvarlar ve direkler inşa edilmişti. Yokuş bitmek bilmiyordu ve sanırım tırmandığımız kayanın yüksekliği 3000 ayak[25] kadardı. Ansızın karşımıza çıkan keskin bir dönemeçten sonra her iki tarafımızda kilometrelerce uzanan buz alanlarına ulaştık. Üstümüzde adeta tepemizde duran 9000 ayaktan[26] fazla bir irtifada karlı bir zirve, şimdi arasında bulunduğumuz buz alanlarının üstünde sanki bir tavandı. Burası Kazbek Dağı'nın zirvesi olup komşusu Elbruz Dağı ve

23 Çev. N. Güneybatı İngiltere'de Somerset'in batısında ve Devon'un kuzeyinde yer alan dağlık bozkırdır.

24 Çev. N. 64 kilometre.

25 Çev. N. Yaklaşık 914 metre.

26 Çev. N. Yaklaşık 2743 metre.

Tahran'ın üzerindeki Demavend Dağı hariç, Hindistan'ın Himalayalar'ı ve Güney Amerika'daki Andlar'ın arasındaki en yüksek zirve idi – Avrupa'daki herhangi bir zirveden 1500 ayak[27] daha yüksek. –

Akşam saatleri ilerlemiş ve parlak bir ay ışığı bütün bu karlı manzarayı aydınlatmıştı. Sabahtan beri tepemizde olan geniş bulut denizi artık altımızda idi. Karın üstüne düşen parlak ay ışığı etrafı gündüz gibi aydınlatmıştı. Bu gerçekten muhteşem manzarayı seyretmek ve aynı zamanda daha elverişli bir maksada hizmet etmek için yani yanımızdaki bütün kürkleri giyebilmek için bir an durduk. Kar süratle donuyordu, karları kaplayan buz yalnız ay ışığında harikulâde güzel renkler aksettirmekle kalmıyor, aynı zamanda nefesimizi de donduruyordu. Bıyıklarım bir buz külçesi olmuştu.

Önümüzde dimdik dar bir iz halinde yükselen yolumuz buz alanını yararak uzayıp gidiyordu. Kar her tarafta beton kadar sertti. Derin karlar arasından büyük emeklerle açılan bu izi takip etmekte zorluk çekmedik. Mamafih bir defa bu izin duvarları arasında girildi mi başka hiçbir şey görünmüyordu. Arabanın içinde ayağa kalkıldığı zaman bile iki tarafta da göz yalnız kar görüyordu. Bu kar duvarlar başımızdan daha yükseklere kadar çıkıyordu. Çok sert, ısırıcı soğukta bir saat daha tırmandıktan sonra nihayet tamamen karlarla örtülmüş taş bir binaya geldik. Bu, geçidin tepesine vardığımızı gösteriyordu. Bununla birlikte burada kalmadık. Arabamız iyi işlediği için, geceyi daha az kutup iklimi süren bir yerde geçirmek ümidiyle yolumuza devam ettik.

Kuzey tarafta bu iniş çıkıştan da daha merak uyandırıcı idi. Rus İmparatorluğu'nun sonsuz kaynaklara sahip olduğunu bir kere daha idrak edebiliyorduk. Karın en kesif olduğu yerlerde *"tüneller"* açılmıştı. Yukarıdan kayan ve düşen karlar üstünde birike birike bu tünellerin derinliği inanılmaz dereceyi bulmuştu. 40 ayağı[28] bulan bu derinlik bazı yerlerde daha da fazlalaşıyordu. İçleri tuğladan, 18 inç[29] kalınlıkta ve 20 ayaktan[30] fazla uzun testere ile kare kesitli olarak kesilmiş keresteyi andıran tekli kirişler şeklinde olan muazzam ahşap kirişler üzerine yerleştirilen döşeme tahtaları tavanı teşkil eden bu tüneller yıllarca önce

27 Çev. N. Yaklaşık 457 metre.

28 Çev. N. Yaklaşık 12 metre.

29 Çev. N. Yaklaşık 46 santimetre.

30 Çev. N. Yaklaşık 6 metre.

yapılmıştır, daha yıllarca sağlam bir halde kalacakları da şüphesizdir. Soğuğa en maruz kalan noktalarda açılmış olan bu tünellerin bazıları yüzlerce metre uzunluktadır.

Hızla indik, çok geçmeden daha az karla kaplı bir vadiye ulaştık ve o zaman daha yüksek bir hızla yol alabildik, nihayet gece saat 23:00'de küçük bir köye ulaştık. Eşyalarımızla, lambalarımızla ve ispirto ocağımızla sokulabileceğimiz bir kulübe bulduk ve ispirto ocağı ile bir fincan sıcak çay hazırladık, bundan sonra ısıtamazsak da donmaktan koruduğumuz ve bütün gün üzerlerinde oturmak için bize kullanışlı bir vasıta sağlayan minderlerin üzerinde kazanılmış bir uykunun tadını çıkardık.

Mütevazı çaydanlığımla su ısıtırken, sınır karakollarını teftiş etmekte olan ve geceleyin bizden birkaç metreden daha fazla uzakta olmayan, bizimkine benzer bir kulübeye misafir olmuş bir Gürcü Generali'nin ziyarete gelmesi beni oldukça şaşırttı. Kafilemizi görmekten memnunluk duyduğunu ifade etti ve kendisine tavsiye mektuplarımızı gösterince hududun ötesindeki memleket hakkında edindiği birçok bilgiyi bize anlattı ve aynı zamanda ertesi sabah Gürcü hudut karakoluna bizimle beraber bir subayını göndereceğine söz verdi. Bu karakol inmekte olduğumuz geçitten 10 mil[31] mesafede idi. General'e samimi teşekkürlerimizi bildirdik. O gün nihayet böyle bitmişti.

Ertesi sabah gün ışırken uyanıktık ve Gürcü subay zamanında geldikten sonra iyi bir hızla geçitten aşağı inmeye başladık, yol oldukça iyi idi ve eğim gayet müsaitti. Bir mil[32] içinde ya da geceyi geçirmiş olduğumuz Kazbek köyünden bir mil uzakta, gerçekten dikkat çekici bir mıntıka olan meşhur Daryel Boğazı'na girdik. Hazar Denizi'ne akan ve o anda üst sularını takip etmekte olduğumuz Terek Nehri en dar noktasında genişliği 50 yardadan[33] fazla olmayan dar bir boğazın içerisinden 3 mil[34] boyunca akar. Yan taraflar 1500 ila 2000 ayaklık[35] zirveye ulaşan dik kayalıklardır ve boğazın en geniş olduğu merkez civarında, dik kenarları ile oldukça sıra dışı yalnız bir kaya yükselmektedir. Antik günlerde, bugün hâlâ izleri görülen kıvrılan bir yol zikzaklar çizerek

31 Çev. N. 16 kilometre.

32 Çev. N. 1600 metre

33 Çev. N. Yaklaşık 46 metre.

34 Çev. N. Yaklaşık 5 kilometre.

35 Çev. N. Yaklaşık 457 ila 610 metre.

GÜRCÜ YOLU
Ana Kafkas Dağları Üzerinde
Tekerlekli Vasıtalar İçin Tek Geçit

Bir kar tünelinin girişi

Geçidin kuzey "kapı"sı

zirveye tırmanmakta idi. Burada, aşağıdaki boğaz seviyesinin 500 ayak[36] üzerinde bir sarayın harabeleri hâlâ görülmektedir. Bu saray, on üçüncü yüzyılda ilk defa olarak Gürcü krallığını Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişleten büyük Gürcü Kraliçesi **Tamara** tarafından yaptırıldı ve yazlık bir ikametgâh olarak kullanıldı.

Yazlık bir saray için bundan daha müstesna bir mevki bulunamaz sanırım. Çünkü etrafını çevreleyen yüksek uçurumlar sayesinde bu boğaz hem güneşten korunmakta hem de burada serin, hafif bir rüzgar devamlı surette esmektedir. Sarayın çok yüksekte inşa edilmiş olması, içinde oturanların bu şartlardan azami surette faydalandığını göstermektedir. Ayrıca, boğazın aşağı ucuna yakın bir yerde şimdi metruk ve harap bir halde bulunan, fakat geçmiş yıllarda bu dağlık bölgede yaşayanlarla kuzey steplerinden gelen vahşi Tatar kabileleri arasında çetin savaşlara sahne olmuş eski bir kale de bulunmaktadır. Bu kalenin hemen ötesinde nehir ansızın *"S"* şeklinde keskin bir kıvrım yapar ve kayalıklar birbirlerine o kadar yaklaşırlar ki, aynı seviyede yan yana uzanan nehir ile yola adeta yer kalmaz. Burası Gürcü sınır karakoludur ve subayımız buralarda her şeyin *"tuhaf"* olduğunu, bundan dolayı gözlerimizi daima açık bulundurmamızı söyleyerek burada bizden ayrıldı.

Bu noktadan sonra, kayalıklar ortadan kalktı ve vadi dışarı doğru genişledi, aynı zamanda birçok dere nehre karışmakta ve nehrimiz gittikçe hızlanmakta idi. Bununla beraber, ne bir Rus karakoluna ne de bir sınır devriyesine rastladığımız için oldukça şaşırdık. Bununla beraber 15 mil[37] içeride Lars denen köye geldiğimiz zaman ağaçlarda, leş kargaları için çok hoş bir ziyafet teşkil eden bazı şüpheli cisimler görünce etrafta gerçekten tuhaf şeyler olduğunu anladık. Biraz sonra köyün sokağında durunca, yanımıza birkaç insan kılıklı sefil mahluk yaklaşarak **Deniken**'in gönüllü ordusunun *"ileri karakol"*undan olduklarını söylediler. Bunların *"ne mal olduğunu"* anlamak için şöyle bir bakmak kafi idi. Herhangi bir nöbetçi ve devriye göremeyince, böyle bir vaziyetle karşılaşmaya kendimizi hazırlamış, yani hiçbir surette disiplini olmayan, zorbalık ve cinayetle ülkenin sırtından geçinen ve adlarına hareket ettiklerini söyledikleri askeri şeflerle katiyen irtibatları olmayan bir güruhla karşılaşmayı bekliyorduk.

36 Çev. N. Yaklaşık 152 metre.

37 Çev. N. 24 kilometre.

Hep bir ağızdan söylediklerini dikkate almadan yolumuza devam ettik. Köy sokaklarındaki ağaçları süsleyen şeyler hakkında kendisinden izahat alabileceğimiz yetkili bir kimse göremedik. Bununla birlikte bu hususta bilgi edinmenin bizim için bir görev olduğu aşikardı. Bir mil[38] kadar uzaklıkta nehrin karşı kıyısında meskûn bir köy gördük. Burada nöbetçiye benzer bir şey olduğu anlaşılıyordu. Bu sebeple nehri geçerek köye yaklaştım. Bir taraftan da memleketin durumunu öğrenmek üzere Tiflis'ten gelen bir İngiliz subayı olduğumu yüksek sesle bildiriyordum.

Köy, ülkeleri geçidin doğusundaki, Oset kabilesinin batısında uzanan İnguş kabilesinden insanların oturduğu bir köy idi ve İnguşların ileri gelenleri hemen etrafıma toplandılar ve beni büyük bir nezaketle selamladılar. Bana Lars köyünde görmüş olduğumuz sefillerin bir ay kadar bir zamandan beri orada olduklarını ve yalnız bütün köyü soymakla kalmayarak köyün ileri gelenlerini ellerinde ne var ne yok aldıktan sonra, köy sokaklarında ağaçlara astıklarını söylediler. Bunları anlatan köylüler de ancak etraftan aynı kabileye mensup silahlı soydaşlarını yardıma çağırmak ve nehrin geçidinde savaşmak suretiyle, -ki bu bazı Rusların alışık olmadıkları bir karşılama biçimi idi- şimdilik canlarını kurtarabilmişlerdi.

Meselenin uygun makama rapor edileceğini kendilerine temin ettikten ve bu köy kahramanlarının fotoğrafını çektikten sonra bize ısrarla verdikleri taze süt ve yumurtaların tadını çıkardık, vaktin öğleyi geçtiğini fark ederek mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde geri dönüş yolculuğumuza başladık, geceleyin orada olmak zorunda olduğumuz Tiflis çok uzaktaydı ve üstelik o yüksek geçidi bir daha aşmamız lazımdı.

Geri dönüş yolunda Lars'tan geçerken her türlü zorluğu karşılamaya hazırlandık. Yolda kimseler olmadığının görünce, tabancaları elimize alarak arabayı hızla sürdük. Ruslar galiba ya sarhoş olmuşlar ya da korkmuşlardı veyahut da daha kuvvetli bir ihtimal ile hem sarhoş olmuşlar hem de korkmuşlardı. Çünkü sokaklarda bunlardan birine bile rastlamadık. Bu sebeple hududu geçinceye ve boğazdan çıkıp geçidi aşıncaya kadar son süratle gittik. Dağlık bölgeden geçmeden çok önce gece bastı. Fakat gece yarısından biraz sonra nihayet Tiflis'e vardık. Bundan hem biz hem de bizi merakla bekleyen yoldaşlarımız çok memnun olmuşlardı.

38 Çev. N. 1600 metre.

GÜRCÜ YOLU (Devam)

Daryel Boğazı

İnguş kabilesinin ileri gelenleri

Ertesi sabah, yani ayın 20'sinde, İstanbul'daki Başkomutan'dan bir telgraf aldım. Başkomutan, Tiflis'in 170 mil[39] kadar güneybatısında ve Türk-Rus sınırında bulunan Kars'a derhal hareket etmem, oradaki durumu inceleyerek neticeyi telgrafla bildirmem talimatını veriyor ve Türklerin burada mesele çıkardıklarının sanılmakta olduğunu ilave ediyordu. Orada bir piyade tugayma bağlı bir taburumuz vardı, şayet gerçekten ihtiyaç olursa daha fazla birlik gönderilebilirdi. Bu nedenle derhal bir tren hazırlamak için işe koyulduk ve bir lokomotif, adamlar için üstü kapalı bir hayvan vagonu, kendim için vaktiyle hususî bir tren vagonu olan dört tekerlekli bir vagon, arabalarımız için de üstü açık bir vagon tedarik ettik. Tayınlardan yanımıza bol bol stoklar alarak 22 Mart'ta Tiflis'ten ayrıldık. Bu, yörede kendi trenimle yaptığım ilk müstakil seyahat idi.

Bu vaziyette kafilem iki araba ve iki şoför, iki makineli tüfekçi, bir tercüman, bir emir eri (asker hizmetçi), bir astsubay (onbaşı) ve bizzat benden yani hepsi sekiz kişiden müteşekkildi. Yanımızda silahlarımız, benim iki makineli tüfeğim ve bol bol mühimmat vardı. Bunların hepsi küçük vagonumda gururla dalgalanan Britanya bayrağımız ile örtülmüştü.

Geçidi Tiflis'ten Tebriz'e (İran'da) giden hattan geceleyin aştık ve ayın 23'ünde takriben sabah saat 09:00'da Alexandropol (Türkler tarafından Gümrü olarak bilinmektedir)'e vardık. Erivan'dan geçerek İran'a giden demiryolu ile Kars'tan geçerek Türk-Rus sınırında eski Rus askeri kampının bulunduğu Sarıkamış'a ulaşan askeri stratejik tren hattının kavşak noktası buradadır. Alexandropol'ün hemen ötesinde eski Rus vilayetleri Erivan (Ermenistan) ve Kars'ı birbirinden ayıran nehri aştık ve bundan sonra geçen olayların anlaşılabilmesi için gerek bu memleketin genel coğrafi vasıflarını, gerekse o zaman orada mevcut olan siyasi durumu kısaca anlatmak lazımdır.

Alexandropol'ün 100 mil[40] güneyinde İran, Türkiye ve Rusya arasında hududu teşkil eden ve geniş bir saha kapsayan yüksek dağlar sisteminin en yüksek zirvesi, yani Ağrı Dağı bulunup, gerçekten adı geçen bu üç ülkenin sınırları bu dağın zirvesinde birleşir. Ağrı Dağı'nın hemen kuzeyinde zamanımızda yeni Ermeni Cumhuriyeti olarak bilinen eski Rus vilayeti Erivan bulunur ki, bu memleket güneyden İran

39 Çev. N. 272 kilometre.

40 Çev. N. 160 kilometre.

ve doğudan, kuzeyden ve batıdan, eskiden Rus vilayetleri olan, ancak Rusya'daki Bolşevik Devriminden sonra günümüzde ilk ikisi bağımsız cumhuriyetler olduklarını ilan eden Azerbaycan, Gürcistan ve Kars ile çevrilidir.

Savaş sırasında Türkler tarafından işgal edilen ve Mütareke maddeleri uyarınca onlar tarafından tahliye edilen Kars vilayetinde, nüfusun çoğunluğunu Türkler ve Azerbaycanlılar ile aynı Müslüman mezhebine mensup olan Tatarlar teşkil etmesine rağmen, önemli miktarda Ermeni de bulunmaktaydı. Tatar yerlilerin Kars'ta bağımsız bir cumhuriyet ilan etmelerini temin maksadıyla Türkler, geri çekilirlerken burada birçok siyasi kargaşalıkları destekliyor ve teşvik ediyorlardı. Çünkü bu bölge bir Müslüman cumhuriyeti olduğu takdirde gelecekteki siyasi temayülleri Ruslardan ziyade Türklerden yana olacaktı.

Durum bu merkezde iken İngiltere'deki dirayetli idarecilerimiz, Avrupa'daki Yüksek Konsey'e Kars vilayetinin yeni Ermeni Hıristiyan Cumhuriyeti'ne verilmesi gerektiğini ve bu devir işinin gerçekleşmesini temin maksadıyla bu bölgeye bir miktar İngiliz birliğinin gönderileceğini bildirdiler. Bu, adı geçen Yüksek Konsey'in düştüğü birçok hataların birincisini teşkil eder. Gerçekten bu bölgeler hakkında konseyin verdiği kararların yürürlüğe girebilmesi ancak buraların hatırı sayılır büyüklükte Avrupalı ordular tarafından devamlı surette işgal edilmesi ile mümkündü. Gerçi o tarihte adı geçen bölgelere kolayca erişecek mevkilerde Avrupalı kuvvetler bulunuyordu, fakat yakın bir gelecekte bunların tamamen geri çekilmesi kararlaştırılmıştı.

Kars'ın *"Ermeniler"*e verilmesi teklifinin ilanından doğan ilk netice, bu bölgedeki bütün Tatar halkının aşağı yukarı askeri mahiyette çeteler teşkil etmesi olmuştu. Bu çeteler, resmen savaştan önceki Rus hududunun gerisine çekildikleri söylenen Türkler tarafından desteklenmekte ve silahlandırılmakta idi. O zaman bütün Kars vilayetinde her Tatar köyünde Türk ve Alman subaylarının nezareti altında her gün talimler ve makineli tüfek tecrübeleri yapılıyordu. Öte yandan İngiliz askerlerinin himayesinin ulaşamadığı yerlerde hiçbir Ermeni'nin hayatı emniyette değildi. Tatar halkı Kars şehrinde, Başkan **Wilson**'un parlak *"self-determinasyon"* fikrine uygun olarak, memleketi kontrol etmek için tamamen Müslümanlardan müteşekkil mahalli bir meclis veya *"Şûra"* kurmayı da teklif etmişti.

Memleketlerinin Ermeni Hıristiyanlara verilmesi kararı karşısında

bu Müslümanların takındığı tavrı anlamamak hatta bu tavra karşı sempati duymamak imkansızdır, sanırım. Zira bunlar Ermenilerden can-ı gönülden nefret etmelerinden başka, Avrupalı askeri birliklerden herhangi bir destek almadan Ermenilerin Türk ve Tatar Müslüman unsur üzerinde tahakküm sağlayamayacakları da muhakkaktı. Ne var ki emir emirdir ve gerçekleştirilmesi istenen politika böyleydi, öyle ki, o zamanda Kars'taki vaziyetin biraz müşkül bir hal almış olduğu kolayca anlaşılacaktır.

Bu sebepledir ki, Alexandropol'den ayrılıp Kars hududunu geçince her türlü kargaşalık ve müşkülatla karşılaşmayı bekliyorduk ve gerçekten beklediğimiz şekilde olmamasına rağmen, bu zorluklarla hemen karşılaştık. Daha birinci günün sabahında kar gitgide derinleşiyordu, nihayet Alexandropol'ün 30 mil[41] ötesinde ve Kars'tan 25 mil[42] mesafede büyük bir kar yığınına saplanıp kaldık. Bundan başka zavallı küçük trenimizin üstü de karlarla kaplanmıştı.

Çok şanslıydık çünkü bu büyük kaymanın başlangıcında kar yığınına saplanmıştık, bulunduğumuz yerin çeyrek mil[43] ilerisinde Türklerin geri çekilirken arkalarında bırakmak zorunda kaldıkları mühimmat ve levazım yığını bulunmaktaydı ve şimdi bunu, neredeyse çatısına kadar yükselen kar içindeki küçük bir kulübeyi işgal etmiş bulunan, başlarındaki iki subayla Piyade Tugayımıza mensup bir kafile korumaktaydı. Bu subaylar karla kaplı trenimde beni görmeye geldiler ve onların memleketten henüz ellerine geçen levazım malzemesi içinden yirmi beş mısır sigarası ile benim elimde bolca bulunan ama onlarda olmayan biraz revolver fişeğini *"takas"* ettik ve daha sonra karargâhları ittihaz ettikleri *"buz evde"* benimle çaylarını ve domuz pastırmalarını paylaştılar.

Alexandropol'de mutlu bir tesadüf eseri olarak bir demiryolu subayı ile yirmi adamını bulup yanımıza almıştık. Şimdi bunlar bizim için ağırlıklarınca altın değerinde idiler. Gereğince karı temizlemeye ve eski bir Rus kar küreyicisini *"faaliyete sokma"* işine koyulduk. İki lokomotifimiz ve yakıt olarak bol miktarda ham petrolümüz (buna *"mazot"* diyorlar) olduğu için yolumuza devam edebileceğimizi kuvvetle umuyorduk. Vagonda bir soba, bol bol erzak ve odun vardı. Bir süre için sıkıntı çekme-

41 Çev. N. 48 kilometre.

42 Çev. N. 40 kilometre.

43 Çev. N. 400 metre.

yeceğimizi biliyorduk. Ama çok soğuktu. Eğer bu hattı temizleyemeden akaryakıtımız biterse, geri dönmek zorunda kalacaktık. Zira yeni yağmış kar bizim ağırlığımızı taşıyacak kadar sertleşmeden yaya yürümek imkansızdı. Bu soğukta durup beklersek kardan önce bizim donmamız çok daha kuvvetli bir ihtimaldi.

Bakü'nün tahliye edilmesinden sonra İran'da tanıştığım ve şimdi bu bölgede askeri komutan olan **General Thompson**'ın da bizden yirmi dört saat sonra Kars'a gitmek üzere yola çıkmış bulunduğunu öğrendik. Mümkünse Alexandropol'de kalması için hemen kendisine bir telgraf çektim. Ama karlar arasında kaldığımızın ikinci gecesi, General'in treninin arkamızdan gelmekte olduğunu gördük. General adamlarıyla yolda bize katıldı, karı temizlemek için elimizden gelenin en iyisini yapıyorduk. Generalin yanında elli Gurkha[44] vardı. Kars'ta sıkıntıda olduğunu bildiğimiz küçük kafilemiz, beraberimizde getirmekte olduğumuz iki vagon erzak kadar bu elli Gurkha'yı da sevinçle karşılayacaklardı, zira önümüzdeki birlikler felaket biçimde bunların her ikisine ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle her iki trendeki kafileler büyük bir azimle geceli gündüzlü çalıştılar. İlerleme iyi idi, ancak karı Tiflis'ten ayrılışımızın altıncı günü, yani ayın 26'sında temizleyebildik.

General geldikten sonra vaktimin bir kısmını onun vagonunda geçirdim. Burada su boruları tesisatı olduğu için sıcak su ile ısıtılabiliyordu. Bir gece de kendisiyle akşam yemeği yedim. Ama karanlık çöktükten sonra daha çok kendi vagonumda kalıyordum. Zira dışarısı müthiş soğuk olduğu için bir trenden öbürüne geçmek çok zor bir işti. Ambardan mükemmel birçok koyun postu çıktı. Bunlarla vagonun pencerelerini ve zemini kapladım, zira hem pencerelerde hem de zeminde içeriye dondurucu soğukları çeken birçok delik vardı. Öyle ki her zaman büyük kürk paltomun arkamda olmasından başka, üzerime üst üste birçok kuzu postu yığıyordum. Bunlar şüphesiz beni sıcak tutuyordu ama kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi birçok mahzurları da vardı.

Ayın 26'sında Kars'a vardığımız zaman, durumun tuhaf bir merkezde olduğunu gördük. General genel bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra ertesi gün buradan ayrıldı, zira 1 Nisan'da Batum'da Başkomutan'la buluşacaktı. Kars'ta kalarak her çeşit bilgiyi topladım

44 Çev. N. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Nepal'in Gurkha eyaletine yerleşen bir kavim olup, bunlar Hindu dinine mensup Rajput ırkından olan gayet cengaver bir halktır.

ve ayın 28'inde Batum'daki Başkomutan'a uzun bir şifreli telgraf yolladım. Başkomutan Batum'dan ayrılmadan önce eline ulaşsın diye acele ile yolladığım bu telgrafta, durum hakkında tafsilat vermekte ve daha fazla şey öğrenebileceğimi düşündüğümden Sarıkamış'tan öteye Türk hududu içerilerine 70 mil[45] daha girmeyi teklif etmekte idim.

Ayın 30'uncu günü öğle sularında hududa gitmek için yola çıkacağım sıralarda, Türklerin Kars'ta Tatarlara askeri yardımda bulunduklarını gösteren ve çok önemli deliller olan belgeler elde ettim ve ayrıca bunları göz önüne alarak, bazı gerçekleri de bizzat gözlemlemiştim. Bunun üzerine (demiryolu insanlarının bekledikleri gibi ileri gitmek yerine) trenimiz durmuş olduğu manevra hattından ayrılmakta iken *"makas"* değiştirdim ve ayın 2'sinde buradan ayrılmadan evvel Batum'daki Başkomutan'a yetişmek üzere mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde geriye dönmek üzere treni ana hatta getirdim. Bunun için oldukça iyi nedenlerim vardı ve neyse ki niyetlerimi açığa vurmadan hemen hareket ettim.

Mesele çıkacağına dair edindiğim ilk intiba, vagonumun penceresinden oldukça Türk'e benzeyen bazı Tatarların bir lokomotifi manevra hattından çıkardıklarını ve bunu kazan doldurma pompasına giden kısa bir yan kolun işlediği, *"işleyen"* tek yer olan ve bu nedenle buz tutmayan, lokomotifler için su elde edilebilen *"makas"*a getirdiklerini gördüm. Bunlar bana oldukça şüpheli göründüğünden onları dikkatli bir şekilde izledim ve lokomotifin ön tekerlekleri makası geçer geçmez manivelayı zorlayarak kaldırdıklarını ve lokomotifi hattan çıkararak diğer bütün lokomotifler için su kaynağına giden geçişi tıkadıklarını gördüm. Belli ki ana hat makasında benzer bir manevrayı gerçekleştirmek ve böylece tek yol olan ve üssümüzle tek iletişim vasıtasını teşkil eden Alexandropol ve Tiflis'e giden ana hattı tıkamak niyetiyle başka bir manevra hattındaki diğer bir lokomotife geçtiler.

Bu adamlara gözümün ilişmesi sadece bir tesadüf eseri idi. Sonra bunlar işlerini öyle sessiz sedasız yapıyorlardı ki, o anda etrafıma şüpheli gözlerle bakmasa idim ne bunları fark edecek ne de niyetlerini kavrayacaktım. Ama bunlar ikinci lokomotife gelmeye daha vakit bulamadan trenimiz hareket etmişti. Ben makasın önünde elimde tabanca bekliyordum ve bunu kullanma haleti ruhiyesi içerisinde idim. Niyetimizin Türk

45 Çev. N. 112 kilometre.

hududu istikametinde gitmek olduğu bilindiği için onlara trenimizin geçişine izin verme emri verilmişti, bunun için trenin ana hatta geçişine müdahale etmek üzere hiçbir teşebbüste bulunmadılar; ancak treni çeken lokomotif geri geri giderek makası geçince basamağa atladım ve buhar bacasını açık tuttum, tornistan manivelasını da çalıştırmaya devam ettim, öyle ki onların bekledikleri gibi durup aksi istikameti tutarak hududa doğru hareket etmedik, aksine Alexandropol'e gelinceye kadar bütün yol boyunca geri geri gitmeye devam ettik. Bütün yolculuk boyunca otomatik tabancamın görüntüsünden ciddi bir sinir krizi geçiren makinist burada gözden kayboldu, bir daha da görünmedi. Planlarının başarısızlığa uğraması üzerine Türklerin duydukları öfkeyi tahmin edebiliyordum, fakat bu onların planlarını boşa çıkarmanın bana verdiği mutluluk karşısında hiçbir şey değildi, zira bu şartlar altında telgrafımın iletilemeyeceği şüphesiz olduğuna göre Başkomutan'la tek bir temas yolu kalmıştı: kendim bizzat gitmek ve iş işten geçmeden evvel hızlı bir şekilde gitmek.

Kars vilayetinden dönüş yolculuğumuzdaki her işaret kanaatimi doğrulamaktaydı, zira her yerde, şehrin dışındaki sınır nehrinin bir kavisinde toplanan binlerce Hıristiyan Ermeni mültecinin bulunduğu Alexandropol'ün dışındaki Ermeni cephesine doğru ilerleyen Tatar grupları vardı. Biz geçerken burada bunlara, batı kıyısındaki yüksek bir düzlükte hızla toplanan onları yok etmeye kararlı Müslümanlar tarafından çoktan ateş açılmaya başlanmıştı bile.

Alexandropol'de ancak yarım saat durduk, burada bir Ermeni makinist bulmak hususunda şanslıydık, zira her Ermeni'nin bu civardan mümkün olan süratle uzaklaşmak için elinden geleni yapacağına güvenilebilirdi. Bundan sonra yolumuza devam ederek 1 Nisan günü öğleden sonra saat 13:00'te Tiflis'e muvaffakiyetle vardık, muvaffakiyetle vardık diyorum, çünkü yoldaki her durakta trene binmeye çalışan binlerce muhacirden trenimizi korumak için bayağı bir zorlanmıştık. İleri Karargâh'a rapor vermek için Tiflis'te birkaç saat kaldım, adamlarımı ve treni orada bırakarak, yalnız başıma yola devam ettim ve ayın 2'sinde saat 13:00'te Batum'a ulaştım. Kişisel bir rapor vermek ve elimdeki dokümanları ona göstermek için aynı gün saat 15:00'te gemi ile yola çıkacak olan Başkomutan'a tam zamanında yetiştim.

Görev yerimden ayrılmak suretiyle büyük bir sorumluluk aldığım için, beni nezaketle karşılaması üzerine ne kadar rahat bir nefes aldığımı

anlatamam. Ama Başkomutan'ın duruma ne kadar vakıf olduğunu ve hiç düşünmeden harekete geçtiğini görünce memnuniyetim bir kat daha arttı. Benden üç gün önce Kars'tan hareket eden **General Thompson**, Başkomutan'a Kars vilayetindeki durum hakkında bilgi vermiş bulunuyordu. Benim getirdiğim haberler ve belgeler bu bilgiyi genişletmiş ve doğrulamış oluyordu. Ziyaretimin üzerinden on dakika geçmemişti ki, durumu kontrol altına almak için gerekli takviyelerin hemen Kars'a gönderilmesi ve bu yolda gereken tedbirlerin alınması için Tiflis'e telgrafla emirler verildi. Bu ihtiyat tedbirlerinin tesirleri derhal görüldü.

Üç hafta süren çetin bir mücadeleden sonra, Şef'le gemisinde öğle yemeği yemek ve bütün haberleri dinlemek gerçekten bir zevkti ve İstanbul'a gitmek üzere saat 15:00'te ayrılmadan önce, geri dönmek, Tiflis'teki kafilemi toplamak ve daha sonra, eğer mümkünse, bu defa ülkenin diğer bir hattından sınıra ulaşmak fakat her halükârda Nisan'ın 27'sinde (yalnızca üç hafta sonra) onunla Kars'ta buluşmak hususundaki emirlerini aldım. Bu zamana kadar bütün Türk sınır memleketinde durumun daha fazla gelişeceği aşikardı.

Kısım III
Doğu Anadolu-Trabzon ve Erzurum

Emirler – Kars'ta Başkomutan'la buluşma – Tiflis'ten ayrılma – *"George"*un ortaya çıkışı – Rion Vadisi – Yine Batum – Trabzon'a çıkış – Zigana Geçidi – Harşit Vadisi – Vavuk Geçidi –Bayburt – Kop Geçidi – Karda açık ordugâh – Yukarı Fırat – Erzurum – Kars yolu – Rus-Türk sınırı – Soğanlı Dağları – Yine Kars – Erzurum'a dönüş – Müstahkem şehir – Kâzım Karabekir – Zorluklar – *"George"* ve deve – Takviyelerin Trabzon'a gelişi

Başkomutan Batum'dan ayrıldıktan hemen sonra, kafileme tekrar katılmak ve Şef'in genel talimatlarını yürütmenin en iyi yöntemi hakkında İleri Karargâh'tan emirler almak için doğrudan Tiflis'e geri döndüm.

Kafilemi Batum'a götürmem ve onları orada gemiye bindirerek Asya Türkiyesi'nin Karadeniz sahilinde, buradan yaklaşık 100 mil[1] daha batıda yer alan Trabzon'a çıkmam gerektiğine karar verildi. Trabzon'dan, eğer mümkünse, 200 mil[2] içeride bulunan Erzurum'daki Türk IX. Ordu Karargâhı'na doğru yol alacak ve ordu komutanına itimatnamemi sunduktan sonra oradaki vaziyetin sayımını yapacak ve 27 Nisan'da Tiflis'ten oraya gelişinden sonra Kars'ta Başkomutan'a rapor vermek

1 Çev. N. 160 kilometre.

2 Çev. N. 320 kilometre.

üzere 200 mil daha doğuya doğru eski Türk-Rus sınırına elimden gelenin en iyisini yaparak gitmeye çalışacaktım. Bu emirleri aldığımda 3 Nisan idi ve sahile doğru 200 mil gitmemiz, bir gemi tedarik etmemiz ve Trabzon'a deniz yolu ile bir başka 100 mil[3] mesafe boyunca seyahat etmemiz gerekiyordu. Daha sonra hakkında yalnız *"son derece arızalı, bütün geçitleri karlar altında bulunan bir arazi olduğu"* bilgisine sahip olduğumuz bu bölgede 500 mil[4] daha yol alacaktık. Bu 800 millik[5] mesafeyi zamanında aşarak üç hafta içinde Kars'a varacağımdan ve 27 Nisan'da bu şehirde Başkomutan'la buluşacağımdan şüphe ettiğimi söylersem, buna herhalde kimse şaşırmaz.

Karar öğleden sonra saat 15:00'te verildi ve bir dakika bile israf etmeden adamlarımı topladım ve aynı akşam karanlık çökmeden evvel kendi küçük trenimizde Tiflis'ten çıktık. Çok yavaş yol alıyorduk, çünkü lokomotifimiz berbat bir şeydi ve maalesef yakıt darlığı da çekiyorduk ve Tiflis'in yaklaşık 100 mil batısındaki Suram Tüneli'nin ağzına ulaşmamızdan evvel ertesi günün ikindi vakti olmuştu, burada yakıt almak için üç ya da dördüncü defa durmak zorunda kaldık.

Bu tünel, içinden Kura Nehri'nin aktığı Borzom Geçidi'nin yaklaşık baş kısmındadır ve bu bölgelerde, Bolşevik devriminden önceki günlerde İmparatorluk Rusyası'nın Grandükleri, Kafkasya vilayetlerinin genel valileri birçok yıllar boyunca muhteşem bir yaz sarayını işgal etmişlerdi. Bu saray, şu anda, etrafım saran köy gibi çoktan beridir harabe halinde idi. Burada durduğumuz sırada, harabelikler arasında dolaşan siyah bir şekil dikkatimi çekti, bir iskelet haline geldiği ve açlığın son kertelerinde bulunduğu halde bir bakışta bunun aslında muhteşem bir tazı olduğunu anladım, nesiller boyunca yalnız Kafkasya'da İmparatorluk ailesi için yetiştirilen ayı tazısı soyundan olduğu aşikardı.

Her şeyden daha çok bir Danua[6]'yı andıran, ancak bu soyun en iyisinden de daha yüksek vasıfları olduğu görülen bu muhteşem hayvan, gerçekten çok utangaçtı ve yakıtımızı aldıktan sonra elimde topu topu bir tane olan sığır filetosu ile kandırarak, vagonumun seyir platformuna

3 Çev. N. 160 kilometre.

4 Çev. N. 800 kilometre.

5 Çev. N. 1280 kilometre.

6 Çev. N. Domuz avında kullanılmak üzere en az 400 yıl önce Almanya'da geliştirilen köpek soyudur. Danimarka ile olan ilişkisinden dolayı bu adı almıştır.

getirinceye kadar yarım saat uğraştık. O zaman bile onu vagona girmeye ikna edememiştik, ta ki, eti yere bırakarak vagona girdim ve diğer kapıdan tekrar dışarı çıktım; bir süre sonra içeri girdiğinde, bu arada dışarıda durmakta olan ben, kapıyı hızla kapattım ve tren yola koyuldu. Yakıt için olanlar hariç oraya kadar hiçbir yerde durmayarak, ertesi gün, yani Nisan'ın 5'inde hemen hemen öğle vakti Batum'a ulaştık. Açlıktan ölmek üzere olan ama ihtişamından hiçbir şey kaybetmemiş bulunan hayvan, o zamana kadar küçük yiyecek stokumun büyük bir kısmını yedikten sonra kendisini tamamen evinde hissetmeye başlamıştı. O günden sonra o yıl Ağustos ayı içinde Londra'ya yaptığım kısa ziyaret ve 1922'de karantinada geçirdiği altı ay hesaba katılmazsa, beni hiçbir zaman yalnız bırakmadı ve bugün vatanım İngiltere'de bu satırları yazarken yanımda uzanmış yatmaktadır.

Gürcistan'da doğduğu ve burada büyüdüğü için ona ***"George"*** adını koyduk ve o zamandan beri Karadeniz Ordusu, Türk XV. Kolordusu, Akdeniz Filosu'nun büyük bir bölümü ve hatta, resimleri *Daily Mail* ve diğer birçok gazetede çıktığı için İngiliz halkınca çok iyi tanınmaktadır. Ondan daha sadık, daha akıllı bir arkadaş ve yoldaş bulmak mümkün değildir. Bir tek kusuru vardır: *"Yalnızca bir köpek"* olduğu için konuşamaması. Böyle olmakla beraber arada sırada konuşmasına ramak kalır. Ne demek istediğini anlamak da hiçbir zaman zor değildir. Gerçekten, bir münasebetle belirttiği ve tam zamanında olan bir müşahedesi sicile işlenmiştir. O zaman onu duyan Türk nöbetçilerin dahi üzerinde tesir bırakan bu olaydan, esirlik hayatımızı anlatırken sırası gelince söz açmak daha iyi olur.

Batum Vilayeti'ne varmadan evvel, Üst Rion Nehri'nin vadisi ile Kutais Vilayeti'nden geçen seyahatimizin son kısmı güzeldi. Buradan daima geceleri geçmiş olduğum için evvelce görmemiştim. Bu defa talihimiz vardı. Zira buralarını yalnız gündüz gözüyle görmekle kalmıyorduk, aynı zamanda mevsim bahardı ve tabiatıyla vadinin en güzel zamanı idi.

Yukarıda eriyen karlardan bir sel halini alan nehir, ilkbaharda hepsi taze yeşil renk almış ağaçları ve elma çiçekleri ile zengin bir meradan akıyordu. Nehrin dik ve yüksek kenarlarını çiçekli sarmaşıklarla kaplanmış sevimli, küçük ahşap evler süslüyordu. Her birisinin etrafı çevrelenmiş ayrı bir otlağı ve çiçekler içinde ayrı bahçesi bulunan bu evlerin arkasında birbiri ardından yükselen yeşil yamaçlar, alçak yamaçları giydiren kayın ormanlarına ulaşıyordu. Arkada yavaş yavaş incelerek ve

yukarıdaki buz tarlaları içinde kaybolan köknar ormanları bunları kuşak halinde çevreliyordu. Her iki kıyıda gözün görebildiği yere kadar bunlar, birbirini takip eden silsileler halinde manzarayı çerçeveliyordu.

Bu vadi ancak bir rüyada görülebilecek kadar güzeldi ve sessizdi. Hava sıcak değildi ama çok parlak ve ılıktı. Tabiatın yaratabildiği bütün güzelliklerin toplu bir halde görüldüğü bu yer, parlak güneşin ışıkları altında bir kat daha güzelleşiyordu. Benim Britanyalı askerlerime bile bu güzellik tesir etmişti. Vagonlarından dışarı sarkarak birbirleriyle manzara hakkında konuşuyorlar, fikirlerini söylüyorlardı -onlardan böyle bir şey yapmaları belki de bekleyeceğim en son şey idi-.

Ayın 5'inde Batum'a vardığımız zaman yapılacak çok şey vardı, şimdi kafilemiz toplam on altı kişiden meydana geldiğinden ve arabalar için yedek parça ve kendimiz için çadırlar da dahil olarak, gerekebilecek her şeyi yanımıza almamız gerektiğinden, bütün malzemelerimizi ve arabalarımızı çekmekte, altı Ford kamyonetin alınmasının gerekli olacağını düşündük. Ayrıca, ileride sık sık öyle yapmak zorunda kalacağımızdan Ford kamyonetlerin içlerinde bizim için uyunabilecek şekilde tadil edilmeleri de gerekli oldu.

Bu iş ve bir *"Ferman"* ya da başka bir ifade ile Sultan tarafından imzalanmış ve mühürlenmiş resmi yetki belgesi de dahil olmak üzere gerekli *"ruhsat"*ların hazırlanması neredeyse bir hafta sürdü ve kullanımımıza tahsis edilmiş ve Trabzon'a doğru deniz yolculuğumuza başlayacağımız küçük *"balıkçı teknesi"*ne bütün malzemelerimizi ayın 11'ine kadar ancak yükleyebildik.

*"Balıkçı tekne"*miz oldukça küçük bir boyutta idi, kesinlikle 100 tondan daha hafif idi. Yani gemiye altı arabayı sığdırmanın nasıl bir marifetli iş olduğu tahayyül edilebilir. Bununla beraber buharlı vincin yardımı ile yapıldı; arabaların üstlerinin sökülmesinden ve üçü için gemide yer bulunmasından sonra, diğerleri vinçle bunların üzerine indirildi ve sakin bir deniz sayesinde güvenli bir şekilde geldik. Trabzon'a gelişimizden sonra, çözülmek üzere ortaya çıkan bilmece, arabaları sahile nasıl çıkaracağımız hususu idi, zira burada geminin boylu boyunca bir iskeleye yanaşacağı türden bir liman ve balıkçı teknesinde de arabaları kaldırabilecek bir vinç ya da buna benzer bir kaldırma tertibatı yoktu. Mevcut malzemeyi inceledikten sonra, aşağıdaki usulle nihayet bir çözüme ulaşıldı:

Eskiden Batum'dan gelen vapurlara petrol pompalamakta kullanılan, şu anda ise sahile doğru sürüklenmiş eski sahipsiz demirden bir duba vardı ve bunun su geçirmez sıfatını almaktan çok uzak olmasına rağmen, belirli bir süre, amacımız için yeterli olabileceğini ümit ettiğimiz bir süre için su yüzeyinde kalacağı hesaplandı. Küçücük bir el vincine sahip küçük bir Türk vapuru demir atma yerinde duruyordu; böylece dubayı denize indirdikten sonra bunu balıkçı teknemizin kıç tarafında yedeğe aldık ve vapurun yanına gittik, burada planımızı Türk kaptana açtık, o da bunu kabul edince, el vinci vasıtasıyla balıkçı teknesinin güvertesinden bir arabayı kaldırmaya başladık ve daha sonra, bunu havada asılı bırakarak, duba vincin altında olacak şekilde balıkçı teknesini ileri doğru hareket ettirdik; daha sonra bunun üzerine arabayı indirdik, altı arabanın tamamı da bu oldukça emniyetsiz destek üzerine marifetle dengeli olarak indirilinceye kadar süreci tekrarladık.

O zamana kadar duba batma noktasına gelmişti ve bunu *"plâj"*a götürmemize izin verecek yeterli bir süre güç belâ su yüzeyinde tuttuk. Yakınlarda plaja bırakılmış bir yığın dekovil demiryolu rayı duruyordu ve bunlarla kolayca geçici bir borda iskelesi inşa ettik ve böylece arabaları sürerek plaja çıkardık. Trabzon halkının büyük bir kısmı ilgi ve şaşkınlıkla bizi seyrediyordu. Başardığımız iş insanın çalışınca neler yapabileceğine iyi bir misaldir, zira buraya vardığımız zaman gemimizdeki otomobilleri vinçsiz karaya çıkarabileceğimiz hususunu kimse aklına getiremiyordu.

Görevimin amaçlarının düzgün bir şekilde anlaşılabilmesi için, burada, şu anda gitmekte olduğum doğu Türk vilayetlerinde o zamanda mevcut siyasi durum hakkında bir fikir vermek yine gerekli olacaktır.

Müttefikler'in Türklere verdiği Mütareke maddelerine göre, Türkler, Mütareke şartları ile hükme bağlanmış belirli azami sınırlara ulaşıncaya kadar ordularını terhis etmeyi ve silahlarını teslim etmeyi kabul ettiler. Böyle olmakla beraber bu şartların yerine getirildiğinden emin olmak için tabii teftiş yapmak, daha doğrusu Türklerin bu yolda ne gibi tedbirler aldıklarını gözden geçirmek lazımdı. İşbu vazife resmen bana verildi.

İstanbul'daki Sultan'dan gelen *"Ferman"*ı itimatnamem olarak yanımda taşıyordum. Sultan bu fermanı ile bana Doğu illerindeki ordularının karargâhlarını ziyaret etme yetkisi veriyor, aynı zamanda ordu komutanlarına bana her türlü bilginin verilmesi ve teftişimi yapmak için her türlü kolaylığın sağlanması hususlarında talimat veriyordu. Ayrıca

bana İstanbul'daki Türk Harbiye Nezareti'nden ordu komutanlarına onları vazifem hususunda haberdar eden bir tebligatı da temin edildi. Bu sebeple Trabzon'a varınca ziyaretimin resmi maksadını oradaki garnizon komutanına derhal bildirerek Erzurum'daki Ordu Komutanı ile temas etmesini ve içerilere doğru hemen hareket etmek niyetinde olduğumu bildirmesini, bana her türlü yardımın yapılması için yol üzerindeki bütün Türk karakollarına derhal talimat verilmesini istedim. Yoluma devam etmek müsaadesi gelinceye kadar Trabzon bölgesindeki silahları saymaya, o zamana kadar çıkarılan bütün terhis emirnamelerini, bunları yürürlüğe koymak yolunda yapılan gelişmeleri incelemeye koyuldum.

Büyük bir nezaketle karşılanmış olmamıza rağmen, en başından itibaren hakikaten ne olup bittiğine dair malumatı tam olarak almanın zor bir mesele olacağı aşikardı. Bu koşullar altında, devamlı surette Trabzon'da bulunacak olan ve benim buradan uzaklaşmamla birlikte nasıl bir yol tutulacağı hususunda emrim altında bulunacak olan mükemmel bir İngiliz istihbarat subayı **Yüzbaşı Crawford**'a kesin talimatları verdim ve 18 Nisan sabahı erken vakit, sahili geride bırakarak Trabzon ile Erzurum'daki Ordu Karargâhı arasındaki 200 millik[7] çetin araziyi kat etmeye koyulduk. Trabzon'da kaldığımız esnada yürüyüşte yapmaları gerekecek vazifeler için adamlarımı yetiştirmiş ve karşılaşacağımızı hesapladığım çok zor anlar için iyice hazırlandıklarından tam manasıyla emin oluncaya kadar talimleri tekrarlatmıştım.

Karadeniz'in sarp ve dağlık güney sahilinde, Boğaziçi'nin girişi ile Batum Limanı arasındaki 700 mil[8] veya daha fazla bir mesafe boyunca hiçbir liman yoktur ve bu mesafenin son 300 millik[9] kısmı boyunca ta ki Trabzon civarında sahilden 50 mil[10] içeride bu dağların denizden dimdik yükselip 10.000 ila 11.000 ayak[11] bir yükseklikte karla kaplı sürekli bir silsile halinde göklere karışıncaya kadar sahil silsilesi yüksek bir hal alır.

7 Çev. N. 320 kilometre.

8 Çev. N. 1120 kilometre.

9 Çev. N. 480 kilometre.

10 Çev. N. 80 kilometre.

11 Çev. N. Yaklaşık 3048 ila 3353 metre.

ZİGANA GEÇİDİ
Karadeniz'in güney sahilinde Doğu Anadolu'nun sahil silsilesi üzerinde

Hamsiköy'de kamp, kuzey tarafı (3600 ayak[12])

Zirveden içerilere, güneye doğru bakış (6600 ayak[13])

12 Çev. N. Yaklaşık 1097 metre.

13 Çev. N. Yaklaşık 2012 metre

Bu sıra dağları en az 200 mil[14] boyunca enine kat eden ve tekerlekli ulaştırma vasıtalarının geçmesine elverişli olan tek yol Trabzon'dan başlayarak sahilden 50 mil[15] içeride deniz seviyesinden 6500 ayak[16] yükseklikteki Zigana Geçidi'nden geçen yoldur. Karın büyük bir kısmı erimiş, otomobillerimiz de iyi bir durumda olduğu için hiçbir zorlukla karşılaşmayacağımızı ve birinci gün geçitten geçebileceğimizi sanıyorduk. Durumdan bu kadar habersizdik. Halbuki zirveden 2500 ayak[17] aşağıda ve 15 mil[18] uzakta bulunan Hamsiköy adındaki Rum köyüne vardığımız zaman gece yaklaşıyordu.

Karın hemen kenarında durduğumuzdan, bu vahşi dağlık memlekette yerleşmemiz mukadder olan birçok dağ kampları ve çadırlık ordugâhlardan ilkini diktik. Bu sefer gecikmemizin sebebi otomobillerimizde bir bozukluk olması değil, yokuşların dikliği ve yüklerimizin ağırlığı idi. Bununla beraber adamlar iyi eğitim görmüşlerdi ve *"gayret"* doluydular ve yarım saatten kısa bir zamanda çadırlarımızı kurmuş, yiyeceğimizi hazırlamıştık. Biraz soğuk olmakla beraber, çok rahat bir gece geçirdik. Ertesi sabah gün doğduktan sonra yarım saat geçmemişti ki yine yola koyulduk, üç saat süren çetin bir tırmanmadan sonra saat ondan önce zirveye ulaştık.

Burada, Zigana'nın zirvesinde, güneye bakınca ilk defa Anadolu'nun iç taraflarının manzarasını gördük ve oldukça olağanüstü ve güzel bir şeydi. Parlak sabah güneşinin altında, takip etmekte olduğumuz dar vadinin her iki tarafında yükselen yüce dağların önümüzü kapattığı kuzey istikameti hariç, her tarafta birbiri ardından uzanan karla kaplı dağ silsileleri görülüyordu. Bu dikkate değer manzara, inanılmayacak derecede kayalık ve çetin bir uçurumlar ve dar vadiler memleketinde bulunduğumuz ve hiçbir tarafta, hiçbir düzlük olmadığı intibaını uyandırıyordu. Havanın berraklığı bizi mesafe tahmininde yanıltacak kadar fazla idi.

Bu ilk sabahtan sonra boş vakitlerimde birçok defalar bu manzarayı seyre daldım, kilometreler boyunca araziyi tanımış olduğum için 11.000

14 Çev. N. 320 kilometre.

15 Çev. N. 80 kilometre.

16 Çev. N. Yaklaşık 1981 metre.

17 Çev. N. 762 metre.

18 Çev. N. 24 kilometre.

ayak[19] ve daha fazla yükseklikte olan zirveleri seçebiliyordum. O zaman bunların 100 mil[20] uzaklıkta olduğunu kestirebiliyordum. Halbuki ilk zamanlarda bu hususta o kadar bilgisizdik ki, adı geçen bu zirvelerin ancak 30 ya da 40 mil[21] uzaklıkta olabileceklerini sanmıştık.

Başlangıçta iniş çok dikti, ama 5 mil[22] kadar gittikten sonra solunda 11.000 ayaklık sarp bir dağ, sağında derin ve dar bir vadi olan yol tekrar yükseldi. Bu sarp dağdan kesilerek açılan yoldan en az 2000 ayak[23] aşağıda dar boğazdan gürleyen bir sel akıyordu. Yol bir mil[24] kadar ya da daha fazla yükselmeye devam etmekte, nihayette Harşit Nehri zirvenin 15 mil[25] ötesinde 3000 ayak[26] aşağısındadır. Burada durarak öğle yemeğimizi yedik, sonra toplanıp yolumuza devam ettik. Artık nehrin dar vadisi boyunca doğuya gidiyorduk.

Bu nehir, Batum yakınındaki Çoruh Nehri'nin ağzı ile Samsun yakınındaki Kelkit Irmağı (antik tarihin Halys'i) arasında uzanan 300 mildeki[27] en büyük nehirlerden birisi olup, bu vakitte karların erimesinden ötürü taşmıştı. Yolun vadiye girdiği noktadan itibaren Harşit, son 30 mili[28] boyunca sarp ve uçurumlar arasındaki dar boğazlardan geçer. Bu uçurumlar o kadar sarptır ki, bir katır bile üzerinde yol bulup ilerleyemez. Ama bu noktadan nehrin Tirebolu'daki ağzına kadar bir demiryolu yapmak hiç de aşılmaz bir zorluk teşkil etmez. Yol ile birleştikten sonra vadi genişler ve bir sonraki 20 mil[29] boyunca üç büyük nehir kolu daha bu vadiye katılır.

Burada Gümüşhane şehrine girmeden önce durduk ve Sultan'ın emri ile oradan geri çağrıldığı için İstanbul yolunda olan Erzurum'dan son

19 Çev. N. Yaklaşık 3353 metre.

20 Çev. N. 160 kilometre.

21 Çev. N. 48 ya da 64 kilometre.

22 Çev. N. 8 kilometre.

23 Çev. N. Yaklaşık 610 metre.

24 Çev. N. 1600 metre.

25 Çev. N. 24 kilometre.

26 Çev. N. Yaklaşık 914 metre.

27 Çev. N. 480 kilometre.

28 Çev. N. 48 kilometre.

29 Çev. N. 32 kilometre.

Ordu Komutanı'nın[30] şehirde olduğunu işittiğimizden, yeniden hattımızı birbirine yaklaştırdık. Akşam saat 17:00 sularında ana caddede nazikâne bir selam vererek yanından geçtik ve kasabada hiç durmayarak ilerideki vadiye doğru yol aldık.

Gümüşhane'yi kuşatan Harşit Vadisi hiç de geniş değildir, en geniş noktası bir milden[31] fazla değildir. Her iki tarafında da tepeleri karlı dağlar yükselir. Böyle olmakla beraber vadi iyi işlenmiş bir arazidir. Toprak zengin ve kuytudur. Bu yayla memleketinin tamamında meşhur elma ve kirazların yetiştiği birçok meyve bahçeleri vardır -bütün vadinin bir elma çiçeği yığını haline geldiği Nisan'daki bu zamanda güzel bir manzara-. Karanlık çökünceye kadar yolumuza devam ettik. Hep yükseliyorduk. Nihayet Trabzon'dan 100 milden[32] az bir mesafede Vavuk Geçidi'ne giden derenin hemen önümüzde olduğu bir noktada, çadırlı ordugâh kurmak zorunda kaldık. Çadırlı ordugâhımız bir önceki gece kamp kurduğumuz yerden yalnızca 500 ayak[33] daha yüksekti ancak durduğumuz yol kenarı boğazın dik yamaçları ile gölgelenmiş ve etrafımız karla kaplı olmasına rağmen, son derece ılımandı.

Ertesi sabah gün ağarırken çabucak yola çıktık, akşama kadar iki geçit aşabileceğimizi umuyorduk. Ama boğaz birden bir o kadar daraldı ki çağlayarak akan ırmağın kenarından bir otomobil zorla geçebiliyordu. Ama çeyrek milden[34] az bir mesafe ötede ansızın buz tarlasına geldik. Vavok Geçidi sırtı (6500 ayak[35]) karşımızda, 2 mil[36] ileride idi. Güney yamaçta bayıra çıkınca karın azaldığını gördük. Yokuş da pek dik değildi. Böylece epey ilerledik. Trabzon'dan 125 mil[37] uzakta ve 5300 ayak[38] irtifadaki Bayburt şehrinin dış mahallelerinden öğleden evvel geçtik.

Antik bir şehir olan Bayburt, geniş ve üzerinde bir zamanlar iyi

30 Çev. N. Mütareke zamanında IX. Ordu Komutanı bulunan ve Mütareke'nin imzalanmasından sonra İstanbul'a çağrılan Yakup Şevki Paşa'dır.

31 Çev. N. 1600 metre.

32 Çev. N. 160 kilometre.

33 Çev. N. Yaklaşık 152 metre.

34 Çev. N. 400 metre.

35 Çev. N. Yaklaşık 1981 metre.

36 Çev. N. 3200 metre.

37 Çev. N. 200 kilometre.

38 Çev. N. Yaklaşık 1615 metre.

bir şekilde ziraat yapılan bir ovanın kenarında, Çoruh Nehri'nin kıyısındadır. Bu dönemde burası, düzenli Türk birliklerine ait bir tugayın karargâhı idi. Kop Geçidi'ne 25 mil[39] mesafede idik. Kalın kar tabakaları altında olduğunu bildiğimiz, herkesin korku ile bahsettiği Kop Geçidi'ni aşabilmemiz için tugay genel karargâhında ne gibi tedbirler alındığını öğrenmesini söyleyerek Trabzon'dan beri bize refakate memur edilen Türk ulaştırma subayını kasabanın dışındaki askeri kışlaya gönderdim. Aldığımız cevap, *"Yol açmak üzere oraya birkaç gün önce bir piyade bölüğü gönderilmiştir Fakat bölüğün bu işi başardığına dair henüz bir haber alınamamıştır."* oldu. Bunun üzerine geçidi açık bulacağımızı umarak yolumuza devam ettik.

Doğu Anadolu'nun birçok zor geçitleri arasında tekerlekli vasıtalarla geçilebilenler pek azdır. Kop, kesinlikle bunların en zor olanıdır, zira yol iyi tasarlanmış ve inşa edilmiş olmasına rağmen, hakiki üst geçit yalnızca görülmemiş bir uzunlukta (15 mil[40] civarında) olmakla kalmayıp, aynı zamanda 8000 ayaktan[41] daha yüksektir ve ayrıca, sıklıkla hızı yüksek olan ve bütün kuvvetiyle estiğinde buna maruz kalan üzerinde kesinlikle bir felç etkisi bırakan rüzgara da çok açıktır.

Zirve 8250 ayağa[42] kadar yükselir ve Karadeniz ile en yakın noktası kuş uçuşu 1000 millik[43] bir mesafedeki İran Körfezi arasında hakiki bir su seti meydana getirir. Bu geçitte maruz kalınan soğuk ve rüzgardan insan kaybı verilmeden hiçbir kış mevsimi geçmez, zira üst geçitte korkunç tipilere[44] ya da başka bir deyişle burada sık sık meydana gelen kar ve rüzgar fırtınalarına yakalanan yolcuların yeni yağmış karda hızla meydana gelen çığlardan kurtulma şansı pek azdır ve zirvenin sıklıkla aylarca kapalı kalması çok da hayret edilecek bir hadise değildir. Bu durumda da önceki iki gün boyunca taze kar yağmıştı ve oraya geldiğimiz zaman, üst geçidin başlangıcında bir karakol kurmuş olmaları gereken birlikler hiçbir yerde görünmüyordu, öyle ki, hâlâ 300 millik[45] bir uzak-

39 Çev. N. 40 kilometre.

40 Çev. N. 24 kilometre.

41 Çev. N. Yaklaşık 2438 metre.

42 Çev. N. Yaklaşık 2515 metre.

43 Çev. N. 1600 kilometre.

44 Çev. N. *"Tipi"* tabiri yazar tarafından Türkçe yazılmıştır.

45 Çev. N. 480 kilometre.

lıkta bulunan Kars'taki randevum açısından, hangi yolu takip etmeyi kestirmek zor idi, çünkü her an daha fazla kar yağabilirdi ve umutsuz bir şekilde geçidi haftalarca tıkayabilirdi. Sonunda, bununla beraber, karanlıktan önce yapabildiğimiz kadar uzağa gitmeye karar verdik ve herhangi bir yolla ilgili hiçbir işaretin görülemediği taze kara ulaşmadan evvel, gece çökerken, zikzaklar çizerek 1500 ayak[46] yukarı tırmanmayı başardık ve burada geceyi geçirmek üzere durduk.

Kara, birisi iki adam ve makineli tüfeklerimle benim için ve diğeri Türk ulaştırma subayı ve orada yanına almayı isteyeceği herhangi bir adam için olmak üzere iki çadır diktik. Adamların çoğu, derin kar ile oldukça muhafazalı hale gelmiş olan arabalarda kalmayı tercih ettiler. Çadırın, o sırada sıklığı ve şiddeti artmakta olan buzlu boraya dayanabilme kapasitesinden oldukça şüphelendiğimden, kendi çadırımın kurulmasında azami dikkati gösterdim ve üzerimde kar botlarım ve kürklerimle kara gömülerek yatmadan evvel çadırın etrafındaki her çadır kazığını yokladım. İyi ki öyle yapmışım, zira sabahın 02:00'sine doğru her zamankinden daha şiddetli gürültüyle bir fırtına koptu. Bu esnada duyduğumuz çığlıklardan öbür çadırın *"uçtuğunu"* anladık. Adamlarımla ben çadırımızı kurtarmaya uğraştığımız için onlara yardım edemedik, sonunda onların otomobillere gidebildiklerini duyduk. Artık gün doğuncaya kadar iyi kötü barınacak yer bulmuşlar demekti.

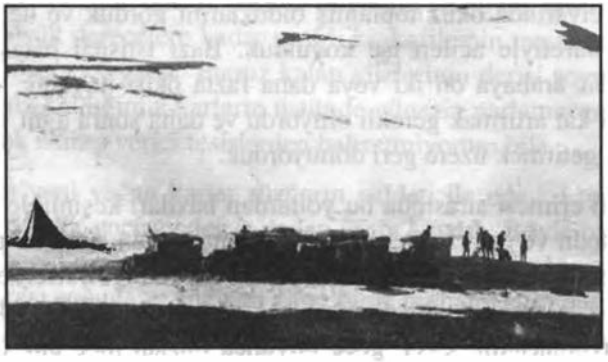
Şafak vaktinden hemen sonra, yeni yağan karın içinde tek sıra halinde gelen bazı Türk birliklerini gördük. Görülüyordu ki bir gece evvel 3 veya 4 mil[47] ilerideki taştan bir hana ya da kulübeye sığınmışlardı. Geçit hakkında bize fazla bilgi veremediler, zira hemen üstümüzdeki yamaçlarda son birkaç gün içinde çığların yolları alıp götürdüğü, daha yükseklerde de yağan karın çok derinleştiği anlaşılıyordu. Zirvede hâlâ yol vardı. Şayet oraya varabilirsek otomobillerimizi de çekebilelim diye Türk askerleri geçidin öbür yanından öküzler getirdiler.

Bu nedenle tepemizdeki yeri gözden geçirmek için hemen harekete geçtik ve gece boyunca rüzgar kuvvetinin büyük ölçüde karlardan temizlediği sert zemin üzerinde ayakta kalabileceğimiz bir çıkıntının ucunda durana kadar ilerlemek suretiyle bir yol bulduk. Yokuş, felaket dikti ve arabaları tamamen boşaltmak gerekti ve daha sonra, aralardaki

46 Çev. N. Yaklaşık 457 metre.

47 Çev. N. 4800 ila 6400 metre.

KOP GEÇİDİ

Karda kamp, yol süpürülerek temizlendi

İnsan gücü ile rüzgarın temizlediği bir dağ yolunda yukarı doğru tırmanış

haç şekilli direklere uzun ipler bağlayarak, bu direklere mümkün olduğu kadar çok sayıda Türk askeri yerleştirdik ve büyük zorlukla, bu ana kuvvetle boş arabaları teker teker yukarı çektik. Yeniden yola ulaştığımız zaman, Türklerin boyunduruk ve ipleri ile arabaları çekmeye hazır yaklaşık kırk civarında öküz toplamış olduklarını gördük ve üç çift öküz bağlamak suretiyle acilen işe koyulduk. Bazı istisnai bataklıklardan geçerken bir arabaya on iki veya daha fazla öküz koyarak, öküzlerin sayısını iki kat artırmak gerekli oluyordu ve daha sonra aynı vasıtalarla diğerlerini getirmek üzere geri dönüyorduk.

Karların erimesi sırasında bu yollardan bazıları kesinlikle geçilmez görünmektedir ve yalnızca uzun bir öküz hattı kullanılarak bir geçiş gerçekleştirilebilir. Çamur ve sulu karın dipsiz göründüğü yerlerde, iki veya üç öküz boyunduruğu yarı donmuş çamur içerisinde bazen kesinlikle gözden kaybolacaktır. Eğer, gece boyunca oluşan ince buz örtüsünün üzerinde sabahın erken saatlerinde işe koyulursa, öndeki lider boyunduruklar güvenli bir şekilde üzerinden geçebilirler ve daha sonra buzu yarıp geçen arkadaki çiftleri çekmeye muvaffak olurlar, güvenli bir şekilde bataklık aşılır ve bütün arabalarımızın sonuncusu donmuş kar suyu ve çamur yüzeyinde kızak teşkil eden zemin tahtaları ile kaydırılabilir; bununla beraber bu kar suyu ve çamur içerisinde katiyen batmalarına müsaade edilmemelidir.

Bu şartlar altında ilerleme hızımızın büyük olmadığı hayal edilebilir. Bu durumda, şafak vakti işe koyularak, öğle vaktine kadar kampımızdan yaklaşık olarak 3,5 mil[48] uzaklıkta bulunan zirveyi aşabildik ve burada başka hiçbir ülkede benzeri olmayan bir manzaranın tadım çıkardık. Arazi 8250 ayak[49] yükseklikteki Kop zirvesinden güneye doğru sarp bir yamaç halinde alçalır. Ta aşağıda Fırat'ın ana vadisi uzanır. Dağların eteğinde ve nehrin iki kenarında sıralanan tepeler birbirinden 25 mil[50] kadar uzaktadırlar. Daha ötedeki sıradağların zirveleri arasında ise 30 ila 35 millik[51] açıklık vardır. Ne tarafa bakılırsa manzara karla çevrelenmiştir. Her tarafta yükselen sayısız volkanik tepeler, 12.000 ayak[52] ve daha

48 Çev. N. 5,6 kilometre.

49 Çev. N. Yaklaşık 2514 metre.

50 Çev. N. Yaklaşık 40 kilometre.

51 Çev. N. 48 ile 56 kilometre.

52 Çev. N. Yaklaşık 3658 metre.

yüksek sarp yamaçlar görülür.

Manzaranın vahşi ihtişamına rağmen buna hayran olarak zaman kaybetmek akıllıca değildir, çünkü kış mevsiminde rüzgarın kuvveti bu etrafı açık yerde tehlikeli olacak şekilde büyüktür ve birkaç durumda sıcaklık, öyle düşük derecelere kadar azaldı ki, kafilemin tamamının gerçek anlamda *"buzlu rüzgara"* maruz kalan yüzlerinin derisi soyuldu. Daha başka maruz kaldığımız karların üstünde güneşin parlamasından doğan diğer birçok ıstırap verici tesirlerden bahsetmiyorum bile.

Yamaca yeni yağan karlar rüzgarın şiddeti ile epeyce temizlenmiş olduğu için vakit geçirmeden buradan aşağı kaydık. Böyle olmakla beraber ana geçidin son zikzağına vardığımız zaman karanlık çoktan çökmüştü. Burası soğuğa ve rüzgara karşı biraz muhafazalı olduğu için iniş nispeten kolay oldu. Nihayet gece saat 01:00'de Pirnikapan adı verilen köyde harabeler arasında çadırlarımızı kurduk. Büyük Fırat Nehri seviyesinden 1000 ayak[53] yükseklikte olan bu köy, Erzurum'un 45 mil[54] batısındadır.

Dimdik uçurumlardan, sonu gelmez zikzaklardan inerken, altı arabadan oluşan kafilemizin gördüğü manzara hakikaten dikkat çekici idi, çünkü arkada kalan hemen hemen sarp dağa bakıldığı vakit, yaklaşık 100 yarda[55] kadar ara ile birbiri ardından uçurumun kıvrımlarını, bükümlerini dolaşarak inen otomobillerimizin parlak projektör ışıklarının her istikamette kayalara vuran ışınları çok tesirli akisler yapıyordu. Gerçekten bu, hadiselerle dolu bir günün en göze çarpan olayı idi.

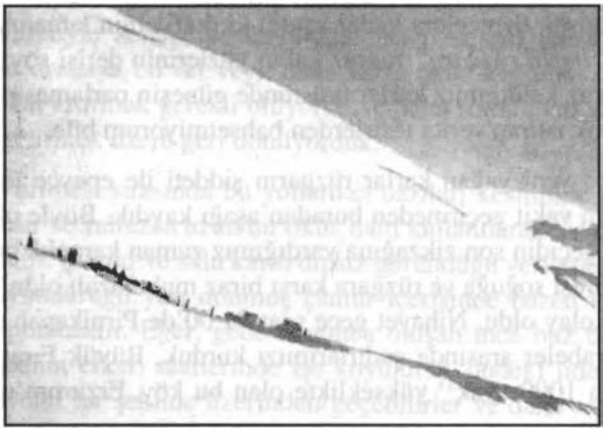
Ertesi sabah bütün kafile geçitte maruz kaldıkları soğuk ve rüzgardan epeyce mustaripti ve kamp öğlen saat 12:00'ye kadar sökülmedi, daha sonra Erzurum'a gitmek üzere ovada yola koyulduk. Yol iyi ve kardan oldukça iyi bir şekilde temizlenmiş olduğundan, akşam saat 17:00'den evvel bu büyük Türk kalesinin surlarına ulaştık ve dikkatli bir şekilde korunan kapıda askeri karargâhın gönderdiği subay tarafından karşılandık, bu subay bizi yetkililerin oturmamıza tahsis ettiği eve götürecekti. Burası aslında bir Amerikan Okulu olarak kullanılmış, devasa bir malikane idi ve burada bizi korumaktan ziyade, çok iyi anladığımız veçhile, faaliyetlerimizden haberdar olmak amacıyla bir subay ve yirmi beş Türk

53 Çev. N. Yaklaşık 305 metre.

54 Çev. N. 72 kilometre.

55 Çev. N. Yaklaşık 91 metre.

KOP GEÇİDİ (devam)

Tekrar yol alınıyor – öküz gücü

Güneye doğru Yukarı Fırat vadisine gören, 2500 metre zirveden manzara

askerinden oluşan bir birlik konuşlanmıştı. Yılın bu zamanında kendine özgü zorlukları o zaman bizce bilinmeyen daha yeni aşina olduğumuz bir yol üzerinde, Trabzon'dan buraya 200 millik[56] mesafeyi beş günde alarak -hiç de kötü bir ortalama değil- ayın 22'sinde Erzurum'a ulaştık.

Ertesi gün sivil Türk Vali'yi ve son Ordu Komutanı (kendisiyle Gümüşhane'de karşılaşmıştık)'nın yerine yenisi atanmadığından, Ordu Komutanı Vekili'ni ziyaret ettim. İtimatnâmelerimi ve Sultan'ın *"Fermanı"*nı sunduktan sonra, beklenildiği gibi, asker yoklama defterleri ve maaş bordrolarıyla birlikte bütün silah ve askeri levazımı tetkik etmek üzere yetkili kılındım. Sonraki iki günü hızlı bir biçimde cephanelikleri ve istihkâmları incelemekle ve terhisin ilerlemesi hakkında kabaca bir fikir sahibi olmak için ordu defterlerini tetkik ederek geçirdim ve ayın 26'sında, şafak vakti, bu defa hafifçe yüklenmiş yalnızca iki araba ile emredildiği gibi 130 mil[57] ötedeki Kars'ta Başkomutan'a ayın 27'sinde rapor vermek üzere, iki tane daha karlı dağ silsilesini ve eski Türk sınırını aşmak üzere tekrar yola koyulabildim.

Erzurum'dan ayrıldıktan hemen sonra ana yol, burada Fırat vadisini Aras vadisinden ayıran ve İran Körfezi ile Hazar Denizi arasında ana su seddini teşkil eden yüksekliği 7000 ayaktan[58] fazla olan yüksek Deveboyun Sırtı'ndan geçer. Bununla beraber, yol iyi ve sabahın erken saatinde sıkı bir şekilde kar yağar iken, bu nispeten kolay geçidi hemen aştık ve burada Pasinler Ovası olarak bilinen Yukarı Aras Nehri'nin dar vadisine indik. Bu ovaya karşı 25 mil[59] yol aldıktan sonra, şu anda harap halde olan, ama herhangi bir tarihi kaydın mevcut olduğu en erken dönemlere kadar tarihlenen eski zamanlarda birçok önemli savaşa sahne olmuş eski bir kale, Hasankale'ye ulaştık. Büyük Savaş'tan önce burada dikilen kalıcı Türk barakaları, Erzurum üzerine muzafferane ilerlemelerinde **Grandük Nicholas** kumandası altında Ruslar tarafından tahrip edildi. Bunların harabeleri ve istenmeyen Rus işgalinin diğer işaretleri, bununla beraber özellikle şu anda üzerinde yolculuk ettiğimiz yol ve 1916-17'de Erzurum'a Rus ilerlemesi sırasında aynı rotayı takip eden, altı ay içinde inşa edilen ve sınıra kadar uzanan dekovil demiryolu hâlâ ayaktadır.

---

56 Çev. N. 320 kilometre.

57 Çev. N. 208 kilometre.

58 Çev. N. Yaklaşık 2134 metre.

59 Çev. N. 40 kilometre.

Hasankale'nin ötesindeki, ıssız vaziyeti hariç ilginç hiçbir şey içermeyen ova, büyük doğal verimliliği açısından oldukça dikkat çekiciydi. Erzurum'un yaklaşık 40 mil[60] doğusunda yolumuz, biraz kuzey istikametine kıvrıldı ve bizi 20 mil[61] kadar daha gittiğimizde üst sınır geçidinin ayağında Zivin'deki Türk askeri sınır konumuna götürecek büyük Soğanlı Dağları'nın eteklerindeki tepelere tırmanmaya başladık. Yolun ikinci kısmı, karın ilk olarak erimeye başladığı zaman memleketin bu bölgelerinde bütün yollarda olduğu gibi, kötü idi ve birkaç defa batağa saplandık, öyle ki Zivin'e ulaştığımızda ve geceyi geçirmek için yol kenarına çadırlı ordugâhımızı kurduğumuzda gece çökmekte idi. Türk sınır karakolu geleceğimizden haberdar edilmişti ve oldukça dostça davrandılar. Bu nedenle iyi bir gece geçirebildik ve ertesi sabah erken vakitte gerçek sınıra ulaştık ve o zaman son Türk karakolu ile Kars vilayetini işgal etmesi hususunda Müttefikler'in desteklediği yeni Ermeni Cumhuriyeti'nin ilk karakolu arasındaki *"hiç kimseye ait olmayan arazi"* yi geçtik.

Üst geçitten geçen yol iyi idi fakat geçidin kendisi çok derin kar ile 30 mil[62] boyunca uzandığı, zirve 7500 ayaklık[63] bir irtifada olduğu için hem uzun hem de zorluydu. Geçidin ötesine, Zivin'den 33 mil[64] mesafedeki eski Rus askeri kampı Sarıkamış'ta kar neredeyse gitmişti; bu nedenle ovaya doğru iyi bir hız ortalaması tutturabildik ve ikindi vakti saat 16:00'dan evvel Erzurum'dan 130 mil[65] mesafedeki Kars Kalesi'ne ulaştık. Başkomutan'ın treni manevra hattında idi, ki bir önceki ziyaretim vesilesiyle benim trenim de aynı yerde durmuştu ve Kars savunmasını teftişten henüz dönmemiş olmasına rağmen o gece geç vakte kadar yola çıkmayacağını öğrendik. Bu nedenle raporumu hazırlamak için yeterli zamanım olacaktı. Böylece o gece için bir yatak tedarik etmek üzere askeri karargâha doğru gittik.

Personel tarafından oldukça hoş bir şekilde karşılandık ve gerektiği şekilde şömineli bir odanın ve bir İngiliz ziyafetinin bütün rahatlığının

60 Çev. N. 64 kilometre.

61 Çev. N. 32 kilometre.

62 Çev. N. 48 kilometre.

63 Çev. N. 2286 metre.

64 Çev. N. Yaklaşık 53 kilometre.

65 Çev. N. 208 kilometre.

kadrini bildik; ayrıca, iyi bir sıcak banyonun alışık olmadığım lüksünün tadını çıkartırken, treninde Şef ile akşam yemeğini yemek üzere bir davetiye de aldım. Akşam yemeğinde Şef oldukça nazikti ve ondan yeni haberlerin hepsini öğrendim ve ilave olarak bana, uzun süredir yabancı kaldığım bazı paha biçilmez İngiliz gazetelerinden verdi.

Bana verilen emirler soruşturmamın sonuçlarını tel ile İstanbul'a bildirdikten sonra, IX. Türk Ordusu'nun elindeki silahların sayımını yapmak üzere Erzurum'a dönmek ve terhis için alman önlemleri not almak idi. Bu çalışmada bana yardım etmek üzere subay gönderileceği söylendi ve tarafıma Mütareke şartları ile müsaade edilen sınırlı miktarın aşılması durumunda bütün silahların ülkenin dışarısına çıkarılmasını sağlayabilecek her türlü vasıtayı inceleme ve bunlar hakkında rapor hazırlama talimatı verildi. Her zaman bizim refah ve rahatlığımızı düşünen Başkomutan'ın, trenindeki küçük özel deposundan iki şişe viskinin alınarak benim arabama konulması hususunda talimat verdiğini gördüm; bunlar, tabii ki, başka türlü elde edilemezlerdi ve kar altında uzun günlerden sonra dondurucu dağ kamplarımızda ağırlıklarınca altın değerinde olacaklardı ve bütün ordu tarafından ***"George Amca"*** diye tanınan ve sevilen ordu komutanımızın hediyesinden adamlarıma ikram ettiğim zaman kadehler büyük bir heyecanla ve candan gelen *"George Amca'nın sağlığına"* sözleriyle kaldırıldı, eminim ki kimse için bu kadar candan *"sağlık"* dileğinde bulunulmamıştır.

Şef, o gece Batum'dan ayrıldı ve böyle iyi bir karargâha ve bir İngiliz doktora ulaştığım için aslında talihli idim. Zira ertesi gün, o zaman bulunduğum yerde hiçbir şey ifade etmeyen, ancak kardaki kampta yakalandığım zaman oldukça farklı bir tecrübe yaşamama sebebiyet verecek bir ateş nöbetine yakalandım. Yanan bir şömine ve okumak için İngiliz gazeteleri ile iyi bir yatakta geçirilen uzun bir günün lüksünden sonra, ertesi sabah, yani ayın 29'unda her şey tamamdı ve erkenden Erzurum'a geri dönüş yolculuğuna başladık, o gece yine Zivin'de kamp kurduk ve ayın 30'unda karanlık çökmeden evvel karargâhımıza ulaştık.

Kar gittikçe azalıyordu, ancak yollar daha da kötüleşti, çünkü yılın bu zamanında memleket sırılsıklam bir hale gelir ve bu dağlarda bulunan derin çamur, tekerlekli araçlar üzerinde yolculuk yapmaya derin kardan bile daha büyük bir engel teşkil eder. Erzurum'da Mayıs ayı her zaman yılın en sağlıksız ayı olmuştur, çünkü Mayıs ve Haziran'da karlar erir ve kutup kışının kardan bir battaniye altında sakladığı bütün kötülük

hissedilir ve filizlenir, işte o zaman bütün bunlar gün ışığına çıkarak hepimizi sıtma ve dizanteriden mustarip olmamıza sebebiyet vermekteydi. Evimiz Amerikan malı olduğu ve bu nedenle Ermeni evleri yıkılırken dokunulmadığından, Ermeni mahallesinde hâlâ ayakta duran tek bina idi. Bunun etrafındaki harabeler, bununla beraber, son derece sağlıksız idi, öyle ki Erzurum'un büyük bataklığını karakterize eden sıtmanın alışılmışın dışında zehirli ve kalıcı biçimi bile bunun yanında hiç kalırdı, ne yazık ki çok geçmeden kendimizi tıbbi malzeme ihtiyacı içinde bulduk ve bize ilk fırsatta İstanbul'dan bunların gönderileceği söylendi.

Erzurum'da, oldukça modası geçmiş olmasına rağmen kale ve büyük oranda harap olmuş olmasına rağmen şehir merak uyandıran yerlerdir. Şehrin etrafındaki gerçek kalıcı istihkâmlar, eski Fransız sistemine uygun olarak burçları, tabyaları, perdeleri, taarruz çıkış noktaları vb. ile özenle inşa edilmiştir ve bütün bunlar oldukça modası geçmiş olmalarına rağmen, iyi bir şekilde yapılmış ve uygun bir şekilde onarılmıştır. Bununla birlikte şehrin askeri değeri, kaleyi saran tepeler üzerine yakın zamanda inşa edilmiş müdafaa sistemine dayanmaktadır. Bütün konum bir uçtan diğer uca 50 millik[66] bir mesafeye uzatılarak, doğudan gelen ana yolu kapatmak üzere tasarlanmıştır ve oldukça özenlidir; hatlar bu nedenle burayı müdafaa etmeye yeterli 50.000 kişilik bir askeri kuvvete gereksinim duyarlar, ki doğu (Rus sınırı)'dan bir ilerlemeye direnmek amacıyla Türkler muhtemelen hiçbir zaman bu kadar kuvvet çıkaramayacaklardır. Bu çalışma bugün az bir askeri önemi haizdir, çünkü burasını hem çevirmek hem de cenahlardan birinden ilerlemek suretiyle yandan geçmek mümkündür. Kalenin kendisi, her zaman Doğu Anadolu'da Türk gücünün büyük askeri merkezi olmuştur ve buranın antik ve çok çeşitli askeri içeriğinin sayımlarını yapmak, bu nedenle biraz çetin bir teşebbüstü.

Şehir Türklerin gelişinden evvel Hıristiyan kilisesi ve daha evvel çok daha fazla değişik antik dinlere ait mabetlerin yuvası olmuş, bugün camiye çevrilmiş oldukça ilginç birkaç eski binayı içermektedir. Bazılarında hâlâ hurma ağacının meyve vermesini sağlayan Güneş İlâhı'nın işareti vardır ki bu işaret antik Ninova'nın alameti olup bugün bunların birkaç tanesinin üzerinde kolaylıkla ayırt edilebilir. Şehrin kuzeyine doğru uzanan büyük Erzurum ovası bu noktada 25 mil[67] genişliğinde ve kabaca 50

66 Çev. N. 80 kilometre.

67 Çev. N. 40 kilometre

mil uzunluğunda olup, bölgenin büyük bir kısmı bataklıklarla kaplıdır. Her ne kadar, 50 mil veya daha öteden bu bataklığı besleyen birkaç kaynaktan birisi olan bir dağ akarsuyunun genellikle Fırat Nehri'nin ana kaynağı olduğu gösterilirse de, büyük Fırat Nehri'nin gerçek kaynağını bu bataklık teşkil eder. Şehir, üst ya da güney surlarında 7000 ayağın[68] hemen altındaki bir irtifada, büyük Palandöken Dağları'nın yamacında kurulmuş olup, şehrin hemen üzerinde tepeler 12.000 ayak[69] yüksekliğe ulaşırlar ve bataklığın kendisi 6250 ayak[70] yüksekliktedir.

Her ne kadar açık ve kutupsal bir memlekette olsa da, Erzurum şehrinin yüksek irtifası ve oldukça açık konumu nedeniyle burasının memlekete aşina olan hiç kimsenin özellikle yerleşmek istemeyeceği, çekici olmayan bir şehir olduğunu ilk defada anlamak için Asya'nın bu bölgesindeki Karadeniz'e, İran Körfezi'ne ve Hazar Denizi'ne dökülen büyük nehirlerin hepsinin bu şehirden birkaç kilometre ötede doğduklarını hatırlamak yeterlidir. Geleneksel dilde yeterli açıklama olmadığından, burada rüzgar felaket bir kuvvette eser ve delici soğuk bütün kürklere meydan okur. 50 milden[71] fazla bir mesafe boyunca, keserek yakıt olarak kullanmak ya da altına sığınmak için ağaç ya da çalı neviden hiçbir şey bulunamaz ve bölgenin kısa bir tarifini yapmak için ister istemez insanın ağzına *"kasvetli"*, *"iç karartıcı"*, *"ıssız"* ve *"lanetli"* kelimeleri geliyor. Bu sevimli inziva yerinde işimiz önemli idi, zira Türklerin gelecekteki niyetleri hakkındaki tahminler burada alacağımız sonuçlara dayanacaktı. Teftişlerimde bana her türlü imkan sağlanmış olmasına rağmen, silah bırakma hususunda gerçek anlamda hiçbir gelişmenin olmadığını veya daha doğrusu böyle bir niyetin bulunmadığını erkenden anladım ve bildirdim.

Buraya gelişimizden kısa bir süre sonra yeni Ordu Komutanı **Kâzım Karabekir Paşa** sahnede göründü ve Müttefikler'i yatıştırmak için bir formalite olarak eski IX. Ordu'nun statüsü Kolordu'ya düşürüldü ve buna *"XV"* numarası verildi. Bunun askeri durumunda ise herhangi bir değişimin olmadığı hususunu açıklamaya gerek yok. Doğu Anadolu'nun bir yerlisi olan **Kâzım Paşa**, tanışmak bahtiyarlığına eriştiğim birinci sınıf Türk subaylarının en özgün örneğidir. Çok fazla savaş deneyimi

68 Çev. N. Yaklaşık 2134 metre.

69 Çev. N. Yaklaşık 3658 metre.

70 Çev. N. 1905 metre.

71 Çev. N. 80 kilometre.

vardır ve İngiliz ilerlemesine karşı Bağdat'ı müdafaa eden Türk ordularının Başkomutanı Alman **Mareşal von der Goltz**'un Kurmay Başkanı idi. Onun komutası altındaki herhangi bir ordunun iyi bir şekilde idare edildiği hususuna her zaman kesinlikle itimat edilebilir. Yalnızca doğuştan hızlı ve parlak bir zekanın avantajına sahip olmayıp, aynı zamanda mesleğinin her branşının ustasıdır ve çeşit çeşit vazifelerini yürütmekte aşırı derecede dürüsttür. Şunu da ilave etmek isterim ki, ilk olarak birçok defa gayet nazik durumlarda karşılaştığımız zamanlar Paşa'yı aldığı emirlerin elverdiği nispette hilesiz buldum ve ikinci olarak, kaderimin uzun zaman elinde esir kalmam ve emri altındaki kimselerin ellerinden türlü zorluklara katlanmam olmasına rağmen, Paşa'nın şahsına her zaman saygı duydum ve onu tam manasıyla ehliyetli bir komutan olarak takdir ettim.

Bir süreliğine Milliyetçi orduların Doğu cephesine kumanda etti ve bu ordunun batıda kazandığı başarılarda onun doğudaki karmaşık vaziyete aydın bir şekilde el atmasının da katkısı olmalıdır. Bu nedenle yeni Milliyetçi Türkiye İmparatorluğu'nun önünde uzanan kritik günlerde ve özellikle ülkesi ile Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerde etkisinin ne kadar büyük olacağını anlamak kolaydır ki, bu hususta ispatlanmış sadakat ve vatanseverliği herhalde önemli tesirlerini göstermeye devam edecektir.

Mayıs ayı boyunca, Erzurum cephaneliklerinin içeriği göz önüne alınacak olursa, Türk Doğu ordularının silahlarının sayılması işi süratle ilerlemekteydi, ancak Doğu sınırında karargâh kurmuş tümenlerle ilgili olarak geçitlerin hepsi karla kapalı olduğu için güvenilebilir bilgi elde etmek imkansızdı. Bu sebepten raporumda bu tümenler hakkında Türklerin kendileri tarafından verilen rakamları zikretmek zorunda kaldım ve geçitler kardan temizlenmeden bu rakamların doğrulanmasının mümkün olmayacağını izah ettim.

Bununla birlikte çoğunun modası geçmiş 500'den fazla top ve 200.000'den fazla top mermisi buldum. Bunlar büyük oranda işe yaramaz idi ve birçok durumda kesinlikle tehlikeli bir vaziyette idiler. Talimatlarım oldukça sınırlı bir sayı hariç bu topları işlemez hale getirmek ve buna mukabil mühimmat ve makineli tüfek sayısını da azaltmak idi; küçük silahların (tüfeklerin) toplamda 100.000'i bulan sayısı da her tümen için 3.000 veya toplam olarak 15.000'e kadar azaltılacaktı. Bu çok keyfi muamelenin başarı ile yapılmasını sağlayacak stratejik bir usul bu-

lup, teşkilatlandırmaya da memur edilmiştim.

Yapılması imkan dahilinde görülen yegâne şey Mütareke hükümlerinde zikredilen sayıları aşan topların kama bloklarını, tüfeklerin de mekanizma sürgülerini almak ve bu hayati parçaları ülkenin dışına çıkarmaya çalışmaktı. Bu tek ümidin dâhi hayata geçirilmesi, savaş sırasında Ruslar tarafından inşa edilmiş bulunan Erzurum'u Sarıkamış'ta Doğu sınırının ötesindeki Rus ana hattı ile bağlayan küçük dekovil demiryolunun tamir edilmesine bağlıydı, zira bunların o zaman temin olunabilen başka bir taşıtla nakli yıllara muhtaç bir işti. Mayıs ayı içerisinde durumu tam olarak izah eden, belirli tekliflerde bulunan ve bu tekliflerin kabul edilmesi halinde onları gerçekleştirebilmem için lüzumu kadar personel gönderilmesini isteyen bir rapor hazırladım ve telle İstanbul'a gönderdim ve bu isteğimin derhal yerine getirileceğini bildirdiler.

Bu arada kafilemin kendi üslerimizle irtibatı telgraf müstesna, kesildi, çünkü biz harap yoldan büyük bir talih eseri olarak Kop Geçidi'nden geçmeye muvaffak olduktan sonra başka bir tekerlekli araç buradan geçememişti. Buna sebep Mayıs'ta yeniden kar yağması ve neticede bizim büyük zorluklarla geçtiğimiz yolun büyük bir kısmından bir eser kalmaması idi. Erzurum'u tanımadan birçok şeyleri bir hayli zor sanmıştık. Ama asıl zorluklarla şimdi karşılaşıyorduk, zira hiçbir stoğumuz kalmadığı gibi haftalarca elimize ne bir mektup geçti, ne de bir taraftan bir haber alabildik. Yalnız yumurta ve kara ekmek ile beslendiğimiz, hiç sebze yemediğimiz için bu bölgede baharda çok salgın olan tehlikeli sıtma ve dizanteriden başka iskorpit hastalığından da mustariptik. Bu ıssız bölgenin en cesur yerlileri arasında bile Erzurum Kalesi, bu hastalıklar yüzünden, kötü bir şöhret kazanmıştı.

Bizim tek neşemiz köpeğimiz ***"George"*** idi. Gürcistan'da harabelerden kurtarılmış sefil iskelet, şimdi gerçekten muhteşem bir hayvana dönüşmüştü. Dev gibi cüssesi, gayet atılgan ve görülmemiş derecede hareketli olan ***George***, adamların göz bebeği haline geldi. Türk olan her şeye karşı -erkek, kadın, deve, at, eşek veya köpek- bir antipati geliştirdi ve en ufak bir *"kışkırtma"* ile saldırıyordu, özellikle memleket Türkleri'nin arkası torbalanan tuhaf pantolonlarının bu torbalanan kısımları karşı konulamaz bir biçimde onu çekiyordu.

Soğuk ısırmasına karşı kulakları kesilen büyük ve haşin Tatar köpekleri onun en başta gelen avları idi. Bunlar arasında tanınmış şampiyonlar bile, zengin görünüşümüze aldanarak gururla bizi soymaya geldikleri

zaman ***"George"*** ile kısa fakat kesin bir mülakat neticesinde havlaya havlaya kaçıyorlardı. Hele bir defasında çok azılı yaşlı bir erkek deve bizi yağmaya gelmişti ama kahraman köpeğimiz ona saldırarak yelesini yolmağa başladı. Bu surette çıkardığı kıllar bir yatak doldurmaya yetiyordu. Deve lisanındaki bütün homurdanma ve bağırma ve ulumalarla bize kulakları yırtan *"çok kuvvetli"* bir feryadın *"sonu"* ile *"gelişen"* bir konser dinlettikten sonra hantal hantal dörtnala kaçmaya başladı. Her tarafa tekme atıyor, ısırmak için sağa sola saldırıyordu. ***George*** da kuyruğunu sallayarak, dudaklarını yalayarak duruyor, büyük bir memnuniyet duyan adamların birbiri ardından uzatılan ellerini sıkıyordu.

Bu esnada birçok istikamette için için bir kaynaşma oluyordu. Mayıs nihayetine doğru Trabzon'a bir İngiliz süvari birliğinin çıktığına dair Türklerden doğru duyduğumuz rivayetler bize rahat bir nefes aldırdı. Bunların İstanbul'dan bize gönderileceği vaat olunan takviyeler olduğu neticesine vardık ama ne onlardan ne de Trabzon'daki istihbarat subaylarından bir haber alabildiğim için sahile ilk fırsatta giderek neler olup bittiğini görmeye karar verdim.

Kısım IV
Rus-Türk Sınırı - Patlamak Üzere Olan Mesele

General Beach'ten ziyaret – Kâzım Karabekir Paşa ile mülakat – Demiryolunun onarımı için planlar – Yağmalanan levazımımız – Trabzon'a hareket – Güzel kamp - Takviyelerimiz – Bulunan saklanmış toplar – Erzurum'a *"hasta"* olarak dönüş – Büyüyen kafilemiz – Silahların çıkarılması için planlar – Mustafa Kemal'in gelişi – Sınırdaki sorunlar hakkında raporlar – Rus subayları, ayrıca Amerikan deniz subayı ve diğerlerinin katılması – Sınıra hareket –Tıkanmış demiryolu – Bir yük arabasında gece yolculuğu – Kars'taki Ermeni generaller – Güneye hareket – Kürt Dağ Reisi Hüseyin – Geçitten aşağı koşuşturma

Haziran'ın 1'inde, yapacaklarım hususunda doğrudan emirleri altında bulunduğum Tiflis'teki İstihbarat Şefi **General Beach**'le buluşmak üzere tekrar Rus sınırına gittim. Orada, ilkbaharda Ermeni tarafında sınırın üzerindeki üst geçitte alışıldık şekilde birtakım kötü heyelanlar meydana gelmişti ve sınırın her iki tarafında da demiryolunun geçilemez olduğu bildirildi. Memleket, nihayet kurumaya başlamıştı ve Erzurum'dan buraya 160 km'lik mesafeyi bir günde kat ederken hiçbir sorun yaşamadık, karanlıktan önce geçide doğru giden yolun dörtte

üçünü kat etmiş olarak heyelan mıntıkasının karşısında sınırın 10 mil[1] ötesinde kamp kurduk.

Burada ertesi sabah Kars yoluyla Tiflis'ten gelen **General Beach** ile buluştuk; hasarı tetkik ettikten ve ihtimalleri tartıştıktan sonra, oraya ayın 3'ünde gece vakti ulaşmak suretiyle benimle Erzurum'a geri geldi. Ertesi gün beraber **Kâzım Karabekir Paşa**'yı ziyarete gittik ve fiili silahsızlanmada izlenecek yöntemleri tartıştık. Paşa çok nazik olduğunu kanıtladı ve ileri sürdüğümüz tüm teklifleri yürütmeye oldukça hazırlıklıymış gibi göründü. Bu sonuç ile, bana yardım etmek üzere bir mühendis ve bir istihbarat subayını bırakarak ertesi gün Tiflis'e döndü ve sınırın Ermeni tarafındaki demiryolunun tamir işini bizzat görmek ve bana da Türk tarafında yardımcı olması için Tiflis'ten bir demiryolu subayını göndermeme vazifelerini kendi üzerine aldı.

General'i görmek mümkün olabilecek en büyük memnuniyetti, zira kendisini uzun zamandır tanıyordum, ilk defa Bağdat'ta tanıştık. Her zaman olduğu gibi bir havadis kaynağı idi ve oldukça deneyimli birisi olmasının yanı sıra aşırı derecede kabiliyetli bir adam olduğundan, dünyanın bu en rahatsız ve yetersiz bölgesindeki genel vaziyetle ilgili olarak çıkardığı sonuçlar benim için oldukça ilginç şeylerdi. Oldukça uzun bir süre yalnız kaldıktan sonra kendi bakış açımdan durumu tartışabilmek ve dış dünyadan yeniden haber alabilmek gerçekten hoş bir değişiklik oldu. Şimdi ayrıca, Tiflis'ten bize gönderilmesi gerektiği hususunda mutabık kalman malzemeden hiçbir şey almamış olmamızın nedenini de keşfettim.

Görünüşe göre malzemelerimizin her zaman *"koruma altında"* gönderilmesi gerektiği hususunu özellikle şart koşmuş olmama rağmen, tamamen Avrupalı fikirlerle aşılanmış Tiflis'teki beyefendi bu gerekliliği göz önünde bulundurmamış ve bu nedenle bunları bir İngiliz muhafız olmadan göndermişti. Sonuç beklediğim gibi oldu ve o zamanda Ermenilerin ellerinde olan sınır kesiminden geçerken malzemeler tamamen gözden kaybolmuştu, öyle ki bunların hiçbiri uzun süredir beklenen ve felaket derecede ihtiyaç duyulan bu levazımı karşılamak ve bunları alıp getirmek üzere daha önceden iki defa araba göndermiş bulunduğum sınıra asla ulaşmamıştı. Bununla beraber General, Tiflis'ten kendisi ile beraber önemli bir miktar malzeme getirmiş olduğundan, onun muvasalatı

1 Çev. N. 16 kilometre.

üzerine birlikte keyifli bir akşam yemeği yedik ve Erzurum'da iki gece kaldıktan sonra Tiflis'e döndü.

Ayın 7'sinde, şafak vakti bu oldukça hafif yük ile ve şimdi kuru olmasını beklediğim 200 millik[2] yolu iki günde kat etmeyi ümit ederek, iki araba ve yalnızca üç adamla Trabzon'a hareket ettim. Erzurum Ovası'nı geçerken yol kuru ve iyi idi, ancak Kop'un eteklerinde geçidin kendisi kuru ve kardan oldukça temizlenmiş olmasına rağmen, çamur derindi; böylece, yine Bayburt Ovası'ndaki derin çamura rağmen, Gümüşhane'nin 8 mil[3] doğusunda ve Erzurum'un 120 mil[4] batısındaki Harşit Nehri'nin kıyısında güzel bir meyve bahçesinde geceyi geçirmek için kamp kurabildik. Bu kamp gerçekten o kadar güzel bir mıntıkadaydı ki, o zamandan beri hâlâ hafızamdadır ve burasını tamamen tesadüf eseri bulabildik.

Akşamlar artık uzundu ve iyi bir ilerleme kaydetmiş olduğumuzdan, akşam saat 17:30 civarında çay içmek için durmaya ve daha sonra geç yaz akşamında yola devam etmeye karar verdim; bu nedenle yolun hakikaten nehrin kenarından geçtiği ve suyun kolayca temin edildiği bir mıntıka seçtik ve orada durduk. İspirto ocaklarımız işlerini yaparlarken, arabaların üzerinde durduğu dik kıyının aşağısında su kenarı boyunca gezintiye çıktım ve selin üzerinde oldukça acayip ve çok eski bir köprüye rast geldim. Tek bir taş kemer nehri kavrıyor, ta ötede kuzeyden bir kol nehre akıyordu. Arada küçük bir meyve bahçesi vardı. Taze uzun çimenlerle kaplı olan her ağacı bir elma çiçeği kümesi manzarası arz eden bu bahçe üst yoldan hiç görünmüyordu.

Eski köprü görünüşe göre bugünkü modelleri kesinlikle 2000 sene öncekilerle özdeş olan bir adet *araba*[5] ya da başka bir söyleyişle bir adet yerli nakil vasıtasını alacak şekilde inşa edilmişti ve üzerinden bir otomobilin geçeceğinden şüpheli idim. Köprüye çıkış ve köprüden iniş de pek dikti. Bundan başka taş köprünün tepesi sivriliyordu. Buradan geçmek herhalde çok güç olacaktı. Böyle olmakla beraber o kadar hoş görünüyordu ki, adamlarımı çağırdım. Hepsi gelip bir bakınca zorluklara aldırmadan tecrübe etmeye karar verdik. Otomobilleri birer birer köp-

2 Çev. N. 320 kilometre.

3 Çev. N. Yaklaşık 13 kilometre.

4 Çev. N. 192 kilometre.

5 Çev. N. *"araba"* tabiri yazar tarafından Türkçe olarak ifade edilmiştir..

rüye giden keçiyoluna getirdik. Birimiz arabayı sürerken diğer üçümüz onu iterek sonunda köprüyü geçtik. Sonra çiçekler ve çimenler arasında gayet hoş bir akşam geçirdik. Elma çiçeklerinin kokusu havayı ağırlaştırıyor, her iki tarafımızda sular çağlayarak akıyordu.

Bu yerin güzelliğini herkesin takdir edeceğini sanıyorum ama aylarca bu kar içinde gittikten, gözlerimiz bir ağaç veya fidandan, hatta yeşil bir ottan mahrum kaldıktan sonra, bu güzelliğin teşkil ettiği tezat bize kelimelerle ifade edilemeyecek bir huzur veriyordu. Kendimizi, ta uzaklarda İngiltere'de sandık. Gece rüyamızda da öyle gördük. Ertesi sabah aynı hisle uyandık. Bu güzel yaz akşamı birbirini takip eden uzun kâbusların arasında tek bir güzel rüya olarak hâlâ hafızamda yaşamaktadır.

Ertesi gün Zigana Geçidi'ni aşarken bazı kötü yollarla karşılaştık. Birçok yer de çamurlu idi. Bu sebepten biraz oyalandık. Zirve kardan temizlenmişti. Sarp dağdan aşağı otomobillerimizi büyük bir hızla sürerek öğleden sonra saat 16:00'da Trabzon'a vardık. Orada bizi bekleyen takviye grubumuz tarafından hararetle karşılandık. İstanbul'dan gelen bu takviye grubu iki istihbarat subayı, iki tercüman, sekiz at, iki katır (tercümanlar için), değer biçilemez bir doktor (düzenli bir hastanesi ve tıbbî malzeme araç-gereci ile), iki astsubay ve yirmi neferden müteşekkil olup, Kraliyet Topçusu'ndan **Yüzbaşı Fletcher**'in kumandası altında idi ve yanlarında bizim çoktandır yabancı kaldığımız her türden levazım getirmişlerdi.

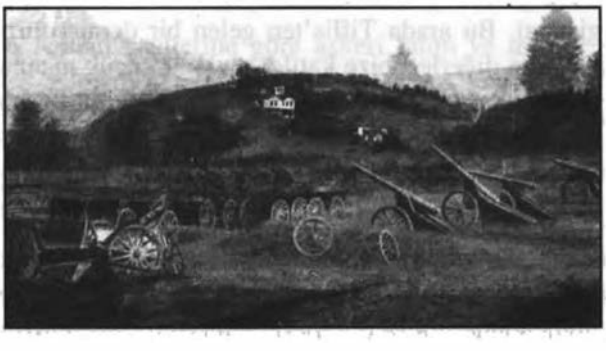
Yokluğum sırasında hazırlanan Trabzon'daki silahların listelerini kontrol ettikten sonra geldiğimizin ertesi günü sahilde bir otomobil gezintisi yaptım. Bize verilen listede gösterilen 300 toptan başka buralarda birçok toplar olduğundan oldukça şüpheleniyordum.

Bu gelişigüzel araştırma işi ilk bakışta görüldüğü kadar boş değildi. Çünkü böyle arızalı bir sahilde topları saklayacak çok yer olamazdı. Birkaç mil dışarıda kapalı bir vadide güzel bir top koleksiyonunu bulmak bizim için iyi bir mükafat oldu. Burada modern tipte kırktan fazla mükemmel top ve birçok cephane vardı. Türkler bunları *"gözden kaçırdıkları"* hususunda bana güvence verdiler, fakat, teşebbüsümüz sayesinde bizim gözümüzden kaçmadı. Bunların meydana çıkması bize verilmiş olan fakat doğru olup olmadığını tespit etmemize imkan bulunmayan diğer listelerin kıymetini de tabiatıyla düşürdü.

TRABZON ETRAFINDA SAHİL MEMLEKETİ

Akçaabat[6] Körfezi

Keşfedilen gizlenmiş toplar

6 Çev. N. Orijinal metinde Akçaabat'ın eski adı olan Platana olarak geçmektedir.

Takviye grubunun Erzurum'a hareket etmesi için gereken hazırlıkları yaptıktan sonra ayın 11'inde sabah şafak sökerken dönüş yolculuğumuza başladık. Ama çok hızlı gittiğimiz halde ideal meyve bahçemize karanlık basmadan varamadık. Bu tabii idi çünkü bütün bir gün devam eden yokuş yukarı bir yolculukla aksi istikamette bir yolculuk epeyce farklıdır. Sevimli meyve bahçemize ulaşmak için karanlık çöktükten sonra da çok uğraştık ama nihayet oraya 14 mil[7] kala kamp kurmaya mecbur kaldık. Böylelikle ertesi gün Erzurum'a varmak için 136 mil[8] mesafe kat etmemiz lazımdı. Bu gerçekten yorucu bir şeydi. Nihayet ayın 13'ünde sabah saat 03:00'te yalnız bir arabayla tamamen bitkin bir halde, hastalanarak felâket bir şekilde ateşlenmiş bir vaziyette bu şehre vardım. Zaten baharda akşam karanlığında bataklığı geçerken hepimiz sıtmaya yakalanmıştık. İki otomobilimizden birinin ön yayı Kop'tan geçerken kırılmıştı. Bunun üzerine bir öküz arabası boyunduruğunu yay yerine yerleştirmek için biraz durmak zorunda kaldık. Bu iş görüldükten sonra otomobilim bozuk arabayı arkada bıraktı. İçinde şiddetli ateşten mustarip hasta iki hasta adamımız bulunan bu bozuk araba, bizden on altı saat sonra Erzurum'a vardı.

Şimdi, Paşa'dan sınırın tamamı boyunca Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan saldırılar hakkında mütemadiyen şikayetler almaya başlamıştım ve sınır Kürtleri ve Tatarları arasında hakikaten nelerin olduğuna bakıp görmem ve bu hususta rapor hazırlamamın gerekli olduğu belirginleşti. Bu arada Tiflis'ten gelen bir demiryolu subayı ile İstanbul'dan gelen diğerleri bize katıldı, öyle ki küçük mangamız hızla büyüdü ve kısa bir süre sonra on İngiliz subaydan oluşan bir toplama ulaştık. İşimiz iyi bir hızda ilerlemekteydi, Erzurum'da yığılan şaşırtıcı silah ve mühimmat stoklarının düzgün bir şekilde doğrulanmış listelerini almaya başladık ve büyük bir düzenlilikle İstanbul'a gönderdik.

Bol miktarda top kama bloğu, makineli tüfek ile tüfek mekanizması toplandı ve paketlendi; bazıları Trabzon'da gemiye yüklenmek üzere deve kervanıyla gönderildi ve diğerleri demiryolu subayımızın idaresinde tüm hızıyla ilerlemekte olan demiryolunun tamir edilme işi tamamlanır tamamlanmaz sınıra gönderilmek için hazır olmak üzere trenlere yüklendi.

---

7 Çev. N. Yaklaşık 22 kilometre.

8 Çev. N. Yaklaşık 218 kilometre.

Şimdi Erzurum'a, çarpıcı kişiliğinin doğası mutlak surette kendisi ile temas kuran herkesi etkileyen büyük bir Türk, o günden beri **Mustafa Kemal Paşa** olarak ün kazanmış Türk Doğu orduları Genel Müfettişi gelmişti.

Tip olarak, sarı saçları ve mavi gözleri ile Asyalıdan ziyade Avrupalı'ya benzeyen **Kemal**, Türk'ten ziyade Alman'a benzemektedir. Çok okumuş ve çok yerler dolaşmıştır ve gerek bugünkü ve gerekse geçmiş tarihteki genel ilgiyi çeken bütün konular hakkında mütalaa ve fikir yürütebilir. Oldukça kuvvetli bir karaktere sahiptir ve dünya milletler camiası içinde ırkının hakkı olan mevkie dair gayet kesin ve pratik görüşleri vardır. Şahsi bir şöhret kazanmak ve mevkiini yükseltmek peşinde koşmamaktadır, ancak derin bir vazife duygusu beslediği için memleketinin menfaatlerini bütün diğer menfaatlerin üzerinde tutmakta ve kendi kanaatince memleketi için en faydalı olan neticeler uğrunda hiç durmadan çalışmaktadır.

Bizzat ruhunu harekete geçirdiği ve kontrol ettiği Türk Milliyetçi Partisi'nin yaratılmasındaki dikkat çekici başarısının sırrı budur. Bu şüphe götürmez ve titiz vatanseverliği sayesindedir ki, vatandaşlarının birbirinden ayrı menfaatlerini birleştirmeye ve yakın bir gelecekte Doğu politika sahasında hâkim bir rol oynayacağı şüphesiz olan Türk demokrat kudretinin temelini atmaya muvaffak olmuştur.

Kendisi Alman usullerine göre askeri talim ve terbiye görmüştür, ancak gerek Almanya, gerekse Rusya'ya karşı sempati beslediği çok şüphelidir. **Mustafa Kemal Paşa**, bu memleketleri ancak Türkiye menfaatlerine hizmet bakımından gerekli gördüğü vakit desteklemektedir. Zaman zaman özel hayatına dair çirkin haberler dolaşmıştır, fakat ben, bu dedikoduların herhangi birini doğrulayacak her fırsata sahip olmuş olmama rağmen, hiçbir zaman buna ilişkin en küçük herhangi bir emare bile görmedim. Umumi tavrı ve hareketi her zaman için nazikânedir ama laubaliliği hiç de teşvik etmemektedir. Ancak memleketinin meşru hedefleri olduğuna inandığı noktaları sebatla müdafaa edeceğinden ve bu hususlaki kanaatlerinin samimiyetinden şüphelenmek imkansızdır.

Genel Müfettiş olarak Erzurum'da bulunduğu sırada, Haziran ayında, **Kemal Paşa,** Sultan tarafından (kanaatimce Müttefikler'in isteği üzerine) İstanbul'a çağırıldı ve gitmeyi reddetmesi üzerine askeri rütbeleri elinden alındı, böylece kendisini siyasi faaliyetlere adamakta serbest kaldı. **Enver**'in ezeli düşmanı olmasına rağmen daha evvel Genç Türk

Partisi olarak bilinen hareketi desteklemek için zaten derinden söz vermiş durumdaydı. Bu sırada kendisini sık sık görüyor ve uzun uzadıya konuşuyordum. Siyasi emellerinin, bunları gerçekleştirmek için karşılaşacağı zorlukların ve Temmuz'da Erzurum'da akdetmeye hazırlandığı konferansın gayelerinin farkında idim.

Zaman geçtikçe, görevimin ana amacı olan Türk birliklerinin silahsızlandırılması yönündeki ilerlemeden memnuniyetsizliğim git gide artıyordu. Bana öyle geliyordu ki, demiryollarında şüpheyi çekecek kadar çok sayıda *"kaza"* oluyordu ve İstanbul'daki Genel Karargâh ile düzenli haberleşme içerisinde bulunarak, buradan sınıra kadar ileriye doğru gitmek ve oradan da Tiflis'ten geçen daha kesin rota ile daha fazla rapor vermek niyetinde olduğumu onlara bildirdim. 3 Temmuz'da bir kere daha sınıra gitmek üzere bu defa bir dekovil treniyle yola çıktım. Amacım hudut bölgelerine gitmeden önce Türk topraklarında esas demiryoluna ne yapıldığını yakından görmekti. Seçme bir kafile ile üç arabanın, araba yolundan giderek Türk sınır karakolu olan Zivin'de bizimle buluşmasını emrettim.

Sınıra doğru yola çıkmadan on beş gün evvel kafilemize Bolşevik karşıtı olan bir Rus albayı ile emir subayı da katıldı ve bize oldukça faydalı oldu, zira 1916-17'de Erzurum üzerine Rus ilerlemesi sırasında kendisi Grandük ordusunun sağ kanadına komuta etmiş ve bu yürüyüşün neticesi, Türkler tarafından nihai olarak kalesi tahliye edilen Oltu yolu ile kış karları içinden harika yan kanat yürüyüşünü idare etmişti; sınır memleketi hakkında sahip olduğu doğru bilgiler bu nedenle benim için değerli idi. Saklı silahların ortaya çıkarılmasında da büyük hizmetleri oldu. İhtilal hareketinin kendi kıtalarında da etkili olacağını anlayan sadık Rus subayları tarafından Rus silah ve cephanesinin gömüldüğü birçok mıntıkayı bize gösterebiliyordu. Devir teslim listelerinde hiçbir kayıt olmamasına ve bunları kazıp çıkarmak için hiçbir teşebbüste bulunulmamasına rağmen, bu saklı silah depoları Türklerce iyi bilinmekteydi.

İstanbul'daki Birleşik Devletler Yüksek Komiseri **Amiral Bristol**'e bağlı ve Amerikan İstihbarat Servisi'ne mensup bir deniz subayı **Teğmen Dunn** da bizi ziyaret etti. Bu denizci dostumuz ve müttefikimiz, hem zeki, hem neşeli, hem de mükemmel bir yoldaştı. Sonra 300 mil[9]

9 Çev. N. 480 kilometre.

kadar batıda Sivas'a gitmek üzere bizden ayrıldı. Oradan da Samsun'a gidecekti. Üzerinde bir Kürt eyeri bulunan yerli bir midilli üstünde, yanında yalnızca yerli bir at arabası ve birkaç Türk askeri olduğu halde seyahat ediyordu. Arkasında mavi denizci üniforması olduğunu görünce şaşırdım. Böyle çetin bir yolculuk için bundan daha uygunsuz bir kıyafet kolay kolay akla gelemezdi. Ama dostumuz ne buna, ne de yanında hiçbir malzemesi olmadığına ve ne de Türkçeyi çok az bildiğine aldırıyor gibiydi. Gene o sıralarda bizi ziyaret eden ve arabadan uçağa kadar her şeyi isteyen Fransız subayının tam tersi.

Kazım Paşa küçük bir dekovil trenini seyahatimiz esnasında emrimize vermişti. Epeyce bir zaman bu trenin bize genel karargâh vazifesi göreceğini tahmin ettiğimden burasını yaşanabilecek bir hale getirmek için bazı zorluklara katlandım. Rusya Hükümeti için Amerika'da yapılmış olan hem odun hem de petrol yakmaya elverişli neviden kendine mahsus lokomotifimiz; adamlarım için üstü örtülü bir vagonumuz; kendim ve demiryolu subayı için hazırlattığım buna benzer bir diğer vagonumuz; bir de odun taşımak için vagon vardı. Küçük lokomotifimiz ancak bu üç vagonu çekebiliyordu. Bu fakir teçhizatla yola çıktık. Hareketimizden önce, durumun patlak vermek üzere olduğuna dair rivayetler işitmeye başlamıştık. Müttefikler'in istikbal hakkında bir karara varmakta gösterdikleri hikmeti anlaşılmaz gecikme karşısında, Türklerin git gide dirençlerinin arttığı ortadaydı.

Bu küçük *"savaş zamanı"* treniyle seyahat gerçekten insana çok tecrübeler kazandırıyordu. Yanımızda bir *"ölçü aleti"* taşıyarak hatları sık sık ölçmek zorunda kalıyorduk. Zira birçok yerlerde toprak setlerin çökmesi ve taşlı kumdan yapılmış yolları yağmurların alıp götürmesi yüzünden demiryolları, bazen her ayak mesafede bir düzeltmeğe muhtaçtı. Her köprünün üzerinden treni geçirmeyi göze almadan önce inceden inceye tetkik edilmesi gerekiyordu. Öyle ki neticede köprüler ve altları oyuk kemerleri muvakkat desteklemek için yanımızda kocaman keresteler taşımak zorunda kalmıştık. Ancak bu kocaman keresteleri yerleştirdikten sonra köprülerin üzerlerinden treni geçirebiliyorduk.

Bu şartlar altında ilerleyişimizin hiç de hızlı olmadığı tahmin edilebilir. Üstelik odun ve akaryakıt ihtiyaçlarımızı ikmal için de sık sık durmak zorunda kalıyorduk. Bu sebeple ikinci günü akşamı Erzurum'dan

60 saat ve 70 mil[10] sonra en büyük müşküllerin bizi beklediğini anladığımız dağlar boğazına vardık. Erzurum'dan Kars'a giden yol dağ eteklerindeki tepelerden inerek bu boğaza ulaşmakta ve sonra hududu geçmektedir. Bununla beraber demiryolu, Aras Nehri'nin ana vadisini takip etmekte ve huduttaki vadi bu boğazı kat edinceye kadar aynı istikamette uzanmaktadır. Araba yolu da bu iki vadinin birleştiği köşeyi yararak aynı boğazdan 15 mil[11] kadar uzaklıkta Zivin hudut karakolunda tekrar demiryolu ile birleşmektedir.

Boğaza girdikten biraz sonra ilk ciddi heyelan mıntıkasıyla karşılaştık. Yamaçlardan 2000 ton kadar kaya düşmüş ve demiryolunu silip süpürmüştü. Bu sebepte burada durduk ve lokomotifimizi geri göndererek uzunca bir zaman için treni karargâh yapmaya hazırlandık. Ertesi sabah yük arabasını enkaz üstünden sürükleyerek ötedeki hatta götürdük. Fakat 3 mil[12] sonra gene aynı derecede şiddetli bir heyelanla karşılaştık. Bunu da aynı şekilde geçtik. Trenimizle Zivin'deki Türk hudut karakolu arasındaki 12 millik[13] mesafede bu üç kere tekrar etti.

Kafi derecede işçi bulunursa bile hattın açılmasının aylara mahsus olduğu aşikardı. Bu sebeple trenle naklolunacak cephane ve silahların trenimizi bıraktığımız noktada boşaltılması ve Zivin'e giden geçide bir tren getirilebilirse oraya kadar tekrar taşınması gerekti. Binaenaleyh Erzurum'da bulunan **Kazım Paşa**'ya bir mektup yazarak kendisine durumu anlattım ve hududun ötesinde Müslümanlara yapılan zulümlere dair bana yapmış olduğu birçok şikayetleri incelemek üzere hudut istikametinde yoluma devam ederken kendisinin de halen silah yüklenmiş olan trenleri sevk etmesini, bu silahları bir trenden öbürüne taşıyacak askerleri tedarik eylemesini, aynı zamanda silahlar geldikçe veya geldiği zaman yükletilmek üzere Zivin'de hazır trenler bulundurmasını bildirdim.

Hazırlanması çok zor olan fakat o nispette de çok istenilen bir durumu bu suretle gerçekleştirmeye muvaffak olacağıma yani Türkleri ya silahlarını teslim etmek ya da da resmen bunu reddetmek zorunda bırakacağıma dair büyük ümitler besliyordum. Sonunda Türklerin bu şıklardan

10 Çev. N. 112 kilometre.

11 Çev. N. 24 kilometre.

12 Çev. N. Yaklaşık 5 kilometre.

13 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre..

ikincisini tercih edeceklerine fakat bu kadar şümullü bir kararı mümkün olduğu kadar geciktirmek istediklerine artık kanaat getirmiştim. **Kâzım Paşa**'ya mektubu gönderdikten sonra trenimi demiryolu subayına emanet ettikten ve yapılacak işlere nezaret eylemesi, silah yüklü trenler geldiği zaman onların muhafazasına bakması hususunda emirler verdikten sonra hududun ötesinde, üst geçitte işlerin ne yolda geliştiğini görmek üzere Zivin'deki Türk karakoluna gitmek üzere yola çıktım. Vadideki son Türk karakoluna ve demiryoluna yakın bir yerde kampımı kurdum.

Tabii ki Ermenilerin elinde olan hududun ötesindeki demiryolu işi, Tiflis'ten benim maiyetime verilen bir demiryolu subayının nezareti altında idi. Kaydedilen ilerlemeden hiç de memnun olmadım. Bunun başlıca sebebi Ermeni işçi bulmaktaki zorluktu. Mühendisimiz geçitten bir tren dolusu işçi getirirken, önceden hattı muayene etmediği için işçilerin hepsini *"kaybetmek"* bahtsızlığına uğramıştı. Hatlardan biri trenin ağırlığı altında ansızın kayınca, bütün tren birkaç yüz ayak yükseklikteki dik yamaçtan aşağı yuvarlanmış, bunun neticesi epeyce felaket olmuştu. Zira adamlardan biri hemen ölmüş, diğer on beşi de oldukça ağır yaralanmıştı. Geri kalanların da korkudan ödleri patlamıştı. Bunlar hemen kaçarak evlerine dönmüşler ve işçilerimizin karşılaşmaya hazırlanmaları gereken tehlikeler hakkında dehşet saçan haberler yaymaya başlamışlardı. Tabiatıyla bu durum, işimize o an için çok rağbet edilmemesine sebep olmuştu. Bunun üzerine o zaman Kars'ta bulunan Ermeni karargâhına derhal giderek oradaki Ermeni generalini ikna etmek ve askerlerinden bazılarını lüzumlu işleri yapmaya görevlendirmesini sağlamak gerekiyordu.

Zivin'deki kampımıza dönüşte, üst geçitteki hattı teftiş ettikten sonra, arabamızın bir tekerleğinin kırılması gibi bir talihsizliğe uğradık. Bu yüzden geciktik ve Erzurum'daki karargâhımızdan telgraf ile bir yedek tekerlek istemek zorunda kaldık. Bu mecburi gecikmeden dolayı kaybettiğimiz zamana karşılık, aşağıdaki koşullar altında harika bir tecrübe kazandık.

Akşam geç saatte, sınırın üzerinde yaklaşık 25 mil[14] civarında, geçidin en kötü bölümünde tekerleğimiz kırıldı ve aşağıdaki kamp yerimize o gece ulaşmamız imkansız görünüyordu. Bununla beraber açık ordugâh kurmak için bir mıntıka ararken, demiryolunda çalışan adamlar

14 Çev. N. 40 kilometre.

tarafından kullanılan dört tekerlekli, elle çalıştırılan bir yük arabasıyla karşılaştık ve bunun üzerinde demiryolunda *"yokuş aşağı gitmek"* için teşebbüste bulunmaya karar verdim. Eğimin hem şiddetli hem de sürekli olduğunun oldukça farkındaydık, ancak kesinlikle öleceğimizi (aslında bu o kadar da onları endişelendirmiyordu) ve daha sonra kendilerinin bizi ortadan kaldırmakla suçlanacaklarını söyleyerek bizi bu teşebbüsten vaz geçirmeye çabalayan Ermenilerin korkusunu tabiî ki, dikkate almadık. Bu son ihtimal, onları sefil bir korku durumuna alçaltmıştı. İlk olarak çubuk şeklinde ahşap parçaları kestikten ve tekerleklerdeki frenler olarak onları yük arabasına sabitledikten sonra, gece yarısını biraz geçe gerçekten muhteşem ve eşsiz bir yolculuğa başladık. Bunun başarıyla neticeleneceğinden duyduğumuz şüphe, bize bu yolculuğun çektireceği birçok heyecanların en tatlısını vermeye yetecek kadardı.

Başlangıçtaki irtifamız 6700 ayak[15] idi ve 30 mil[16] ya da daha az bir mesafe içinde 3000 ayaklık[17] bir irtifaya ineceğimizi biliyorduk. Dördümüz de yük arabasının üzerinde idik ve hiçbirimiz daha önce bu hattan aşağı inmemişti, ne de herhangi birimiz daha evvel böyle bir yolculuk çeşidine teşebbüs etmişti. Bununla beraber mühendislerin bu hattın üzerinde giden ve işçi kafilelerini taşıyan küçük trenler için emniyetsiz olduğu hususunda rapor verdiklerini biliyorduk ve uydurmuş olduğumuz çubuktan yapılma frenlerin gerçek etkinliği hakkında hiçbir bilgimiz yoktu. Bununla beraber, düşünüldüğünde bütün bu iş gözü kara bir teşebbüs idi ve ayrıca ilk olarak, bir gün evvel korkunç bir hızla ilerlemesine ve frenleri sürekli olarak *"sıkılı olmasına"* rağmen kereste yüklü bir vagonun kendi kendine yürüdüğünü ve güvenli bir şekilde aşağıya ulaştığını ve ikinci olarak Türklerin ortadan kaybolmamızı kesinlikle en kötü şeye yoracaklarını ve şafak vaktine kadar geri dönmememiz halinde sınırdaki Türk ve Ermeni karakolları arasında oldukça münasebetsiz bir vaziyetin ortaya çıkmasının muhtemel olacağını da biliyorduk.

Manzara oldukça büyüleyici bir manzaraydı. Her tarafımızda sarp dağlar ve kayalık uçurumların çılgınlığı ile güzel bir ılık yaz akşamı; yukarıdaki eğimlerden aşağı dökülen köpüklü şelaleler ve çok aşağıda hep kükreyen kaynayan bir sel; bu arada koyu kabartma halinde her kayayı ortaya çıkaran ve huzurlu gümüşî ay ışığında oldukça altımızda uzanan

15 Çev. N. Yaklaşık 2042 metre.

16 Çev. N. 48 kilometre.

17 Çev. N. Yaklaşık 914 metre.

bir peri vadisinin tüm ayrıntılarını açık bir şekilde gösteren her şeyin üzerinde asılı duran parlak bir dolunay.

Hayal edilebileceği gibi Ermenilerin duyulabilir duaları arasında oldukça yavaş bir şekilde yola koyulduk. Ancak frenlerimizin oldukça etkin göründüğünü anladıktan hemen sonra, biraz *"bırakıverdik"* ve bu hızı yavaşlatırken ilk heyecanımızı yaşadık. Zira tahta çubuktan frenlerimiz yanmaya başlamıştı. Bu vaziyet bilhassa frenlerin üzerinde oturan iki adam için hiç de hoş değildi. Bunların gözünde manzara bütün güzelliğini kaybetmişti. Bu, zorunlu bir şekilde ilk şelalede durmayı icap ettirdi. Bununla beraber, bütün çabamıza rağmen, yaklaşık bir buçuk mil[18] ötedeki ikinci derede durabildik. Sonunda *"vasıtamızı"* durgun bir hale getirebilmiştik. Bunu oldukça hararetli bir tartışma izledi, çünkü aslında 15 ayak[19] uzunluğunda olan iki fren çubuğumuzun yanarak yaklaşık olarak 6 ayak[20] uzunluğa kısaldığını gördük ve görünüşe göre yanımızda yedek direklerden oluşan bir stoğun bulundurulması gerekli olacaktı. Neyse ki, son olarak kenarında durduğumuz küçük derenin oluşturduğu vadide küçük ağaçlar yetişmekteydi ve hemen bunlardan bol bol fren çubuğu yapmaya koyulduk, artık yalnız iki tekerleğe değil dört tekerleğe de fren koymaya karar verdik ve yola koyulmadan evvel bunları dereye sokarak iyice ıslattık.

Bir önceki tecrübelerimizden faydalanarak, bunları dönüşümlü olarak kullandık ve daha fazla sorun yaşamadık, anlatılması imkansız güzellikler arasında tuhaf fakat güzel yolculuğumuzun tadını çıkarmaya başladık. Doğu semasında şafağın ilk ışıkları görünürken, sonunda güvenli bir şekilde kampımıza ulaştığımız zaman buradaki her şeyi bir karmaşa içerisinde bulduk. Bizim Ermeniler tarafından alıkonduğumuzu Erzurum'daki Paşa'ya telgrafla bildirmiş olan Türk komutan, bu telgrafın cevabını beklerken bir yandan da adamlarını içtima ederek yoklama yapıyordu. Bu hareket için uygun kelimelerle kendisine teşekkür ettim ve Türklerin Ermeni karakollarına karşı hücuma geçmek için her vesileden faydalanacaklarını bildiğimden derhal kampı bozdum ve Kars'taki Ermeni karargâhına gittim.

Geçitten geçen ve öteye giden yol, mükemmel bir durumdaydı ve

18 Çev. N. 2400 metre.

19 Çev. N. Yaklaşık 457 santimetre.

20 Çev. N. Yaklaşık 183 santimetre.

yalnızca iki araba ile hafif yolculuk yaparak, karanlıktan önce, 75 mil[21] mesafedeki Kars'a ulaştık. Orada benim için ertesi sabaha Ermeni Ordu Komutanı ile bir mülakat ayarlayan bir İngiliz istihbarat subayını bulduk. Bu mülakatta, hem Kars vilayetinde hem de Türk sınırı boyunca yer alan Ermeni birliklerinin komutanlıklarını yapmakta olan üç Ermeni general hazır bulundu ve onların önüne Müslümanların Ermeni askerlerinin ellerinden çektikleri muamele ile ilgili Türkler tarafından yapılan bütün şikayetlerin ayrıntılarını koydum.

Beklediğim gibi, bu gerçeklerin çoğunu inkâr edemediler ve Türklere karşı şüphesiz aynı ölçüde iyi temele dayanan karşı suçlamalara sığındılar. Üzerinde ısrarla durdukları ana argümanları memleketin idaresini ele almak konusunda Müttefikler'in kendilerine yetki vermiş olduğu ve kontrolü sağlamak için Tatar Müslüman halkın silahsızlandırılmasının kesin bir gereklilik olduğu; bunun da yalnızca kuvvet kullanmak suretiyle yapılabilmesinden dolayı ister istemez çatışmaların çıktığı ve Müslümanlar ile Ermeniler arasında olan çatışmaların da katliamlara ve her türden vahşete sebep olduğu hususları idi.

Tüm bunlar çok açıktı, ancak bu şartlar altında, ülkenin kaderi ile ilgili olarak müttefiklerin kararı karşısında, ilerleme kaydetmenin en iyi yolu o kadar da belirgin değildi. Bu nedenle, sınır mıntıkaları boyunca bizzat seyahat edeceğimi ve resmi bir rapor vermeden önce gerçek durumun ne merkezde olduğu hakkında şahsi araştırmalar yaparak bir hüküm vereceğimi, ancak demiryolunun tamiri işinin tamamlanması için demiryolu subayımıza elden gelen her türlü yardımın yapılmasının şart olduğunu bildirdim. Bu teklifin gayesi, onların da iyi bildikleri gibi, Türk silahlarının derhal azaltılması idi, kolayca mutabık kaldılar ve böylece gün ortasında yeniden Kars'tan ayrılabildik, artık son zamanlarda buradaki meseleler hakkında birçok raporun alındığı mıntıkaya, yani güneye, Aras Vadisi'nin içine doğru giden yeni bir Rus stratejik askeri yolunu izliyorduk.

21 Çev. N. 120 kilometre.

RUS-TÜRK SINIRI

Zivin' deki sınır kampımız

Sınır silsilesine uzanan Aras Vadisi' nin üzerinde, Kars Ovası' nın kenarından güneye bakan manzara; Ağrı Dağı 50 mil[22] *doğudadır*

22 Çev. N. 80 kilometre

Güneye doğru Kars Ovası'nın geçildikten sonra, yaklaşık 30 mil[23] boyunca açık ve şimdi metruk halde olan bir memleket kat edilir, yol boyunca bu memleket azar azar yükselir, ta ki 8000 ayak[24] civarında aniden ovanın kenarına ulaşılır ve bu noktadan zemin, hemen hemen 15 millik[25] bir mesafe boyunca dik bir şekilde 3000 ayak[26] kadar aşağıda bulunan Aras Vadisi'ne iner. Güneyde 70 mil[27] kadar ötede Rusya ile Türkiye arasında hudut çizgisini teşkil eden büyük Akdağ silsilesinin sınırladığı bu bayırın çok güzel bir manzarası vardır. Temmuz sonlarında bile karlarla örtülü olan bu sıra dağların en batı noktası kendine has mahrutî bir şekli olan ve Köse Dağ adını alan 14.000 ayak[28] yükseklikte münferit bir zirvedir. Sıra dağlar buradan doğuya doğru uzanır ve ovadan ayrıldığımız yerden doğu hududunda belli belirsiz gördüğümüz Ağrı Dağı'na ulaşıncaya kadar 170 millik[29] mesafe boyunca pek az geçit verir. Yüksekliği 18.000 ayağı[30] bulan ve 5000 ayaktan[31] itibaren devamlı surette karlarla kaplı olan bu ulu dağ, Hıristiyanlığın ilk günlerinde din alimlerinin tam bir bilgi sahibi oldukları bütün büyük nehirlerin aktığı bu sarp ve karışık dağ sistemine hâkimdir.

Altımızda bir harita gibi serilen tepelerin arasından her istikamette kıvrıla büküle inerek uzayan yolumuz yaylanın kenarından en az 10 mil[32] öteye kadar görünüyordu. Gittikçe karanlık çöktüğü halde olduğumuz yerde kamp kurmaya hiç de niyetimiz yoktu. O sırada esen dondurucu rüzgarlardan kurtularak çadırlarımızı çok aşağılarda mahfuz vadilerden birinde kurmak için acele ediyorduk. Böylelikle daha ısınabileceğimizi ve daha rahat edeceğimizi umuyorduk.

23 Çev. N. 48 kilometre.

24 Çev. N. Yaklaşık 2438 metre.

25 Çev. N. 24 kilometre.

26 Çev. N. Yaklaşık 914 metre.

27 Çev. N. 112 kilometre.

28 Çev. N. Yaklaşık 4267 metre.

29 Çev. N. 272 kilometre.

30 Çev. N. Yaklaşık 5486 metre.

31 Çev. N. 1524 metre.

32 Çev. N. 16 kilometre.

Ancak 2 mil[33] yol gitmiş ve 500 ayak[34] inmiştik ki ansızın kendimizi geçiş resmi yapmaya hazırlanmış birçok Ermeni piyade bölüklerinden müteşekkil kuvvetli bir askeri birliğin ortasında bulduk. Görünüşe göre bizim gelmemizi beliyorlardı. Anlaşılan bunlara bizim yola çıktığımız ve hangi rotayı takip etmeyi düşündüğümüz Kars'tan telefonla bildirilmişti. Bu birliğe komuta eden subay yolda yanımıza gelerek bizim için yatacak yer ve iyi bir yemek hazırlattığını, geceyi karakolunda geçireceğimizi umduğunu, aşağıdaki tepelerde kamp kurmamızın tehlikeli olduğunu bana bildirdi.

Bu gelişme bizim tam da öğrenmek istediğimiz şey idi ve hiçbir şekilde diğerinden ziyade bir tarafla daha dostmuş gibi görünmeyi arzu etmiyordum, ki geceyi Ermeni karakolunda geçirmemiz Kürtler arasında hiçbir şüpheye mahal bırakmadan böyle bir intiba hâsıl edecekti. Bu nedenle komutana medenî bir şekilde teşekkür ettim ve ona aldığımız emirlerin bizi davetini kabul etmekten alıkoyduğunu, fakat aşağıda kamp kurmamız ve şansımızı denememiz gerektiğini söyledim ve hemen yolumuza devamla 6 veya 8 mil[35] kadar daha yol gittik, nihayet gece iyice çöktükten sonra, gürleyerek akan bir akarsuyun kenarında ay ışığı altında yabanî çiçeklerden müteşekkil güzel bir halının üzerinde kamp kurduk.

Ertesi sabah gün doğarken bu bölgelerin reisini görmek ve onunla konuşmak istediğimi söylemek ve arabayla yukarıdaki geçide gelmesini rica etmek üzere bir arabayla tercümanımı geçitten aşağı bir Kürt köyüne gönderdim. Bir saat içinde bir cevap aldım. Buna göre reis, yaklaşık 10 mil[36] ötedeki daha yüksek bir dağda idi fakat bir dağ ulağı ona gönderilmişti ve eğer öğleden sonra arabamı gönderirsem şüphesiz ki beni görmeye gelecekti. Sakin bir sabah geçirdik ve kampımız çok heybetli olmuştu. Çadırımın önündeki çimenler biçilerek oraya makineli tüfeklerimiz yerleştirilmiş ve ayrıca malzemeye *"renk katmak"* için getirmiş olduğum iyi halılar serilmişti; öyle ki çadırın iki yanında duran birer araba ve üzerlerinde dalgalanan Britanya bayrakları ile bu vahşi dağlarda bizden önce seyahat etmiş olan bütün küçük kafilelerle şüphesiz ki tam bir tezat teşkil ediyorduk.

---

33 Çev. N. 3200 metre.

34 Çev. N. Yaklaşık 152 metre.

35 Çev. N. Yaklaşık 10 veya 13 kilometre

36 Çev. N. 16 kilometre.

Kelimenin tam manasıyla dağ insanları olan Kürtleri burada anlatmak yersiz sayılmaz. Adları iyice bilinmesine rağmen bunları yakından tanıyanların sayısı pek az olduğundan hiç benzemedikleri halde, Türklerle karıştırılmaktadırlar. Oysa Kürtler, uzun zamandan beri Türk idaresinde oldukları halde kalplerinde onlara karşı nefret beslemektedirler.

Bir ırk olarak Anadolu dağlarının hakiki Kürtleri, bugüne kadar tanışma imtiyazına eriştiğim fiziksel olarak en güzel adamlardır. Söylendiğine göre çöl için Bedevi Arap neyse bu antik ve geçit vermez memleket için de onlar odur, tarih öncesi zamanlardan beri burada yaşamaktadırlar. Bunlar değişik farklı aşiretlere ayrılmışlardır. Her aşiret dağlarda belirli bölgeleri yüzyıllardan beri işgal edegelmiştir. Türkler asıl vatanları olan Orta Asya'dan batıya doğru yavaş yavaş göç etmeye başladıkları ve ilk olarak bu topraklara ayak bastıkları zamandan çok önce bu aşiretler buralarda yerleşmiş, kök salmışlardı. Aşiretlerine eski pederşahî mutlakiyet ile hükmeden Kürt reislerinin ecdatları İngiltere'nin henüz vahşi bir ormanlar ve bataklıklar diyarı olduğu ve yüzyıllarca sonra haklarında ilk gerçekler olarak güneşe taptıklarını, kalay madeni çıkardıklarını, çıplak vücutlarını çivit otu ile boyadıklarını ve zebani gibi dövüştüklerini öğrendiğimiz barbarların vatanı olduğu günlere kadar geriye gitmektedir.

Kürtlerin hem görünüşleri hem de tavırları bu kabil insanlardan beklenildiği gibidir. Haydut kanı taşıdıkları, haydutluğa istidatları olduğu ve o yolda yetiştirildikleri halde bir defa itimatlarını kazandınız mı sözlerine tamamen güvenebilirsiniz. Böyle olmakla beraber bunlar hem dikkatli ve hem de vesveselidirler. Bu sebepledir ki Mütareke'nin akabinde Müttefikler'in hareketlerini temayüz ettiren siyaset ya da doğrusu siyaset isteği, Batılı Güçler'in adaletine ve güvenilir karakterlerine evvelce Kürtler arasında belki beslenen itimadın şiddetle sarsılmasına sebep olmuştur.

Bu şartlar altında küçük bir kafile ile davetsiz olarak en yabani yerlerinin ta ortasına kadar sokulmakla büyük bir tehlikeyi göze aldığımın farkında idim. En hafifi memleketten derhal *"kovulmak"* olan bir müşkülata uğrarsak hayret etmeyecektim.

Öte yandan, dünyada hiçbir şeyden korkmayan Kürt belki de küçük bir kafile ile gelmek suretiyle misafirperverliğine karşı gösterilen güveni takdir edecek diye düşündüm. Büyükçe bir kuvvet halinde gelseydik Kürt bize başka türlü bakacaktı, böyle küçük bir kafile halinde gelince başka türlü bakacak kanaatinde idim. Bir gece evvel Ermenilerin kam-

pında kalma teklifini reddettiğimizi öğrendiklerine de bilhassa emindim. Bundan şüphesiz ki, iki mana çıkaracaklardı. Birincisi, bizim Kürtlerin düşmanı olan Ermenilerle müttefik olmadığımız, ikincisi de memleketlerine güvenle, Kürtlerin ananevi misafirperverliğine bel bağlayarak ve bize dostça bir kabul göstereceklerine inanarak geldiğimiz. Ayrıca, unutulmamalıdır ki, büyük İngiliz askeri birliklerinin çok uzakta olmadıklarını bildiklerinin de iyi bir şekilde farkındaydım.

Öğleden sonra saat 15:00 sularında aşağıdaki geçitte büyük bir toz bulutu gördüm ve nihayet araba geldi. Bu bölgelerin en üst yöneticisi olan reis **Hüseyin Bey** büyük bir azametle otomobilin içinde kurulmuştu, bir düzine kadar taraftarı muhafız olarak atla arabanın yanında gidiyorlardı. Bütün Kürt reisleri gibi **Hüseyin Bey** de heybetli bir adamdı ve gerçekten muhteşem bir manzara arz ediyordu. Sıcak bir yaz günü olduğu halde görkemli kürkler giymişti ve her tarafında gümüş tepeli tabancalar, keseler, kutular ve fildişinden pek çok hançerler, altın zincirler ile diğer süsler asmıştı. Bu hâliyle bana Londra'da bir rehinci vitrinini dehşetle hatırlatıyordu. Böyle olmakla beraber gayet keyifliydi ve arabaya ilk defa binmenin verdiği *"zevkten adeta ölüyordu"*. Atlı akrabalarının otomobille birlikte gidebilmek için harcadığı gayretler de onu pek eğlendirmişti. Bu sebeple bilhassa keyfi yerinde idi. Beni muhafızlarına teker teker tanıştırdıktan sonra en iyi halının üstüne oturduk ve çok ilginç bir konuşma yaptık.

Anlaşılan bu reis, Aras Nehri ile Kars Ovası arasında otuz sekiz köyün sahibi idi ve Aras Nehri'nin kuzeyinde 40 mil[37] boyunda ve 15 mil[38] eninde bir saha kaplayan *yayla*[39]'lara da o hâkimdi. Yaz vakti olduğu için bütün aşireti derin vadilerde bulunan ve yalnız kışın oturulan köylerinden çekilerek sürüleriyle birlikte, karlar erir erimez meraların fevkalade olduğu yaylalara çıkmışlardı. **Hüseyin Bey** iki günde hepsi de iyi silahlanmış 1200 atlı toplayabileceğini; geçenlerde aşiretini silahsızlandırmak niyetiyle Ermenilerin memleketine saldırması üzerine böyle bir şey yapmak zorunda kaldığını çünkü bu teşebbüse karşı bütün aşiretinin son ferde kadar savaşmak azminde olduğunu; bu hatt-ı hareket karşısında

37 Çev. N. 64 kilometre.

38 Çev. N. 24 kilometre.

39 Çev. N. Yazar, yayla tabirini İngilizce *"upland"* ya da *"plateau"* tabirleri yerine Türkçe *"yayla"* ifadesiyle vermiştir. Biz de onun yaptığı gibi bu adın geçtiği yerlerde kelimeyi italik olarak yazdık.

Ermenilerin (Ermeni adını anınca tükürüyordu) her zamanki gibi ihtiyatı kahramanlığa üstün tutarak çekildiklerini ve giderken yalnızca, yaylalara çıkmaya takatleri olmadığından köylerde kalan birkaç ihtiyar Kürt erkek ve kadını yakaladıklarını söyledi. Yakalanan bu Kürtler, tabii ki Avrupalıların kanını donduran zulümlere maruz kalmışlardır. Ama **Hüseyin**'in bunları bahse değer görmediği anlaşılıyordu. Bana öyle geldi ki Reis, artık bir hizmet göremeyen ve cemaat için daha çok bir yük olan bu *"işe yaramaz ihtiyarlar"* dan aşiretinin kurtulduğunu ima etmiştir!

Halkının herhangi bir Avrupalı devletin, tercihen İngiltere'nin hükümetine itaat etmeye hazır olduğunu bildirdi; ancak eğer onları Ermeni hükümetinin tabiiyeti altına koymaya teşebbüs ederlerse ve Avrupalı birlikler Ermenileri desteklerlerse, o zaman bütün eşyalarını ve sürülerini alarak memleketi boşaltacaklar ve Türk hududunun ötesindeki hısımlarına gideceklerdi. Bununla beraber şu an için bir şikayeti yoktu, Ermenilere karşı memleketini ebediyete kadar müdafaa edebileceğine tamamen emindi.

Hüseyin'in iyi bir adam olduğunu düşündüm; pervasız, şaşılacak kadar bilgili, gayet zeki bir adamdı ve gerek onun, gerek arkadaşlarının kendilerini koruyabileceklerinden bir an bile şüphe etmedim. Bu kabiliyeti Türkler çoktan keşfetmişlerdi, zira Kürtleri idareleri altına almak için neticesiz kalan birçok uğraştan sonra bu fikirden kesin olarak vazgeçmişler ve Kürtlerin yalnız ismen Türk idaresinde olmalarıyla iktifa ederek bu aşiretlerin kendi kendilerini idare etmelerine razı olmuşlardır. Hakikatte bu, Kürtleri bütün niyetlerinde ve maksatlarında serbest bırakmak demekti.

Yaklaşık bir saatlik oldukça ilginç sohbetten sonra, ona görüşlerinin uygun makamlara bildirilmesi gerektiğini ve benim o sırada Aras Nehri'nin ötesinde Kağızman'a gitmek niyetinde olduğumu, son zamanlarda bu şehri işgalleri altında bulunduran Ermenilerin durumları ve hareketleri hakkında bilgi edinmek istediğimi söyledim. Otomobille ta köylerinin bittiği yere kadar yani bulunduğumuz geçitten sekiz kilometre mesafeye kadar benimle birlikte gelmesi teklifinde bulundum. Buna çok memnun oldu, hemen çadırı sökerek yola çıktık.

Hepsi soyguncu hatta gerçek *"sporlarının"* bu olmasına rağmen ve içerisinde tehlike çeşnisi olan her türlü oyun için her an hazır oldukların-

HÜSEYİN BEY'İN MEMLEKETİ-
YUKARI ARAS VADİSİ

Kürt reisleriyle birlikte Hüseyin Bey kampımızı ziyaret ediyor.

Hüseyin'in "yayla"ları – Geçitten aşağı yarış burada başladı; sol tarafta yol kayalıkların kenarının üzerine doğru eğim yapıyor ve 3000[40] ayakkadar zikzaklarla aşağı iniyor

40 Çev. N. Yaklaşık 914 metre.

dan ve daha büyük tehlikeden daha fazla hoşlandıklarından, bir İngiliz için, bunlarla kendi memleketlerinde tanıştığı zaman, bu yüksek sınıftaki Kürtlere sempati duymaması imkansızdır. Gerçi onlara gerçekten ciddi gibi görünen dövüş, komşu bir aşiret ile yapılan aşiretler arası bir savaş olsa da tabiî ki, her şeyden daha ziyade adamakıllı bir *"kavgadan"* hoşlanırlar. Bu bize önce tuhaf görünür ama anlaşılması zor değildir, çünkü Kürtlerin hepsi de soyguncu oldukları ve soyacak başka kimse de pek bulunmadığı için her aşiret nesiller boyunca başka bir aşireti soymuştur. Bu sebepten bir aşiret savaşı sona erdiği zaman ciddi bir mesele ortaya çıkar çünkü alınacak birçok intikamları olur ve dövüşmeyi devam ettirmek için iki tarafta da pek az kimse kaldığı halde bu intikamların alınması hakiki bir dövüşme sebebini teşkil eder.

Hayatında daha önce bir otomobile binmemiş olan **Hüseyin**, atlı akrabalarına onların iyi binici olmadıklarını, otomobile yetişemeyeceklerini, kendisinin vadiye onlardan daha evvel varacağını söylediğini, bunun için *"hızlı"* gitmemizi istediğini bana gizlice söyledi. Özellikle yolu hiç bilmediğimden ve uçurumlardan inen zikzak yolların çok tehlikeli bükümlerinin olmasından dolayı önümüzdeki vadi bana yarış için epeyce kötü gibi gözüktü, bütün bunlar aşağı doğru oldukça dik bir eğimde ve kesinlikle yabancı bir yolda yapılacaktı. İlk Gordon-Bennet rallilerinden beri geçen yirmi yıl zarfında birçok otomobil yarışının keyfini çıkarmak şansına sahip olmuş, Avrupa'nın en çetin yollarından birçoğu üzerinde yarışlar yapmıştım ama bütün bunlar, bu teklifin yanında çocuk oyuncağı gibi kalıyordu. İngiltere, Fransa ve Birleşik Amerika'daki birçok tecrübeli arkadaşlarımın böyle bir yolda fazla hızlı gitmek için bu saf *"kahraman"* kadar beni kışkırtmadan önce bir hayli düşüneceklerini elimde olmadan zihnimden geçirdim.

Her neyse bir sıra halinde dizildik, bir Ford otomobil ile altı seçme Kürt süvarisi bir hizaya geldik. Bu yolun kapasitesinin üç katı idi. Kürtlerin iyi bir binici olarak doğduklarını, bütün ömürlerini at sırtında ve dağlarda geçirdiklerini herkes bilir. Üstelik sanıyorum bu adamlar yolun her tarafındaki her kayasını ve her taşını biliyorlar. Bu sebeple ilk bakışta belki tek taraflı olarak görünen bu yarış aslında hiç de öyle değildi, bundan başka atlılar her zaman için otomobilden birkaç metre daha fazla ileri atılabildiklerinden mükemmel bir başlangıç yaptılar.

Yarışın ilk 200 yardası[41] vadinin daha açık kısımlarında oldu. Sonra sağa doğru keskin bir viraj geldi. Dimdik bir uçurumun yanında oyulmuş olan ve tam bir iniş teşkil eden bu yol, sarp bir kaya duvarının altına rastlıyordu. Ta aşağıda derin kayalık vadide gürleyerek akan nehrin üstünden geçiyorduk. İyi bir talih eseri olarak yol dosdoğru gitmiyordu. Dostlarımız kestirmeden gitmek için yoldan ayrıldılar. Bu vaziyette otomobil dörtnala giden atlardan kurtularak hız alma imkanını buldu. Bunun üzerine, sarp uçurumun yüzüne oyulmuş bulunan bu yolun ağzı hedef tutularak bir yarış başladı. Bunu onlar kazandı. Ama, tahmin ettiğim gibi o zamana kadar öyle hızlanmışlardı ki, virajı kazasız dönemediler; atlılardan ikisi uçurumun kayalık yüzüne çarptı. Sonu ne oldu bilmiyorum ama onları bir daha göremedik, halbuki bana bu çılgın binicileri kayanın yol teşkil eden düz tepesinde geçmeye çalışma işi havale edilmişti. Böyle bir şeyi göze almaya niyetim yoktu. Bundan sonraki virajın aksi istikamette olacağından emindim. Öyle ki bu atlılar biraz önceki hızla gitmeye devam ederlerse yoldan boşluğa fırlayarak birkaç yüz ayak aşağıdaki nehir yatağına mide bulandırıcı bir çarpma ile saplanacaklarını gözümün önüne getirebiliyordum. Bu sebeple arkalarından gitmeye devam ederek bu harikulâde binicileri seyrettim. Dünyaları verseler bu seyri kaçırmazdım.

Bütün bu müddet zarfında virajlardan geçerken biz de epeyce sarsılıp sallandık. **Hüseyin** yerinden fırlamamak için iki eliyle tutunmak zorunda kalıyordu. Acemi olduğu için bu durum karşısında sakince oturacağı sanılır değil mi? Fakat asla! Virajlar arasında ona şöyle bir göz attım; büyük bir sevinçle haykırıyor, arkadaşlarını adları ile çağırıyor, atlardan birinin ayağı her kayışta -ki bu sık sık oluyordu- sevinçle bağırıyordu. Nihayet bir at öyle temiz bir kayış kaydı ki, ayakları havaya dikildi. Bunu gören **Hüseyin** az daha otomobilden dışarı uçuyordu. Çünkü sevinçten ellerini çırpmak için tutunduğu arkalığı bırakmıştı. Tam o sırada hâlâ yolda yuvarlanmakta olan atı çiğnememek için yana doğru manevra yapmıştım. Bu hareket **Hüseyin**'i yeniden uçurdu. İyi bir şans eseri olarak ceketinin kuyruğundan yakalayıp bütün kuvvetimle asıldım ve güç bela yerine oturtabildim. Ama galiba bu **Hüseyin**'i korkutmak şöyle dursun neşesini büsbütün arttırmıştı. İniş dikleştikçe ve virajlar keskinleştikçe o *"Daha hızlı! Daha Hızlı!"* diye bağırıyordu. Ansızın önümüzde üç yerine iki at kaldığını gördüm. Kendi işime bakmaktan etrafı görmediğim

41 Çev. N. Yaklaşık 183 metre

için bu atın ne vakit kaybolduğunu fark edememiştim.

Yolumuz alçaldıkça kötüleşiyor ve yüzey yumuşuyordu. Önümüzdeki atlar da epeyce güçlük çekiyorlardı ama gene de biz onlara yetişemiyorduk. Nihayet son zikzağın dibinde köy göründüğü zaman onlar hâlâ 10 yarda[42] kadar ileride idiler. Bu sebeple son virajda biraz daha hızlandık. Arka lâstiğin biri büyük bir gürültü ile patlayarak janttan fırladı. Bir dakika sonra da öbür lastik de aynı akıbete uğradı. Son 50 yardayı[43] yalnız jantlar üzerinde gittik. Çünkü o hızla giderken jantlarda lastik olmadığı halde fren kullanmaya kalkışırsam bir anda yolun kenarından aşağıya kayacağımız muhakkaktı. Bu şekilde hemen hemen beraberce ve bu münasebetle yukarı *yayla*'lardan inerek yarın yüzünden inişimizi başından sonuna kadar heyecanla seyreden civar köyler halkının tarif edilmez gösterileri arasında köye girdik.

Nihayet durduğumuz zaman benim ilk işim otomobilden fırlayarak şimdi atlarından inen oldukça bitkin bir halde bulunan iki kahramanı en samimi ve candan hayranlığımı kazanan gayet cesaretli ve heybetli biniciliklerinden dolayı tebrik etmek oldu. Sonra da böyle binicilere ve atlara sahip olduğundan dolayı **Hüseyin**'i tebrik ettim. Bundan sonra Kürtler arasında her zaman yapıldığı üzere binicilere büyük bir ihtimam gösterildi. Bizden hemen sonra gelen diğer otomobil kimsenin ağır yaralı olmadığı haberini getirdi. Sonra **Hüseyin** beni bir kulübeye çekerek elinden gelen en ağır ikramı yaptı. Beni hakiki dağ içkisi olan ayran ile ağırladı. Buraya varacağımıza yakın sarf ettiğimiz gayret neticesinde tekerleklerimiz kötü bir şekilde esnemiş olduğundan adamlarım otomobile yeni bir tekerlek takmak ve lastikleri değiştirmekle uğraşıyorlardı. Onlara da ayran ikram edildi.

Bu iş bitince, kuvvetli alkışlar arasında, **Hüseyin** ile pervasız dağlı sporcularına veda ettik. Biraz ötede herhangi bir zorlukla karşılaşırsak -ki bu hiç de ihtimal dışı değildi- **Hüseyin**'in memleketinde hepimizin her an salim olacağımızdan emindik.

42 Çev. N. Yaklaşık 9 metre.

43 Çev. N. Yaklaşık 46 metre.

Kısım V
Rus-Türk Sınırı
Kürtler ve Ermeniler

Aras'ı geçiş – Kağızman'da karşılama – Şehir – Genel durum – Kürt eşkıyası Ömer Ağa – Görüşme – Petrolü tüketiyoruz – Zivin'e dönüş – Oltu mıntıkasında durum - Oltu tepelerinde kamp – Eyüp Paşa – Eyüp Paşa'nın birlikleri – Müslüman mülteciler - Soyguncuların cezası – Makineli tüfek talimi – Kürt millî oyunu – Kürtler harekete geçiyorlar – Arabamıza saldırı ve onbaşının vurulması – Yeniden Zivin'e dönüş

Dostumuz **Hüseyin Bey**'in son köyünden ayrıldıktan sonra ana Aras Nehri'ne ulaşmadan önce aşağı doğru inen en yabanî geçitler arasından hâlâ 10 millik[1] bir yolumuz vardı. Yolumuz iyi idi ve nehre ulaştıktan sonra, 10 mil kadar batı istikametinde uzanıyor ve burada çok modern görünüşlü bir köprüden geçiyordu. Bu köprü Türk sınırına hızla ordu yığabilmek için stratejik yollar yapmak uğrunda Rusların ne çok zahmetlere ve masraflara katlandıklarını bir kere daha gösteriyordu.

Köprüyü geçer geçmez, bizi karşılamak üzere nehir kıyısına sıralanmış bir Ermeni süvari alayı ya da daha doğrusu alay müsveddesi ile karşılaştık ve durarak dışarı çıktım ve komutan ile tokalaştım daha sonra onun özel ricası ile adamlarını teftiş ettim. Ermeniler oldukça medeni

1 Çev. N. 16 kilometre.

idiler ve bize anlattıklarına göre karargâhlarının bulunduğu ve şehir yetkililerinin bizi resmen karşılamaya hazırlandıkları Aras Vadisi'nin başlıca şehri olan Kağızman'a ulaşmak için güney istikametinde sarp bir vadiyi 4 mil[2] tırmanmamız gerekecekti.

Atlı bir kafile bizi korumak için ayrıldı ve hoş bir manzara içinden dik bir tırmanışa başladık. Kağızman'ın kurulduğu vadi tuhaf bir yerdi, her şeyden daha çok bir Amerikan kanyonunu andırıyordu. Ovada kendine derin bir yatak açan sel, iki yanda sarp uçurumlar meydana getiriyordu. Bu uçurumların eteğindeki birçok yüksek ağaçlar, zengin çayırlar ve renk renk çiçekler yukarıdaki çorak ovanın tersine olarak hayretler uyandıracak kadar serinletici ve dinlendirici bir manzara meydana getiriyordu. Yanımızda giden Ermeni süvarilerinin çıkış sırasında bize yetişmek için çabalamaları hepimizi çok eğlendirdi. Hele biraz önce büyük bir ilgi ile seyrettiğimiz binicilikten sonra, bunlar bize çok gülünç geldi; gerçekten son hızla dağdan aşağı koşan Kürt atlıları ile zar zor dağa tırmanmaya çalışan Ermeni süvarileri kadar birbirine zıt bir şey tasavvur etmek zordur.

Kağızman şehri safi Rus'tur ve kanyonun kenarı boyunca uzanan ovada inşa edilmiştir. Oldukça geniş bahçeler içinde bulunan evler basit fakat şirindir. Bahçelerde meyve yüklü ağaçlar sahilden ayrılalı beri gördüklerimizle çok zıt bir manzara teşkil ediyordu. Caddeler geniş ve her yer ağaçlıktır. Etrafı güzel ağaçlarla çevrilen ve şehrin merkezini teşkil eden geniş meydandan yollar her yana dağılmaktadır. Burada bizi selamlamak için toplanmış tuhaf bir kalabalık bulduk.

Savaştan önce 7000-10.000 civarında olan nüfustan geriye ancak 1000 kişi kalmıştı. İşte bu 1000 kişinin hepsi bizi selamlamak için meydana toplanmış, 400 kadar Ermeni piyadesinden müteşekkil garnizon askerleri de burada bir geçit resmi yapmışlardı. Ortada açık bir yer bırakılmıştı. Gelince bizi bu boş yere götürdüler. Burada üzerinde kocaman bir ekmekle biraz tuz bulunan beyaz keten örtülü büyük bir masa gördük. Ekmekle tuzdan bizim de yememiz bekleniyordu. Şehrin valisi ile başpapazı da nutuk çekmek üzere geldiler. Vali resmi bir Avrupa kıyafeti olduğunu sandığı bir kılıkta idi. Başpapaz da eski ve ihtişamlı elbiseler giymişti.

Bu törenin sebebinin ve anlamının anlaşılabilmesi için Kağızman'ın

2 Çev. N. Yaklaşık 6,5 kilometre.

uzun zamandan beri bir Rus şehri olduğu ve sınır bölgesinde bulunduğu için Rusların yol yapma faaliyetlerine ve bu bölgelerde İmparatorluk Hükümeti'nin giriştiği başka gelişmelere merkez teşkil ettiği hatırlanmalıdır. Bu sebepledir ki Müttefikler Kars şehrinin Ermenilere verileceğini ilan eder etmez, Ermeniler Kağızman'a üşüşerek şehri ele geçirdiler. Birçok eve, Bolşevik İhtilali'nin çıkması üzerine kuzeye dönen Rus halkına ve memurlarına ait olan diğer mülklerin büyük bir kısmına yerleştiler.

Burasını Ermeni işgalinden sonra ilk ziyaret eden Müttefik kafilesi biz olduğumuz için halk bize resmi bir kabul göstermeye, bize hoş geldiniz söylevleri vermeye ve bütün bu vilayetin geleceği hakkında karar verecek olan Müttefikler'e karşı teşekkürlerini bildirmeye pek hevesli idi. Şehrin merkezine gelince durduk, ben arabadan inerek bütün etraftakilerin ellerini sıktım, bir yandan da hatırlanamayan bir zamandan beri ikram edilmesi bir gelenek halini alan ekmek ile tuzu da kabul ettim. Ev sahiplerimiz şüphe yok ki, şaşkınlık yaratacak kılıkta ve hepsi de son derece heyecanlı idiler. Öyle ki biraz yer açabilmek ve valinin söylevini duyurabileceği kadar bir sessizlik temin etmek için bir hayli zaman geçti. Bu sırada, etrafımızdaki halkın şaşkınlıklar veren kılıkları durdukça tuhafımıza gidiyor, gülememekten sinir oluyorduk.

Kılıklarının *"tarif edilmesi mümkün olamaz"* diyebileceğimiz durumları hakkında bir fikir verebilmek için şu misal yeter: *Bir bacağı* bütün bir pantolonu olan kimse eşsiz derecede iyi giyinmiş sayılıyordu. Gerçekten, her şeyi tamam denebilecek elbiseli olanlar yok gibi idi. Bazıları ise bu idealden çok uzak bulunuyorlardı. Biz her şeyden ziyade kaba davranmamaya ve Batı Devletleri temsilcilerine yakışır bir şekilde hareket etmeye çalışıyorduk. Ama kendimizi tutabilmek çok zor oluyordu. Hele valiyi görünce artık kontrolümüz elden gitti, katıla katıla gülmeye başladık.

Adı geçen bu memuru ölünceye kadar canlı bir şekilde hatırlayacağım. Valinin son dakikaya kadar görünmemesi bence açık bir haksızlıktı. Zira bu anın gerektirdiği ciddi görünüşü muhafaza için harcadığımız gayretlerden ötürü adeta hepimiz de bitap düşmüştük, üstelik bana hitap edildiği için bütün kalabalığın gözü de üzerimde idi. Sonunda bu kadar yüke dayanamayan iradem gevşedi, valinin şüphesiz ki çok heyecanlı olan ve yarım saat süren söylevini dinlerken kendimi zorlamaktan gözlerimden yaşlar boşandı. Nutuktan ne ben, ne de arkadaşlarım tek bir

kelime anladık.

Ekselans vali bu münasebetle çok uzak bir geçmişte beyaz olan ama şimdi beyazdan başka her rengi almış bulunan kumaş bir pantolon giymişti. Bu pantolonun gözü tırmalayan renginden başka kusurları da vardı. Bunların pek o kadar önemli olmayanları arasında düğmeden eser bulunmamasını sayabilirim. Bu pantolonun üstüne, vaktiyle frak olan bir ceket giymişti. Öyle görünüyordu ki, valinin resmi kıyafeti bu iki parça giyecek ile tamamlanıyordu. Zira içinde başka hiçbir şey yoktu. Yalnız bu kıyafetin cevheri makamında başına bir de şapka giymişti.

Vaktin birinde *"melon"* bir şapka olan bu şapkanın tepesinde eski kalıbından biraz bir şeyler kalmışsa da kenarları bu kadar şanslı değildi yalnız bir yanda küçük bir yeri kalmıştı; ekselans vali sözlerinin en dokunaklı yerlerinde buradan tutarak bize ciddi ve nazik bir selam makamında şapkasını başından kaldırabiliyordu. Kılığı ve hareketleriyle bize ölümsüz **Charlie Chaplin**'i hatırlattığının tabii ki kendisi farkında olamazdı. Ama valinin her selam verişi üzerine biz korkunç sinir kahkahaları nöbetine tutuluyorduk. Bereket ki herkes gözlerimizden akan yaşlara bakarak bu hareketimizi, hiç anlamadığımız fakat şüphesiz ki yürekler paralayıcı olan ve bizim faydalanmamız için söylenen hikayeye derinden duyduğumuz takdir hissinin tezahürü saymaktaydılar.

Nihayet ekselans vali tesirli fakat hiç anlamadığımız hitabesini bitirince ardından başpapaz söz aldı. Kocaman bir *"kunduz"*u hatırlatan başpapaz insaflı davranarak yirmi dakikalık bir konuşmadan sonra *"bizi serbest bıraktı"*. Nihayet eski bir Rus evinde hazırlanan mükemmel dairelere yerleştik. Şerefimize tertiplenen bir ziyafete gitmemiz için yapılan ısrarlara erkekçe mukavemet ettik. Ziyafetten gelen ve geç vakte kadar şehri çınlatan neşeli seslere aldırmayarak biraz dinlenebildik zira istirahate çok ihtiyacımız vardı.

Ertesi sabah erkenden ayaktaydık ve ziyafetin kahramanları sahnede görünebilecek kadar ayılmadan çok önce bir at ödünç alarak bilgi toplamak için tercümanımla birlikte dolaşmaya çıktım. Soruşturmalarım, memleketin bu bölgesinde o sırada tuhaf bir durum olduğunu ortaya çıkardı. Ermeniler dört yüz askeri geçmeyen bir kuvvetle şehri ele geçirmişlerse de şehrin sınırları dışına ancak silahlı bir kuvvet halinde çıkabileceklerdi. Zira Kağızman'ı çevreleyen açık araziyi, nehrin ötesinde bir Kürt aşiretinin kafileleri gözetliyor, tek başına şehirden çıkmaya yeltenen Ermeni'nin bir daha geri dönmemesini sağlıyorlardı. Teker teker

veya küçük gruplar halinde şehirden çıkanların sonunun ne olacağı daha merkezden bir mil[3] öteye varmadan muhtelif istikametlerde rastlanan belirtilerden kolayca anlaşılıyordu.

Aras Nehri'nin kuzeyinde Türk sınırına kadar uzanan dağlık bölgenin, adı geçen bu aşiretin elinde olduğu anlaşılıyordu. Türk sınırı burada yarım ay şeklindeki sıradağlar boyunca Batı'ya doğru uzayarak 75 mil[4] ötede Ağrı Dağı zirvesinde İran hududuna varır. Reisleri **Ömer Ağa**'nın idaresinde bu Kürtler, bütün bu bölgeyi canlı hayvanlardan temizlemişlerdi. Bunlar topladıkları hayvanları, yazlık kamplarını kurdukları yüksek vadilere taşımışlardı. Karlarla örtülü tepelere yaklaşan bu vadilerden Kürtler yağma ettikleri bu hayvanları hududu aşarak Türklere satabiliyorlardı.

Hiç hoş olmayan bu durum karşısında **Ömer Ağa**'yı dağdaki yerinde ziyaret etmeye ve genel olarak bu bölgenin durumu hakkında raporumda ne gibi tedbirler tavsiye edebileceğim hakkında hüküm vermeye hemen karar verdim. Öğle vaktini henüz geçmişti ki yola çıktık. Aras Vadisi'ni indikten sonra nehrin güneyindeki askeri yolda 20 mil[5] kadar ilerledik, nihayet hudut istikametinde doğrudan doğruya güneye giden başka bir askeri yola geldik. Bu yolun ya harpten hemen önce veya harp sırasında yapıldığı aşikardı. Bunun da çabucak asker yığabilmek için Ruslarca alınan tedbirlerden biri olduğu anlaşıldı.

Tepeler arasında güneye doğru 10 mil[6] kadar daha ilerledikten sonra büyük sıradağların ta ortasına doğru giden boğazın ağzında halis bir Rus köyüne geldik. Burada durarak yolu ve **Ömer Ağa**'nın yerini sorduk. Yol birkaç yıl önce yapılmış ama askeri maksatlar için şimdiye kadar hiç kullanılmamış, köprülerdeki keresteleri şimdi artık Kürtler taşıyıp ocakta odun diye yakıyorlarmış. Bu Kürtlerin çadırlarını kar bölgesine çok yakın bir yerde, 15 mil[7] kadar ilerimizde yukarı *yayla*'lardan birinde bulacakmışız. Bunları öğrendikten sonra boğazın üstüne çıkarak yukarıdaki tepelerin arasından geçebilmemize imkan olup olmadığını araştırmaya karar verdim.

---

3 Çev. N. 1600 metre.

4 Çev. N. 120 kilometre.

5 Çev. N. 32 kilometre

6 Çev. N. 16 kilometre.

7 Çev. N. 24 kilometre.

Tam yola çıkacağımız sırada gerçekten ihtişamlı bir Kürt ortaya çıktı. **Ömer Ağa**'nın yeğeni olduğunu, bir zaman için bu köyde yaşadığını, benim buralarda dolaştığımı ve amcasını ziyaret edeceğim ihtimalini **Hüseyin**'den duyduğunu söyledi. Bize karşı adamakıllı dostça davrandı. Onun fikrine göre boğazın üstüne belki çıkabilecektik ama çok da zorluk çekecektik. Bunun üzerine harekete geçtik, sonunda boğazın üstüne çıktık ama bu iş çok çetin oldu. Zira toprak yumuşaktı, üstelik birçok başıboş kocaman taşlar vardı, köyün 5 mil[8] kadar üzerinde ulaştığımız *yayla* inişli çıkışlı, yüksek irtifalı güzel bir platoydu. Çayırı bile eşsizdi. Bu plato yavaş yavaş meyillenerek yukarıdaki karlara doğru 10 mil kadar yükseliyor, batıya doğru da alabildiğine uzuyor ve yer yer yüksek zirveler meydana getiriyordu.

Yayla çok çamurlu ve bataklık olduğu için otomobillerimiz geçemiyordu. Üst yamaçlarda büyük koyun sürülerinin ve birçok sığırla atın otladıklarını görüyorsak da Kürt çadırlarından bir eser yoktu. Şüphesiz ki bu çadırlar arazideki kıvrıntılar arasında gizli idi. Bu sebeple dönerek büyük bir dikkatle tekrar geçitten aşağı indik. Köyde durarak **Ömer Ağa**'nın yeğenine amcasını görmeyi çok istediğimi, ertesi gün yaya olarak öğleden sonra saat 14:00'te Aras kıyılarında vadinin eteğine geleceğimi, **Ömer Ağa**'nın da bulunduğu yerden atıyla inerek orada benimle buluşacağını ümit ettiğimi bildirdim. Bu haberi amcasına iletmeyi kabul etti. Tekrar Kağızman'a döndüğümüz zaman akşam olmuştu.

Ertesi gün vadinin ağzına geldiğimiz zaman heybetli, atlı bir Kürt kafilesinin bizi beklediğini gördük. En az elli kişi olan Kürtlerin hepsi de anlaşılan ileri gelen kimselerdi. Heybetli bir şekilde atlarına binmişler ve hepsi de modern, iyi silahlarla silahlanmışlardı. Görünüşte oldukça sinirli idiler ve bizi karşılamak için hiç kıpırdamadılar, ancak oradaki birkaç ağacın altında daha ziyade uğursuz bir görüntü arz eden bir sıra halinde beklediler. Bu nedenle onlardan 50 yarda[9] kadar ötede durdum. Beraberimde iki otomobil ile güvendiğim altı adamımı, ayrıca tercümanımı getirmiştim. Otomobilleri, silahlarını gösterecek şekilde çektim, makineli tüfeklerin önündeki kapakları açarak namlularını onlara doğru çevirdim. Bu manevrayı tamamladıktan sonra ben de onlara doğru yürüdüm. Bir akşam önceki dostum beni karşıladı ve amcasına tanıttı.

8 Çev. N. 8 kilometre

9 Çev. N. Yaklaşık 46 metre.

Bu adamı tarif etmeden geçemeyeceğim. Ömrümde bu kadar çirkin bir haydut görmemiştim. Altmış beş yaşlarında kadardı, yüz hatlarında şeytani bir ifade vardı. Ateşli bir mizacı olduğu ve bununla bütün öbür Kürtleri yıldırdığı aşikardı. Beni asgari bir nezaketle karşıladı, bu maksat için nehir kenarından kesilmiş olan saz demetleri üzerine otururak konuşmaya başladık. Burada ne halt aradığımı sorarak söze başladı. Müttefikler ne demeye bu bölge gelecekte Ermenilerin olacak diye ilan etmişlerdi. Cevap vermeme fırsat bırakmadan sözüne devamla, büyük devletlerden herhangi birinin mandaterliğini kabule hazır olduğunu, ama Ermeni otoritesine hiçbir zaman boyun eğmeyeceğini, yakalayabildiği her Ermeni'nin boğazını keseceğini, Ermeniler Kağızman'dan çıkmazlarsa, oraya saldırarak hepsini öldüreceğini söyledi. Bunun oldukça iyi bir başlangıç olduğunu düşündüm. Kürt reisi öfkesinden köpürerek yüzü büsbütün katil suratı alırken, ben cevap vermeden önce ihtiyaten adamlarıma baktım.

Hepsinin de makineli tüfeklerinin başında, ilk tehlike anında hemen *"harekete"* hazır olduklarını ve buradaki bütün Kürtlerin canlarının adamlarımın ellerinde olduğunu gördüm; böylece bunu bilmekten dolayı oldukça rahatladım. Bunun verdiği güvenle bu vahşi caniye dönerek görüşlerini ve bu görüşleri ne ruhla ileri sürdüğünü not ettiğimi, buralara gelmekten maksadımın durumu olduğu gibi görerek büyük devletlerin doğru bir karara varmalarına hizmet edecek bir rapor hazırlamak olduğunu, zira buralardaki durum hakkında şimdiye kadar başka kaynaklardan birbirine zıt haberler alındığını, güvenilir bilgi edinilince mutlaka bir karara varılacağını söyledim.

Bunları uslu uslu dinledi ama ben sözlerime devam ederek, bu karar verilinceye kadar böyle topyekûn öldürmelere, bütün bu bölgelerde yağmacılığa devam ederse, o zaman dünyanın bu kesimi hangi Avrupa devletinin mandası altına verilirse verilsin ilk iş olarak yakalanıp kurşuna dizilmesinin muhakkak olduğunu söyleyince, bu sözlerime Kürtlerin hepsi birden homurdandı. **Ömer Ağa** oturduğu yerden yarı kalktı, bunu gören astsubayım arabasından sıçradı ve ateş emrini vermek üzere meydana atıldı. Bu hareket Kürtler tarafından görülerek manası hemen anlaşıldığı için hepsini yola getirdi. Otomobillere ve makineli tüfeklere işaret ederek, bu arabaların toplarla *"teçhiz edilmiş"* olduğunu, tehlikede olduğumu hissederlerse adamlarımın işaret beklemeden ateş etmek emrini almış bulunduklarını anlattım.

Bu hareket tarzı derhal tesirini gösterdi. Ortalık yatıştı ve işler daha da kolaylaştı. Ateş püsküren adam biraz sonra çok daha dostane bir tavır takındı. Sonunda seçme birkaç taraftarı ile otomobillerden birinin yanında Britanya bayrağının altında benimle birlikte resim çektirmeye razı oldu. Böylece her şey barış yolu ile sona erdi, her birimiz ayrı yollardan geriye döndük. Şüphe yok ki o öğleden sonra bir saat içinde birbirimizin görüşleri hakkında edindiğimiz bilgi, yıllarca başka yollardan toplayabileceğimizden fazla idi.

Ertesi sabah Kağızman'dan ayrılarak 150 mil[10] uzaklıkta Zivin'deki demiryolu kampımıza doğru yola koyulduk. Ama **Ömer Ağa**'nın vadisine gidiş ve gelişte yedek petrolümüzü harcamıştık ve elimizdeki petrolün **Hüseyin**'in memleketinden ötedeki dağlarda bulunan Ermeni karakoluna kadar yalnız bir otomobili götürmeye yetecek kadar olduğunu gördük. Oradan Kars'a telefon ederek benzin isteyebilecektik. Ancak bu tek otomobildeki petrol de geçitte tükendi, Ermeni karakoluna daha birkaç kilometre vardı, sonunda otomobili at ile çektirerek bu karakola vardık. Geceyi orada kamp kurarak geçirdik. Ertesi gün Kars'tan petrol gelir gelmez, bunu Kağızman'daki diğer arabalara yolladık. Bir sonraki gün de başka bir hadise olmadan hepimiz sağ salim Zivin'deki kampımıza ulaştık. Burada sınırın Ermenilere ait olan tarafından demiryolunun artık açık olduğunu gördük ve derhal Erzurum'a telgraf çekerek Türk toplarının kama blokları ile öbür silahların Ermeni trenlerine aktarılmak üzere hududa yollanmasını bildirdim. Aynı anda Ermeni trenlerinin de bu maksat için geçidin aşağısında bulunmasını emrettim.

Zivin'deki kampımıza vardığımız zaman kuzey hududu boyunca Ermenilerle Kürtler arasında açıktan açığa bir harp hali olduğunu bildiren birçok raporları gördüm ve ayrıca **Kazım Paşa**'dan da, Kars vilayetinin kuzey kesimlerinde Müslüman halkın Ermenilerden gördüğü kötü muameleden gene şikayetler gelmekteydi. Bu sebeple hemen kuzeydeki yüksek dağlar bölgesine harekete karar verdim; Kars Ovası'yla vahşi hudut bölgesi arasında tekerlekli ulaştırma vasıtalarına yalnız ana geçit yol verdiği için buradan bir daha geçmek zorunda kaldım.

Kars vilayetinin kuzey yarısı dağlık hudut bölgesini teşkil eder. Oltu mıntıkası diye anılan bu bölgede halk tamamıyla Kürt'tür. Aşağı ovada ise yer yer halis Ermeni köylerine rastlanmakla beraber nüfusun çoğu

10 Çev. N. 240 kilometre.

Tatar'dır. Tatarlar da Müslümandırlar. Onlar da Kürtler ve Türkler gibi *"Sünni"* mezhebindendir. Ama gene de hem Türkler hem de Kürtlerle aralarında fark vardır. Zira bunlar belirli aşiretlere mensup olmayıp oldukça modern çağlarda bu memlekete doğudan yavaş yavaş sokulmuşlardır.

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi Türkler tarafından kışkırtılan ve Alman eğitmenler tarafından yetiştirilen bu kimseler Alexandropol/Gümrü'deki Ermeni mültecilere saldırmaya hazırlanıyorlardı. O zaman, Tiflis'ten Kars'a bir İngiliz tugayı gönderilerek ve Tatar halkın yeni, bağımsız bir İslam cumhuriyeti kurmak maksadıyla orada tesis ettiği İslam Parlamentosu ya da diğer adıyla *"Şûra"* üyeleri tevkif olunarak, planları sonuçsuz bırakıldı. Adı geçen bu İngiliz tugayı Kars'a geldikten hemen sonra da Müttefik Yüksek Konseyi'nce Kars vilayetinin Ermenilere bırakıldığı ilan edildi. Bunun üzerine İngiliz askerleri tamamıyla çekildiler ve Ermeni işgali, Ermeni işgaliyle birlikte de her türlü zorluk başladı. Zira Ermeniler, silahlarını almak gerektiği bahanesiyle Müslüman halkı zorla soymaya ve onlara eziyet etmeye başladılar. Vilayetin ovalık olan kesiminde maksatlarını yerine getirmeye muvaffak oldular ki Ermenilerin bunu nasıl yaptıkları sırası gelince anlatılacaktır. Ama dağlık olan Oltu bölgesine yaklaşınca, Oltu ve Ardahan dağlarının Kürtleri ile karşılaştılar. Reisleri **Eyüp Paşa**'nın idaresi altında bu Kürtler, kendi topraklarının hudutlarını cebren zapt etmiş olan silahlı Ermeni çapulcularının -bunlar yalnızca ismen askerdiler- ileri hareketini ansızın ve kesin olarak durdurmuşlardı.

Eyüp'ün memleketine gitmek için yola çıktığımız sırada durum işte böyle idi. Yolculuğumuzun çok öğretici ve ilgi çekici olacağı aşikardı. O zaman **Eyüp**'ü tanıma şerefine erişmiş değildim, ama hakkında pek çok şey biliyordum. Bir defa safları arasından zorluğa uğramadan geçip memleketine girebilirsem, beni iyi karşılayacağından pek az şüphem vardı ve gelecekteki ihtimaller hakkındaki fikirlere esas teşkil edecek bilgiyi edinmeyi de pek muhtemel görüyordum.

Bu sebeple öğle sularında Zivin'den ayrıldık, geçitten ilerleyerek Kars'a gidiyormuş gibi ovanın yolunu tuttuk. Akşam üzeri dağlardan 10 mil[11] kadar ötede yoldan ayrılarak boş araziden kuzeye yöneldik.

11 Çev. N. 16 kilometre.

Tekrar dağlara, geçidin 20 mil[12] kadar kuzeyinde bir noktaya varmak istiyordum. Zira burada geniş bir *yayla* olduğunu, yılın bu mevsiminde bütün Kürtlerin çadırlarını burada kuracaklarını biliyordum. Eyüp'ün Oltu mıntıkasının sınırları ovadan yükselen ve yayla bölgesinin kenarını teşkil eden dağ sırtlarıdır. Bu sırtlar ovadan 1200 ayak[13] kadar dimdik yükselir. Bin bir zorlukla seçebildiğimiz önemsiz bir keçi yolunu takip ederek ay ışığı altında bu sırta tırmandık.

Bunu, otomobillerime kendi kuvvetleriyle yaptırdığım ve başardığım en zor tırmanma olarak hatırlamaktayım. Yer yer bu keçi yolu o kadar meyilli idi ki, otomobillerin dört tekerlek üzerinde gidebilmeleri için gövdelerinin ön kısımlarını iple bağlamak gerekiyordu. Bayırın daha yükseğine çıkan adamlar bu iplerin ucundan çekerek arabaların yana devrilip tepeden aşağı kaymasını önlüyorlardı. Adamlarımın otomobili arkadan destekleyerek canlarını tehlikeye atmalarına müsaade etmediğim için bu çareye başvurulmuştu. Mamafih ipler iyi iş gördü, sonunda *yayla*ya vardık. Çok geçmeden bir pınar bulduk. Bunun yanında kampımızı kurarken şafak söküyordu. Çadırımın direğine Britanya bayrağını dikkatle çektikten sonra herkes hemen derin bir uykuya daldı. Herhangi bir yabancı görünürse ***"George"***un bize haber vereceğine tamamıyla güveniyorduk.

Uyanıp dışarı fırladığım zaman güneş epeyce yükselmişti, diğerleri mışıl mışıl uyuyorlardı. Çeyrek mil[14] kadar ötede koyun güden ve görünüşe göre kampımızdaki ilk hareket işaretini gözetleyen atlı bir Kürt kafilesi vardı. Beni görünce ilerlediler, **Eyüp Paşa** tarafından gönderildiklerini, geldiğimizi duyan Paşa'nın bize hoş geldiniz dediğini, hediye olarak da altı koyun yolladığını, gelip beni ziyaret etmesi ve saygılarını sunması için ne zamanın münasip olacağını sorduğunu söylediler. Bu nezaketi pek makbule geçti. Beni çok memnun etti. Saat onu geçiyordu, öğleden sonra saat 16:00'dan önce olmamak üzere ne zaman isterse o zaman gelmesini, benim kendisini büyük bir memnuniyetle karşılayacağımı bildirdim. Bunun üzerine adamlarımı uyandırdım, hepsi de çadırımıza çeki düzen vermek için harıl harıl çalışmaya koyuldular.

İyi halılarımız yayıldı, bu sefer trenimizle getirdiğimiz sandalyeleri

12 Çev. N. 32 kilometre

13 Çev. N. Yaklaşık 366 metre.

14 Çev. N. 400 metre

EYÜP PAŞA'NIN OLTU MEMLEKETİ

Dağlık memleketin içinden geçen "yol" biraz zorlu olduğunu ispatlıyor. Lamba dirseğinden sallanan kova dikey hale gelmiş – ip arabanın devrilmesini önlüyor

Kampımız – makineli tüfeklere, bayrağa ve hâlâ yenilmekte olan kahvaltımıza dikkat ediniz-

çıkardık; silahlarımızla otomobillerimizi de temizledik. Öğleden sonraya kadar kampımız adamakıllı gösterişli bir hale gelmişti. Bir gece önce seçtiğimiz nokta meğer muhteşem bir yermiş, arkada irtifalı yüksek yaylalar, önde düz bir ova kilometreler boyunca uzayıp gidiyordu. Doğuda, ta uzaklarda mavi sisler içinde Gürcistan'ın dağlarla kaplı büyük zirveleri silik bir gölge halinde görülüyordu. Öğleden sonra saat 16:00'ya doğru kuzeybatıdaki tepelerden atlı bir kafilenin bir sıra halinde ve intizamlı geldiklerini gördük. Sayıları 250 kadardı. Dört reis önden gidiyordu. Yaklaştıkları zaman ilerleyerek onları karşıladım. Evvelce **Eyüp Paşa**'yı bana birçok kereler anlattıkları için onu hemen tanıdım.

Birçok güzel Kürt tanımıştım ama bu reis bunların hepsinden daha güzeldi. Yaşı otuzdan fazla değildi, çıplak ayakla boyu 6 ayak 8 inçten[15] fazla idi, son derece hareketli ve çok zeki idi. Onu tanıdıkça aşiretinin ne kadar talihli olduğunu daha çok takdir ettim. Yakın bir gelecekte, karşılaşacakları muhakkak olan çok çetin günlerde menfaatlerini koruma yolunda mücadele ederken böyle muktedir bir adamın başlarında oluşu onlar için gerçekten bir talih eseri idi. Paşa çok nazikti. Beni iki amcası ve yeğeniyle tanıştırdı. Hiçbiri **Eyüp** kadar uzun olmamakla beraber hepsi de birbirlerine benziyorlardı.

Bundan sonra hep beraber oturup konuşmaya başladık. Konuşmamız çok ilginç idi, o sırada fiilen silah altında 2000'den fazla askeri olduğunu, bu yayla bölgesinin sınırlarını Ermeni askerlerine karşı müdafaa ettiğini, ovadaki İslam köylerini yağma ve imha eden Ermenilerin, **Eyüp**'ün dağlık memleketinde de aynı şeyi yapmak niyetinde olduklarını, bu dağlık bölgenin de Müttefikler tarafından Ermenilere verilen araziye dahil olduğunu bu konuşmalardan öğrendim. **Eyüp**, kendisinin ve aşiretinin topraklarını canları pahasına korumaya hazır olduğunu, varlıklarını onun müdafaasının başarısına bağlı sayan öbür Kürt aşiretlerinden birçok kimselerin de kendisine başvurarak gönüllü yazıldıklarını, ovadaki köylerinden kaçan Müslüman halkın taşıyabildikleri eşyalarıyla birlikte kendisine sığındıklarını söyledi.

Ayrıca bana, aşağıdaki ovada bulunan Müslüman köylerinde Ermenilerin silah aramak örtüsü altında her şeyi aldıklarını ve Müslümanları yalnızca öldürmekle kalmayıp ayrıca Ermeniler tarafından saklandığı bilinen bunlara ait değerli eşyaların yerini öğrenmek amacıyla onlara

15 Çev. N. Yaklaşık 2,03 metre.

korkunç işkenceler yaptıklarını anlattı. Daha sonra geçenlerde saldırıya uğrayan bazı köylerin adlarını bildirerek oralara gitmem ve sözlerini doğrulayacak delilleri gözlerimle görmemde ısrar etti. Bu gerçekten apaçık sözler, **Kazım Paşa**'dan almakta olduğum raporlara çok uygundu; bu sebeple ilk fırsatta ovaya inerek oradaki durumu görmeye karar verdim. **Eyüp Paşa**'ya da kararımı hemen bildirdim.

Bundan sonra dışarı çıkarak beraberinde getirdiği adamlarından oluşan müfrezeyi teftiş etmemi, yerlisi oldukları dağlarda nasıl manevra yaptıklarını görmemi rica etti. Bunun üzerine atlar getirildi, bana Diyarbakır'dan gelme safkan doru donda çok güzel bir Arap kısrağı getirdiler. Üzerinde İngiliz yapımı olması hususunda şüphe götürmeyen askeri hizmet eyeri bulunan bu kısrağın sevimli tayı Doğu'da adet olduğu üzere yanında idi.

Bunun üzerine tek bir sıra halinde dizilmiş alayı görmeye gittim. Bunların önde gelen komutanları da safın bir at boyu ilerisine dizilmişlerdi. Hem atlara hem de adamların vaziyetine bayıldım. Hangisini daha çok beğendiğimi kestiremiyorum. Zira atlar da askerler de hiç kusursuz ve pür cesarettiler. Asil kan taşıdıklarını hiç şüpheye meydan bırakmayacak şekilde gösteriyorlardı. Adetlerine uyarak omuzlarına taktıkları tüfekleri modern ve dolu olmakla beraber, eyerleri ile öbür teçhizatları fakir idi. Tüfekleri arasında İngiliz, Fransız, İtalyan, Rus, Alman ve Türk tüfekleri bulunduğu gözüme çarptı. Silahların aynı olmaması bu Kürtler için o kadar önemli değildi, zira dağlarda cephane trenleri bilinmediği için her asker omuzunda asılı duran veya belindeki kemerde sakladığı fişekliğinde 300 ve hatta 500 fişek taşımaktadır. Gerçekten bir Kürt'ün mali durumu aşağı yukarı taşıdığı fişekliklerin sayısıyla ölçülmekte kağıt veya maden paranın çok az olduğu bu yerde Kürt aşiretleri arasında fişekler para yerine kullanılmaktadır.

Teftişten sonra **Eyüp**, askerlerini hareket halinde görmek isteyip istemediğimi, eğer istersem ne gibi bir talim yapılması teklifinde bulunacağımı sordu. O sırada durduğumuz yer kilometreler boyunca araziye hâkim savunmaya çok elverişli idi. Bu sebeple bizi düşman farz etmelerini ve bulunduğumuz yere saldırmalarını teklif ettim. Buna hemen razı oldu, iki amcası ile konuştu. Bunun üzerine atlı askerler ikiye bölündü, amcanın bir sağa, biri sola gitti. Askerlerinin yarısı birinin, yarısı da diğerinin ardından ilerlediler. *Yayla*'nın engebeli arazisinde hemen kaybo-

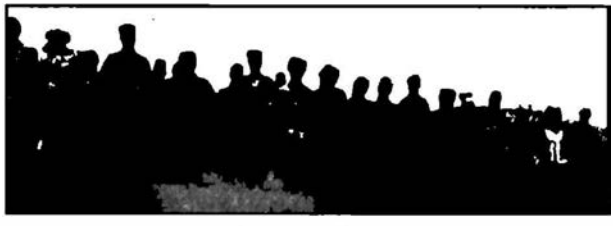
EYÜP PAŞA'NIN MEMLEKETİ (devam)

Ziyaretçilerimiz. Soldan sağa: Bir kuzen, bir amca, Eyüp Paşa, Albay Rawlinson, Bekir Bey (en yaşlı amca), bir Alman eğitim subayı. Not: Albay Rawlinson'un boyu 6 ayaktır[16]

Eyüp Paşa'nın Kürt süvarileri. Albay Rawlinson merkezde at sırtında.

Kampta halay çeken Kürtler. Eyüp Paşa soldan üçüncüdür.

16 Çev. N. Yaklaşık 1,83 metre

luverdiler.

Çok kısa bir zaman sonra ufukta muhtelif yönlerde küçük gruplar bir an için görünerek ileri hareketin başladığını ilan ettiler. Anlaşıldığı kadarıyla bu Kürtler çok iyi talim görmüş, oldukça usta idiler. Zira müsait olan her karış araziden faydalanıyorlardı. Öyle ki, ileri hareketleri sırasında hiçbir zaman düşman ateşine maruz kalacak duruma gelmediler. Sonunda bir işaret üzerine patlayan bir silah ile bütün askerler atlarını dörtnala koşturarak son hızla bizden 300 yarda[17] kadar mesafedeki son sırta geldiler ve sevinçli çığlıklar atarak, tam bir Doğulu usulle havaya silah sıkarak, bir yandan da çılgın gibi haykırarak üzerimize yürüdüler. Metotlarını, yetiştirilme tarzlarını çok beğendiğimi söyledikten, bu ilgi çekici kimselerle dost olduktan sonra çadırıma gittik. Bize verdikleri koyunlar bu zamana kadar kızartılmaya başlamıştı.

O gece bütün kafile çadırımızın etrafında açık ordugâh kurdular. Paşa'nın iki amcası da, güvenliğim için bir garanti olmak üzere, çadırımda yatmak istediklerini ifade ettiler. Tabii ki bu tekliflerini memnunlukla kabul etmiş göründüm. Halbuki bu nezaketi göstermek zorunda kalmasam çok daha memnun olacaktım. **Eyüp**, *"yeni bir kadınla henüz bir evlilik yaptığı"* için eski Kutsal Kitap'a ait özrü beyan etti, ertesi sabah tekrar geleceğini, zira milli *"cirit"* oyunlarını seyredeceğimizi söyleyerek 10 mil[18] kadar ötedeki evine gitti.

Ertesi sabah en büyük amca **Bekir Bey**'le uzun uzadıya konuştum. Ovalardaki köylerde son günlerde işlenen mezalimin delillerini aramam münasip olan muhtelif yerleri ondan öğrendim. Bundan sonra kendi makineli tüfeklerimi çıkardım, adamlarımın bunlarla neler yapabileceklerini onlara gösterdim. Tam isabet ve atış nispeti hepsini şaşırttı. 600 yarda[19] kadar ötede ateş ettiğimiz yamaçtaki kaya, mermilerimizin şiddetli ve isabetli yağmuru altında hızla parçalanırken, pek çok uğultular ve homurtular çıkıyordu.

Öğleden hemen sonra, ikindi vaktindeki eğlenceye hazırlanmak üzere istirahate çekilirken, **Bekir** büyük bir heyecan içinde geldi. Kars'tan bir Ermeni kuvveti yola çıkmış, bu Ermenilerin köylerini *"silahsızlandırmak"* için geleceklerini haber alan Müslüman mülteciler aşağıdaki

17 Çev. N. Yaklaşık 274 metre.

18 Çev. N. 16 kilometre.

19 Çev. N. Yaklaşık 549 metre.

ovadan bir kervan halinde dağa çıkıyorlarmış. Hepsi de **Eyüp**'e iltica edeceklermiş. Bu sebeple bu mültecilerin halini gözlerimle görebilecek ve durum hakkında hüküm verebilecektim.

Kısa bir süre sonra perişan kafilenin başkanı göründü. Çoğu yaşlı erkek ve kadın ile çocuklardan oluşan yaklaşık 200 kişi kadardılar. Bu kafilede eşyaları taşıyan birkaç öküz arabası, tay ve merkep vardı. Önlerinde de birkaç koyunu güdüyorlardı. **Bekir Bey** kendisiyle görüşen kervan liderine dağlık bölgede daha ileri gitmesini, böylece düşman tarafından rahatsız edilmeden Türk hududunu geçebileceğini söyledi.

Onların konuşmalarını dinlerken bu eski Kürt aşiretlerinin reislerinin yetkilerini ne büyük bir otorite ile kullandıklarını kuvvetle gösteren bir hâdise oldu.

Bekir, bir kelime bile söylemeden ansızın yanımdan fırladı, adamlarından birkaç kişinin ani olarak toplandığı bir yere gitti. Bir taraftan da genç yeğenini çağırıyor ve bağırarak emirler veriyordu. Sonra dönerek yanımdan böyle aniden ayrıldığı için özür diledi; meğer adamlarından bazılarının mültecilerin bir koyununu yakalayarak kestiklerini görmüş, acele etmesi şartmış, yoksa koyun hemen parçalanarak dağıtılacak, bunu önlemesine imkan kalmayacakmış. **Bekir** dedi ki; *"Kendi aşireti arasında hırsızlık edene bizim ne yaptığımızı göreceksiniz. Zira bu mülteciler topraklarımızdan geçerken bizim misafirlerimizdirler, binaenaleyh kutsaldırlar"*.

Bunun üzerine her biri dört kişiden oluşan üç kafilenin gösterisi başladı. Her kafile birbirine sıkıca çatılmış bir çift tüfek taşıyor ve bunların arasından yakalanan hırsızların çıplak ayakları görülüyordu. Suçüstü yakalanan bu hırsızlar böylece ve ayakları havada olduğu halde sırt üstü sürükleniyorlardı. **Bekir Bey** hemen hemen bileği kadar kalınlıkta bir değnek aldı. Çıplak ayaklar, taşıyanlar tarafından omuz hizasına kaldırıldı, reis bütün kuvveti ile bu tabanları dövmeye başladı. Herkes sessizlik içerisinde bu manzarayı seyrediyor, yalnızca *"Hırsızlar"*[20] diye bağırıyordu. İhtiyar başkan yorulunca bunların çözülmesini emretti, bunun üzerine hırsızlar hararetli hararetli bir şeyler anlattılar. Ben söylenenlerin ancak bir kısmını anlıyordum. Öyle görünüyordu ki, bu adamlar **Eyüp**'ün aşiretinden olmayıp komşu bir aşirettendiler ve **Eyüp**'ün adamlarına topraklarını savunma işinde yardım etmek üzere gönüllü ola-

20 Çev. N. Tabir Türkçe olarak ifade olunmuştur.

rak katılmışlardı. Bu sebeple kendilerine yapılan muameleyi utanç verici olarak buluyorlardı. Bununla beraber, **Bekir** bunlara yaban kedisi gibi *"sövüp saymaya"* başladı. Benim için tamamıyla yeni bir dağ lisanıyla küfürler savuruluyor, bütün Kürtlerin ortaklaşa vasıfları olan misafirperverlik kanununa aykırı hareket ettiklerini, **Eyüp** orada olsa çok daha ağır bir cezaya çarptırılacaklarını, şimdilik ucuz kurtulduklarını söylüyordu.

Suçlulardan ikisi hiç ses çıkarmadı ama pek güçlü kuvvetli gibi görünen kabadayı kılıklı üçüncü hırsız, burada duramayacağını, gidip aşiretini silaha sarılmaya ve intikamını almaya çağıracağını söyledi. Bu çıkış hareketi alayla karşılandı ve -bu beni biraz şaşırtmıştır- isterse hemen gidebileceği söylendi. Bunu duyan hırsız, çadırın ardındaki sarp tepeyi çimenler üstünde diz çöküp emekleyerek tırmanmaya başladı, zira ayakları o anda *"hareket edemeyecek durumda"* idi. Istırap içinde 100 yarda[21] kadar tırmanınca **Bekir** adamlarından dördünü adlarıyla çağırarak onlara bir emir verdi. Bunun üzerine bu adamlar hemen yere uzanarak giden adama ateş etmeye başladılar. Pek yakınına ve bütün çevresine mermiler yağdırdılar. Bu arada **Bekir** bağırarak hâlâ gidip aşiretini ayaklandırmak niyetinde mi olduğunu, yoksa geri dönmeye hazır mı bulunduğunu sordu. Hırsız hemen geri dönerek sürüne sürüne gelmeye başladı. Bu vahşi aşiretlerde disiplinin zorla nasıl yürütüldüğünü pek güzel gösteren bu olay böylece bitti ve hemen unutuldu.

İkindi vakti **Eyüp** geldi ve milli *"cirit"* oyunu için bütün hazırlıklar tamamlandı. Bu oyunu Erzurum'da Türkler tarafından oynanırken görmüştüm. Çünkü her Cuma günü, yani Müslümanların *"Sabah"*[22]'ı ya da Pazar günü, Türkler arasında atına ve biniciliğine güvenen herkes istihkâmlar içindeki büyük alana gelirler. Burada oyun oynanır ve her seferinde kalabalık bir seyirci toplar. Gerçekten bu oyun, Erzurum'da yazın Pazar günü[23] akşamlarının başlıca ve en moda eğlencesidir.

Bu oyun iki tarafta herhangi bir sayıda oyuncunun bulunduğu ve at sırtında oynanan bir nevi *"kovalamaca"*dır. Hiç sayı yazılmaz ve *"kazanan taraf"* da yoktur, ancak binicilikte yapılan herhangi bir falso ve oyuncunun herhangi bir hatası seyirci kalabalığının alaycı gülüşleri ile

---

21 Çev. N. Yaklaşık 91 metre.

22 Çev. N. Tabir metinde aynen bu şekilde yer almaktadır.

23 Çev. N. Bu ifade Cuma'nın Müslümanların tatil günü olması nedeniyle, Avrupalıların tatil günü olan Pazar ile özdeşleştirilmesi için kullanılmıştır.

karşılanır. Oyunun önemli bir özelliği de oyuncuya kovalamacada olduğu gibi *"elle dokunmak"* yerine, onun *"bir değnek ile vurulmasıdır"*. Her oyuncuya yarım düzine *cirit* denilen değnek verilir. Bunlar bir baston kadar sağlam ve aşağı yukarı bastonla aynı uzunluktadır. Alanın her iki başına birer çizgi çizilir. Bunlardan biri bir tarafın, diğeri ise öbür tarafın *"üssü"*dür. Üssünden ayrılan her oyuncunun ardından öbür taraftan bir veya daha fazla oyuncu koşmaya başlar ve ellerindeki değneklerle onu vurmaya çalışırlar. Kabul edilen usul değneklerin mızrak gibi atılmasıdır. Fakat bir oyuncunun talihi yaver gider de karşı taraftan birine değebilecek kadar yaklaşabilirse, o zaman onu candan bir âlâ döver. Bu da seyircilerin her zaman hoşuna gider. Bütün bu manevralar atları dörtnala koşturarak yapıldığı için çoğu zaman birkaç kovalamaca birden yapılır, sık sık çarpışmalar, heyecanlı düşüşler olur ki seyirciler bayılır, gerçekten oyunun başlıca cazibesi budur.

Yirmi yıldan fazla bir zamandan beri muhtelif memleketlerde polo oynadığım için bu oyun beni çok sardı. Erzurum'da resmi durumum dolayısıyla bu oyuna Türklerle birlikte katılmayı doğru bulmamış isem de şimdi burada vahşi dağlar arasında **Bekir Bey** güzel Arap kısrağını bana tekrar teklif edince büyük bir memnunlukla kabul ettim. En iyi at bende olduğu için kendimi kurtarabileceğime güveniyordum. Kısrağın sahibi de buna çok sevindi; bir tek mahzur, kısrağın tayının devamlı olarak anasının ayaklarının dibinde dolaşması idi. Bu küçücük hayvan şaşkınlıklar verecek kadar hareketli olduğu halde birçok defalar ona çarparak yere düşürdük.

Bu çok ilginç oyuna epeyce dalmıştık ki, ansızın bütün biniciler taş gibi hareketsiz kaldılar, yüzlerini tebessümler kapladı. Bu aşiretlere has olan bu hayretler verici vasıf ancak bir savaş ihtimali karşısında kendisini gösterir. Bu sefer buna sebep, ansızın dağlarda yankılar uyandıran ve oyun oynadığımız yerden bir mil[24] kadar mesafede bir bataryanın faaliyette olduğunu gösteren bir top sesi idi.

Derhal herkes silahına koştu. Beş dakika içinde birlikler yüzleri savaş şevki ile aydınlanmış olarak ve harp türküleri söyleyerek dağı tırmanıp uzaklaşmışlardı. Bunların türküleri, tam hakkını vermek gerekirse, eşkıyaların çarpışmaya giderken vahşi ve çınlayan dağlarda söyledikleri türküleri hatırlatıyordu.

24 Çev. N. 1600 metre.

Bu arada bizim durumumuz biraz güçleşti, zira ovadaki Ermenilerin belki de büyük bir kuvvet tarafından desteklenerek Kürt hattına toplarla hücum ettikleri anlaşılıyordu. Bu sebeple Kürtlere katılmayı çok istediğimiz halde, hemen çadırı sökerek demiryolundaki kampımıza gitmeye karar verdim. O sabah levazım getirmek üzere yolladığımız öbür otomobilin de şimdiye kadar geri dönmek üzere yola çıkacağını ve biz giderken ona rastlayacağımızı umuyorduk.

Kürt arazisindeki son kampımızdan 35 mil[25] mesafede Sarıkamış Ermeni Hudut Karargâhı'na akşam üzeri vardığımız zaman öbür otomobilimizi orada bulduk. Şoförden Ermeni askerlerinin bu arabaya saldırdıklarını ve onbaşıyı vurduklarını, ondan sonra da yağmaya giriştiklerini öğrendiğimizde müthiş öfkelendik. Otomobilin üstündeki birçok kurşun deliklerinden kısa mesafeden şiddetli bir ateşe tutulduğu anlaşılıyordu. Şoför, bir Ermeni subayı bulur bulmaz Ermeni Genel Karargâhı'na götürülmelerini rica etmiş ve yaralı onbaşı hemen Sarıkamış'tan Kars'taki hastaneye gönderilmiş.

Onbaşı orada emin ellerde olduğu için Ermeni Başkomutanı'na bir telgraf çekerek askerlerinin disiplinsiz ve barbarca hareketlerinden sorumlu olacağını bildirdim. Zivin'de durumun hat safhaya gelmesinden ve *"ateşin bacayı sarmasından"* korktuğum için oraya dönmekte acele ettim.

25 Çev. N. 56 kilometre.

Kısım VI
Türk Mütarekesi, Bir Fiyasko - Milliyetçi Parti'nin Kuruluşu

Türk silahlarının tahliyesi için düzenlemeler – Erzurum Konferansı hakkında söylentiler – Türkler razı olmuyor – Erzurum'a hareket – İstanbul'daki Başkomutan'a telgraf – Ermenilerin Müslümanlara yaptığı mezalime dair Tiflis'e telgraf – Araştırma yapmak üzere atanan Komisyon'la buluşma – Kürtler tarafından esir alınış – Silahlar çalınıyor – Başkomutan'ın adamlarımı Türkiye'den çıkarmak için telgrafla verdiği emir – Erzurum'a hareket – Kazım ve Mustafa Kemal'le görüşme – Konferans'ın sonucu – Milliyetçi Pakt – Sarıkamış'ta duruş – İstanbul'a gitme emri – Tiflis ve Batum – Bir Amerikan destroyeri – Başkomutan'a rapor – Romanya ve Bükreş – Trieste, Paris ve Londra'ya yolculuk

24 Temmuz akşamında Zivin'deki kampımıza ulaştık ve ertesi sabah sınırın her iki tarafında demiryolunun yeniden yapılmasına nezaret etmek üzere bıraktığım demiryolu subayları rapor vermek üzere geldiler.

Ermeni tarafında trenler hududa kadar getirilmişlerdi ve yalnızca silahları almak üzere geçmek için Türk müsaadesini bekliyorlardı. Bu silahların hattı tıkayan esas heyelanın güney kenarında demiryolu kampımıza ulaşmış bulunan Türk trenlerinden taşınması gerekiyordu. Bu nedenle Erzurum'a **Kâzım Karabekir Paşa**'ya bir telgraf çekerek

huduttan silah devredilmesine izin verilmesini ve bu iş için askeri iş kafilelerinin tedarik edilmesini rica ettim. Türkleri Mütareke hükümlerinin yerine getirilmesi hususundaki hareket tarzlarını açıkça belirtmeye zorlayıcı mahiyette olan bu hareketimin, durumu aydınlatacağından oldukça emindim. Kaldı ki, onların bu şartlara uygun hareket etmelerinde ısrarcı olmak, benim vazifemdi.

Bu arada, Türkler arasında, Doğu vilayetlerindeki Genç Türk Partisi üyelerinin iştirakiyle Erzurum'da yapılmakta olan ve söylendiğine göre eski Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde bir Türk Cumhuriyeti kurmak nihai amacı ile bir devrim hazırlayan Konferans'ın inkişafı hakkında her tarafta söylentiler dolaşıyordu. Bu vaziyet altında ayın 25'inde akşam geç vakit **Kazım Paşa**'dan bir telgraf alınca hiç şaşırmadım. Telgraf, Türkçe olarak çok dikkatli ve müphem bir şekilde yazılmıştı. Netice itibariyle ifade ettiği mana; mühimmatın huduttan geçirilmesine izin vermek hususunda yetkisinin bulunmadığı, bu sebeple isteğimi yerine getirecek bir durumda olmadığı idi. İşte nihayet can alıcı bir meselede kesin bir reddediş vardı. Bunun üzerine hemen cevap vererek bu hareketinin *"Türk Hükümeti'ne kendi ricası üzerine bahşedilen Mütareke hükümlerine doğrudan doğruya aykırı olduğunu ve bunda ısrar edilirse, Mütareke'nin sona ereceğini bildirdim."* Bu çok kesin ifadeli beyanatıma, hemen Erzurum'a gitmek için yola çıkacağımı, oraya varınca kendisini göreceğimi ilave ettim. Bu sebeple çadırımız hemen söküldü, ayın 26'sı akşam vaktinde Erzurum'a vardık.

Ertesi sabah **Kazım** ile görüştüm. Her zaman olduğu gibi, çok nazikti fakat isteğime uygun hareket edecek durumda bulunmadığını ifade etti ve başka mazeretlerin arasında Konferans'ın devam ettiğini, bütün memleketin çok karışık bir halde bulunduğunu, kendisini gerekli emirleri verecek durumda farz etsek bile, silahların huduttan Ermeni topraklarına geçirilmesine halkın müsaade edeceğinden şüpheli olduğunu ileri sürdü. Ben de nazikçe ona teşekkür ettim ve hükümetime telle bir haber göndermem gerektiğini söyleyerek, bu haberi Türk telleri ile ilettirir mi diye sordum. Bu isteğimi kabul etti, ben de karargâhıma giderek doğrudan doğruya İstanbul'a Başkomutan'a hitaben şifreli bir telgraf sureti yazdım, telgrafın acil olduğunu da şu sözlerle belirttim: *"Hattı açın"*. Bu formüle nadiren, son derece önemli bir şey olduğu zamanlarda başvurulur, zira bir haberde bu kelimeler kullanıldığı zaman başka her türlü telgrafa tercihen önce çekilir.

Mesajımda silahların memleketten çıkarılmasının son anda kesin olarak reddedildiğini, bunun üzerine ben de böyle bir hareketin Mütareke'yi kendiliğinden sona erdireceğini söylediğimi bildiriyor ve talimat istiyordum. Bunu elimle **Kazım**'a verdikten ve kendisinden makbuz aldıktan sonra hâlâ hudutta bulunan subaylarımı hemen karargâhıma çağırmak için Türk askeri telefon hattını kullanmamı müsaade etmesini istedim ve bu izni aldım.

Huduttaki subayımla telefonla irtibat kurar kurmaz, çok dikkatli olarak ona şifre telgrafı tekrarladım ve bu haberin Ermeniler tarafından Tiflis'teki Ordu Karargâhına gönderilmesini, oradan da Batum kanalıyla İstanbul'a iletilmesini bildirdim. Kendisinin de Tiflis'e dönmesini, hudutta Türk hattında silah trenini bekleyen subayı da Erzurum'daki karargâhıma yollamasını emrettim. Ertesi gün **Mustafa Kemal**'le, o sırada devam eden Konferans hakkında çok uzun ve çok ilginç bir mülakat yaptım ve Konferans'ta varılacak son ve resmi kararlar hakkında beni bilgilendireceğini ifade etti. Bu oldukça memnunluk verici idi ve artık olayların hızla geliştiği hududa gitmekte serbesttim.

Kâzım'ın silahlar meselesi hakkındaki telgrafı üzerine Zivin'den ayrılmadan önce Ermeni askerlerinin Kars Ovası'nda yol açtıkları dehşetli hadiseler hakkında yeniden ve çok kesin malumat almıştım. Kendi kafilemden adamlara ayrı bir yerde yakaladıkları vakit nasıl davrandıklarına bakarak bunlar hakkında bir hüküm verecek durumda olduğum için Zivin'den Tiflis'e bir telgraf çekerek, *"Ermenilere Müslüman halka bağımsız kumanda etmek hakkı verilmemesini insanlık namına rica ettim. Bu Ermenilerin disiplinsiz oldukları ve etkili bir kontrol altında tutulmadıkları için devamlı surette mezalim uyguladıklarını, sonunda haklı olarak bundan bizim sorumlu tutulacağımızı bildirdim."*.

Ayın 28'inde Tiflis'ten bir telgraf aldım. Bir yarbayın komutası altında küçük bir İngiliz birliğinin adı geçen bölgeyi teftiş etmek ve oradaki durum hakkında deliller toplamak üzere Tiflis'ten gönderildiği bildiriliyor, benim de Tiflis demiryolunun dağlık bölgesindeki terminali olan Sarıkamış'a giderek bu birliğe bilgi vermem isteniyordu. Bunun üzerine ayın 29'unda bir kere daha huduttaki dağlık bölgeye döndüm ve Sarıkamış'ta bu heyeti karşılayarak yapılan işkencelerin delillerini nerede arayacaklarını uzun uzun anlattım. Sonradan öğrendiğime göre bu delilleri ele geçirmekte oldukça muvaffak olmuşlar.

Erzurum'a dönmeden önce, **Eyüp**'ün bölgesine giderek bizim alela-

cele ayrılışımızdan beri dağ muharebesinin nasıl bir gelişme gösterdiğine bakmak yerinde olacaktı. Bunun için doğrudan doğruya geçitten gitmek yerine, şimdi çimenlik olan bayırlara yükselen tepelerin ana hattını takip eden eski bir öküz arabası yolu ile kuzeye doğru yola koyulduk ve Ermeni hatlarından geçerek, Ermeni ve Kürt hatları arasındaki yüksek bir *yayla*'da geceyi geçirmek için kamp kurduk.

Ertesi gün, arabalardan birindeki radius rodunun kırılmasından dolayı hemencecik başımıza iş açan oldukça zorlu bir yol ile güneyden **Eyüp**'ün memleketine girmek için ilerledik. Bu, tamir için bizi her çeşit böcek ve sineğin istila ettiği biraz bataklık bir yerde durdurdu ve çıkmak üzere olduğumuz bayırın tepesinden düzensiz silah atışlarına rağmen, oldukça önemli olduğunun da farkına vardık. Bu bölgelerde bu tür olaylar, tabii ki *"günlük olaylar"* nevinden olduğu için, dikkate almadım, ancak bir süre sonra adamlarımdan birisi bana şunu söyledi: *"Şu Allah'ın b...sı Kürtlerin bize ateş ettiklerini biliyor musunuz efendim?"* Arkamızdaki tümseğe arada sırada saplanan kurşunların vızıltısını çok iyi duyduğum halde, bilmediğimi söyledim. Gerçekten görünürde bir şey yoktu. Hedef neresi tutulmuş olursa olsun silah sesleri bir hayli uzaktan geliyordu. Muhtemelen en öndeki arabanın direğine büyük bir beyaz bayrak olarak çekilen tek banyo havlumu bu kadar uzaktan göremiyorlardı.

Bundan sonra, adamlarıma güneydoğuda güneşte parlayan karlarıyla son derece görünebilir bir halde olan Ağrı Dağı'nın zirvesini gösterdim. Tufandan sonra buraya geldiği söylenen **Nuh**'u anlattım. Gemisine her cins hayvandan bir çift aldığını, bu sayede bugünkü hayvanların çoğaldığını belirttim. Tabii bu hikayeyi onların ilgisini gitgide yaklaşan silah seslerinden ayırmak için söylemiştim. Fakat adamlarımın arasında Somersetli[1] olanının şu sözleriyle kıyaslanınca benim anlattıklarım o kadar başarı kazanamamıştı: *"İhtiyar **Nuh** iyi yapmış, ama keşke şu musibet sineklerden almayı unutsa idi!"* Onun bu karşılığı içten gelen kahkahalara sebep oldu, zira bataklık bir yerde durduğumuz için o sırada her çeşit haşerat bizi kelimenin tam manasıyla yiyordu.

Bu arada etrafımıza yağan kurşunlar fazlalaşıyordu. Şimdi artık menzil dahiline girdiğimiz için ya buna bir son vermek veya birimiz yaralanmadan, ki bu her an olabilirdi, ateşle karşılık vermek gerekiyordu. Bu sebeple adamlarıma yere yatmalarını emrettim. Kendim de yolun kena-

1 Çev. N. Somerset, Güneybatı İngiltere'de bir kasabadır.

rındaki çayıra çıktım, boş ellerimi sallıyor, aynı zamanda tercümanıma bizim uydurma beyaz bayrağı sallamasını emrediyordum. Bir zaman durum oldukça kötü idi. Bu böyle devam ederse makineli tüfeklerimizi kullanmak gerekecek diye düşünmeye başlamıştım. Ama neyse ki ateş tamamıyla kesildi, birçok savaş gören ve oldukça cesur bir adam olan **Marr** adındaki Rus tercüman en şiddetli ateşin yağdırıldığı kayalara doğru giderek Kürtlerle konuşmaya hazır olduğunu söyledi. Dediğini büyük bir yiğitlikle yaptı, biraz sonra ben de onun yanına gittim. Yolumuza devam ederek karşımızdaki sırtın üstünde bulunduğunu öğrendiğimiz bir reisi görmemiz kararlaştırıldı.

Oraya geldik ve bunlarla daha evvel karşılaşmamış olmama rağmen bize ateş açanların **Eyüp**'ün Kürtleri olduğunu gördük. Açık ordugâhlarına gelip de komutanlarını görünce ağır bir darbe yemiş gibi oldum. Meğer bu komutan Kürtlerin bütün talimlerini üzerine alan Alman subayı imiş ve bu subayı **Eyüp**'ün çadırında da görmüştüm ama o zaman pek somurtmuş ve konuşmamakta ısrar etmişti. Bana, bir ileri harekata başlamak üzere olduklarını, bu sebeple kendimizi onların esiri saymamız gerektiğini, ama çadırımı açık ordugâhının yanma kurabileceğimi, **Eyüp**'ün kampına haber yollayarak emirlerini öğreneceğini söyledi. Bunun üzerine benden Paşa'ya bir not göndermesini rica ettim, o da kabul etti. Bundan sonra tekrar işe koyuldu. Anlaşılan çok dağlık ve çetin bir bölgede 4 veya 5 millik[2] bir cephe üstünden Ermeni mevziine bir hücum yapacaktı.

Biz etraftaki bütün dağların tepelerinde top mermilerinin patladığından başka bir şey göremiyorduk ama aşağıdaki vadiden gelen silah seslerinin artmasından ve zaman zaman kulaklarımıza gelen sevinç naralarından Kürtlerin hallerinden memnun olduklarını anlıyorduk. Alman subayının yüzünü ancak ertesi gün öğle sularında gördük. Serbest bırakılmamıza emir verirken bir yandan da Ermenileri yaklaşık 5 mil[3] kadar geriye attıklarını, şimdi de Sarıkamış'la ana geçidi tehdit ettiklerini, birkaç güne kadar buralarını da ele geçirmeyi umduklarını söyledi.

Serbest kalır kalmaz başka bir yoldan Zivin'deki kampımıza gittik. Gece oraya vardığımız zaman kötü bir haberle karşılaştık, anlaşılan biz buradan ayrılır ayrılmaz demiryolu subayımızın ve iki erin beklediği si-

2 Çev. N. Yaklaşık 6,5 veya 8 kilometre.

3 Çev. N. 8 kilometre.

lahla dolu tren *"haydut"* kılıklı kimseler tarafından sarılmış, subayla erler bir muhafızın gözetimi altında vagona kapatılarak, bu haydutlar katırlar tarafından çekilen genel hizmet vagonlarından bir kervan teşkil etmişler ve bütün silahları dağlara taşımışlardı. Bundan sonra gerek subayı, gerekse erleri serbest bırakarak hemen huduttan geçmelerini, memleketten çıkmalarını tavsiye etmişler. Bu da zaten adamlarımın hazır olduğu şey imiş ve bana haber vermek için derhal buraya gelmişler.

Kazım'dan da bir mektup aldım. Olayın kendisine de bildirildiğini, kanaatince halkın meseleyi ele alarak silahların huduttan çıkarılmasına fırsat vermeden, silahlara el koyup kaçırdıklarını belirtti. Bu, şüphesiz ki oldukça makuldü ve aksini ispat etmek zordu. Bununla birlikte orduya bağlı olanlardan başka genel hizmet vagonunun bulunmayacağını ve ordu taşıt kollarından başka hiçbir yerde katıra rastlanmayacağını bilecek kadar bu memlekette yeterince uzun bir süre bulunmaktaydım. İspat edemeyeceğim isnatlar yapmakta bir fayda görmediğim için bu nedenle Paşa'nın teessüflerini bildiren sözlerini kabul ettim.

İstanbul'daki Başkomutan'dan uzun zamandan beri beklenen haber nihayet 5 Ağustos'ta geldi. Şifre ile ve Tiflis kanalı ile yollanan bu cevabı hudut karakoluna kadar bir Ermeni subayı getirmişti. Telefonla gönderdiğim haberin Tiflis'ten, doğruca İstanbul'da Başkomutan'a iletildiği anlaşılıyordu. Gelen cevap işte bu habere karşılıktı. Türkler kanalıyla hiçbir haberin iletilmediği anlaşılıyordu. Başkomutan, bütün adamlarımı hemen memleketten çıkarmamı kesin olarak emrediyor ve benim de Kars bölgesindeki durumu dikkatle takip etmemi bildiriyordu. Bunun üzerine askeri telefonla Erzurum'la temasa geçtim, karargâhımın hemen Sarıkamış'a hareket etmesi emrini verdim. Personelden mümkün olduğu kadar çok kimsenin trenle hareket etmelerini, atların da selâmetlerini sağlayacak kadar muhafızla birlikte araba yolundan sevk edilmesini söyledim. **Kazım**'a da bir haber yollayarak demiryolu ile yapılacak nakil için gereken kolaylığı göstermesini rica ettim. Aynı zamanda ertesi gün kendisiyle vedalaşmak üzere Erzurum'a geleceğimi bildirdim.

Nihayet ayın altıncı günü sabahı Zivin'deki çadırlarımızı söktük. Kafilem hududu aşarak geçidi son defa olarak çıkacak, verdiğim emir gereğince Sarıkamış Vadisi'nde Ermeni karargâhı yakınında kamp kuracaktı. Ben ise yalnız bir şoför ve bir otomobil ile Erzurum'a doğudan girmek üzere yola çıkmıştım. Bu, şehre son girişim olacaktı. Yerler artık kuru olduğu için hızla ilerleyebiliyorduk. Öğleden sonra saat 14:00'e ka-

SINIR MANZARALARI

Öğle yemeği için bir mola. Sağda gömleğinin kollarını sıvamış halde görülen onbaşı, o ikindi vakti vuruldu ve araba on üç kurşunla delindi.

Bir banyo havlusundan yapılma beyaz bayrağa rağmen, yine esaret

Zivin'e iniş

dar 75 mil[4] yol kat etmiştik. Saat 15:30'da Türk Ordu Komutanı **Kazım Paşa** ile bir mülakat yaptım. Görüşmemiz nezaket ve sükûnet içinde geçti. Dostça ayrıldık. Kendisinden, Konferans'ın öğleden sonra saat 17:00'de toplanacağını ve o akşam sona ereceğini öğrenmiştim.

Ondan ayrıldıktan sonra, Konferans'ın gelişmesi hakkında **Mustafa Kemal** ile bir mülakat ayarladım. Son derece ilginç olan konuşmamız üç buçuk saat sürdü. Mülakat eski Bahriye Nazırı **Rauf Bey**'in hususi evinde oldu. O zaman **Mustafa Kemal**'le aynı evde oturan **Rauf Bey**, görüşmemizde bir ara hazır bulundu, geleceğin bütün ihtimalleri ve yeni Milliyetçi Parti'nin emelleri üzerine konuştuk. **Mustafa Kemal** bana o gün kabul edilmiş olan Milli *"Pakt"*tan bahsetti. Bu *"Pakt"*, o zaman ilk defa olarak ileri sürülmüş ve şimdiye kadar da Milliyetçilerin başlıca ülküsü, bütün gayretlerinin ve politikalarının amacı olmuştur; hâlâ da olmaktadır. **Mustafa Kemal**, nihai metni ertesi gün bana telgrafla hududa yollayacağına söz verdi ve sözünü de harfi harfine yerine getirdi. Büyük bir nezaket ile ayrıldık. Geleceğin sakladığı muhakkak inkişafların ciddiyetini her ikimiz de idrak ediyorduk.

Ayın 7'si sabahında, atlardan sorumlu kafilenin yol ile dört günlük yürüyüşlerine hazır olduklarını gördükten, geri kalanını da bir gün evvel demiryolu ile bıraktıktan sonra sabah saat 08:00'i biraz geçe tek arabamla bizzat yola düştüm ve orada kafileyi Ermeni komutanın kendine ayırdığı oldukça iyi bir Rus baraka binasına yerleşmiş olduğunu gördüğüm 90 milden[5] fazla bir mesafede bulunan Sarıkamış'a öğleden sonra 15:00'ten evvel ulaştım. Dağların sık ormanla kaplı ve vadinin yeşil ve verimli olması sebebiyle kısmen İsviçre'yi andıran bu mıntıkada bir zamanlar İmparatorluk Rusya'sı sınır kuvvetlerinin büyük merkezî kamp yeri olan Sarıkamış'ı tetkik ederek ertesi günü geçirdim.

Sarıkamış Vadisi, Rusların buraya ilk defa olarak kamp kurdukları yaklaşık kırk yıl önce kötü bir bataklık ve bu dağların en büyük sıtma kaynaklarından birisi idi; ancak bunların mükemmel drenaj sistemi sayesinde bugün her yer kuru ve sağlamdır ve bütün vilayette hemen hemen en sağlıklı yer haline gelmiştir. Binalar da mükemmeldir ve hemen hemen tamamen keresteden yapılmış olmalarına rağmen, iyi bir şekilde tasarlanmışlar ve hem orijinal, hem de resimseldirler, öyle ki sonunda

4 Çev. N. 120 kilometre.

5 Çev. N. 144 kilometre.

İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Erzurum'daki karargâhımızdan ayrılış.

Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na giriş, Amerikan destroyerinden çekilmiştir.

Tarabya'da İstanbul Boğazı.

hasretini çektiğimiz hem rahat hem de sağlıklı mahallere kavuşmuştuk.

Ne var ki, ayın 8'i saat 18:30 civarında, orada yalnızca bir gece kaldıktan sonra, bu güzel rüya kafaya gelen bir darbe ile sona erdi, zira Tiflis yoluyla İstanbul'dan, rapor vermek üzere oraya gelmem talimatını veren bir telgraf aldım. Bunun anlamı oldukça açıktı, doğrudan Londra'ya gitmek zorunda idim ve on dakika içerisinde Ermeni komutandan bir tren tedarik etmiş ve bundan bir saat sonra paha biçilemez adamlarıma veda etmiştim, onları geride bırakmak hüzün verici oldu, ancak kısa bir süre sonra beni izleyeceklerinden emin olabiliyordum.

Yalnızca bir lokomotif ve bir hayvan vagonundan oluşan trenim hızla yol kat etti ve ertesi gün saat 13:00 sularında Tiflis'e ulaştım. Geldikten sonra **General Beach**'e rapor verdim ve yerel bilgiler için bütün durum hakkında hızlı bir rapor yazdıktan ve ayrıca daha sonra çok meşhur olacak *Millî Pakt*'ın **Mustafa Kemal** tarafından verilen nüshasını da tercüme ettirdikten sonra, Tiflis'ten kalkan gece trenine yetiştim ve yaklaşık dört ay sonra 10 Ağustos sabah erken vakit yine Batum'a geldim.

Batum'da yalnızca iki gece beklemek zorunda kaldım, zira üçüncü gün İstanbul'a giden bir Amerikan destroyerinde yer bulacak kadar şanslıydım. Ayın 12'si öğle vaktinde Batum'dan ayrıldıktan sonra, ayın 14'ünde şafak vaktinden biraz sonra İstanbul Boğazı'nın girişi belirdi ve bir Ağustos sabahının erken saatlerinde buradan daha güzel bir suyolunun olabileceğini hayal etmek imkansızdır.

Saatte 18 deniz millik hoş bir ilerleme hızında hareket eden, içten yanmalı motorları en hafif bir titreşime bile neden olmayan Amerikan destroyeri bizi son derece rahat ettirmişti. Komutan ve gemideki herkes oldukça hoş ve misafirperverdi. *"Sinek küçüktür ama mide bulandırır"* kabilinden tek kusuru, geminin *"yavan"* bir gemi olması idi. Bunda ev sahiplerimizin kusuru yoktu ama bu, yurt dışında gemilerinin karşı karşıya kalacağı koşulları iyi bir şekilde kavrayamadıkları şüphe götürmeyen memleketteki seçmenlerinin kararının bir sonucu idi. Bu koşullar beni rahatsız etmedi, zira uzun zamandır medeniyetin sıradan lükslerine uzak kalmaya alışmıştım.

Galata'da uzanan, Haliç'in girişindeki Tophane önlerinde demirledik ve saat 10:00'u biraz geçe İngiliz kuvvetlerinin Ordonat Bölümü'nün karargâhına gittim ve derhal bir araba aldım ve Beyoğlu'ndaki Genel Karargâh'a rapor verdim. Başkomutan'la yaptığım uzun ve oldukça il-

ginç sohbet sırasında, Archangel'den birliklerimizin tahliye edilmesinde Başkomutan sıfatıyla sorumlu olan kardeşimin etkisiyle Savunma Bakanlığı'ndan bir telgraf aldığım söyledi. Buna göre kardeşim, benim için kendi birliğine katılmam hususunda başvuruda bulunmuştu ve eğer istersem ve uygun olduğum anda oraya gönderilecektim. Bu konuyu bir an için kenara koyarak, Doğu vilayetlerindeki ve genel olarak sınırdaki işlerin durumu hakkında tam bir rapor vermeye başladım. **Mustafa Kemal**'in bana partilerinin programını teşkil edeceğini ve bana vereceğini söylediği Milliyetçi *"Pakt"*'ın **Mustafa Kemal**'den elde ettiğim metnini ortaya koydum, ki daha sonra ilki Erzurum'un 300 mil[6] batısında ve Ankara yolunda büyük bir şehir olan Sivas'ta olmak üzere daha sonra memleketin diğer bölgelerinde tertip edilen kongreler vasıtasıyla bu husus doğrulanmıştır.

Mustafa Kemal'in kaydının varılan gerçek kararlar olduğu hususunda doğruluğuna tabii ki kefil olamazdım, ne de Erzurum Konferansı'nda karara varılan ya da tartışılan tek şeyin bu kararlar olduğunu garanti edebilirdim. Burada üzerinde durabildiğim ve garanti edebildiğim tek gerçek husus, ilk elden, Konferans'ın Başkanı olarak **Mustafa Kemal**'deki nüsha şeklindeki *"Pakt"* metnini, benden Hükümetime iletmem istendiği idi. Bu, tabii ki fazla oldu ve Şef derhal en çabuk rota ile acilen memlekete gitmem ve Savunma Bakanlığı ve muhtemelen Dışişleri Bakanlığı'na da rapor vermem gerektiğine karar verdi.

Aynı gece Tarabya'daki sayfiye konutunda onunla yediğim akşam yemeğinde beni çok takdir ettiğini belirtti ve ayrıca yapılan işten oldukça memnun kaldığını ve yapılan hizmetten dolayı bir takdir belgesi için beni tavsiye ettiğini söyledi. Bunu duymak, tabii ki güzeldi, çünkü beklenmedik siyasi vaziyet karşısında onu memnun edemedim diye oldukça endişeliydim. Günün geri kalanını dostlarımla görüşerek ve Londra'ya gitmenin en kısa yöntemini soruşturmakla geçirdim. Sırbistan'dan geçen demiryolu henüz açılmadığından ve bu nedenle kıtalararası yolculuğun süresi belirsiz dolambaçlı bir seyahat anlamına geldiğinden birkaç gün içinde kalkacak deniz kuvvetlerine ait ya da başka türlü herhangi bir gemi bulup bulamayacağımı soruşturarak birinci adımı attım.

Kafkasya'da ve Anadolu'daki vazife gereği yokluğum sırasında, Selanik Seferi Kuvveti Karadeniz Ordusu haline geliştirilmişti ve ter-

6 Çev. N. 480 kilometre.

his ile hızla gücünü kaybetme sürecindeydi, öyle ki birçok arkadaşımın ayrılmış olduğunu gördüm ve ayrıldığımda orada bulunan istihbarat mangasından yalnızca bir subay döndüğüm zaman hâlâ orada idi. Bununla beraber, eski *"I"* mangasında güzel bir odaya yerleştim ve akşam Tarabya'da Şef ile yenilecek olan akşam yemeğine beni götürmek üzere bir araba tahsis edildi.

İstanbul'dan Tarabya'ya araba yolu yaklaşık 12 mil[7] uzunluktadır ve yılın çoğu zamanında hiçbir şekilde güzel değildir, zira yol hiçbir özelliği olmayan dolambaçlı tepeler arasında yükselir, Boğaziçi'nin muhteşem suları, içerisinden yolun geçtiği dolambaçlı vadide tamamen gözden kaybolur. Bu hoş Ağustos akşamında, bununla beraber, her şey harika görünüyordu ve yamaçtan inmeye başladıktan ve dar vadinin içinden geçen yol nihayet Tarabya'da Boğaziçi'ne ulaştıktan sonra, daha fazla yeşil ağaç ve arazi ve nihayet bizzat mavi su görünür hale geldi, manzara gerçekten yakın zamanda alışmış olduğum kasvetli dağlara çarpıcı bir tezat teşkil ediyordu.

Başkomutan, hakikaten suyu tepeden gören bir terasın üzerinde duran güzel ve ferah bir evde ikamet ediyordu. Merkezde koridorlu büyük bir salonu ile bu ev İngiliz kır evlerine gerçekten çok benziyordu. Burası, Türk Ordusu'na silah sağlayan büyük Alman imalat firması *Krupp*'un temsilcisi baylar tarafından kendi yazlık ikametgâhları olarak inşa edilmişti ve her bakımdan yararlanmaları için neredeyse sınırsız ekonomik kaynaklarının tadını çıkaran kişilerin sahibi olduğu Avrupa'daki herhangi bir birinci sınıf malikâne gibi döşenmişti.

Akşam yemeğinden önce bu huzurlu yaz akşamında en iyi manzarasını arz eden Boğaziçi'ni gören terasta oturduk. Su oldukça dingindi ve en derin mavi rengindeydi ve her iki taraftaki tepeler fundalıklarla kaplıydı ve ağaçlar çiçek ve yaprak doluydu, güneşin dağların ardında batmasından dolayı her şey alacakaranlık kızıllığında uyum içinde harmanlanmıştı, bütün manzara oldukça çarpıcı bir dinlendirici huzur ve istisnai güzellik etkisi uyandırıyordu.

Akşam yemeğinde Şef'e, bir süre için hiçbir geminin denize açılmayacağını, ama Kral'ın bir elçisinin karayolu ile iki gün içerisinde buradan ayrılacağını öğrendiğimi ve eğer herhangi bir itirazı yoksa onunla gitmek üzere bir öneride bulundum. Savunma Bakanlığı'na götürmek

7 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre

üzere benim için gerekli mektupların hazırlanması için talimatları vereceğini söyleyerek bu teklifi hemen kabul etti.

Akşam yemeği sırasında birçok konu tartışıldı, Şef, Yakın Doğu'nun her bölgesindeki gerçek siyasi duruma mükemmel dokunuşlarda bulunarak kendisini gösterdi, ancak memleketteki diplomatların siyasetleri henüz bildirilmemiş olduğundan bu işin sonuna gelince tereddütlü bir şüphe içerisindeydi. Daha sonra ona karşı en büyük sadakat, ancak öncelikli olarak herhangi bir kalıcı barışın nihai neticesine ulaşmaları elzem olması gereken Müttefikler'in izlemek üzere herhangi belirli bir çizgiyi benimsemek hususunda gösterdikleri sorumsuz gecikmeye bastırılamaz bir memnuniyetsizlik ve hayret hisleri ile dolu olarak ay ışığında arabayla İstanbul'a döndüm. Bu gecikme, o zaman bile binlerce masum insanın ıstırap ve sefaletine neden olmuş, Doğu'daki en büyük ticaret merkezinde doğal olarak yürütülmekte olan bütün ticareti alt üst etmiş ve Büyük Savaş sırasında oldukça pahalıya patlamış bu başarıların değerini oldukça düşürmüştü.

Ertesi gün Savunma Bakanlığı'na iletilecek mektuplarımı, gerekli vize ve pasaportlarımı ve ayrıca izlenecek rota hakkında bilgiyi temin ettim. Buna göre köprüler henüz onarılmadığından Sofya ve Belgrad yoluyla Trieste'ye giden demiryolunun henüz açılmamış olduğunu ve Edirne'nin kuzeyindeki ana hattan ayrılan ve Rusçuk'ta Tuna Nehri'ne ulaşan tali bir yolu izlemenin gerekli olduğunu öğrendim. Burada tekneyle nehir geçilecekti ve Bükreş'ten gelecek bir otomobil karaya çıkışımızda bizi karşılayacak ve bu şehre götürecekti. Oradan, Romanya'nın petrol mıntıkalarının içinden kuzeye doğru giden ve Transilvanya Alpleri'ni geçerek, daha sonra Segedin yoluyla büyük Macaristan ovasını kat eden bir trene binebiliyorduk. Tuna Nehri'ni bir kere daha geçtikten sonra, Agram yoluyla ilerleyebiliyorduk ve böylece Trieste'ye ulaşacaktık, oradan kalkan *Simplon Express* bizi Paris'e götürecekti.

Bu tahminin oldukça iyimser olduğu itiraf edilmesine rağmen, bunun sekiz gün süreceği tahmin edilmekteydi. Seyahat, gerçekte on gün sürdü, ancak zor olmasına rağmen oldukça ilginçti, çünkü kat ettiğimiz ülkelerin çoğunda mevcut olan koşullar, o zamanda biraz *"huzursuz"* idi ve ilerleme hızımıza ve ayrıca nihai olarak emniyetle gideceğimiz yere ulaşmamız hususuna gelince, önemli bir belirsizlik vardı.

Seyahatte yol arkadaşım olacak Kral'ın Elçisi'ne ertesi gün istasyonda katıldım. Yakın zamanda orduda bir yarbay imiş ve yalnızca geçici

olarak Kral'ın Elçiliği vazifesini yürütmesine rağmen, şimdiye kadar birkaç defa benzer koşullar altında karayolu ile seyahat etmiş. İstasyonda deneyimlerinden öğrendiği bir gereklilik olarak bazı özel ve elzem malzemeyi hazırlamış olduğu hususunda bana güvence verdi ve daha sonra birlikte bizi Tuna Nehri'ne götürecek küçük trende, bizim için ayrılan kompartımanı inceledik.

Uzun zamandan beri yolculuk etmeye alıştığım sığır vagonlarından sonra bu vagon ve kompartıman bana çok lüks göründü, döşemeler gobelene benzeyen yumuşak bir malzeme ile kaplıydı ve koltuklarda aynı malzeme ile kaplanmış yaylı minderler vardı. İçeri girdikten sonra oturmadan evvel içerisinde bir miktar *Mr. Keating* marka paha biçilmez pudra terkibine ait teneke kutuların bulunduğu bir çanta çıkardı, birçok teneke kutu kullanarak ve bana mevcut bütün stoku satın almış olmasına rağmen vagonun çok kötü bir durumda olmasından dolayı bunların yeteceklerinden şüpheli olduğunu söyleyerek bunlarla duvarlara, koltuklara ve halılara tam anlamıyla bir pansuman yaptı. Lüks görünümünden dolayı oldukça hayran olduğum kol boyundaki minderlerden birisini kavrayarak, muayene etmem için bana gösterdi, o zaman derhal fark ettim ki bu minder kelimenin tam anlamıyla haşerat *"kaynıyordu"*.

Bu tatminkar gösteriden sonra yalın bir sığır vagonunda seyahat etmeyi daha çok tercih etmeliydim, zira en azından bu, alışılmış usulle birkaç kova su ile yıkanabiliyordu, ancak trende başka bir yer mevcut olmadığından daha önce insanlarla tıka basa dolmuş olan bu kompartımanı temizleyebilmek için elimizden gelenin en iyisini yapmak zorundaydık.

İlk adım bir miktar gazete satın almak oldu. Bunları her yere yaydık ve koltuklarımızı gazete kağıtlarının üzerine alarak, altında *"Mr. Keating"* in zararlı yol arkadaşlarımızın dikkatlerinden sağlamayı iddia ettiği bağışıklığı bize kazandırması gerekiyormuş gibi, işini başarılı bir şekilde yürütmesini ümit ettik, terkibinin nahoş kokusu ise hizmetinin yanında önemsiz bir bedel olacaktı.

Daha sonra saat 08:00'de yola çıktık ve müdafaa tedbirlerimiz tamamen başarılı olduklarını ispat etmelerine ve *Mr. Keating* etkinliği için kazanmış olduğu yaygın şöhretini tam anlamıyla doğrulamasına rağmen, bu vagonda kasvetli ve sıkıcı bir kırk üç saat geçirdik. Seyahat, bu ıssız memlekette uzun ve sık duruşlar ve rahatsız edici şekilde yavaş bir hızla Trakya içlerinden devam etti, ancak ilk yirmi dört saatin sonunda, biz Balkan Dağları'na yaklaşmaya başlarken, memleket daha verimli

ve işlenmiş bir görünüm arz etti. Balkanlar'dan aşan geçidin tırmanışı yürüme hızında imiş etkisi uyandırıyordu, ancak manzara muazzamdı ve demiryolunun orijinal imalatçıları tarafından başarılı bir şekilde üstesinden gelinen büyük mühendislik zorluklarını tam olarak takdir ettik.

Zirveden aşar aşmaz, hızlanmaya başladık ve Bulgaristan'ın bu bölgesinin doğal zenginliğinin kanıtlarını taşıyan Tuna Vadisi'ne inerken, kuzey eteklerinde elde ettiğimiz manzaralar sıklıkla büyük bir güzellik arz etmekteydi, bu arada önemli yerlerin civarına büyük çiftlikler ve malikaneler serpiştirilmişti, görünüşe göre çoğunlukla basit bir tasvir olmasına rağmen, her yer bir dereceye kadar ziraat altında idi.

Üçüncü günde sabah saat 03:00 ila 04:00 arasında Rusçuk şehrine vardık ve birkaç saatlik dinlenmeden sonra bizi büyük nehrin karşısına geçirecek olan vapura bindik. Burada Tuna Nehri, Basra'daki Fırat Nehri'nin üç ya da dört katı genişliğe sahipti ve karaya çıkacağımız yer akıntıdan aşağı birkaç kilometre uzakta olduğu için, nehrin genişliği bakımından şaşırtıcı derecede güçlü akan akıntı sebebiyle yolculuğumuz kırk beş dakikamızı aldı. Kuzey kıyısına ulaştığımızda, karaya çıktığımız yerde **Mackensen**[8]'in başarılı Romanya seferi sırasında topçu ateşi ile oldukça hasar gören ve beni oldukça şaşırtan bir Romen şehrini gördük.

Rıhtımın üzerinde üstü açık bir otomobil bizi bekliyordu ve oyalanmadan Romanya'nın en zengin ziraat mıntıkasının içinden geçerek Bükreş'e doğru 100 milden[9] biraz kısa sürecek olan bir yolculuğa başladık. Yolculuğumuzun başlangıcından itibaren şoförümüz sanki bir ralliye başlıyormuşuz gibi araba kullanıyordu, nehirden yalnızca 12 mil[10] uzaklaşmıştık ki, sıcaktan patlayan arka lastikten sesli bir ikaz geldi ve bunu tamir etmek için uzun bir süre durduk.

Bu ilginç oldu, zira bize kendi yerel ortamlarında Romen köylülerini görme fırsatı sağladı.

Bunlar hakkında en belirgin nokta, iyi beslenmiş ve iyi giyimli görünmeleri idi ve ülkelerinin yakın zamanda Alman istilacıları tarafın-

8 Çev. N. **Anton Ludwig August von Mackensen** (1849-1945) Alman Feldmareşal. I. Dünya Savaşı sırasında kazandığı başarılardan ötürü Almanya'nın en önde gelen askeri liderlerinden birisi haline gelmiştir.

9 Çev. N. 160 kilometre.

10 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre.

dan işgal edilmesi bakış açısından, genellikle *"zengin"* görünmeleri en dikkat çekici husus idi.

Bu ovadaki arazi şüphesiz ki Avrupa'daki herhangi bir yer kadar zengindir ve her yerde birkaç ülkenin övünebileceği türden yoğun bir ziraat yapıldığını gördük. Mahsulün yüzde yetmişi mısır olup, buradaki mısırlar başka hiçbir yerde görmediğim bir yüksekliğe erişmişti ve daha yoğun bir mahsul olarak görülüyordu. Tabii ki yerlilerinin zenginliği burada yatıyordu çünkü mısır bütün ihtiyaçları karşılıyordu, hem insanlar hem de hayvanlar için yiyecek hammaddesi sağlıyor ve dünyanın her yerinde zengin ve hazır bir pazar buluyordu. Köyler iyi inşa edilmiş ve iyi tamir görmüşlerdi, Romanya'nın bu bölümünde yaşayanlar, hiç değilse üzerinde seyahat ettikleri diğer ülkelere giden trenlerine ıssızlık getirmiş olan savaşın lanetinden çok az acı çekmişlerdi.

Yarım saatlik bir gecikmeden sonra daha mantıklı bir hızla seyahatimize devam ettik ve bu nedenle çiftlikleri ve köyleri ve ara sıra ortaya çıkan ve her yerde huzurlu refahın aynı görünümünü arz eden büyük kır evlerini gözlemlemek için daha fazla zamanımız oldu ve nihayet Bükreş şehrine ulaştık ve bu şehirdeki İngiliz heyetinin karargâhına gittik.

Burada, pasaportuma *vize* almak için en az beş büyükelçilikte şahsen hazır bulunmam ve bu işlemleri resmi büroların kapanma zamanı olan saat 17:00'den önce bitirmem gerektiğini öğrendim. Günlük olarak Trieste'ye giden ve sabah saat 08:00'de kalkacak olan bir trenle buradan ayrılma ihtimalim buna bağlı idi.

Şehir tıka basa dolu olduğu için yiyecek, mobilya ve personelin ilgisi bakımından Paris ya da Londra'daki Ritz otellerini andıran *"Excelsior"*[11] adıyla neşe veren otelde bir oda elde etmek oldukça zor oldu. Gerekli formaliteleri bilen bir Büyükelçilik tercümanı ile saat 15:00'te beni orada karşılaması için bir arabaya talimat verdim.

Arabayla şehrin oldukça farklı bölgelerine gitmek zorunda kaldığımdan, bütün öğleden sonrayı yalnızca *vize* işiyle geçirdim ancak bu sayede şehir ile ilgili pek çok şeyi de görme imkanını buldum. İlk intibam böyle güzel bir şekilde inşa edilmiş ve varlıklı bir şehri görmekten dolayı şaşırmak oldu, zira daha evvel burası hakkında duymuş olduklarımdan dolayı şehri beklediğimden daha çekici bulmuştum. Her yerde

11 Çev. N. Üstün niteliklerinden dolayı bir otele, gazeteye ya da buna benzer bir ürüne verilen addır.

güzel caddeler ve her şeyden daha fazla Fransız tarzındaki güzel binalar; heybetli açık alanlar ve bahçeler ve herhangi bir başkentin zenginliğinin göstergesi olan modaya uygun işlek caddelerde birçok dükkan vardı. Caddeler meşguldü ve iyi giyimli ve görünüşe göre varlıklı insanlarla doluydu ve mevsiminde Londra'daki Hyde Park'ta hiç de yersiz olarak karşılanmayacak tarzda birçok atlı araba ve otomobil görülmekteydi.

Muhtemelen kadınların çarşaflar içerisinde kafadan ayağa kefene bürünmüş hayalet hali dışında dışarıda görülmediği katı Müslüman mıntıkalarında uzun süre geçirmiş olmamdan dolayı nüfusun kadın kesimi, benim en samimi ve anlık takdirimi celbetti. Bükreşli hanımefendiler bana, doğal güzellik ve çekicilikleri ile birlikte dikkat çekici bir şekilde iyi giyimli göründüler.

İşimi yaptım, arabayı şehrin en revaçta olan mahallesinin merkezindeki parka doğru sürdüm ve burası Paris'in Bois de Boulogne'nunu oldukça andırdığından dolayı buraya hayran kaldım. Bükreş'teki esas fark ağaçların çok daha yaşlı ve bu nedenle daha büyük ve daha güzel olması idi. Paris'tekiler ise 1872'deki Alman kuşatması sırasında tamamen kesilmişti.

Bu ağaçlık parkta ağaçlar altında yemek yiyebileceğiniz ve birinci sınıf bir müziğin tadını çıkarabileceğiniz birkaç tane mükemmel lokanta vardı ve hava oldukça sıcak olduğundan bu gece benim misafirim olmaya söz veren yol arkadaşım Kral'ın Elçisi ile akşam yemeği için bu lokantalardan en iyisinde bir masa ayırttım. Orada, serin bir akşam vakti birinci sınıf bir yemeğin tadını çıkardık ve güzel bir müziği dinledik. Bu arada Bükreş sosyetesinin elit tabakasının yapmakta oldukları oldukça zarif ve ilginç danslarını izliyorduk.

Ertesi sabah saat 08:00'de trenimize bindik ve treni tıka basa dolu bir vaziyette bulduk, ancak Kral'ın Elçisi adına resmi olarak bir kompartıman ayrılmamış olsaydı, hiçbir biçimde bu trende yolculuk etme şansımız olmayacaktı. Ekspres, bir yemekli vagon eklenmiş uluslararası bir *"yataklı tren"* idi ve bunun bizi doğrudan Trieste'ye götüreceğini konuştuk, Rumen birliklerinin Budapeşte istikametindeki ilerlemesinde işgal ettikleri Macaristan ovasındaki mesele hakkındaki söylentilere rağmen, yolculuğun üç gün süreceğini ümit ediyorduk.

Rotamız ilk başta kuzeye Romanya'nın petrol memleketinin merkezinde bulunan, en uygun bir şekilde Brasso olarak adlandırılan bir yere

uzanıyordu, buradaki petrol kuyusu iskeleleri bana Bakü'deki petrol tarlalarını anımsattı. Brasso'dan ayrıldıktan sonra, ormanlık dağ manzarasının muhteşem olduğu Transilvanya Alpleri'ne tırmanmaya başladık ve dağlar arasında geçen birkaç saatten sonra Transvilyanya'nın açık düzlükleri ortaya çıktı; burası Macaristan'ın büyük ovasıyla birleşene kadar açık bir yayladan dereceli olarak alçalır. Üst plato geniştir ve zengin çayırlık bir memleket olup asırlardır büyük toprak sahiplerinin evi olan birçok heybetli ve antik malikaneler ile beraber, büyük araziler ve çiftlik binaları ile doludur.

Bir trenden mümkün olabileceği kadar doğruluk ile birkaç stratejik konumlarıyla yolları Roma İmparatorluğu zamanında ve hatta daha erken dönemlerde bir savaş alanı olmuş bu ülkeyi işaret eden çok daha eski yapıları gözlemlemekle de oldukça ilgilenmekteydim. Hâkim konumlarda görülen belirgin tümsek ve çıkıntılar, uzun zaman önce burada mevcut olan müdafaa sistemlerini göstermekteydi. Uzun ve kademeli iniş tamamlandığında ve büyük ovaya ulaşıldığında, memleketin karakteri safi zirai bir durum aldı ve burada Macar şehri Segedin'e ulaşmadan evvel, ilk ve neyse ki tek maceramızla karşılaştık.

Trenimiz bir yol kenarı istasyonunda durdu ve yolculardan yükselen yüksek sesli ve şiddetli protestoların eşliğinde birçok dilde birden anlamsız bir gevezelik başladı. Daha sonra bunun, yolculardan daha evvel hesapta olmayan bir miktar florin toplanmadıkça ve söz konusu para toplanıncaya kadar lokomotif personelinin yolculuğa devam etmeyi reddetmesi sebebiyle olduğu ortaya çıktı, ki bunu derhal toplamaya başladılar. Vagonumuza girdiklerinde üzerimizdeki İngiliz üniformalarını incelediler ve bu üniformaların o zamanda kazanmış olduğu prestijin keyfini sürdük, ne yazık ki o günden bu tarafa bu üniformaların değeri maalesef azalmıştır. Bizden herhangi bir haraç alma teşebbüsünde bulunmamanın daha iyi bir fikir olduğunu düşünerek bizi pas geçtiler ve bundan kısa bir süre sonra tren tekrar harekete geçti.

Bir sonraki hadise muhteşem bir köprü vasıtasıyla Tuna'dan bir kere daha geçişimiz oldu. Zira bu nehri ilk defa geçtiğimiz Rusçuk'takinden önemli oranda daha küçük olmasına rağmen nehir hâlâ büyük bir ırmaktı. Buradan Agram'a ve hoş Avusturya Alpleri'nin üzerinden aşarak Trieste'ye doğru sürdük. Trieste'ye, İstanbul'dan ayrılışımızın yedinci günü öğle vaktinde geldik ve ertesi gün kalkacak olan Simplon Ekspresi'inde bizim için ayrılmış bir kompartıman bulacak kadar talihli idik.

Trieste'de geceyi deniz kenarında mükemmel bir otelde geçirdik ve ertesi sabah Venedik üzerinden Milan'a ve Simplon Tüneli'ne doğru yola çıktık, bu seyahat son derece medenî idi ve oldukça aşina olduğumuz bir şey idi ki burada anlatmaya lüzum görmüyorum.

Yirmi dört saat içinde Paris'e vardıktan sonra yolculuğuna devam etmek zorunda olan Kral'ın Elçisi, aynı sabah Londra'ya hareket etti fakat ben seyahatin ikinci bölümünde kalıcı ve zalim Erzurum sıtmamdan mustarip olduğum için Paris'teki çeşitli dostlarımın yaptıkları davetlerin avantajına sahip oldum, bunlardan savaş sırasında bana en büyük nezaketi göstermiş olan **Robert Rothschilds**'in Paris'teki gösterişli evinde geceyi geçirdim ve ertesi gün yolculuğuma devam ederek İstanbul'dan ayrılışımın üzerinden on gün geçtikten sonra akşam vakti, İngiltere'den yaklaşık yedi aylık bir ayrılıktan sonra Londra'ya ulaştım.

BÖLÜM III
KEMALİST TÜRKİYE'DE
(Kasım 1919-Kasım 1921)

Yakın Doğu Müttefik Ordular Başkomutanı
Korgeneral Sir Charles Harrington'un Kaleme Aldığı Giriş İle

Bölüm III'e Giriş
Yakındoğu Müttefik Kuvvetler Baş-Komutanı Korgeneral Sir Charles Harrington

Albay Rawlinson *"Kemalist Türkiye'de"* başlığını taşıyan bu Bölüm III'e bir giriş yazısı yazmamı istedi.

İstanbul'da ilginç devre içinde hiçbir şey beni seçtiği bu başlık kadar endişeye düşürmemiştir. Ben buraya *"Kemalist Türkiye'de"* **Albay Rawlinson** gibi birçok esirimiz olduğunu ve bunlardan bir haber almaya imkan bulunmadığını bilerek geldim. Kulağımıza gelen haberlere güvenilmiyordu. Bu esirlerle haberleşemiyorduk. Halbuki bunlar, - hiç olmazsa çoğu - Karadeniz Ordusu'ndandı. Haftalar, aylar geçti; bu esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak için Dışişleri Bakanlığı'nın harcadığı bütün emekler boşa çıktı. Kemalistler, İstanbul Hükümeti kanalıyla girişilen teşebbüslere aldırış etmiyorlardı. Bu devre içinde Türk liderlerinden bazıları Malta'daki hapishanelerimizde idiler. Türkler de bizimkileri salıvermek niyetinde değillerdi. Bu günler pek sıkıntılı günlerdi. Esirlerden hiçbir haber alamayan akrabalarının üzüntüleri çok büyüktü. Nihayet kulağıma bir söylenti geldi. **Albay Rawlinson** ve adamları hapiste çok sıkıntı çekiyorlarmış, kurtarılmazlarsa hem Albay'ın hem de adamlarından çoğunun bir kışı daha atlatabilecekleri şüpheli imiş. Bunların serbest bırakılmasını sağlamam için Dışişleri Bakanlığı bana istediğim her türlü vasıtayı kullanma yetkisi verdi. Bunun üzerine **Mustafa Kemal** ile doğrudan doğruya temasa geçtim ve hatta kendisiyle az daha buluşup görüşecektim. Benim amacım yalnız esirlerin serbest bırakılmalarını sağlamaktı. Böyle olmakla beraber, yapılması teklif edilen,

ama hiçbir zaman yapılamayan bu buluşmanın sebepleri başka türlü gösterilmişti. Müzakereler devam etti. O zamandan beri kendisiyle birçok temasta bulunduğum **General Refet Paşa**'ya teşekkür borçluyuz kanaatindeyim. Esirlerin mübadelesi meselesini Büyük Millet Meclisi'nde müzakere ettiren Kemalist otoritenin o olduğuna inanıyorum. Bu mübadele mesut bir netice verdi. Esirlerin çektikleri zorluklar sona erecekti. Heyhat! Serbest bırakılan esirler umduğumuz sayıda değillerdi. Ama sağ kalanların hepsinin mübadele edildiğinden ve şimdi Kemalist Türkiye'de, geçenlerde yakalanan ve yakında serbest bırakılacakları umulan iki havacıdan başka, Türklerin elinde esirimiz bulunmadığından eminim.

Albay Rawlinson ile kahraman askerleri serbest bırakıldıktan kısa bir süre sonra İstanbul'a geldiler. Şimdiye kadar gördüğüm hayvanlar arasında insana en yakın olan ***"George"*** da yanlarında idi. Bu hayatın bir bakışı idi ki asla unutulamaz: **Albay Rawlinson**'un adamlarına bağlılığı, adamların **Albay Rawlinson**'a bağlılıkları ve ***"George"***un bunların hepsine bağlılığı. Hepsi birlikte ıstırap çekmişlerdi. Bizim bilebildiğimizden çok daha fazlasını yaşamışlardı.

Bizden ayrıldığı vakit **Albay Rawlinson** bir şeye azmetmiş bulunuyordu: adamlarını birer birer evlerine, ailelerine teslim etmek. Bu bana çok dokundu. Sahneyi sık sık hayalimde canlandırdım. Bence bir subay askerlerine karşı bundan daha iyi bir ihtimam gösteremez.

Bu cesur birliğin bende daima değer vereceğim bir armağanı var: ***"George"*** da dahil hepsini bir arada gösteren imzalı bir fotoğraf, bunun arkasına *"Kemalist Türkiye"*den kurtulmalarını sağlamak uğrunda değersiz mütevazı gayretlerimizi takdir ettiklerini yazmışlardı.

Bu satırları yazarken, Ankara'da yapılan toplantıların sonucunu merakla bekliyoruz. Barış mı olacak, yoksa savaş mı? İnsan samimiyetle birincisi için dua eder. Mudanya'dan sonra barışa yaklaştığımızı ümit ettik. Aynı şeyi Lozan Konferansı boyunca da ümit ettik. 4 Şubat günü, ertesi gün barışın imzalanmış olacağını ve dertlerimizin nihayete ereceğini düşünerek yatağa gittim. Ne büyük hayal kırıklığı! Kritik günlerden geçiyoruz! Her ikisi de barışı arzu eden **Mustafa Kemal** ve **İsmet Paşalar** Meclis'i arkalarından sürükleyecekler mi? Öyle ümit edelim! İngiltere barış istiyor. Türkiye barış istiyor. Dünya barış istiyor. Ümit edelim ki bunu alınız ve Türkiye'nin barış ve refaha kavuştuğunu görürüz. O zaman burada geçirdiğimiz günlerin ve her taraftan gördüğümüz nezaketin

mesut hatıralarıyla ayrılırız. Müttefikler arasındaki ilişkiler, Fransız ve İtalyan meslektaşlarım **General Charpy** ve **General Mombelli**'den almış olduğum yardım ve dostluk, İngiliz deniz, kara ve hava kuvvetleri arasındaki sıkı dostluk ve işbirliği asla unutulamayacak şeylerdir.

(İmza)
C. H. Harrington

Mart 1923

Kısım I
Londra ve İstanbul

Sir Henry Wilson ile mülakat - Lord Curzon ile mülakat - Raporlarımın kabulü - Talimatlarım - Paris ve Roma yoluyla Taranto'ya seyahat - Bir hastane gemisine biniş - Selanik'i ziyaret - Çanakkale Boğazı'ndan geçiş - İstanbul'da yeni bir kafile donatmak için emirler - «A» misafirhanesi - Heyetimin teşkili - Bunların eğitimi - Adrian Su Kemeri - Belgrad Ormanı - General Sir Tom Bridges - General Sir Henry Wilson - Amiral Webb - Amiral de Robeck - Iron Duke'te akşam yemeği - Tilki avı - Golf - Boğaziçi'nde bir itfaiye gemisi - Katırların gemiye yüklenmesi - Gemi ile Trabzon'a yolculuk - Anadolu'ya çıkış

Erzurum'dan yirmi bir günlük rekor bir seyahatten sonra 28 Ağustos'ta Londra'ya ulaşarak, ertesi sabah Savunma Bakanlığı'na rapor verdim ve İmparatorluk Genelkurmay Başkanı (**Sir Henry Wilson**) ile uzun ve oldukça ilginç bir mülakat yapmak şerefme nail oldum.

Türk Milliyetçi Hareketi'nin ve bunun 7 Ağustos'ta sona eren Erzurum Konferansı'na kadar olan gelişimini etraflıca anlattıktan sonra o zaman kabul edilen ve tafsilatı bizzat **Mustafa Kemal** tarafından bana verilen Milli "*Pakt*"ın bir özetini kendisine sundum.

Doğu Türklerinin silahsızlanma ve orduları terhis hususundaki Mütareke hükümlerini kesin surette reddetmelerini ani bir karar sanmanın

doğru olmayacağını; bunun, Erzurum Konferansı'nda delegeler tarafından benimsenen ve bütün Türk dominyonlarında Milliyetçi Parti'nin gelecekteki politikasının önemli ve başlıca kısmını teşkil eden bir hareket tarzı olduğuna işaret ettim.

O sırada İngiliz Hükümeti'nin Kafkaslar'daki bütün ordularını geri çekmek ve Batum Limanı'nı boşaltmak hususundaki niyeti karar halini almıştı. Bu kararın ilanı, Milliyetçiler'in maskelerini atmak ve Müttefik Yüksek Konseyi'ne açıktan açığa meydan okuyan bir politika kabul etmek için bilhassa bu anı seçmelerinde şüphesiz ki amil olmuştu.

Dahildeki şartlar hakkındaki raporumun sonucu, sonunda İmparatorluk Genelkurmay Başkanı'nın birliklerimizin Batum'u tahliye etme tarihini değiştirmeyi kabul etmesi oldu ve Ekim ayı içerisinde limandan ayrılmak emrini almış bulunan oradaki garnizonun tahliye işinin siyasi durumdaki yeni gelişmelere intizaren, hiç olmazsa bir müddet için ertelendiği talimatı gönderildi.

Bundan sonra, Dışişleri Bakanlığı'nda **Lord Curzon**'a rapor vermek talimatını aldım. Ertesi gün Lord'u şahsen görmek şerefine nail oldum. Hatırasını gayet canlı olarak muhafaza ettiğim bu mülakatta, tabiatıyla durumun siyasi veçhesi ve bilhassa **Mustafa Kemal**'in şahsiyeti, nüfuz ve emelleri, Sultan'ın Hükümeti'ne ve İstanbul Partisi'ne karşı muvaffakiyetli bir ihtilal hareketini teşkilatlandırıp, teşkilatlandıramayacağı, bu ihtilal başarı ile sona erdiği takdirde nihai hedef ve gayelerinin ne olacağı başlıca konuları teşkil etmişti. Bu çok nazik ve çetin meseleler hakkında mahallinde Milliyetçi Parti'nin başlıca üyeleriyle tanışıp görüşmekten edindiğim fikirlerle gerek sivil halkın, gerekse askeri unsurların genel olarak hareket tarzlarına ve maneviyatlarına ilişkin görüşlerimi sunabildim.

Uygun vurgular ile ve münasip açıklamalarda bulunarak raporumu sundum ve birçok keskin soruyu cevaplandırdım. Bu görüşme sırasında **Lord Curzon**'un Türkiye'nin iç durumu hakkında bütün incelikleri ile sahip olduğu geniş ve derin bilgisi beni hayretlere düşürdü. Mülakatın bende en çok tesir bırakan tarafı bu idi. Doğu'daki siyasi muhasımlarımızın karakter ve görüşleri hakkında Hükümetimizin, Dışişleri Bakanı'nın şahsında şimdiye kadar bu büyük ve sorumlu mevkide bulunanların hiç birisiyle kıyaslanmayacak derecede çeşitli bilgi ve tecrübe sahibi olmakla büyük bir bahtiyarlık duyması gerektiği ister istemez akla geliyordu.

Böyle olmakla beraber Dışişleri Bakanlığı'ndan şu intibalarla ayrılıyordum: Bilhassa müstakbel bir büyük Müslüman Cumhuriyeti ihtimalinin belirtilmesi bakımından bir yenilik taşıyan raporlarım epeyce ilgi ile dinlenmiş ise de yeni Türk Partisi'nin emelleri hakkında hiçbir suretle güvenilir bilgi diye kabul edilmemişti; bundan başka Milliyetçi Hareket'in hedefleri hakkındaki tahminlerim doğru çıksa bile, bu hareketin hedef tuttuğunu ileri sürdüğüm inanılmayacak kadar hırslı programın gerçekleşebilmesi için gereken teşebbüs kuvvetine ve kaynaklara Türk ihtilalcilerinin sahip olmasına en küçük bir ihtimal verilmemişti. Bugün Hükümetimizin daha sonraki politikası ve o tarihten beri olayların gelişim seyri, İngiliz devlet adamlarının Kemalist İhtilal'e karşı takındıkları tavır ile ilgili olarak yukarıda ifade edilen müşahedelerimi doğrular nitelikte olduğu hususu pek de tartışma götürmemektedir.

Savunma ve Dışişleri Bakanlıklarına raporlarımı sunduktan sonra askeri yetkililerden öğrendim ki, önce yapılan teklife uyarak Archangel'e gitmek yerine bulunduğum görevde kalıp gizli servis subayı sıfatıyla eski mevkiimi muhafaza ederek İstanbul'a dönersem memnun olacaklardı. Hizmet edebildiğim müddetçe orduda kalmaya hazır olduğumu bildirmem üzerine Dışişleri Bakanlığı'na tekrar gitmek ve sonra bir kere daha İstanbul'a hareket etmek talimatını aldım.

Bu sebeple **Lord Curzon**'la bir mülakat daha yapmak şerefine nail oldum. Bu sefer de **Mustafa Kemal**'in hedefleri, niyetleri ve bunları gerçekleştirebilecek bir mevkie geçebilmesi ihtimallerinin neler olduğu hakkında bildiklerimi tekrarladım. **Lord Curzon**'dan, mümkünse **Mustafa Kemal**'i tekrar görerek partisinin barış için ne gibi şartlar sağlamayı umduğu ve ne gibi şartları kabule hazır olduğunu (imkansız nazarıyla bakılan *"Pakt"* hükümleri hariç), imkan nispetinde, açık olarak tespit etmek talimatını aldım. Öte yandan, resmi bakımdan, ben Anadolu'ya tam manasıyla askeri bir vazife ile Mütareke'nin askeri hükümlerini Türklerin yerine getirip getirmediklerini bildirmek üzere dönüyordum. **Mustafa Kemal** ile temin edebileceğim herhangi bir görüşme hiçbir surette resmi mahiyet taşımayacak, bana alelade askeri bir vazifede çalışan bir subaydan başka bir şahsiyet gözüyle bakılmayacaktı.

Bu oldukça belirsiz ve tamamen şifahi olan talimatla mücehhez bir halde 20 Ekim'de Londra'dan hareket ederek Karadeniz Ordusu'nun İstanbul'daki Genel Karargâhı'nda bir kere daha özel bir vazife almak üzere yola çıktım. Paris ve Roma yoluyla yaptığım seyahatte olağanüstü

ilgi çekici bir şey olmadı. Ama trenler geçen defa bu yoldan gittiğim zamankinden biraz daha az olmakla beraber gene de kalabalıktı. Bununla beraber seyahatin epeyce pahalılaştığını görüyordum. Üniformalı bir askerin pek az bir eşyayı para vermeden yanında taşımasının mümkün olmamasından başka fiyatlar her alanda yükselmişti. Özellikle Roma'da bu böyle idi. Bu şehirde oteller taşarcasına dolmuştu. İyi bir yemek ancak küçük bir servet pahasına yenebiliyordu. Üstelik kolay kolay bulunmuyordu da. Bütün trenler de saatlerce gecikmiş ve biz Roma ile Taranto arasında on yedi saat yemek yiyemeden beklemiştik.

Taranto'ya vardığımız zaman da gemiyi birkaç gün beklemek gerekmişti. Bu zaman içinde dinlenme kampının zevkini bir kere daha tattım. Soğuğun ve rutubetin bana verdiği ıstırap, bu güzel yeri geçen seferki ziyaret ettiğim zamankinden bile daha fazla idi. Ama nihayet 27 Ekim tarihinde *Gloucester Castle* adını taşıyan ve o sırada kısa bir süre için yolcu gemisi vazifesi gören bir hastane gemisine binerek Selanik ve İstanbul'a doğru yola çıktım. Gemiye bindiğimde kendimi gene komutan subay durumunda buldum. Emrim altında 198 subay ve 500-600 er vardı.

Geminin mesulü olan doktor harpten önceden beri tanıdığım eski bir dostumdu. Onu tekrar görmek beni çok sevindirdi. Subaylar da kibar insanlardı. Aralarından birçokları Güney Rusya'da **Denikin** ordularına katılacaklar, bu kuvvete verdiğimiz teçhizata ve askerlerin yetiştirilmesine nezaret edeceklerdi. Selanik'e kadar yolculuğumuz hoş geçti. Orada, birkaç *"hasta"* Bulgar ve Türk esiri gemiye almak zorunda kaldık. Bunlar hiçbir zaman hoş gemi arkadaşı olmamışlardır. Hava iyi, gün epeyce sıcak, deniz de sakindi. Çanakkale Boğazı'ndan ilk defa geçtiğim için derin bir ilgi duydum. Gelibolu Yarımadası'na ilk çıkarmanın yapıldığı Tekke Burnu[1]'nun yanından geçtik. O zaman aldığım notlarda şöyle demiştim:

"Dehşet ve hayretle baktım. Askerlere, kuvvetli bir mukavemete karşı böyle bir yere çıkarma yapma emri nasıl verilebildiğini bir türlü aklıma sığdıramadım. Çünkü alçak çamurlu yerlerin üzerinde, hiçbir suretle mahfuz olmayan hafif bir meyil buraya tamamen hâkim olan tepelere doğru kilometrelerce devam ediyordu. Tepedeki müdafaa sistemi topçu ateşiyle mahvedilmedikçe, bu yamacı geçerek yüksekteki tepeleri hücumla ele geçirmeyi kimse ümit edemez. Bu işe teşebbüs edenlerin hepsi de

1 Çev. N. Orijinal metinde *"Cape Hellas"* olarak geçmektedir.

ayrı ayrı birer kahramandı. Şimdi bunlar sıra sıra mezarlarda yatıyorlar Kumsaldaki gemilerin enkazıyla bu mezarlar bu noktanın tanınmasına hizmet etmektedir."

Bu satırlar, adı geçen yeri denizden ve ilk olarak gördüğüm zaman yazılmıştı. Buradan ikinci geçişimde karaya çıkarak her tarafı gezdim. Alçıtepe[2]'deki Türk mevzilerine de gittim. İleride bundan daha çok bahsedeceğim.

Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı/Boğaziçi nevinden bir suyoludur, ama güzellik bakımından Boğaziçi ile kıyaslanamaz. Çünkü Gelibolu sahilinde tepeler yüksek ise de küçük fundalıklar müstesna, kıraçtır. Asya yakasında arazi çok daha düzdür ve küçük ve önemsiz bir şehir olan Çanakkale[3]'nin altında bulunan *"Boğaz"*daki ilginç mıntıkalar hariç, ilgi çekici yerleri yoktur. En dar yerinde bu suyolunun genişliği yaklaşık bir mile[4] kadar iner. Asya yakasındaki bazı yüksek tepeler âdeta denizin kenarına kadar gelirler.

Burası, antik günlerin büyük Pers Kralı **Xerxes**'in ordularını Avrupa'ya geçirmek için kayıklardan oluşan köprüsünü kurduğu yerdir. Burada ayrıca antik Yunanistan zamanında, **Leander**, **Hero**'ya kur yapmak için o zamanlar Hellespont olarak anılan Tekke Burnu'na yüzmüştü. O tarihten beri başka birçok kişi yüzerek bu mesafeyi aşmıştır ama onları çeken cazibe aynı değildi ve burada son savaşta eski bir Türk büyük top bataryası deniz kıyısından Boğaz ve açık denizden buraya girişi kontrolü altında tutmuştur.

Açık denizden Marmara Denizi'ne kadar bütün Çanakkale Boğazı yaklaşık 40 mil[5] uzunluğundadır ve en geniş yeri yaklaşık 4 mildir[6]. Avrupa sahilinde olan arazi (Gelibolu Yarımadası) Asya sahilindeki bölüme umumiyetle hakimdir. Böyle olmakla beraber Asya yakasındaki bir düşmana karşı bu suyolundan gemilerin tam manasıyla tehlikesizce geçebilmelerini sağlamak için bu yarımadadan başka Asya kıyılarını da ele geçirmek gerektiği şüphesizdir. Marmara Denizi'nde hoş bir yolculuktan sonra İstanbul Boğazı açıklarında Büyükada'yı geçerek (**General**

2 Çev. N. Orijinal metinde *"Achi Baba"* olarak geçmektedir.

3 Çev. N. Orijinal metinde *"Chanak"* olarak geçmektedir.

4 Çev. N. 1600 metre

5 Çev. N. 64 kilometre.

6 Çev. N. 6400 metre.

Townshend bir esir olarak zamanını burada geçirmiştir) Kasım'ın 2'sinde İstanbul'a demir attık. Ertesi gün geldiğimi bildirmek üzere Genel Karargâh'a gittiğim zaman, o zaman Karadeniz Ordusu Başkomutanı görevinde bulunan eski Şef'im Orgeneral **Sir George Milne** ile bir kere daha karşılaşmaktan büyük bir sevinç duydum. Kendisinden öğrendiğime göre hemen Anadolu'ya dönecektim. Durumum eskisinin aynısı olacaktı. Ancak eski kafilem dağıldığı için İstanbul'daki birliklerden toplanan gönüllülerden yeni bir kafile teşkil edecektim. Bu sefer dağları kış ortasında aşacağım için adamlarımı gereği gibi giydirip hazırlamamı kolaylaştırmak üzere derhal emirler verilecekti. Dağlardan kış ortasında geçmenin çetin ve biraz da tehlikeli bir teşebbüs olduğu anlaşılıyordu.

Bu sefer kendimi *"A"* misafirhanesinde (Kıdemli subaylara mahsus) buldum. Bu bina, Alman mühimmat firması *Krupplar*'ın savaştan önce Türkiye temsilcisinin Beyoğlu'ndaki evi idi. Aynı beyefendinin Tarabya'daki sayfiye evini de Başkomutan işgal etmişti. Bana ayrılan daire çok rahat ve daha evvel tarif ettiğim Tarabya'daki kır evi ayarında idi. Beyoğlu'ndaki evin gerçekten şahane bir manzarası vardı. Boğaz'da demirlemiş Müttefik filosunu görüyordu. İstanbul'un kışına has parlak güneşli sabahlarında buradan görülen manzara eşsizdi. Mehtaplı gecelerde bu manzara daha da güzelleşiyordu. Evin tek kusuru, harp içinde İstanbul'da çıkan birçok yangından harabe haline gelmiş bir yerde olması idi. Buraların yeniden inşa edilmesi için henüz bir teşebbüs yoktu.

Misafirhanede kalanların hepsi de hoş arkadaşlardı. O zaman idare sorumluluğunu üzerine almış bulunan ve misafirhanede başkanımız olan **General Sir William Rycort** çok sıcakkanlı, çok tatlı dilli bir zattı. Bay **Krupp** veya temsilcisi gerçek bir Alman titizliğiyle evinde her türlü rahatlığın bulunmasını ve kilerinin Doğu'da rakipsiz olmasını sağladığı için yolculuk hazırlıklarıyla uğraştığım süreçte Doğu'da vaktiyle geçirdiğim günlerle hoş bir tezat teşkil ediyordu.

Toplayacağım kafile on iki kişilik olacaktı. Ben ve bir tercüman da bu sayının içinde idik. Ayrıca beraberimize iki otomobil alacaktık. Her otomobilin silahlı olması için de bize, benim iki makineli tüfeğimden başka, iki makineli tüfek daha verilecekti. Sonra kürk palto, lastik çizme vb. gibi karda gerekli olan giyecek eşyasıyla karlı havada otomobillerde yatmak zorunda kalmamız ihtimaline karşı -ki bu ihtimalin sık sık gerçekleşeceği şüphesizdi- otomobilleri yelken beziyle örtmek üzere gereken eşyayı çekmek de bana epeyce serbestti ve ayrıca gönüllü yazmak

yetkisi de verilmişti. Ancak bu gönüllülerin üç aydan fazla uzakta kalamayacakları anlaşılıyordu. O zaman bu tahmin bana biraz iyimser gibi geldi. Ama bu hususta bir şey söylememek daha iyi idi.

Adamlarım şunlardan mürekkep olacaktı:

Ordu Hizmet Kolordusu'ndan dört şoför ve Makineli Tüfek Kolordusu'ndan bir astsubayla beraber dört makineli tüfekçi ve geçen seyahatimde de beraberimde olan emir erim **Leadbeater** ve o hem makineli tüfek hem de motorlu araçları kullanmasını iyi bildiği için kim iş göremez hale gelirse onun yerini tutabilecek bir durumda idi.

Makineli tüfekçilere gelince, o kadar çok gönüllü vardı ki, bunlara bir geçit resmi yaptırarak gözüm en çok hangisini tutarsa onu seçmek gerekecekti ki öyle yaptım. Ordu Hizmet Kolordusu şoförlerinde durum çok daha zordu. Hemen birinci sınıf bir adam bulabildiğim için şanslı sayılırdım ama diğerlerini de ancak önüme kim gelirse kabul etmek suretiyle tamamlayabildim. Uygun bir tercüman bulmak da zor oldu. İstihbarat Kolordusu'nun emrinde bulunan ve bu işi yapmaya tam kabiliyetli olan birçok *"Ermeni"* var idiyse de, geçmişte bu hususta edindiğim tecrübeler dolayısıyla memleket içerilerine beraberimde bir *"Ermeni"* götürmemeye karar vermiştim. Bir akşam yolda sivil elbiseli sefil kılıklı bir mahlûk bana yaklaşarak beni adımla çağırdı. Derhal tanıdım. Tiflis'ten Kars ve Erzurum'a yaptığım son yolculukta tercüman olarak beraberimde götürdüğüm Rus'tu. Bu karşılaşmaya çok sevindim. Aynı görevle onu memnunlukla tekrar aldım.

"Personel" şimdi tamamlanmıştı. Yolculuğa başlamadan önce adamlarıma biraz talim gördürebilmem için arabaların hazırlanması, eşyaların tedariki işleri hızlandırıldı. Kısa bir zamanda talim işini üzerime alabildim. Talimler, civardaki bölgelere birer sefer şeklini aldı. Otomobilleri yüklemek ve boşaltmak, açık ordugâhlar kurmak ve yol denecek bir şey bulunmayan bölgelerden kendimize yol açarak geçmek, -ki İstanbul yakınlarında bu gibi yerler bulmak hiç de zor değildi- talimlerimiz arasında idi. Adamlarımın otomobillerden silah kullanmayı da denemeleri lazımdı. Bu maksat için onları Beyoğlu'nun 12 mil[7] kadar kuzeybatısında bulunan büyük, güzel ve tabiatın yarattığı gibi duran, Belgrad Ormanı'na götürmeye müsaade almam lazımdı. Bu ormanın türlü haydutlarla dolu olduğu söyleniyor, subaylarımızın oraya girmesine izin verilmiyordu.

7 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre.

Ama ben, eğer gerçek hedeflerle karşılaşırsak bunun adamlarım için çok daha iyi bir talim olacağını ileri sürünce, çok şeyler vaat eden bu talim alanına girme müsaadesini aldım.

Bir sabah çok erkenden ormana doğru yola çıktık. 10 mil[8] civarında gittikten sonra Roma İmparatoru **Adrian**'ın M. S. II. yüzyılın başlarında İstanbul'a su getirmek için yaptırdığı antik Roma su kemerlerinin altından geçtik. Bugün hâlâ duran bu abide Roma İmparatorluğu'nun mühendislik alanındaki ustalığını gösteren hayret verici bir eserdir. Altından geçtiğimiz yerde bu kemer belki 100 ayak[9] derinlikte, çeyrek mil[10] genişlikte olan bir vadiyi kavramakta ve bazı yerlerde, birbiri üzerine bindirilmiş dört kat kemer bulunmaktadır. Hepsi de üstün bir ustalık eseri olan bu kemerler hâlâ iyi sayılabilecek durumdadır.

Su kemerini geçtikten sonra, takip ettiğimiz yol bitiverdi. Kendimizi gidilecek hiçbir yolu bulunmayan büyük bir ormanın kenarında bulduk. Ben de bunu bekliyordum. Yerlerde fazla çalı olmadığı için cesaretle ağaçların arasına daldık. Otomobillerin bataklıklara gömülmesi, köprüsüz çaylara rastlaması gibi karşılaşmayı beklediğim bütün zorluklar çok geçmeden belirdi. Böyle olmakla beraber bunları yendik. 4 veya 5 mil[11] gittikten birkaç yüz yarda kadar genişlikte ve bir milden[12] fazla uzunlukta bir göle ulaşan geniş, açık bir meydana geldik. Burası bizim için ideal di. Hemen buraya açık ordugâh kurarak öğle yemeğimizi hazırladık. Ormandan geçerken, yerli haydutları iyice gözetledik ama bunlardan hiçbir iz yoktu. Gördüğümüz izler arasında şöyle böyle ilgi çekenler çok sık rastlanan geyik ile yaban domuzu izleri idi.

Öğle yemeğinden sonra, makineli tüfeklerimizle göle atışlar yapmaya başladık. Atışlarımızın isabetini göle düşerek suları sıçratmaları ile ölçebiliyorduk. Deneme, genel itibariyle iyi idi. Ama bunun en ilgi çeken tesiri sayısız yabani kuşun sudan *"havalanması"* oldu. Ancak bunların hiçbirisini vuramadık. Adamlarım, çok fena kullandıkları revolverleriyle de biraz daha efor sarf ettikten sonra toplandık ve ormanın arasından izlerimizi takip ederek akşam saat 21:30'da intizamla barakalarımıza

8 Çev. N. 16 kilometre.

9 Çev. N. Yaklaşık 30 metre.

10 Çev. N. 400 metre.

11 Çev. N. Yaklaşık 6,5-8 kilometre.

12 Çev. N. 1600 metre.

döndük. Gerek arabalarımızın, gerek arkadaşlarımızın takatleri hakkında kıymeti ölçülemez tecrübeler edinmiş, memleket içlerinde karşılaşacağımız çetin şartlarla başa çıkabileceğimize epeyce güven duymaya başlamıştık.

O sıralarda İstanbul'da bulunan değişik arkadaşlarımla dışarıda yemek yemek zevkini tattım. Mons'tan[13] geri çekilme harekatı sırasında tanıştığım **General Sir Tom Bridges** da bunların arasında idi. General, o zaman bitkin bir halde bulunan birçok neferin hayatını, petrol tenekeleri ve birkaç penny'lik düdüklerden mürekkep aletlerle bir bando teşkil ederek, bu bandoya *"The British Grenadiers"*[14] ve *"Tipperary"*[15] ve diğer havaları canlı bir şekilde çaldırarak ve bu suretle askerlere şevk vererek, kurtarmıştı. General daha sonra hem Antwerp[16] geri çekilmesinde hem de birinci Ypres[17] muharebesi sırasında Dördüncü Kolordu'nun karargâhındaydı. O vakitler kendisini sık sık görüyordum. Fakat ondan sonra görememiştim. Daha sonraki savaşlarda bir bacağını kaybetmek bahtsızlığına uğradığını anladım. Bununla beraber, canlılığını ve teşebbüs kuvvetini böyle bir felâket yüzünden kaybedecek bir insan değildi, kendisini her zamanki gibi şen şatır buldum.

Ayrıca, o zamanlar İstanbul Valisi (İmparatorluk Genelkurmay Başkanı değil) olan **General Sir Henry Wilson** ve Büyükelçilik'te bana gösterdiği cömert misafirperverliğin en tatlı hatıralarını taşıdığım Yüksek Komiser Muavini **Amiral Webb** ile de yemek yeme şerefine nail oldum. Nihayet Akdeniz Donanması Amirallik Gemisi olan *Iron Duke*'te Yüksek Komiser **Amiral Sir John de Robeck** beni yemeğe çağırdılar. Amiral, İngiliz donanmasının en güzide temsilcilerinden bi-

---

13 Çev. N. *"Mons Muharebesi"*, Britanya ordularının I. Dünya Savaşı sırasında katıldıkları ilk ciddi savaş olup, Almanlar'ın muvaffakiyetiyle neticelenerek, İngiliz ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır.

14 Çev. N. Melodisi XVI. yüzyıla dayanan, İngiliz ve Kanada ordularında, askerlerin yürüyüş marşı olarak kullanılan popüler bir marştır.

15 Çev. N. *"Tipperary"* İrlanda'da bir şehrin adı olup burayla ilgili *"It's a Long Way to Tipperary"* adlı bir İngiliz müzikhol parçası vardı. I. Dünya Savaşı sırasında Britanya ordularına mensup İrlandalı askerler bu parçayı yürüyüş marşı olarak kullanmışlar, daha sonra bu parça tüm orduya şamil bir yürüyüş marşı olarak benimsenmiştir.

16 Çev. N. I. Dünya Savaşı'nda Almanların işgal ettiği Belçika vilayetidir. Bölge işgal edildiği için buradaki Müttefik kuvvetler geri çekilmek zorunda kalmıştır.

17 Çev. N. I. Flanders Muharebesi olarak da bilinir. Ekim-Kasım 1914 tarihleri arasında meydana gelmiştir.

risidir, sicilinin seçkinliği kadar kendisi de o derece büyüleyici bir şahsiyettir. Ertesi gün yazılmış bir mektup önümde duruyor. Başkomutan mevkiindeki bir Amiral'in kendi Amirallik Gemisi'nde gösterdiği misafirperverliği paylaşmak gibi bir fırsatı elde edemeyenler için belki de ilgi çekici olabilecek bu mektup şu şekilde devam etmektedir:

*"Dün akşam, **Amiral de Robeck** ile Amirallik Gemisi Iron Duke'te yemek yedim. Sultan'ın saraylarından birisi olan Dolmabahçe'nin iskelesinde Amiral'in mavnası beni ve birçok diğer misafirleri aldı. Boğaz o kadar dalgalıydı ki, geciken bir misafiri iskele kenarında beklerken, mavnaya binmiş bulunan bir misafiri deniz tuttu. Bunun iştahına nasıl bir tesir yaptığından emin değilim ama, muhtemelen iyileşmiştir. Sandal bu misafirin heyecanlanmasına hak verdirecek kadar sallanıyordu.*

Amirallik Gemisi'nin en geniş ve en ihtişamlı dairesinde yemek yedik. 100 ayak[18] *kadar genişlikte olan gemide bu yemek odası (buna bir kamara denemezdi) ancak büyük gemilerde görülen yemek salonları kadar genişti. Birinci sınıf müzisyenlerden müteşekkil gemi bandosu yemek yenirken türlü parçalar çaldı. Yemekten sonra güverteye çıkarak hepsi 83'üncü Tugay'a mensup askerlerden müteşekkil olan ve Amirallik Gemisi'nde bir temsil vermek üzere sahildeki kamplarından çıkıp gelen mükemmel bir grubun tertiplediği eğlenceleri seyrettik.*

Bunlar herhalde orduya katılmadan önce 'profesyonel' olarak bu işi yapıyorlardı ve memlekette bile oldukça iyi gösteri sanatçıları sayılabilirlerdi. Zira Londra'da bundan daha kötü birçok temsil seyredilebilmektedir ve oradakiler bunlardan hiç de iyi değildirler. Kumpanya altı erkek ve iki 'hanımefendi'den müteşekkildi. Şahane bir tavırla ayağa kalkarak tam kadın sesiyle şarkı söyleyen, sonra da mükemmel dans eden 'hanımlar' bütün denizcileri zevkten coşturdu. Gemide bulunan 1200 asker, son nefere kadar toplandığı için bunların bir miktar gürültü çıkardıklarını anlayabilirsiniz! Ben çok eğlendim, Amiral dahil herkesin de benim kadar eğlendiğini sanıyorum.".

Kasım ortalarına kadar hava çok iyi idi, parlak bir güneş vardı, ne çok sıcak ne de çok soğuk oluyordu. Sabahları İstanbul'un sonbaharına mahsus hoş bir serinlik hissediliyordu. Ama ayın ortasından sonra fırtınalar başladı ve pek kötü bir tesadüf olarak da beklediğimiz gemiyi yoldan alıkoydu. Gemi, Çanakkale Boğazı'nda kısılıp kalmıştı. Çünkü yükünü

18 Çev. N. Yaklaşık 30 metre.

ancak sakin havada boşaltabilirdi. Böylece hareketimiz Aralık'ın 3'üne kadar gecikti. Bu arada yalnız talimlerimizi tamamlamakla kalmadık, aynı zamanda, İngiliz askerlerinin uzunca bir zaman kalmaları ihtimali olan her yerde tertiplemeyi adet edindikleri türlü eğlencelerin tadını çıkarmaya da fırsat bulduk. 1914'ten beri her türlü eğlenceye yabancı olduğum için, bu fırsat çok makbule geçti. Ordunun tazılarını alıp günlerce ava giderek, Beyoğlu'nun kuzeybatısındaki tepelerde kurulan sahalarda golf oynayarak eğlendim.

Ava gelince, ava bir İngiliz tazı grubu ve profesyonel bir avcı ile çıkıyor, kuzeybatıda çakalların bol olduğu alçak tepelere gidiyordum, fakat burada arazi bu tarz bir spora elverişli değildi. Benzer hayvanları Hindistan'da avlarken daha çok eğlenmiştim.

Ama golf oldukça iyi idi. Tabii ki İngiliz mükemmelliyet ölçüsüne erişmemişse de hiç olmazsa ilgi çekici idi ve köprüsüz dereler, eski istihkâmlar gibi memleket de bilinmeyen engellerle dolu idi. Etraf da hem mütenevvi, hem güzel, hem de asıl önemlisi Beyoğlu'nun 4 mil[19] kadar güneyinde bu sahanın kurulduğu yuvarlak tepelerin üstünden esen hava temiz ve son derece de kuvvet verici idi. Şehirde ve şehirdeki harabelerin arasında hiç de sağlığa uymayan durumdan sonra büyük bir değişiklik.

Bir gece, İstanbul'dan ayrılmadan hemen önce, mehtapta Boğaz'ı ve Müttefik gemilerini gösteren bir resim çekmeye karar verdim. Burayı görmek fırsatını belki de hiç bulamayacaklar üzerinde tesiri muhakkak olan bu güzelliği tespit etmeye çalışacaktım. Bay **Krupp**'un balkonu mehtapta parlayan bütün gemileri görebilecek kadar yüksek bir noktada idi. Fotoğraf makinemi orada hazırlayıp ayarladım.

Tam o anda, bütün gemilerin mürettebatlarının hiç beklenmedik bir şekilde çılgınca bir heyecana kapıldıkları görüldü. Tehlike boruları her istikamette ötmeye, harp gemileri ışıklarıyla haberleşmeye başladılar. Öte yandan gemilerin bulunduğu yerin her tarafından ışıldakların huzmeleri görüldü. Nihayet bütün bunlar azaldı ve bir noktada toplandı.

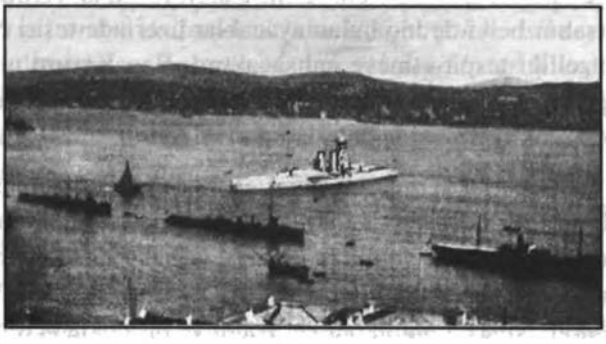
Korkunç bir şekilde yanmakta olan kocaman bir gemi, Karadeniz cihetinden akıntı boyunca geliyor ve yüzden fazla geminin demirli bulunduğu istikamete doğru ilerliyordu. Bu görülecek bir manzara idi: parlak

19 Çev. N. Yaklaşık 6,5 kilometre.

GALATA TEPESİ'NDEN GÖRÜLEN BOĞAZİÇİ'NDEKİ MÜTTEFİK DONANMA

Mehtapta demirleme yeri

"Iron Duke" manevra yapıyor

bir mehtap, ışıklarla kaynaşan gümüşi bir deniz, ansızın arılar gibi harıl harıl çalışmaya başlayan mürettebat, öte yandan her istikametten yanan gemiye savaş gemilerine ait filikaların yanaşması... Bütün bu manzara ışıklar altında muazzam bir deniz yarışının ansızın aşırı bir canlılık kazandığı tesirini uyandırıyordu.

Filikaların yanan gemiye yanaşırken gösterdikleri dikkatten açıkça anlaşıldığına göre bunun her an *"infilâk etmesi"* bekleniyordu. Ama geminin yan tarafları hararetten kızardığı ve beklenen infilak olmadığı için, nihayet güvertesine bir zincir atılarak akıntının öbür tarafına çekildi, Asya sahiline yakın bir yerde sıralanmış bulunan gemilerin yanından zararsızca gidip Marmara Denizi'nin açık sularına geçmesine müsaade edildi. Bu hemen hemen eşsiz manzarayı zevkle seyrettikten sonra fotoğraf çekmeye muvaffak oldum. Çektiğim resim, umduğumdan daha iyi çıktı.

Ayın sonunda nihayet bizi taşıyacak gemi geldi, yükünü boşalttıktan sonra birçok katır ve at, aynı zamanda her çeşit cephane yüklenmeye başlandı. Bunlar Karadeniz'i aşarak Güney Rusya'da o zaman **General Denikin**'in komutası altında harekat yapmakta olan Rus kuvvetlerinin emrine verilecekti.

Geminin yük almak üzere demirlediği Haliç ağzındaki Galata rıhtımına gelince büyük bir kargaşalık gördüm. Bunun başlıca sebebi yüklenecek olan hayvanların inadı idi. Bu hayvanlardan, tabii ki bu hayvanların huylanmalarına alışık olan ve onların azgınlıklarını kontrol altına almaya tamamen muktedir olan İngiliz askeri ulaştırma neferleri sorumlu değillerdi, şimdi hayvanlar artık onların idaresinde değildi. Bir ambara tıkılıp, Doğu'da büyük bir emek harcamadan tayın elde etmek fırsatı söz konusu olunca, daima görülen türlü ayak takımının Rus, Ermeni, Maltalı çeşit çeşit *"serserilerin"* idaresine verilmişlerdi. Bu kahramanlar her biri en az dört haşarı hayvana bakarak rıhtıma çıktılar. Neticede rıhtıma geldiğim zaman adeta başıboş ve tam bir intizamsızlık içinde bulunan hayvanların yolları kapattıklarını gördüm. Bunlar arasında gürültü patırtı çıkarmakta eşleri olmayan yük katırları bilhassa varlıklarını gösteriyorlardı.

Bu hayvanlar bizim ulaştırma hatlarımızdan ayrılmış olduklarından şimdi bunlardan kurtulmuş olunacaktı ve bu sebeple hayvanat bahçemizin en kötülerinin, en huysuzlarının rıhtımda bulundukları, bunun neticesinin de hepsi ümitsiz bir karmaşa içerisinde karman çorman olmuş

bir tekmeleme, zırlama, ısırma ve inatçı canavarlardan müteşekkil bir kıyamet olduğu kolayca tahmin edilebilir.

Vapurdan ilk olarak benim kafilem ile eşyaları ineceği için biz şimdi *en son* binecektik. Bu sebeple ortalığın yatıştırılmasına ve işe devam edilmesine yardım yolunda elimden geleni yapmak bana düşüyordu. Neticede çok uğraştırıcı, ama çok eğlenceli bir sabah geçirdim. Candan kahkahalara sebep olan ve bana bir yerde görüp de hiç unutamadığım bir resmi hatırlatan birçok hadiseler oldu.

Kastettiğim resim çok güzel bir şekilde çizilmiş olup, görevi ulaştırma katırlarına bakmak olan İngiliz Ordusu'nun cesur mensuplarından birisini temsil etmektedir. Bu beyefendi dehşet içinde, sorumluluğu altındaki ve o anda erişim menzilleri içerisindeki her şeye çifte atmakta olan oldukça fena iki katırın kafalarından çekiştirerek ileriye doğru götürmeye çalışır durumda tasvir edilmiştir. Katırlar bir yandan da besbelli onu *"yemek"* niyetiyle dişlerini göstermektedirler. O anda oldukça üst rütbeli bir kurmay subay ata binmiş ve oldukça emin bir durumda olduğu halde ona yaklaşarak bağırıyor: *"Allah cezanı versin be adam, kafasına asılsana! O vakit seni tekmeleyemez!"* Asker buna müthiş ve eşsiz bir acı istihza ile şu güzel cevabı veriyor: *"Doğru, eğer kuyruklarını yakalarsam o zaman da sanırım beni ısıramazlar"*.

Neyse ki bu sefer rıhtıma atlar için iki tarafında yaklaşık 8 ayak[20] yükseklikte parmaklıklar bulunan, gerçekten iyi bir iskele konmuştu. Bu iskele rıhtımdan gemide hayvanların ayrılan yerlerine inebilmeleri için kurulan rampaya gidiyordu. At yükleme işinde birçok tecrübe sahibi olduğumuzdan hemen durumu düzelttik ve her iki ucuna on beş veya yirmi adamın sarıldığı kuvvetli halatlarla en serkeş katırları bile yola getirdik. Herhangi bir tereddüt gösterirse, halat inatçı hayvanın bulunduğu yere atılıyor ve adamların hepsi bütün kuvvetleriyle çekerek hayvanı *"palas pandıras"* borda iskelesine sürüklüyorlar, iskeleden de aynı şekilde çıkarıyorlardı. Bu manzaranın eğlendirici tarafı bu vahşi hayvanların yapmamaya karar verdikleri bir şeyi yapmaya zorlandıkları bir sırada mukavemete çalışırken yaptıkları eşsiz tuhaflıklardır. Birçokları ısırmayı ve tekmelemeyi denedikten sonra, köpekler gibi kuyruk üstüne oturuyorlardı. Şüphe yok ki daha önce bazı vesilelerle bunun en tesirli mukavemet şekli olduğunu görmüşlerdi. Ama şimdi burada bundan hiçbir fayda sağ-

20 Çev. N. Yaklaşık 244 santimetre.

layamadılar. Çünkü halat arkalarına atılır atılmaz, yaygara koparark, tepinerek, diz arkalarından palas pandıras iskeleye sürükleniyorlardı. Orada olan herkes bundan büyük bir zevk alıyordu ama asıl sevinenler yakın zamanda bu hayvanlara bakmakla görevlendirilmiş olan ve şimdi *"çektiklerinin acısını biraz çıkaran"* adamlardı. Böylelikle öğleyi biraz geçe ne adamlara ne de hayvanlara zayiat verdirerek bu işi bitirdik. İlgililerin hepsi de oldukça eğlenmişlerdi.

Yola çıkmadan önce Tarabya'da Başkomutan'la birlikte bir kere daha yemek yemek ve kendisinden son talimatı almak şerefine nail oldum. Bu talimatın resmi kısmı yazılı ve askeri görevlerime dairdi. Resmi olmayan kısmını da Başkomutan şahsen konuşmak suretiyle söyledi. Ben not aldım, bunları Şef'ime gösterip onayını aldıktan sonra hafızama gömerek imha ettim. Yüksek Komiser **Amiral de Robeck** kendisi ile yaptığım bir veda görüşmesi esnasında bir müşküle uğrarsam bir gemi göndererek beni ve adamlarımı herhangi bir Karadeniz limanından kurtaracağını söyledi. Nihayet 3 Aralık'ta *Huntcastle* adlı Majesteleri'nin Gemisi ile Trabzon'a doğru yola çıktık.

Aslında bir Avusturya-*Lloyd* yolcu gemisi olan ve bir zamandan beri de nakliye amacı ile kullanılan gemi çok rahatsızdı; bilhassa yılın bu zamanında Karadeniz'de pek şiddetli olan soğuklar bu rahatsızlığı artırıyordu. Çok soğuk ve hadisesiz bir yolculuktan sonra 6 Aralık'ta gemiden inmek doğrusu bizi çok memnun etti. Gemideki tek direkli buharlı vinç sayesinde arabalarımızı bu defa doğrudan doğruya kayıklara indirebiliyorduk. Gümrük dairesinin yanında küçük tahta iskelenin üstündeki el ile çalıştırılan vinci de arabalarımızı sahile çıkarmak için kullandık. Böylece bundan önceki gelişimizde gene bu noktada karaya çıkışımıza nispetle, bu seferki çok daha iyi oldu. İki görev arasında kıyaslanabilecek tek nokta da zaten budur. En çok üç ay devam etmesi beklenen bu yolculuğumuz hakikatte iki yıl sürecek ve bu iki yılın her biri bize on yıl kadar uzun gelecektir.

TRABZON'DA KARAYA ÇIKIŞ

Denizden şehre yaklaşış

Ford kamyonetleri Türk mavnalarının içine indiriş

Kısım II
Kış Mevsiminde Anadolu

Kış mevsiminde Trabzon – Hamsiköy'deki kamp – Zigana Geçidi – Gümüşhane'deki evimiz – Rum Piskoposu'nun ziyareti – Vavuk Geçidi – İranlı yolcular – Bitkin düşen adamlarım – Karda açık ordugâh – Bayburt'a varış – Kop'un başlangıcı – Türk dağcılarımız – Reisleri ve öküzleri – Tırmanış – Ankers'in iyi işi – Zirvede açık ordugâh – Noel gecesi – Zirvelerin arasından gün doğumu – Yoldaki zayiat – Erzurum'a varış

6 Aralık'ta Anadolu'ya çıkınca ilk görevimiz geldiğimizi Türk Ordu Komutanı'na bildirmek ve Erzurum'daki karargâhına ulaşmamız için bize kolaylık göstermesini rica etmek oldu. Bu sebeple, Trabzon'a ayak basışımızın ertesi günü bölge Askeri Komutanı'nı ziyaret ederek, kendisine Karadeniz Orduları Başkomutanı'ndan aldığım askeri emirlerin bir suretini verdim ve bunu **General Kâzım Karabekir Paşa**'ya iletmesini, aynı zamanda yolculuk edebilmemiz için askeri makamlardan gerekli müsaadeyi ve yardımı sağlamasını rica ettim.

Bu vazife ifa edildikten sonra cevap beklenecekti. Cevabın gecikmesi üzerine adamlarım boş zamandan faydalanarak memlekette o zaman hüküm süren şartlar altında karlı bölgeye gitmek üzere yola çıkmadan önce işlerine iyice alışık olabilmek için her gün talim yapıyorlardı. Bu bölgede görevlerin, sahildekilerle kıyaslanınca çok daha zor şartlar al-

tında yapılması gerekeceği muhakkaktır. Aralık ayında Anadolu'nun bütün yüksek bölgeleri karlar altında ise de sahil bölgeleri, adeta mükemmel sayılabilecek bir iklimin tadını çıkarmaktadır. Üst tabakalarda sıcaklık derecesi çok düşük olan havada kendine has bir berraklık husule gelir ve hiç rutubet kalmaz. Bu hava bilhassa insanı sağlam ve sıhhatli yapar. Yazın şiddetinden uzak olmakla beraber gündüzleri gerçekten bir ılıklık yaratan ve memleketin bu kısmında kışın ilk aylarını yılın en hoş ayları yapan güneş ışıklarına bu hava hiçbir mukavemet göstermez. Bu sebepledir ki sahil bölgelerindeki tepelerin etekleri arasından her gün yaptığımız yürüyüşler ağır talimden ziyade eğlence gezilerine benziyordu. Trabzon dolaylarında alçak tepelerin bulunduğu bölge tabii manzarası eşsiz güzellikte bir yer olduğu için ilerlememize müsaade verilmesini beklerken orada geçirdiğimiz hafta, şüphe yok ki diğer bakımlardan metruk diyebileceğimiz bu memleketin başka kısımlarında geçirmek nasibimiz olanların hepsinden çok daha hoş günlerdi.

Bize en çok lazım olan şey, şüphesiz ki gideceğimiz yolun durumunu öğrenmekti. Gemi bulunmaması yüzünden İstanbul'da ister istemez yaptığımız gecikme dolayısıyla mevsim ilerledikten sonra ve geçitlerin yol vermediği bir zamanda buraya gelmiştik. Bu geçitler karla kapanmamış olsa bile – ki kapanma ihtimali en muhtemel olasılık idi – her an şiddetli bir kar yağışı beklenebilirdi. Bu takdirde yolculuğumuzu kızaklarla yapabilmemiz için karların kâfi derecede sertleşmesini bekleyecektik. Bu bekleme şüphesiz uzun olacaktı. Arabalarla adamlarımın bir kısmı, bize sonradan katılmaya imkan buluncaya kadar, geride kalmak zorunda kalacaklardı. Bununla beraber, 6600 ayak[1] metre yükseklikte olan sahil sıradağlarını aşan Zigana Geçidi'ni geçeceğimiz şüphesizdi. Çünkü bu, daha içerilerde aşmak zorunda kalacağımız geçitler kadar yüksek, onlar kadar soğuk ve rüzgara açık değildi. Bu sebeple, sahilden 70 mil[2] kadar içeride, Harşit Vadisi'nde ve Gümüşhane şehrinin yakınında mazbut bir Anadolu evini kullanabilmek için müsaade istedim ve bu müsaadeyi aldım. Bu suretle yolculuk yapmak yetkisini alınca önce bu eve gidecek, ötedeki daha yüksek geçitleri aşmaya teşebbüs etmeden elverişli bir fırsat bekleyecektik.

Ayın 14'ünde beklediğimiz müsaade geldi, aynı zamanda Gümüşha-

1 Çev. N. Yaklaşık 2012 metre.

2 Çev. N. 112 kilometre.

ne'deki evin emrimize amade olduğu 50 mil[3] kadar ötede çok açık bir yerde 6500 ayak[4] yükseklikte olan Vavuk Geçidi'nin yanına rastlayan Bayburt kasabasında da bir evin bizim için hazır bulundurulduğu bildirildi. Hem Vavuk Geçidi'nde hem de daha ötedeki Bayburt Ovası'nda karın çok yükseldiği, bundan sonraki 8300 ayak[5] irtifada korkunç Kop Geçidi'nin bir müddetten beri geçilmez hale geldiği, buradan yol açmak için sarf edeceğimiz gayretlerde bize yardımda bulunmak üzere tedbirler alındığı da haber verildi. Bu havadis hiçbir suretle cesaretlendirici olmamakla beraber, bir bakıma hayret uyandırıcı idi, gerçekten daha kötü bir haber almadığım için rahatlık duydum, müsaadeyi aldığımızın ertesi günü 15 Aralık'ta tam manasıyla çetin yolculuğumuz başladı.

Trabzon'dan sabah saat 08:00'de hareket ettik. İlk 6 veya 7 mil[6] arazi oldukça düzdür ama ondan sonra uzun süren müthiş bir tırmanma başlar, 25 milden[7] az bir mesafede 3500 ayaklık[8] bir yükseliş vardır. Kısmen yolun kötü oluşundan, fakat daha ziyade dört şoförden üçünün tecrübesizliğinden ötürü, biz daha Trabzon'dan ancak 30 millik[9] bir mesafede üst geçidin eteğinde, son vadinin başına varmadan gece çöküyordu. Burada ilk kampımızı kurduk. Bu korkunç yolların gerektirdiği zor şoförlükte tecrübesi az olan adamlarım kamp kurma işinde daha fazla tecrübeli idiler. O gün bu yoldan benimle birlikte evvelce geçmiş olan eski tecrübeli şoförlerim keşke yanımda olsalardı diye birkaç kere düşündüm, ama yeni şoförlerin üçü devamlı surette yardım istiyor idilerse de dördüncü şoför eskileri aratmıyordu. Doğrusu onu bulmak benim için bir şans eseri idi. **Ankers** adındaki bu genç, o sıralarda terhis edilmek üzere memlekete dönmek için hazırlanmış olduğu halde herkesten önce bu işe gönüllü yazılmıştı. Sırbistan yolu ile yapılan geri çekilme harekatı dahil, Selanik Seferi Kuvvetleri'nin bütün savaşlarına iştirak etmiş bulunduğu için arızalı patikalarda ve zor şartlar altında otomobil sürmekte eşsiz bir tecrübe sahibi idi.

---

3 Çev. N. 80 kilometre.

4 Çev. N. Yaklaşık 1981 metre.

5 Çev. N. Yaklaşık 2530 metre.

6 Çev. N. Yaklaşık 10 veya 11 kilometre.

7 Çev. N. 40 kilometre.

8 Çev. N. Yaklaşık 1067 metre.

9 Çev. N. 48 kilometre.

İstanbul'dan hareketimizden önce onbaşılığa terfi ettirdiğim **Ankers**'i babası bir kasap olarak yetiştirmişti. Bu sahalardaki tecrübesi de bizim için ölçülmez derecede kıymetli oldu. Ama asıl değerli olan onun oldukça zayıf bedenindeki kuvvetli ve zorluklar karşısında hiç yılmayan kalbi idi. **Ankers** birçok defalar, cesaret vermenin ölçülmez değeri olduğu anlarda, arkadaşlarını neşelendirdi, onlara kuvvet verdi, onun hiç azalmayan bu cesareti çok kereler benim en derin şükranlarımı kazandı.

Yılın bu vaktinde bu yüksek yerlerde karşılaşacağımız sıcaklık derecesini bildiğimden, kamplarımızın soğuğa karşı koyabilmek üzere mümkün olduğu kadar iyi teçhiz edilmesi için özel hazırlıklar yapıldı. Bu maksatla kalın kanaviçeden büyük bir yelken bezini beraberimizde taşıyorduk. Kamp kurulacak bir yere gelince otomobilleri bir çiftin arkaları öbür çiftin arkalarıyla karşı karşıya gelmek üzere ikişer ikişer ayırıyor, sonra bunların üstüne yelken bezini örtüyorduk. Bezin kenarları yere değiyor, ortası da otomobillerin arasına dikilen bir direkle destekleniyordu. Bu suretle otomobillerin örtülerinin soğuğa karşı gösterebileceği mukavemet iki misline çıkarılmış oluyordu. Aynı zamanda yemek pişirmek, eşyaları koymak ve böylelikle adamlarıma otomobillerin yaş olmayan tabanları üzerinde daha geniş yatacak yer sağlamak üzere, otomobillerin dışında bir kapalı yer daha hazırlanıyordu. Bu tertibat çok iyi olmuştu, karda geçirdiğimiz ilk gece de kıymetini tam olarak takdir ettikleri bu tertibata adamlarım gitgide alıştılar.

Ertesi sabah gün doğarken ayakta idik. Üst geçitten geçmeye uğraşmak adamlarım için karlarla kaplanmış çok yüksek yerlerde bulunmanın ilk tecrübesi oldu. Ne ile karşılaşacakları, her ne kadar kendilerine sık sık söylenmiş idiyse de, dışarıdan hiçbir yardım beklenemeyen, herkesin ancak kendi gayretine güvenmek zorunda olduğu bu geniş donmuş yalnızlıkla yüz yüze gelince eminim ki hakikatler bütün tahminlerin üstünde oldu. Kampı söktükten sonra kendimizi hemen karların içinde bulduk. 3000 ayak[10] yüksekliğinde dimdik bir yokuştan tırmanmak zorunda idik. Bundan sonra zirveye geldik. Ben ihtiyacı olanlara yardım etmek, yolda kimsenin kesilip kalmadığını görmek için en geriden gidiyordum. Fakat o akşam bir gece evvelki kampımızdan yalnız 42 mil[11] mesafede bulunan dinlenme yerine son otomobillerimizi de getirdiğim zaman saat 22:00 idi. Mola vereceğimiz ev Gümüşhane'nin hemen batı-

10 Çev. N. Yaklaşık 914 metre.

11 Çev. N. Yaklaşık 67 kilometre.

sında, Harşit Nehri'nin kıyısında, Erzurum'dan yalnız 72 mil[12] uzakta ve 3300 ayak[13] yükseklikte, yazın bize tam manasıyla ideal bir kamp yeri olan güzel meyve bahçesinin yakınında idi. Bilindiği gibi bu evi kullanabilmemiz için gerekli izni almıştım.

Şimdi alçak vadi bile, yolda geçtiğimiz 6600 ayak[14] yükseklikteki Zigana Geçidi'ndeki ile kıyaslanamazsa da, karlarla örtülmüştü. Evimiz, yakacak depo etmek için kullanılan bir nevi bodrum üstüne yapılmış, dört odalı (bunların biri mühürlü) küçük bir yapı idi. Bu sebeple evin yanına kamp kuruldu ve eşyalarımız binanın içine taşındı. Soğuk şiddetli olmadığı için adamlarım bu tedbiri daha iyi buldular. Daha ötede çok daha güç olacağını bildiğim şartlara adamlarımı bu vesile ile alıştırabileceğim için ben de memnundum. Bu kampta üç gün kaldık. Arabalarımızda hafif fakat çok lüzumlu tamirler yaptık. Gideceğimiz yerlerdeki durum hakkında mümkün olan bilgiyi topladık. Bu arada kar durmadan yağıyordu. Şiddetli karın başlaması her an beklendiği için en yakın zamanda ilerlemek gerektiğini hissediyordum.

Gelişimizin ertesi günü memleketin Rum Piskoposu beni ziyaret etti. İçeri girer girmez Türklerin komşularına yapmış olduğu genel muameleden şikayet etmeye başladı, ne var ki baskı ve haksızlıkla ilgili olarak hiçbir açık ifade geliştiremediği gibi belirli olayları da sayamadı. Kilisesi'nin bu en muhterem ve *"en tecrübeli"* direği nihayet sabrımı tükenme derecesine getirmeye muvaffak oldu. Çünkü rahatça yerleştiğim çok küçük ve çok temiz sağlık yuvasında onunla karşı karşıya oturmak hiç hoşuma gitmezken kendi durumu ile vatandaşlarının durumu hakkında yanlış bir görüşü olduğu ta başlangıçta anlaşılıyordu ve bu bölge Rum'muş, Türkler de davetsiz misafir olarak buraya sokulmuşlar gibi sözler söylüyor, durumun bunun tam tersi olduğunu idrak edemiyordu. Nihayet, ona halkının Türk memleketinde ve Türk Hükümeti'nin tebaası olduğunu işaret ederek mensup olduklarını ileri sürdükleri millet o sırada Türklerle fiilen savaş halinde bulunduğu için, bu hattı hareketine şaşmaktan kendimi alamadığımı, çünkü Büyük Savaş örnek alındığı takdirde, gerek Piskopos ve gerek diğer Rumların İngiltere'deki Almanlar'a yapıldığı gibi enterne kamplarına kapatılmayı en hafif bir akıbet olarak karşılamaları gerektiğini belirterek, misafiri oldukça mütehkkim bir ta-

12 Çev. N. Yaklaşık 115 kilometre.

13 Çev. N. Yaklaşık 1006 metre.

14 Çev. N. Yaklaşık 2012 metre.

SAHİL SİLSİLESİ

Kuzey yamacında kamp (3600 ayak[15]) (en üstte)

Güney yamacında Harşit Vadisi (4300[16] ayak) (üstte)

15 Çev. N. Yaklaşık 1097 metre

16 Çev. N. Yaklaşık 1311 metre

vır ile savdım.

Bu oldukça düz ve beklenmedik sert cevap, onun *"kokulu"* kutsal bedenini *"doğrultarak oturttu"* ve sonradan duyduğuma göre sahil boyunca bütün Rum basını benim memleketime hiç de lâyık olmayan bir temsilci olduğumu ve çarmıha gerilmesem bile hiç olmazsa rütbemin indirilerek cezalandırılmam gerektiğini yazıp durmuşlar. Böyle olmakla beraber bu düşmanlık gösterileri ne benim Rumların durumu hakkındaki görüşlerimi değiştirdi, ne de Şeflerimin benim kendilerini temsil edecek vasıflara sahip bulunduğum hakkındaki fikirlerini değiştirdi.

Üçüncü gece kar durdu. Yerlerdeki karlar katılaşırken biz de ertesi sabah güneş ışınları alçak yerlerde karın üst tabakasını yumuşatmadan, gün doğarken yola çıkmaya hazırlandık. Vavuk Geçidi zirvesinde 7000 ayağa[17] yakın bir yüksekliğe çıkacağımız için hiç olmazsa orada karı, otomobillerimizin ağırlığını öğleyin bile taşıyacak kadar sertleşmiş bulacağımızı biliyorduk. Halbuki daha alçak yerlerde, güneşin kuvveti arttıkça buzun üstü yumuşamaktadır. Bu sebeple vaktinde yola çıktık. Yokuş uzun ve tedrici olduğu için ilk 25 mili[18] kolay çıktık. Sert fakat gittikçe derinleşen kardan yapılan sürekli bir tırmanış ile 2500 ayaklık[19] bir yüksekliğe çıktık.

Bu noktada yol, dar ve kayalık bir boğaza girmekte ve çeyrek mil[20] gayet sarp bir biçimde devam etmektedir. Burada durduk, ilerleyemiyorduk. Sarp boğazdan otomobilleri teker teker iterek geçirmek için bütün kafile bir araya gelerek uğraştık ama boşuna. Boğazdan esen rüzgar öyle soğuk, öyle şiddetli idi ki, genç adamlarımın burunlarının her an biraz daha morardığını, cesaretlerinin de aynı şekilde azaldığını gördüm. 2 milden[21] daha az bir mesafede bulunan asıl geçidin yamaçlarında durumun daha da kötü olması ihtimalini düşünerek endişe duymaya başladım. Bunun içindir ki, yan yana dört atın çektiği kocaman örtülü bir yük arabasının boğazdan aşağı doğru geldiğini görünce derin bir nefes aldım. Tekerleklerine zincir geçirilmiş bu araba, bir kızak gibi kayıyor, önce içinde taşıdığı yolcular şimdi elleriyle onu idare ediyorlardı. Çok

17 Çev. N. Yaklaşık 2134 metre.

18 Çev. N. 40 kilometre.

19 Çev. N. 762 metre

20 Çev. N. 400 metre.

21 Çev. N. Yaklaşık 3 kilometre.

sarp olan meyilde arabanın yoldan çıkmaması ancak bu suretle ve büyük zorluklarla mümkün oluyordu. Burada boğaz öyle dardır ki dimdik uçurumlar arasında yalnız derenin ve yolun sığacağı kadar açıklık vardır. İnişin, bizim duraklamak zorunda kaldığımız dar yerinde bu koca yük arabasının otomobillerimizin yanından geçebilmesine imkan yoktu. Bunun için onları daha yukarıda, yolun daha geniş bir yerinde durdurmak, aynı zamanda bizim arabalarımızı *"yukarı"* çıkarmamıza yardımlarını sağlamak maksadıyla koştum. Bize her halükârda yardım edeceklerdi yoksa onlar da boğazın *"aşağısına"* geçemezlerdi.

Bunların İran'dan Trabzon yolu ile İstanbul'a gitmekte olan yirmi kadar İranlı olduğunu gördüm. Muntazaman kullanılan ve İngiliz askerleri Bakü'den çekildiğinden beri bir dereceye kadar güvenli olan tek kervan yolu bu idi. İranlılar hemen yardıma koştular, arabalarımızın önlerine ip bağladıktan sonra yeni dostlarımızın hepsi, bizimkilerle birlikte çekmeye başladılar. Bir ipi otuz kişinin çekmesi, bunların yirmisi İranlıdan başka bir şey olmasa da, on kişinin çekmesinden çok daha etkilidir. Başka bir zorluğa uğramadan otomobillerimizin altısını da çıkardık. Boğaz artık serbestti, İranlılar inebilirlerdi. Teşekkürlerimizin, şükran duygularımızın daha elle tutulur nişanelerini aldıktan sonra İranlılar hemen oraya indiler.

Şimdi Vavuk Geçidi'ni meydana getiren yuvarlak dağ tepelerinin karlı bayırlarıyla karşı karşıya idik. Zirve 500 ayak[22] kadar daha yüksekte ve 2 mil[23] kadar mesafede bulunuyordu. 6000 ayaktan[24] daha fazla bir yüksekliğe çıkmıştık (zirvenin tam yüksekliği 6560 ayak[25] idi) ve derin karlar arasında idik. Gerçekten dondurucu bir rüzgarın bütün şiddetine maruz kalıyorduk. Böylece ilk defa olarak adamlarım *"çattık"* diyecekleri bir durumla karşılaşmışlardı.

Kafilemdeki üç dört kişinin hareketleri eşsiz denecek kadar iyi idi, ama ötekiler gerçekten beni hayal kırıklığına uğrattılar. Ümitsizliğe düşme istidadında olan bu adamları mücadeleye razı etmek zor oldu. Zirveye gidinceye kadar açılacak 2 millik müthiş yol boyunca otomobilleri karlardan nöbetleşe götürmek icap etti. Bu çok zor işi ancak on iki kişilik

22 Çev. N. Yaklaşık 152 metre.

23 Çev. N. Yaklaşık 3 kilometre.

24 Çev. N. Yaklaşık 1829 metre.

25 Çev. N. Yaklaşık 1999 metre.

kafilemizin bütün gayretini harcaması sayesinde başarabildik. Son otomobilimiz de nihayet zirveye vardığı zaman karanlık çoktan çökmüş, bütün kafile soğuktan morarmış ve bedenen bitkin hale gelmişti. Aşağıdaki ovada bizi bekleyen kimselerin bulunduğu Bayburt kasabasına ulaşıncaya kadar daha 20 mil[26] kadar yol gitmemiz lazımdı. O akşam bu kasabaya sığınamadığımız takdirde, ertesi gün oradan bize yardım geleceğini umuyordum.

Öte yandan daha alçak araziye ulaşmak ihtimali bulundukça soğuğa ve rüzgara maruz tepede uzun zaman kalmak çılgınlık olurdu. Bu sebeple motorları çalıştırarak yokuş aşağı inmeye başladık. En öndeki arabaya hiç durmadan son hızla gitmesini emrettim. Ben de arkadaki arabaları ona yetiştirecektim. İniş esnasında birkaç hafif yaralanma ve ufak tefek mekanik arızalar oldu, bunların hepsi başarı ile bertaraf edildi fakat 10 mil[27] kadar daha gittikten sonra öndeki otomobildekiler yaya olarak geri döndüler, gece saat 23:00'te beni karşıladılar. Yolu kaybettiklerini, önlerine çıkan yokuşu otomobillerinin tırmanamayacağını söylediler. Burada kar birkaç ayak yükseklikte yığılmıştı. Yolun durumundan gideceğimiz yere 10 milden fazla mesafede bulunmadığımızı anlıyordum, ama nihayet önümüzün kapandığı ve adamlarımın da kuvvetlerinin kalmadığı aşikardı. Karşımızdaki yokuşu aşarak onun ötesinde yokuş aşağı olduğunu bildiğim yoldan adamlarımı, o akşam iyice barınabilecekleri kasabaya götürmeyi çok isterdim. Fakat kafilede çoğunluğun daha ileri gitmek istemedikleri açıkça görülüyordu. Bunun için geceyi olduğumuz yerde geçirmek zorunda kaldık. Bunun üzerine hemen motorların durdurulmasını ve radyatörlerden suların boşaltılmasını emrettim. Bu şartlar altında ilk ve en önemli ihtiyat tedbiri budur, yoksa mutlaka silindirler çatlar, motorlar tamir edilemeyecek şekilde bozulur.

Öte yandan büyük zorluklarla otomobilimi derin karların içinden ta arkadan en öne sıranın başına getiren değerli, eşsiz **Ankers**'e (o da en az diğerleri kadar yorulduğu, bütün gün herkesten daha çok iş gördüğü halde maneviyatı sabahleyin yola çıkarkenki kadar yüksekti) bizim otomobilimizin radyatöründe su bırakmasını ve arada sırada motoru çalıştırarak suyun donmasını önlemesini söyledim. Sonra da tecrübesiz *"çocuklarımın"* ne yaptıklarını görmek, onlara yardım etmek, onlar için *"beklenmedik"* olduğu anlaşılan bu durumdan ucuz kurtulabilmeleri

26 Çev. N. 32 kilometre

27 Çev. N. 16 kilometre.

için uzun tecrübelerime dayanarak onlara yol göstermek için otomobilleri dolaştım.

Birçoğunun itirazlarına rağmen, hepsine de sabahleyin yola çıkmadan önce kauçuktan yapılma *"lastik çizme"* lerini giydirmiştim. Bu sebepten kimse ayaklarının ıslanmasından şikayet etmiyordu ve dolayısıyla soğuk ısırması vakası da görülmedi. Her otomobilde bir ispirto ocağı yaktırarak üstüne bir çaydanlık koydurdum. Yelken bezinden örtüler iyice açılmış, içeriye rüzgarın girmesini mümkün olduğu kadar önlemek üzere bu bezin yere değen kenarlarına karlar yığılmıştı. Sonra gene her otomobilde durarak herkesin birer bardak kaynar kaynar kakao içtiğinden emin olduktan sonra adamlarımdan ayrıldım. Ancak birbirlerine mümkün olduğu kadar sokularak yatmalarını ve yalnız üstlerine değil altlarına da ne bulurlarsa yığmalarını sıkı sıkı tembih ettim, bundan sonra dizlerime kadar çamurlu karda yürüyerek kendi otomobilime gittim. Sadık emir erim **Leadbeater, Ankers**'in yardımıyla bizim lambamızı ve gaz ocağımızı yakmıştı. Bu sayede ben de âlâ bir sıcak kakao içtim, doğrusu bunu hak ettiğime inanıyordum.

Biz üçümüz o geceyi benim otomobilimde geçirdik. Gün doğarken bize su lazım olacağını bildiğimiz için arada sırada motoru çalıştırarak suyun donmasına engel oluyorduk. Çünkü gaz ocağında kar eriterek bir motor için yeter miktarda su sağlamak çok zor bir işti. Bir çaydanlık dolusu su boşalttıktan sonra ikinci bir çaydanlıkta kar eritilinceye kadar motordaki su donuyordu. Niyetim sabah erkenden kasabaya inmek ve kafileden geri kalanları da getirmek üzere oradan öküzler göndermekti.

O gece hiç de hoş geçmedi ama ben çok daha kötülerini görmüştüm, hepimiz adamakıllı yorgun olduğumuz halde yanımdaki iki kahraman genç bunu kabullenmeyi kendilerine hakaret sayıyorlardı, şüphesiz subayları da onlardan geri kalamazdı. Geceyi birbirimize mümkün olduğu kadar çok sokulmuş bir biçimde oturarak geçirdik. Bazen kestiriyor, bazen konuşuyor, her on dakikada bir de otomobilimizi çalıştırarak her seferinde en az iki dakika çalışır vaziyette bırakıyorduk. Nihayet gökte şafaktan evvelki kurşunî renk göründü. Bunun üzerine üçümüz birden kürekleri alarak otomobilden indik, ilerideki kar yığınından arabamızın geçebileceği bir yol açmaya karar vermiştik. Böylece kasabaya giderek geride kalanlara yardım gönderebilecektik. Bir saat kadar yorucu bir çalışmadan sonra kar yığınının bulunduğu yerde, rüzgarın şiddetiyle karın kısmen temizlendiği yandaki yüksek noktada bir yol açtık ve geri dö-

nerek otomobilimizi alıp öbür arabadaki *"çocuklar"* daha kımıldamaya başlamadan ve güneş daha doğmak nişaneleri göstermeden evvel keşif seyahatine çıktık. Daha sonra güneş, şüphe yok ki karın donmuş üst tabakasını eriterek otomobillerin hareketini imkansızlaştırmasa bile çok güçleştirecekti. Birçok zorluklardan sonra o sabah saat 11:00'de kasabanın askeri ileri karakoluna vardık ve doğruca Askeri Vali'nin makamına gittik. Vali'nin bir gece evvel bizi kabul etmek için bütün hazırlıkları yaptığı görülüyordu. Ama biz görünmeyince geçidi aşamadığımıza, Harşit Vadisi'nde kaldığımıza hükmetmiş. Vali şimdi de arkada kalan otomobillere yardım etmek, onları da buraya getirmek üzere bir süvari birliğini de gönderme vazifesini üzerine aldı. Bundan sonra bize ayrılmış olan eve gittik. Orada ateş ve yiyecek bulduk. Doğrusu bunların ikisi de makbule geçti. Vücutlarımız ısınıp karınlarımız doyunca hemen uykuya dalarak öbür otomobiller ikindi vakti gelinceye kadar bir-iki saat dinlendik. Doğrusu buna çok ihtiyacımız vardı. Arkada bıraktığımız arabaları öküzler çekerek getirmişlerdi. Bitkin, ümitsiz bir halde bulunan adamlarım bizden pek çok ihtimam görmek ihtiyacında idiler. Onlara bu ihtimamı gösterdik. Bir insan hakkında hüküm verirken hiç de yumuşak davranmayan, kendileri inanılmayacak kadar çalışkan ve mukavemetli olan Türklerin önüne İngiliz askerlerine yakışır bir kılıkta çıkabilmeleri için de tepeden tırnağa biraz zorla onlara bir *"çeki düzen"* verdik.

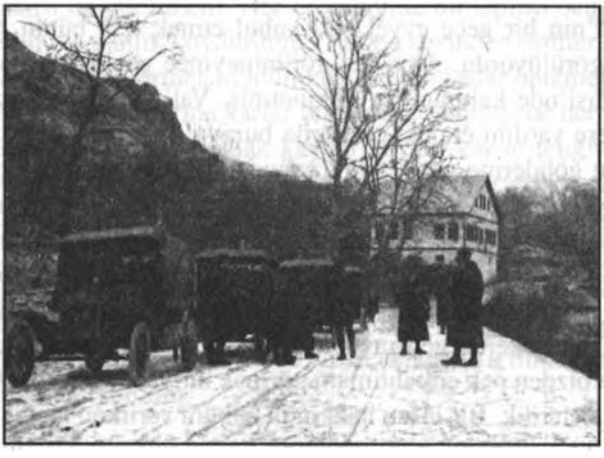
5300 ayak[28] irtifada olan Bayburt kasabasında üç gün kaldık. Bizim için hazırlanan güzel evde çok rahat etmiştik. Bu sırada İstanbul'dan Başkomutan'dan aldığım bir şifreli telgrafta yeni talimat almadan Erzurum'dan öteye gitmemem bildiriliyordu. Bu ciddi bir zorlukla karşılaşma ihtimalini belirten ilk haber idi. 28 mil[29] ileride bulunan ve zirvesi 8300 ayak[30] yüksekliği bulan Kop Geçidi'nin durumu hakkında da her gün haberler alıyorduk. Bu geçit büsbütün kapanmadan buradan kendimize yol açıp geçebilmemize imkan olup olmadığına dair aldığımız bilgiler hiç de cesaret verici değildi. Ama biz talihimizi denemeye karar verdik. Bir gün önce niyetlerimizi askeri makamlara bildirerek hepimiz de başarıyı sağlamak uğrunda elimizden geleni yapmaya azmetmiş olduğumuz halde Noel günü Bayburt'tan yola çıktık.

28 Çev. N. Yaklaşık 1615 metre.

29 Çev. N. Yaklaşık 45 kilometre.

30 Çev. N. Yaklaşık 2530 metre.

İÇ BÖLGELERE GİDEN YOL

Gümüşhane'deki evimizden ayrıldıktan sonra karlara giriş

Yukarıdaki tepede antik harabe kalesi ile Bayburt kasabası

Bayburt'tan sonra ilk 12 mil[31] boyunca yol kasabanın kain bulunduğu Çoruh Nehri vadisini takip ettiği için seyahat oldukça rahattı. Bu nehir kasabanın 2 mil[32] kadar doğusundaki büyük Kop Sıradağları'ndan çıkmaktadır. Zorluklar, vadinin 10 mil[33] yukarısında bu nehri arkada bıraktıktan sonra baş gösterdi. Önce iyi bir köprüden geçtik, bundan sonra yol 8 mil[34] boyunca derin ve dar bir vadiden akan küçük bir ırmağın yatağını takip ediyordu. 8 milde topyekûn 1000 ayak[35] kadar bir yükseklik kaydedilmişse de burada arazinin eğimi birçok yerlerde daha evvel o gün olduğundan çok daha fazla idi. Genel olarak daha yüksek olan ve birçok noktalarda yığın halini alan kar, büyük zorluklara neden oluyor, bizi çok uğraştırıyordu. Bu nedenle, bizi karşılamak için talimat alan güçlü bir kafilenin öküzleriyle beraber bizi karşılamak için bekledikleri üst geçidin ağzından 2 mil mesafede iken bir kere daha durmak zorunda kaldık. Öğleden sonra saat 13:00'ü geçmişti, yardım görmeden ilerleyemeyecektik.

Bayburt'tan beraberimizde getirdiğimiz Türk askerlerini hemen üst geçide yollayarak yolumuzu tıkayan kar yığınının bulunduğu yere öküzleri getirmelerini bildirdim. Onlar gelinceye kadar geçen zamandan faydalanarak da adamlarımın karnını doyurdum. Onları çok yakın bir eğlencenin beklediğini biliyordum, ama onların hiçbiri istediğim kadar şen ve neşeli değildi. Böyle olmakla beraber hem sıcak kakao hem de öbür yedikleri iyi geldi; bir saat sonra elli kadar gerçekten kuvvetli bünyeli dağ köylüsü ile aynı sayıda öküz geldi. Köylüler hemen kar yığınından bize bir geçit açma işine koyuldular. İşte o zaman biz İngilizlere belki tuhaf görünen fakat bu memlekete, bilhassa Türk'e has ve onun anladığı, saygı gösterdiği tek muamelenin ne olduğunu meydana vuran bir hadise oldu.

Kazmacıları işe koştuktan sonra ben öküzleri arabalar arasında bölmek için geri döndüğüm vakit hayvanların rahat rahat yem yediklerini, onlara bakan adamların da güzelce karın içine *"sokularak yattıklarını"* gördüm. O gün yerlerinden kımıldamaya hiç niyetleri olmadığı aşikardı. Reislerinin kendilerine böyle emir verdiğini bana kesin olarak

31 Çev. N. Yaklaşık 19 kilometre.

32 Çev. N. 3200 metre.

33 Çev. N. 16 kilometre.

34 Çev. N. Yaklaşık 13 kilometre.

35 Çev. N. Yaklaşık 305 metre.

söylediler. Bu reis gelir gelmez bir kovuğa girmiş, hemen ateş yakarak geceyi rahatça orada geçirmeye hazırlanmıştı.

Artık bu kadarına tahammül edemezdim. Çünkü hava her ne kadar güzel idiyse de her an karın tekrar yağmaya başlaması beklenebilirdi; bu gidişle tırmanmanın başarı ile yapılabileceği birkaç saat içinde hiçbir gayret sarf edilmeyeceğe benziyordu. Bunun neticesi olarak bu imkanın kaçırılması ihtimali olduğunu görüyordum. Bu sebeple bu adama, İngiliz Paşası'nın kendisini görmeyi emrettiğini söyleyerek, gerekirse kuvvet zoruyla bana getirmeleri için sıkı emirler vererek iki Türk askerini gönderdim. Çok geçmeden reis göründü; bana kayıtsızca *"öküzlerinin o gün dik yokuşu tırmanmasına müsaade etmeyi hatırından bile geçirmediğini, nasıl olsa geç kalındığı için ertesi sabahı beklememiz gerektiğini"* söyledi.

Tam anlamıyla yanlış adama çatmıştı ve lafını daha bitirmeden adamı gırtlağından yakaladım ve orada kendi adamlarının önünde hatırlayabildiğim bütün Türkçe küfürleri savurarak dişleri birbirine vuruncaya kadar onu tekrar tekrar sarstım. Bu manevranın manevi tesiri mükemmel oldu. Çünkü adam tepeden tırnağa kadar hançerler, tabancalar vs. ile silahlı olduğu halde bunlardan hiçbirine elini sürmeye cesaret edemedi. Hava hemen tamamıyla değişmişti. Ondan sonra dağcıların emirlerimi derhal yerine getirmelerinin yanında benim adamlarımın da güvenleri epeyce arttı. Bu emirlerimin yerine getirilmesinden daha da iyi bir sonuçtu.

Şimdi hemen yola koyulduk ve biraz sonra üst geçidin zikzaklarının ayağına doğru geri kalan iki mili[36] kat ettik. Burada daha evvel en iddialı yollarda bile karşılamadığım türden en ciddi tırmanış ile karşılaştık. Yükseliş 2000 ayak[37] ve toplam mesafe 3,5 mildir[38]; bunların birçok geniş yeri, yol kuru ve kardan temizlenmiş olsa bile, motor gücüne itmek suretiyle katkıda bulunan üç adam olmadan boş bir Ford kamyonetin tırmanması için oldukça diktir.

Bu durumda zikzaklardaki kar oldukça derinleşmişti ve geçebilmek için kazılarak bir yol açılmışsa da, bu yolun üstünde de kar olabileceği kadar kötü idi. İki tarafta yükselen kardan duvarlar otomobillerin tavanından daha fazla bir yüksekliğe sahipti. Tek elverişli husus, geceleyin

36 Çev. N. 3200 metre.

37 Çev. N. Yaklaşık 610 metre.

38 Çev. N. Yaklaşık 5,5 kilometre.

bu yokuşu buz gibi dondurucu rüzgarda tırmanacağımız için yolun üstünün demir gibi katı olacağını hesaplamamız, gündüz vakti güneşin ısıtması nedeniyle karların yumuşamasından ve bu sebeple görevimizin imkansızlaşması tehlikesiyle karşılaşmayacağımızı bilmemiz idi.

Önde giden otomobilin vazifesi en zor olduğundan ona yirmi öküz, arkadaki üç otomobile de onar öküz bağladık. Ben zorluk baş gösterirse yardıma hazır olmak ve yolda hiçbir arabanın durmasına meydan vermemek için, -çünkü biz dağa tırmanmaya başlamadan önce karanlık çökmüştü-, her zaman olduğu gibi en arkada gidiyordum. Karşılaştığımız zorluklar pek çoktu. Bunların en fenası, yolun üçte ikisini gittikten sonra çok yüksek bir kar yığınından inerken arka otomobilin direksiyonunun fena halde hasar görmesi oldu, ama sonunda bütün bu zorlukları yendik. Arabanın direksiyonunun bozulduğu yerde, önden giden otomobiller kar yığınının donmuş tabakasını yararak geçtiler. Son otomobil buzlu çamura gömülerek âdeta kayboldu, çıkarılması çok uzun ve zor bir iş oldu ve bu arada da direksiyonu hasar gördü. Saat gece 22:00 idi, tabii yokuşun da soğuğa ve rüzgara en açık yerinde idik.

Burada **Onbaşı Ankers**, eşsiz cesaretini bir kere daha gösterdi ve zorlu Türk dağcılarının bile hayranlıklarını kazandı. Türkler soğuktan titreşiyorlar ve dondurucu rüzgara karşı sık sık öküzleri siper ediyorlardı. Direksiyonu çıkararak çubukları düzleştirmek gerekiyordu; **Ankers** karların üstüne uzandı, uyuşturucu rüzgara tamamıyla açık bir vaziyette işinde gerçek bir kahraman gibi sebatla ve elleriyle ayaklarının her türlü duyguyu kaybetmesine aldırmadan bir saatten fazla uğraştı. Sağ eli yaralanmıştı. O zaman bunu hiç söylemedi ama sonunda başparmağının kesilmesi gerekti.

O gece görevini bir erkek gibi yapan **Leadbeater**'ın yardımı ile ispirtü ocağımızda **Ankers**'e sıcak kakao hazırladık, onu soğuktan korumak için elimizden geleni yaptık. Aynı anda birden fazla kişi orada çalışamazdı. **Ankers** de haklı olarak direksiyonun parçalarını kendisi çıkardığı için hangi parçanın nereye konacağını ancak kendisi bildiğini söyleyerek yerini kimseye bırakmıyordu. Nihayet tekrar yola koyulabildik ve gece yarısı zirveye vardık. Öbür otomobiller gelmişler ve kendilerine tarif ettiğim bir yeraltı kovuğunu bularak oraya sığınmışlardı. Karları taşıyabilmesi için topraktan damı bir tümsek halinde yığılan bu kovukta adamlarım ateş yakmışlar ve birbirlerine iyice sokularak biz gelinceye kadar derin bir uykuya dalmışlardı. Bu sebeple biz otomobilimizin ar-

KOP GEÇİDİ

Geçidin zirvesinde (8300 ayak), 1919'un Noel gecesinde açık ordugâhımızın manzarası

kasını öbür arabalardan birinin arkasına dayadık ve her ikisinin de arka kapağını açarak bunları yelken beziyle tamamen örttük. Böylece Noel gecesini açık havada elimizden geldiği kadar iyi bir şekilde geçirmeye hazırlandık.

İlk iş olarak küçük gaz lambamızı, sonra da ispirto ocağımızı yaktık. Kendimize birer kakao yaptık ve biraz da domuz pastırması kızarttık. Bu kapalı yerde kızartılan pastırmanın dumanı bizi durmadan öksürtüyordu ama şiddetle esen rüzgarın sıcaklık derecesi tarif edilemeyecek kadar düşük olduğu için yelken bezinin bir köşeciğini dahi aralamak kimsenin aklından geçmiyordu. Soğuğa bu kadar açık olmayan yerlerdeki yoldaşlarımızın Noel'i ile bizimkini kıyaslarken suratlarımız asılmakla beraber oldukça neşeli idik. Kafalarımızda hep memleketin hayali canlanıyordu, ama maneviyatımızı yüksek tutmak vazifesini bir kat daha zorlaştıracak bir konudan söz açmaya kimse bir an için bile aklından geçirmedi.

Şüphesiz ki o gece, o zamana kadar geçirmem alnıma yazılan soğuk gecelerin en soğuğu idi, gelecekte de bununla kıyaslanabilecek bir alın yazımın olmamasını dilerim. Isınabilmek için birbirimize mümkün olduğu kadar sokularak arabanın taban döşemesine uzandık. Hepimiz de elimize geçirebildiğimiz her türlü şeyi üzerimize atmıştık. Birkaç gün sonra yazdığım mektupta şöyle diyordum: *"İngiliz battaniyemi, büyük muşambamı örtündüm, bunların üstüne büyük kürk paltomu attım. Kürk eldivenlerimi, kürk kasketimi ve kar çizmelerimi de çıkarmadım. Bunların hepsinin üstünden büyük bir kürk kilime sarıldım. Bütün bunların içinde kendimi ipek bir yelekle buz gibi rüzgara karşı durmuş gibi hissediyordum."*. Bu notlar tam bir fikir veriyor mu bilemiyorum ama gerçekten çok soğuktu, o kadar soğuktu ki uyuşukluğun bedenimizi sarmadığından emin olmak için birkaç dakikadan fazla uyuma mümkün olmuyordu.

Nihayet gün doğduğu zaman tekrar yola koyulduk, bir de ne görelim, eşsiz, ihtişamlı güzellikte bir manzara ile karşı karşıya değil miydik; tam bir periler diyarını andıran gül pembe karlar üstünde güneş yükseliyordu. 8300 ayak[39] yükseklikte olan zirvenin etrafı bir sıra yüksek dağlarla (hepsi de sönmüş volkanlar) çevrilmişti. O sırada geçmekte olduğumuz sıra dağlara bunlar pek yakındı. Aşağıda güneye doğru ardı arkası gelmez bir şekilde birbirini kovalayan kardan sıradağlar, ta ufuklara kadar

39 Çev. N. Yaklaşık 2530 metre.

uzanıyordu. Ortalama olarak 14.000 ayak[40] yükseklikte bulunan bu karşı ulu dağlar, güneşin ilk ışığı ile güzel ve tatlı bir gül pembesi rengine bürünüyorlar, her tarafta kar, sanki baştanbaşa elmaslar serpilmiş gibi sert buzların üstünde ışıl ışıl parlıyordu.

Asıl harikulâde olanı şu ki rüzgar durduğu ve güneş yükseldiği anda ışınlar kuru havayı büyük bir kolaylıkla geçtiler. Artık soğuk yoktu. Üşümek yerine olağanüstü bir neşe duyuyorduk, içimizde sadece hayatta olmak sevinciyle dans etmek, şarkı söylemek, şuraya buraya sıçramak isteği uyandı. Bütün gaileler, üzüntüler ve ömrümüzün sıkıntılı geçen bunaltıcı yılları, itilerek atılan bir palto gibi omuzlarımızdan düşmüş, etrafımızda ve altımızda bütün parlak ihtişamıyla serilen güzel, aydınlık ve lekesiz dünyada varlığımızı hak etmek için ilk karşılaşacağımız görevi bütün gücümüzle yapmakta bizi serbest bırakmış içimizi bu istekle doldurmuştu.

Doğu dağlarına has bir gün doğumunun ihtişamını, bize pek kısa gelen birkaç dakika zevkle seyrettikten ve hiç de mükellef bir şekilde geçirmediğimiz Noel gecesinden sonra kanımı tekrar harekete geçirmek için aşağı yukarı koştuktan sonra, **Ankers** ile **Leadbeater** birisi otomobilleri, öbürü de kahvaltıyı hazırlamaya koyuldular. Öte yandan ben de kafilemizin geri kalanlarını saran, gerçekten sıkıntılı ümitsizlik havasını dağıtıp onlara cesaret verdim. Bu uyuşuklar da çok geçmeden kaldırıldılar ve tüy döken bir sürü baykuş gibi gözleri kamaşarak parlak güneşe çıktılar. Fakat dışarıdaki muhteşem hava bunlara taze can verdi. Güneşin ışınları karın üst tabakasını yumuşatmadan inişin en kötü kısmını geçmek ümidiyle hemen yola çıktık. Önceki gibi öküzlerin ardından giderek öğleden sonraya kadar bir hayli ilerledik. Aşağı bayırlarda kar artık pek yüksek değildi. Meyiller de elverişli idi. Bu sebepten Türklere bol bol mükâfat vererek öküzleriyle birlikte onları savdık. Yolumuza kendi kendimize devam ettik.

Geçidin eteğinde 5700 ayak[41] irtifada ve Erzurum'dan 46 mil[42] mesafede Pırnakapan adında bir köy vardır. İkindi üzeri buraya vardığımız za-

40 Çev. N. Yaklaşık 4267 metre.

41 Çev. N. Yaklaşık 1737 metre.

42 Çev. N. Yaklaşık 74 kilometre.

man otomobillerden ikisini, tamire şiddetle ihtiyaç olduğundan, burada bıraktım. Bu otomobillerde bulunanlar da istirahate şiddetle muhtaçtılar. Ne otomobiller ne de içlerindeki adamlar yolculuğa devam edecek halde idiler. Böyle olmakla beraber ben, mümkünse o akşam Erzurum'a varmaya iyice niyetlendiğim için yalnız iki otomobille devam ettim. Fakat yolda otomobillerden birinde motorun büyük arka yataklarında problem çıktı, bunu da büyük müstahkem şehirden ancak 8 mil[43] gerideki Ilıca köyünde bırakmak zorunda kaldım. Gece saat 22:30'da, yalnız bir otomobille ve yanımda **Ankers, Leadbeater** ve **Polakoff** adındaki Rus tercümanla Erzurum'a vardım. Aralıksız on yedişer saat yorucu uğraşmayı gerektiren üst üste iki gün geçirdikten sonra hâlâ neşeli ve kuvvetli idiysek de, kolayca tahmin edileceği gibi hepimiz de bir hayli yorgunduk.

Kop'un doğusundaki ilk askeri karakol olan ve Erzurum'dan 35 mil[44] mesafede bulunan Aşkale'den Ordu Komutanı'na telefon ederek o akşam şehre varmayı umduğumu söylemiştim. Bunun neticesi olarak kale kapısında komutanın karargâh kurmay üyeleri bizi karşılayarak, bizim için ayrılan eve kadar getirdiler. Bu eve yerleştik, bize bakmaya memur edilen Türk muhafızlar yiyecek bir şeyler hazırladıkları için çok ihtiyacımız olan ağız tadıyla bir yemek yedik ve iyice hak ettiğimiz bir istirahate kavuştuk. Meğer bu yeni merkezimizde uzun zaman kalmamız ve büyük ıstıraplara katlanmamız mukaddermiş.

43 Çev. N. Yaklaşık 13 kilometre.

44 Çev. N. 56 kilometre.

Kısım III
1920'de Erzurum

Evimiz – Ordu Komutanı – Onun yetim askeri okulu – İklim – Yiyecek – Kurtlar – Kafilemden birkaç kişiyi sahile gönderiyorum – Tutuklanmamız – Evraklarımı imha ediyorum – Bir ayak takımı tarafından etrafımız sarılıyor – Satranç oyunu – Askeri bir taarruz için Türk hazırlığı – Kazım Paşa cepheye gitmek üzere ayrılıyor – Onun yerine Kazım Bey geçiyor – Adamlara Mors muhaberesini öğretiş – Bir bahçe yapış ve bahçeyi ekiş – Barış şartları ilan ediliyor – Arabalarımız alınıyor – Subayımız geri çekiliyor – Muhafızlarımız yiyeceklerimizi çalıyor – Hastalanıyoruz ve zayıflıyoruz – İrlandalı şoförümüz Türklere katılıyor – Noel şenliklerimiz – Trabzon'daki Amerikalılardan bir kutu alıyoruz – Hapishaneye naklediliyoruz

Erzurum'a vardığımız zaman 26 Aralık gecesi idi ve birkaç gün içinde yolda bıraktığımız avare adamlarımıza kavuştuk. Bize tahsis edilen ev o kadar da kötü değildi. Savaştan önce *"Acemistan"* (İran) Konsolosluğu imiş ve ne olursa olsun kış mevsiminde kar yağarken ve toprak damda 6 ayak[1] kar birikmiş iken pencerelerinin ve genel olarak ahşap kısımlarının olmaması hariç, iyi durumda idi. Tırabzanlar – ve diğer kolayca sökülebilir ahşap aksam – yakıt olarak çok önceleri ya-

1 Çev. N. Yaklaşık 183 cm.

kılmış olduğundan, merdivenlerden iniş ve çıkışlar her zaman bir zorluk arz etmekteydi. Tabii ki hiçbir mobilya yoktu, ancak zemin katta bir nevi müştemilat kabilinden bir baca vardı ki bunun altında hemen bir ocak yapmaya ve bir fırın kurmaya koyulduk. Lüksün bilinmediği bu yerlerde, bu ocak ve fırında pek ender olarak odun ve umumiyetle harareti pek az olduktan başka üzerinde pişen yemeğe kendine has ve fena kokusunu da sindiren *tezek*[2] (kurutulmuş inek gübresi) ateşinde yemek pişiriliyordu.

Ordu Komutanı General **Kâzım Karabekir Paşa** beni çok iyi karşıladı. Sanırım beni tekrar gördüğüne gerçekten sevinmişti. Kendisiyle uzun uzadıya birçok kereler görüştüm, o bana memlekette bulunduğu sıralarda bu taraflarda olup bitenleri anlattı, ben de ona Avrupa'dan havadisler verdim. Almış olduğum resmi askeri emirleri kendisine sunduktan ve görevlerimi anlattıktan sonra, **Mustafa Kemal** ile görüşmeyi çok istediğimi de hususi olarak söyledim. Bana, **Mustafa Kemal**'in Konferans'tan hemen sonra 275 mil[3] daha batıda bulunan Sivas'ta başka bir Konferans'a başkanlık ettiğini, oradan da aşağı yukarı gene 275 mil ötedeki Ankara'ya gittiğini, burada Milliyetçi Devrim Hükümeti'nin karargâhını kurmakta olduğunu bildirdi. **Kâzım Karabekir**, kendisiyle görüşme isteğimi fırsat bulunca **Mustafa Kemal**'e bildireceğine dair söz verdi. Ancak yılın bu zamanında Erzurum'dan Ankara'ya bir yolculuğun hatıra gelemeyeceği hususu da teslim edildi.

Kâzım Paşa çok hoşsohbet, son derece zeki, milletlerarası meselelere müstesna bir vukuf sahibi bir adamdı. Bu itibarla gerek memleketinin önündeki istikbal, gerek Milliyetçi Devrim'in bütün Doğu'da uyandıracağı tesirler hakkındaki görüşleri büyük ilgiye şayandı. Vardığı neticelerin doğruluğundan şüphem yoktu; gerçekten bu görüşler Londra'da verdiğim raporlara esas teşkil eden mütalaaların aynı idi. Böyle olmakla beraber memleketine Müttefikler'in teklif edeceği barış şartları hakkındaki kararların, sempatileri Türk halkından uzak, Türklerin son zamanlarda attıkları geniş adımlardan ve Anadolu Türkleri'nin İstanbul'daki Sultan Hükümeti'ne karşı hep birden kabul ettikleri hattı hareketten habersiz olan veya olmak isteyen kimselerin dikte edeceğinden çok korkuyordu. Kendisine söylemedim ama, görüşlerine şüphesiz ki ortaktım. Avrupa'daki durumu ve sürüncemede kalan *"Barış Şartları"* nın sonunda nasıl bir temayül gösterebileceğini ne kadar isabetle gördüğüne hay-

2 Çev. N. Orijinal metinde yazar bu tabiri Türkçe olarak ve italik harflerle göstermiştir.

3 Çev. N. 440 km

ret ettim.

Bu arada Rusya'ya, Rusya'nın geleceğine dair birçok görüşmeler yaptık. Avrupa ile bir anlaşmazlık çıktığı takdirde Türk devrimcilerinin ister istemez Bolşeviklerin kollarına atılacağı aşikar ise de, Müttefikler'le ve bilhassa Britanya İmparatorluğu ile dostluk kurmayı çok daha fazla tercih ettiklerini benden gizlemedi. Çünkü Türk ile Rus arasında, Rus ister Bolşevik olsun ister olmasın, devamlı bir barış her zaman imkansız olmuştur ve imkansız olacaktır.

Kâzım Karabekir beni, babaları savaşta ölen yetimler için kurduğu bir eğitim kolejini gezmeye davet etti. Bu hususta fikrimi almayı pek istediğini söyledi. Müstakbel terakki için böyle bir gayretin sarf edileceği evvelce hiç hatıra gelmeyen bir yerde kurulmuş olan bu tamamen yeni, son derece enteresan enstitüyü ziyaret için ilk fırsatı hevesle yakalamış oldum. Bütün Doğu Anadolu'da, her önemli şehirde buna benzer tesisler için teşkilat yaptığını haber aldığım için bu enstitüyü incelemeye bilhassa heves ediyordum. Ziyaretimin neticesi beni tahmin edilemeyecek kadar şaşırttı. Beş-altı yaşındaki küçüklerden on altı yaşındaki delikanlılara kadar 1100'den fazla erkek çocuğunu iyi giydirilmiş olarak buldum. Hepsi de temel eğitim görüyorlar, aynı zamanda birçok zanaat öğreniyorlardı. Her türlü atölye kurulmuştu. Bu atölyelerde çocuklar ileride birçok kasaba ve köy cemaatleri arasında değer biçilmez birer vatandaş olmalarını sağlayacak terziliğe, kunduracılığa ve diğer birçok faydalı zanaatlara ait iyi eserler veriyorlardı. Bunlar aynı zamanda çok sıkı askeri bir disiplin altında yetiştiriliyorlar, bütün askeri görevleri, modern silahların kullanılmasını, müdafaa sistemlerini iyice öğreniyorlardı. Öyle ki, gençliklerinden itibaren hepsi de iyi talim görmüş modern gençler olacaklardı. Eğer bu bütün Türkiye'de yapılıyorsa, cesaret ve mukavemet gibi doğal vasıflara sahip Türk'ün gelecekte Batı'da olmasa bile Doğu'da mutlaka bir güç olacağını ve savaş sonrası konferansında Avrupa devletlerinin şimdiye kadar kabul ettikleri hattı hareketten çok daha farklı bir ruhla kendini tanıtacak bir devlet haline geleceğini kestirmek güç değildir. Okulu gezip gördükten sonra Paşa'yı memleketinin geleceği için güttüğü aydın politikadan dolayı gayet candan tebrik ettim. Bundan çok hoşlandığını sanıyorum. Bu okulların teşkilatları tamamıyla Paşa'nın teşebbüsünün verimi olmasa bile (bundan şüpheliyim, çünkü teşebbüs daha ziyade **Mustafa Kemal**'in emellerinden ve uzak görüşlülüğünden doğmuşa benziyor) herhalde gelişmesini **Kâzım Karabekir**'in devamlı surette gösterdiği ilgiye ve tesirli teftişe çok şey borçludur.

EVİMİZDE MAHKUMİYET

Arka bahçe – patates yetiştirme

Muhafızların odasının dışı – pencereler telle çevrilmiş. Soldan sağa: Er Carter, bir Türk muhafız, Albay Rawlinson, Onbaşı Ankers, tercüman Polakoff

ERZURUM

Ovadan yaklaşma; şehir 8 mil[4] mesafede, 6500 ayak[5] irtifadadır. Burası Batı'dan Kuzeybatı İran'a giden tek yoldur.

Müstahkem şehir

4 Çev. N. Yaklaşık 13 km.

5 Çev. N. Yaklaşık 1981 m.

Yılın bu zamanında (kışın ortasında) Erzurum iklim bakımından bir kutup memleketidir. Ani fırtınalara maruzdur. Amerika'da olsa bu fırtınalara kar fırtınası denecek ama burada *tipi* deniyor. Bu fırtınalar esnasında rüzgar öyle şiddetlidir ki sığınacak bir yere ulaşamayacak durumda yakaladığı insanın hayatı bitmiş demektir. Bu sebepledir ki bu fırtına başlar başlamaz bütün evler kapanır ve fırtına geçinceye kadar kimse dışarı çıkmaz. Rüzgarın dinmesi, kar uçuşmalarının sona ermesi, bazen iki, hatta üç gün sürer, o zaman herkes gülümseyerek dışarı çıkar, evlerinin önünde çok kere birkaç metre yığılan karları neşe ile temizlemeye başlarlar. Böyle bir fırtınadan sonra daima parlayan bir güneş ve sükunet hoş olur. O zaman alınması gereken tek koruyucu tedbir, buruna ve elmacık kemiklerine is veya kara bir şey sürmektir (yerliler bu maksat için daha ziyade çamur kullanırlar) çünkü güneş gözlüğü kullanılmaz veya bu koruyucu tedbir alınmazsa güneşin karda meydana getirdiği parlaklığın tesiriyle şiddetli bir baş ağrısı, onun ardından da kar körlüğü gelir ki gerçekten korkunç bir ıstıraptır.

Bu açık, kuru havada cildin güneşten en sıcak yaz günündeki gibi çabucak yanması da dikkate değer; ama kış yanığının tesiri ölçüsüz derecede kötüdür, zira soğuk cildi çatlatır ve bunun sonu çok kere ciddi olur. En iyi korunma yolu, cildin açık kalacak yerlerini sabunla, zeytinyağıyla veya herhangi bir yumuşatıcı şey ile yağlamak gerekir. Bu tedbir, gülünç bir manzara hasıl etse de çok tesirlidir ve herkes tarafından benimsenmiştir.

Çoğu değirmende karışan çakıl, kum gibi pisliklerle dolu undan yapılmış kara ekmek yüzünden buraya gelişimizden bir müddet sonra hazımsızlık çekmeye başladık. Ekmekle birlikte yuttuğumuz bu pislikler içimizi müthiş tahriş ediyor, bu da sancı ve zafiyet veriyordu. Üç hafta içinde hepimiz de ıstıraplar içinde idik, genç kahramanlarım hoşlarına gittiğinden veya beklediklerinden çok daha hızlı kilo vermeye başladılar. Böyle olmakla beraber erzak bakımından durumumuz iyice idi. Çünkü otomobillerimizin taşıyabildiği kadar yiyecek getirmiştim. Adamlarımın bazıları büyük yoksulluklara katlandığımızı sanıyor idiyseler de şu zamanda yaşama şartlarımız gerçekten hiç de zor değildi. Ama adamlarımın maneviyatı yine de "körüklenmek" istiyordu. Çünkü karlar arasında gömülüp kalmak, memleketleriyle hiçbir suretle haberleşememek bazılarına çok büyük bir eziyet gibi geliyordu. Bunlar için sağlanması imkan dahilinde olan tek şey geceleri kurt avına çıkmalarına müsaade etmekti.

Şehre yakın dağlarda bu hayvanlar çok sayıda bulunmakta ve kar yağ-dıktan sonra harabeler etrafında dolaşmaktadırlar. Bu sebeple mehtapta kolayca vurulabilirler. Kışın da bunların postları ağır bir kürk halinde olduğu için doğrusu elde edilmeye değer.

Bu sırada İstanbul ile devamlı olarak şifre-telgraf muhaberesi yapmakta idim. Resmen ikaz edilmediğim halde yaklaşan bir sıkıntı havasını *"sezmekte"* zorluk çekmedim. Yeni Türk Parlamentosu seçimleri (Müttefikler'in ricası üzerine) yapılmış, bütün yeni üyeler (hepsi Milliyetçi) Batı'ya gitmişlerdi. Bunlar şimdi, önceleri adet olduğu üzere İstanbul'da değil de Ankara'da toplantı halinde idiler. Eski düzenden bir ayrılma mahiyeti taşıyan bu hareketi Müttefikler tasvip etmediler. Parlamento'nun İstanbul'da toplanması, orada gelenek haline gelen törenle, Sultan'ın söyleviyle açılması gerektiğini çünkü Ankara'da yeni meclisi tanımak niyetinde olmadıklarını bildirdiler. Bir hayli tereddütten sonra yeni seçilen üyelerden bir kısmı **Rauf Bey**'in liderliği altında ve oradaki sandalyeleri almak üzere İstanbul'a gitmeyi kabul etti; gerçekten, Şubat ayı içinde Başkent'e gitmek üzere yola çıkmış bulunuyorlardı.

Rauf Bey'in fikirlerini, aynı zamanda karakterini ve pervasız vatanseverliğini bildiğim için bunlar İstanbul'a varınca durumun nazikleşeceğinden emindim. Bu sebeple kafilemi derhal mümkün olduğu kadar küçültmeye karar verdim. Emir erimle tercümanımdan başka yalnız iki şoför ve iki makineli tüfekçiyi alıkoydum. Böylece gerekirse dört otomobilimizi kaçırmak için ben ve tercümandan başka yalnız dört kişi kaldı. Ama adamlarımın en iyilerini seçtiğime emindim ve teker teker her birine tam manasıyla güvenebileceğim küçük bir kafileyi olağanüstü bir durumda içlerinden birçoğunun faydadan ziyade zarar verebileceği daha büyük bir kafileden daha iyi idare edebileceğime inanıyordum. 2 Mart'ta, Türk makamlarının rızası ve yardımı ile iki şoför, iki makineli tüfekçi ve bir astsubayı kızaklarla sahile gönderdim. Bu kararıma adamların kendileri de çok sevindiler ama onların giderken duydukları iç rahatlığının benimkinden daha büyük olduğunu hiç sanmam! Onlar ayrılır ayrılmaz ben de, İstanbul'dan herhangi bir şekilde bir ihtar alınca adamlarımla derhal hareket edebilecek şekilde hazırlıklarımı tamamladım. Böyle bir ihtarın her an beklenebileceğine inanıyordum.

16 Mart gecesi durum işte böyle idi. O akşam memlekette yeni yollarla demiryollarını ve savaş içinde yapılan diğer ulaştırma sistemlerini gösteren en son haritalardan biri üzerindeki çalışmalarımı henüz bitirip

İngiltere'de bulunan karıma bir mektup yazmaya başladığım sırada dışarıdan birçok adamın ayak seslerini ve silahların şakırtısını duydum. Ansızın kapım ardına kadar açıldı ve müstahkem şehrin valisi içeri girdi. O kapının eşiğinde dururken karanlık olduğu halde dışarıda holün ve merdivenlerin süngülü askerlerle dolu olduğunu görebiliyor, dışarıda komuta verildiğini duyuyordum. Türk Ordusu'nun bütün kuvvetiyle burada olduğuna şüphe yoktu.

Bununla beraber derhal ayağa kalkarak yalnız adını, sanını bildiğim istihkâm komutanı Albay'a, sanırım tam bir nezaketle, sobanın yanında yer gösterdim (sobanın harıl harıl yanmakta olduğuna memnunlukla dikkat etmiştim), kendisine bir fincan kahve ikram ederken, gecenin bu geç saatinde ziyaretiyle bana bağışladığı bu şerefi ne gibi bir ahvale borçlu olduğumu sordum.

Bu çok nazikçe karşılanmaya albayın hem oturmak hem de kahveyi kabul etmekle mukabele ettiğini görerek memnun oldum. Bir yandan kahvesini içerken bir yandan da bana **Kâzım Karabekir Paşa** tarafından gönderildiğini, Şef'inin şahsen gelemediğine üzüldüğünü, Paşa'nın o akşam Ankara'dan önemli ve endişe edici haberler aldığını söyledi. İstanbul'da yeni Parlamento'nun toplanması ve milliyetçi lider **Rauf Bey**'in özel temsilcisi olarak seçildiği partinin politikasını vazifesi gereği okuması üzerine, hem **Rauf Bey** hem de başlıca taraftarları Müttefikler tarafından tevkif edilmiş, bunlar hemen esir olarak Malta'ya gönderileceklermiş. İstanbul şehrinin de Müttefik askerleri tarafından resmen askeri işgal altına alındığı anlaşılıyormuş. Bu durum karşısında, havadis şehirde yayılır yayılmaz, kafilemin emniyette olamayacağı, bu sebeple askerlere bizi muhafaza görevi verildiğinin bana bildirilmesini **Kâzım Karabekir Paşa** bu albaydan istemiş!

Halkı yatıştırmaya yardım etmek, halkın bugünkü şartlardan doğacak şiddetli duygularının devamlı surette açığa vurulmasını önlemek ve bizim her türlü misillemeye karşı muhafazasız bir halde olmamamızı sağlamak için benden bazı dileklerde bulunmak talimatını almış. Adamlarıma silahlarını teslim etmek emrini vermem, karargâhımız üzerinde gururla dalgalanan Britanya bayrağını indirmem bu istekler arasında idi. Tahmin edileceği gibi çok nezaketli bir yoldan bildirilmesi bu haberin ciddiyetini hiç de azaltmadı. İstanbul'da olayların aldığı ve o ana kadar benim tamamıyla habersiz olduğum acıklı akış şekli karşısında üzüntü duyduğumu hemen söyledim.

TUTUKLANMADAN ÖNCE ERZURUM'DA

Albay Rawlinson

Kafile

Kafilemin selameti için Paşa'nın gösterdiği ilgiyi hararetle takdir ettiğimi belirttikten, bulunduğumuz yerin tehlikesiz olmadığını kabul ettikten sonra silahlarımızı teslim etmek ve bayrağımızı indirmek tekliflerine derhal itiraz ederek bütün eşyalarımızla birlikte hemen kaleye gitmemizi mukabil teklif olarak ileri sürdüm. Orada ordu karargâhının merkezinde halk duygularının gösterilerinden iyice korunmuş olacaktık. Bu işi geceleyin yapmaya hazır bulunduğumu, böylece sabahleyin gelenlerin burasını boş bulacaklarını söyledim.

Bu teklifime misafirim gene nezaketle şu cevabı verdi: kendisi asker olduğu için aldığı emirleri yerine getirmekten başka bir şey yapamazdı. Bu emirleri de bana bildirmek şerefini kazanmış bulunmakta idi. Bunun üzerine kendisinin de iyice bildiği gibi paşa ile aramızdaki münasebetlerin çok mükemmel şartlara dayandığına dikkatini çekerek teklifimi komutanına iletmesini, böylece mesele daha büyümeden benim fikrimden Paşa'yı hiç değilse haberdar etmesini rica ettim. Bu maksat için de, başka bir şey söylenmesine vakit bırakmadan teklifimi yazıverdim. Aceleden karıma her vakitki gibi sevgi dolu bir ifade ile mektup yazmaya başladığım kâğıdı kullanmışım. Doğrusu Paşa'ya bu kadar sevgi göstermeye niyetlenmemiştim. Albay pusulayı bizim kaldığımız eve 100 yardadan[6] az mesafede oturan Şef'ine kendi eliyle götürmeye razı olunca rahat bir nefes aldım. Albay bu maksat için dışarı çıkınca birliklere hazır ol vaziyette durarak kendisinin dönmesini beklemeleri emrini verdiğini duydum.

Neticenin ne olacağından tabii ki en küçük bir şüphem yoktu ama karşı teklif ileri sürmekle hiç olmazsa başlangıçta imkansız değilse de çok zor görünen hayatî önemde bir isteğime kavuşmuş, adamı değeri biçilmez birkaç dakika için odamdan dışarı çıkarmaya muvaffak olmuştum. Kapı Albay'ın ardından kapanır kapanmaz ben bütün kağıtlarımı, emirlerimi, haberlerimi ve bilhassa şifre anahtarlarımı toplamaya ve bunları bükerek sobanın içine tıkmaya koyuldum. Böylece 10 dakika kadar sonra Albay döndüğü vakit ölçülmez değerde bir imha işi yapılmış bulunuyordu. Bunu takip eden uzun esirlik yıllarında bu hareketimden daima en büyük memnunluğu duydum.

Albay döndüğü zaman Paşa'nın teklifimi kabul edemeyeceğini, ama istersem bana evin fiilen sarılmış olduğunu göstermeye ve Paşa adına

6 Çev. N. Yaklaşık 91 metre.

benden harbin kaderine boyun eğmemi ricaya mezun olduğunu söyledi, aynı zamanda şimdi burada yazmayı doğru görmediğim bir iltifatta da bulundu. Bunun üzerine Albay'ın yanında odamın penceresine, sonra da tecrit edilmiş evimizin dört tarafına hâkim olan öbür pencerelere gittim. Evin etrafında en az iki tabur askerin mevzi aldığına kanaat getirdim, istihkâm komutanına da belirttiğim üzere bunu komutanları olmaktan şeref duyduğum dört İngiliz askeri için büyük bir iltifat olarak kabul ettim. Sonra bir daha tatmayacağımı umduğum, adeta tarif olunamayan acı duygularla, Britanya bayrağını indirmeye başladım. Onu saygı ile katlayarak paltomun altından göğsüme yerleştirdim. En sonunda bir İngiliz harp gemisinin yan tarafından çekilerek bu gemiye alındığım güne kadar bu bayrak sağlayabildiğim bu tek emin yerde kaldı. Şimdi de en kıymetli hazinelerimden birini teşkil etmekte ve İngiltere'deki evimde bu satırları yazarken arkamda asılı bulunmaktadır.

Bu ıstıraplı iş bittikten sonra, **Onbaşı Ankers**'i çağırtarak silahlarımızı teslim etmesi emrini verdim. İstihkâm komutanı bunları aldığına dair bana resmi bir makbuz vermeyi kabul etti ve askerlerine yerlerini ve görevlerini bildirdikten sonra gelip benimle vedalaşacağını söyleyerek ayrıldı. Yarım saat içinde geri döndü. Evi korumak için kuvvetli bir muhafız birliğini görevlendirdiğini, bu müfrezenin komutanlığını bir subaya verdiğini, ani bir hücuma karşı zemin katındaki pencerelerin dikenli tellerle örülmekte olduğunu söyledi. Kendimizi bu evde mahpus saymamız gerekiyormuş, ama ihtiyacımız olabilecek herhangi bir şeyi kendi paramızla aldırmamıza izin veriliyormuş. Bunları söyledikten sonra Albay hiç de hoş olmayan görevini nezaketle ve temkinli bir şekilde yapmış olarak, nihayet ayrıldı. Kendisini bu vasıfları için tebrik ettim. Takındığı hattı hareketinin çok takdir olunduğunu bu şartlar altında kendisine ölçüsüz bir itibar kazandırdığını söyledim.

Ertesi gün, uzun zaman sürmesi mukadder olduğunu şüphe etmediğim tevkifimizden ötürü duyduğum kırgınlığı belirten resmi mektuplar yazdım. Zira bunun bizi korumak için yapıldığı aşikar surette bir bahane idi. Gölgesinde İngiliz Ordusu'nun resmi bir temsilcisi olarak kabul edildiğim mütareke bayrağının himayesini talep ettiğimi derhal belirttim. Böyle olmakla beraber bütün bu başvurular hiçbir sonuç vermedi; yalnız, çok uzun ve değerli hizmetler gören iki sevgili makineli tüfeğim de dahil olduğu halde silahlarımız için bir makbuz aldım.

Birkaç gün sonra, civar bölgede her sınıf halk arasında Müttefikler'e

karşı beslenen duygular ve bu halkın mizacı hakkında Ordu Komutanı'nın söylediklerine bir hayli hak verdiren bir hadise oldu. Önce adı geçen bu gösterinin, sonradan belki fırsat bularak karargâha göndereceğim tahrirata tesir etmek amacını güderek hazırlandığını, bizim menfaatimiz için *"tertiplenmiş"* olduğunu sanmak istedim. Ama iş geliştikçe bunun uydurma olmadığını gösteren birçok belirtiler gördük, bunların en önemlisi muhafızlarımızın tavrı idi. Aşağıda olayı anlatan satırların ilgi uyandırabileceğine inanıyorum. Böyle olmakla beraber bu okumaktan doğacak heyecanın, hadisenin o zaman bizde uyandırdığı duygularla hiçbir surette kıyaslanamayacağından eminim.

Hapsedilişimizin üstünden birkaç gün geçmişti, öğleden sonra saat 14:00 sularında, birinci kattaki odamda yazı yazıyordum. Evin dışında dikkate değer boğuk bir homurdanma, aşağıda da muhafızlarımızın bulunduğu yerde de bir gürültü patırtı olduğunun farkına vardım. Yerimden kalkmadan uzanıp pencereden bakınca, etrafta evlerin çatılarının o zamana kadar gördüğüm en rezil görünümlü ayak takımı ile kapkara kesilmiş olduğunu gördüm. Bunlar her türlü fenalığı derhal yapabileceklermiş gibi görünüyorlardı. Evimizi kuşatan yıkıntılar arasındaki açık yerleri de bunlardan çok daha kötü kılıklı binlerce *"beyefendi"* kaplamıştı.

Gürültüyü yapan işte bu hay huy diye bağırarak, küfürler savurarak ve yumruklarını sallayarak bize karşı mutlak surette muhalif, daha doğrusu açıktan açığa düşmanca bir tavır takındıklarını ilan eden kılıksız komşulardı. Daha önce bu iğrenç görünümlü kalabalığın çıkardığı seslerden daha kötüsünü hiçbir yerde ve hiçbir zaman duymak şerefine erişmemiştim. Bu gürültü bana, çocukluğumda her zaman oldukça ilgimi çekmiş bulunan kıyameti çok realistik olarak hatırlatıyordu. Hayvanat bahçesinde arslanlara ve arslan gibi hoş mizaçlı başka hayvanlara yiyecekleri getirildiği vakit de daima bu hengamenin bir benzeri her zaman görülebilir. Böyle olmakla beraber, hayvanat bahçesinde hayvanlar kafeslerinde kapalı bulunduğu, avları da ayaklarına getirildiği için tehlike yoktur. Halbuki bizim durumumuzda tehlike olmadığı şüpheli idi. Çünkü kafeste kapalı olanlar bizlerdik; silaha benzer hiçbir şeyimiz yoktu, üstelik muhafızlarımızın dışarıdaki bu aç görünen *"beyefendilere"* karşı takındıkları tavır bizim için hiç de cesaret verici değildi.

Böyle olmakla beraber herhangi bir gösteride bulunmakla bir şey kazanamayacağım için karşı damlardaki heyecanlı kasapların gözleri

önünde sessizce yazıma devam ettim. Sanki önlerine konulmasını bekledikleri körpe, sulu et parçası ben değildim ya da bu olup bitenlerle benim herhangi bir ilgim olduğundan habersizdim.

Çok geçmeden muhafızlarımızdan sorumlu olan subay bir hayli heyecanla rüzgar gibi içeri girerek kendisiyle birlikte hemen aşağı, muhafız odasına inmemi rica etti; kendi adamlarının tavır ve hareketlerine güvenemediğini, halbuki selametimizden kendisinin şahsen sorumlu olduğunu sebep olarak ileri sürdü. Bu son havadisi duyunca sevindim. Telefonla yeni takviye istediğini, herhangi bir felaket olmasına vakit bırakmadan bunların geleceğini kuvvetle umduğunu da, cesaretimi artırma yollu temin etti. Bu bakımdan duygularına tamamıyla ortak olduğum için, hemen onun ardından aşağıya indim. Tavırlarımızın gayet kayıtsız göründüğüne inanıyorum. Bu sebepledir ki ön kapıda duran muhafızlarımızın yüzünde bize karşı o belirli anda görmeyi arzu edebileceğim kuvvet verici ifadeden eser olmamakla beraber artık eğlenceye devam edilmedi.

Adamlarımı da muhafız odasında buldum. Sakin, kendilerine hâkim tavırlarından tabii ki memnun kaldım. Gerçekten muhafızlarımız bizden çok daha fazla heyecan göstermişlerdi. Birdenbire gürültünün çok arttığını duyduk. Tabancalarla silahlanmış büyük bir polis kuvvetinin muhafızlarımızı gönülsüz müdafaalarında desteklemek üzere geldiğini duyunca rahat bir nefes aldık. Çok kısa bir zaman sonra nahoş homurdanma duyulmaz oldu. Yanımda muhafızlarla odama döndüm; bize böyle heyecan verici bir eğlencenin sahnelenmesi için aylar geçecekti.

Bundan sonraki birkaç ay boyunca yaşantımız oldukça düzdü ama evimizin arka avlusunu beden hareketleri için kullanmamıza izin verildiğinden bu hayat da çetin değildi; saklı biraz param olduğundan evde de devamlı surette bir subay kaldığından ötürü, çok insafsızca soyulmadan yiyecek aldırabiliyorduk. Arka bahçedeki yıkıntıları temizledikten ve yerleri kazarak burasını bir bahçe haline getirdikten sonra, yanımda bulunan bir miktar sebze tohumunu buraya ektik. Böylelikle sebzemizi kendimiz yetiştirerek paramızla yiyecek alabileceğimiz günleri uzatacağımızı umuyorduk. Hayatımızın, elimizdeki fakir kaynakların işletilmesine dayanacağını iyice idrak ettiğim için hapsolduğumuz andan beri en büyük ilgim bu noktada toplanmıştır.

Kafilem şimdi, **Onbaşı Ankers**, emir erim **Leadbeater**, şöhrete hak kazanan Makineli Tüfek Kolordusu'nun şerefli temsilcisi Er **Car-**

ter, bundan sonra da hakkında daha çok bilgi vereceğim Ordu Hizmet Kolordusu'ndan şoför **Mahoney** ve genç Rus tercüman **Polakoff**'tan müteşekkildi.

Benim odam birinci katta idi, bitişikte **Leadbeater** ile **Polakoff**'un yattığı ve ispirto ocağıyla yemek pişirdiğimiz küçük bir oda vardı. Diğer üç adamım Türk muhafız odasına bitişik küçük odada yatıyorlardı. Kendimizi devamlı surette meşgul edecek bir şey bulmak artık hayati bir önem kazandı. Bu sırada ev içinde serbestçe dolaşmamıza izin verildiği için bilhassa akşamları, bizi meşgul edecek birçok şeyle uğraşıyorduk. Gündüz vaktimizin çoğunu bahçemizin hazırlanmasına veriyorduk.

Bu maksatla adamlarıma birçok şeyler öğrettim. Bir karton üstünde oynadığımız satranç da bu öğrettiklerim arasında idi. *Oxo* küplerini[7] kale, mantarları fil, büyük tabanca fişeklerini vezir, büyük Rus fişeklerini şah, küçük tabanca fişeklerini de piyon olarak kullanıyorduk. Bu oldukça *"patlayıcı"* satranç takımı ile birçok enteresan oyunlar oynadık. Adeta bir uzman sayılabilen ve oyunun bütün doğru hamlelerini bilen **Polakoff**, bu oyunlar kralının iki kişi arasında oynandığı zaman verdiği zevki bana sıklıkla tattırdı.

Ayrıca adamlarıma hem flamalarla hem vuruşla Mors kodunu da öğrettim, öyle ki, yalnızca görüntü veya sesle iletişim kurabiliyorduk. Bunun bize hayati önemde faydası olacağı zamanın bilhassa ümidini kesmeden, beklediğim dışarıdan yardım görme gününün ne vakit geleceğini bilmemekle beraber bu hususta onları sürekli bir pratik halinde tuttum.

Çok hoş, aklı başında ve gayet zeki bir adam olan **Carter**'ın bahçe işlerinde faydası çoktu, babası Norfolklu bir çiftçi olduğu için onu bahçe hazırlanması, tohum ekilmesi vb. gibi işlerin her şeyini öğreterek yetiştirmişti. Bu sebeple bahar geldiği zaman emeklerinin sonucunu artan bir ilgi ile takip edebiliyorduk. Ama zaman geçtikçe hepimizin de sağlık durumu, bilhassa yoksulluk yüzünden, bozulmaya başladı. Çünkü masraflarımızı mümkün olan en aşağı hadde indirmiş, bunun neticesi olarak ıstırap çekmeye başlamıştık. Hepimiz hemen daima, sıtma ve dizanteri çekiyor, günden güne zayıf düşüyorduk. Şüphe yok ki en çok rahatsız olan **Ankers** idi. Başparmağı temmuzda kesilen yaralı eli devamlı surette ağrıdığı halde ağzından bir an bile şikayet sözü çıktığını duymadım. Her zorluğu karşılarken gösterdiği sebatlı cesarette herhangi bir sarsıntı

7 Çev. N. Tavuk ve et suyu bulyon markasıdır.

olduğunu görmedim.

Bu vakte kadar otomobillerimizi arka avluda tutuyor, her an harekete hazır bir halde bulunuyorduk, ama yaza doğru Türk subayımızdan öğrendik ki San Remo'da bir konferans toplanmış, bu toplantıda Müttefik *"Yüksek"* Konseyi Doğu Anadolu'da belirli kesimlerin Ermenilere verilmesini kararlaştırmış. Böyle bir teklifin tamamıyla faydasız olduğunu anlayacak durumda bulunan bizler için böyle bir haberden doğacak dehşetli neticeler tabii ki apaçıktı. Nitekim o zamandan itibaren Türklerde askeri bir taarruz için devamlı hazırlık belirtileri görüldü.

Memleketin her tarafından asker yazılan Türkler mütemadiyen kaleye geliyorlardı. Evimizin arka pencerelerinden görülebilen hastanede her gün yeni gelen yüzlerce askerin sağlık muayenesi yapılıyordu. Bu sırada istihkâmların dışında her gün sabahtan akşama kadar makineli tüfek tecrübesi ve her türlü talim yapılıyordu. Mayıs içinde birçok müfrezeler fiilî hizmet için tamamıyla teçhiz edilmiş olarak, doğu hududuna hareket ettiler. Muhafızlarımız da mütemadiyen değişiyordu; daha işe yarar ve güvenilir askerler doğuya gittikçe muhafızların disiplinleri ve vasıfları da gittikçe kötüleşiyordu.

26 Mayıs'ta ilk defa *"Barış Şartları"*nın Avrupa'da ilan edildiğini, Müttefikler'in Türkiye'de büyük arazi parçalarını Türklerin Ermenilere devretmesi teklifini ileri sürdüklerini öğrendik. Aynı gün ilk Bolşevik heyeti şehirden geçti. Ankara'ya gitmekte olan bu heyet büyük gösterilerle karşılandı. Bütün askerler bu heyet şerefine bir geçit resmi yaptılar. Ertesi gün penceremizden ilk defa olarak Erzurum caddelerinde üniformalı bir Alman subayı gördüm.

Haziran iptidalarında, Anadolu'da *"Barış Şartları"*nın ilan edildiğini duyduk. Bu şartlar Erzurum'un her tarafında alaylı kahkahalarla karşılandı. Askeri hazırlık faaliyetleri ansızın pek fazla arttı. Asker yazılarak gelenlerin sayısı da arttı, her gün ovadan geçerek kaleye giden askerlere bakarak bu artışı görmek kabildi.

Bu sıralarda **General Kâzım Karabekir**, istihkâm komutanlığını **Albay Kâzım (Dirik) Bey** adında birine bırakarak cephe komutanlığını yapmak üzere Erzurum'dan ayrıldı. Türk'ten ziyade bir Alman olan bu subayı sonra artık hiç göremedim ise de hapsolmadan önce tanıyordum. Bu zat komutanlığı ele aldıktan sonra arka arkaya birçok hadise oldu. Erzurum Kalesi **General Kâzım Karabekir**'in enerjik şahsi nezaretin-

den mahrum kalmasa idi, bu hadiseler hiç görülmeyecekti. Bu aydın, kabiliyetli komutanın ayrılması neticesi garnizonun askeri disiplininin kötüye doğru gittiğini hissetmeye başladık.

15 Haziran'da yeni karargâh kurmayından bir subay beni ziyaret ederek otomobillerimizin teslim edilmesini istedi; bir taraftan da yeni Komutan'dan bu otomobillerin Türk Ordusu için gerekli olduğunu bildiren bir mektubu bana verdi. Cevabımda, bu isteğe tabii ki karşı duramayacağımı fakat zor karşısında boyun eğdiğimizi söyledim; o gece bu arabaları iş göremez hale getirmek için tabiatıyla yapmak görevim olan bazı etkili tedbirler aldım. Türkler bu hususta herhangi bir delil bulamadıktan başka, motorların çalışmamasındaki çok yüksek teknik sebepleri tespit ve izalede acizdirler. Ertesi gün tecrübeli bir makine nakliye subayının başkanlığında bir Türk nakliye grubu geldi. Otomobilleri çalıştırmak için boşuna uğraş verdiklerini seyrederek epey hoş saatler geçirdik. Sonunda otomobillerin her biri için bir çift öküze ihtiyaç duyuldu.

Hepimizin gururla taşıdığımız üniformayı düşmana yardım etmek suretiyle lekeleyebilecek bir adamın aramızda bulunması gibi korkunç bir ihtimal, ilk defa olarak bu münasebetle aklıma geldi. Çünkü Türk uzmana otomobilleri çalıştırmakta baş gösteren zorluğa sebep olarak motorların bujilerinin aşınmış durumunu işaret ettiğim, bunların yerine yenilerini getirtmek üzere İstanbul'a sipariş verdiğimi söylediğim halde, İrlandalı şoförümüz **Mahoney**, Türklere tamirat işinde her bakımdan yardım etmek için elinden geleni yaptı. Halbuki diğer adamlarım, haklı olarak, herhangi bir yardımda bulunmaya yanaşmadılar.

Burada şu noktayı bilhassa belirtmek isterim ki **General Kâzım Karabekir**'in komutanlığı zamanında bize çok ihtimamla bakılıyordu, evde yerleştirilen bir subaya amirlerinin dikkatini çekmekte ve hapisliğimizle ilgili herhangi bir hususu bildirmekte serbesttim. Ordu Komutanı'na tahrirat göndermeme de izin veriliyordu. Hem de şikayetimin yalnız komutana ulaşacağından değil, aynı zamanda makul olan her türlü ilgi gösterilerek nazarı itibara alınacağından emin olarak. Ancak Karabekir ayrıldığı andan itibaren bize gösterilen muamele tamamıyla başkalaştı. Evimizde yatıp kalkan subay alındı, bunun neticesi olarak muhafızlarımız bir onbaşının komuta ettiği en aşağı tabakadan cahil askerlerden ibaret kaldı. Merhametine terk edildiğimiz bu onbaşı, kaldığımız yeri teftişten, hatta ziyaretten vazgeçen amirlerine, benim şikayetlerimin iletilmemesine bilhassa dikkat ediyordu.

Denetimdeki ihmal neticesinde, satın alabildiğimiz yiyecek ve başka lüzumlu şeylere muhafızlarımız el koyuyorlardı. Biz açlık çektikçe, onların yağları katmerleniyordu. Bir parça yiyecek bir şey elde edebilmek için değerinin on misli para vermek zorunda kalıyorduk. Bunun üzerine sağlık durumumuz git gide kötüleşmeye başladı. O kadar zayıfladık ki, en küçük bir gayret sarf edecek mecalimiz kalmadı. Doğru dürüst gıda alamadığımız için ateş, dizanteri ve umumî zafiyetten müthiş hırpalanıyorduk.

Ağustos başlarında ilk Bolşevik askerleri gelmeye başladı. Bunların şerefine şehirde daha büyük gösteriler, meşalelerle nümayişler ve geçit resimleri yapıldı. Aynı zamanda Türk subayları üniformalarında kendilerininkinin yerine Bolşevik rütbe işaretlerini benimsediler ve hepsi de (en azından bir süreliğine) *"Tavarish"* (Vatandaş-yoldaş tabiri için kullanılan Rusça terim) oldular. Gene bu sırada Türk subaylarına maaşları Rus altını ile veriliyordu. On rublelik Rus altın parçaları, Erzurum'da, savaştan önce Londra'da yaygın hale gelen altın hediyelik eşyalardan bile daha fazla yaygın bir hale geldi.

4 Ağustos'ta İrlandalı şoför **Mahoney** kendi isteğiyle hastaneye kaldırıldı. Katlanmak zorunda kaldığımız şartlar karşısında herhangi bir gayret göstermeye ne isteği ne de cesareti vardı. Bu arada ben de ek olarak yiyecek almaya paramız kalmadığını ileri sürerek kafileme tayın çıkarılması için bir dilekçe yazdım. Müthiş kötü kara ekmekten ve Türk askerlerinin et tayınları kesilip dağıtıldıktan sonra arta kalan parçalardan müteşekkil olan ilk tayın, Ağustos ortalarında çıktı.

Bize ayrılan miktar elimize geçse, biz bununla şöyle böyle geçinebilirdik. Ama muhafızlarımız ancak ölmeyecek kadar yiyecek almamızı sağlıyorlardı. Öte yandan lambalarımız için verilen gazyağı, yakıp ısınmamız için verilen odun da muhafızlarımızı bol bol aydınlatıp ısıtırken, biz zorla bu gibi lüksten mahrum ediliyorduk. Zayıflığımız artık hayli artmıştı. Bu sıralarda adamlarımdan biri benim umumi görünüşümü tespit eden bir fotoğraf çekti. Vücutça ne kadar kötü bir duruma düştüğümüz hakkında bu fotoğraf, benim kelimelerle yapacağım tariften çok daha iyi bir fikir verebilir. Bütün kış devam edecek kar artık başlamış ve durumumuz gittikçe daha acınacak bir hal almıştı.

Bu esnada Mekanik Taşıt Dairesi'nden gönderilen aracılar devamlı surette bize yanaşarak otomobillerin tamirine yardıma bizi ikna etmeye çalışıyorlar, bu yardıma karşılık her şeyi (serbest bırakılmamıza kadar ve

hatta serbest bırakılmamız da dahil) vaat ediyorlardı. Bu vaadin de onlara yardıma bizi razı etmeye yeteceğini sanıyorlardı. Ama yanımda kalan adamlarım bu uğraşmalara bir an bile aldırış etmediler. Kaldı ki onların vaatlerinin tam değerini değerlendirebilecek kabiliyette idik.

Nihayet 3 Ekim'de evimiz tekrar sarıldı ve bir subay bana gelerek evi araştırmaya yetkili olduğunu söyledikten sonra, doğruca zemin katta birkaç yedek elektrik bobininin gömülü olduğu yere gitti. Kayıp bobinleri çıkardı, aldı. O gün Türk hastanesinden dönen **Mahoney**'i beraberinde götürdü. **Mahoney**'i artık aylarca göremedim.

Sakladığımız yedek parçalar arasında **Mahoney**'nin yerini bildiği yalnız bu subayın kazıp çıkardıkları idi. Bu sebeple bizi kimin ele verdiği tabii ki aşikardı. Ayrıca ertesi gün tercüman **Polakoff** da Rus Ordusu'ndan kaçak diye Bolşevikler tarafından alındı, bize de onun bu mesele ile ilgili olup olmadığı hususunda bir şüphe kaldı. Bununla birlikte, kesin delil olmadan herhangi birini töhmet altında bırakamam ve onun durumunda, bu onun için bir gelecek değildi, zira kendisini artık bir daha görmedik ve hâlâ akıbetinin ne olduğunu bilmiyoruz.

Gün geçtikçe durumumuz kötüden daha kötüye gitti, ta ki evin etrafında sürünecek hâlimiz bile kalmamıştı ve o zaman daha genç adamlar muktedir olabilseler de kendi adıma kış mevsiminde hayatta kalma ihtimalimin oldukça düşük bir olasılık olduğunu düşündüm. Bununla birlikte küçük bir miktar parayı rezerv olarak tutmuştum ve bunun yardımıyla, sıklıkla herhangi bir gıda elde edilememesine rağmen, hakikaten sefil bir mevcudiyeti idare etmeye çalıştık.

18 Aralık'ta, dondurucu soğuk havada aldığım bir notta şunları yazmışım: *"En küçük bir et parçası olmadan on altı gün ve hatta kara ekmek ya da hiçbir surette yiyecek tedariki olmaksızın altı gün geçirmişiz. Bütün şikayetler göz ardı edildi, sefalet hat safhada."*. Bu son iki kelime gereksizmiş gibi gelebilir.

Soğuğun yoğun olduğu ve kar çizmelerimi giymiş ve ayrıca başım da dahil olmak üzere sahip olduğum tüm battaniyelere bürünmüş halde, bütün giysilerim üzerimde olarak uyuduğum zaman, yani Noel arifesindeki vaziyetimiz bu şekilde idi. Noel Günü kışın ilk gri şafağında oldukça zayıf ve titreyen bir ses duydum, bana seslenerek *"Mutlu Noeller, efendim."* diyordu. İlk düşüncem, tabii ki, bunun güzel bir rüya olduğu idi ancak kelimelerin tekrarlanması üzerine küçük kamp yatağımdan sürü-

ALBAY RAWLINSON

Yirmi aylık mahpusluğun ilk altı ayından sonra

nerek çıktım ve kapıda dikilmiş halde emir erim **Leadbeater**'ı gördüm, bütün zayıflığı ile kolona tutunmuş duruyordu. Tabii ki en *"içten"* bir şekilde bu Noel temennisi için kendisine teşekkür ettim ve aynısını ona da diledim, ancak büyük bir şaşkınlık ile yavaş yavaş görünüşü dikkatimi celp etti.

Tam üniforma (gerçi bu üniformanın bazı yerleri acınacak derecede tamire muhtaç idi) içerisindeydi, ancak son kayışına kadar her şey titizlikle temizlenmişti ve postalları ve pirinç düğmeleri ile nişanları kış sabahının sönük ışığında yıldız gibi parlarken dolakları özenle katlanmıştı.

Şaşkınlığımı üzerimden atar atmaz, "Ordu" (adamların her zaman kendilerini bu kelime ile adlandırırlardı)'mun Noel sabahındaki görünüşü ile ilgili olarak kendisini kutladım. O zaman oldukça titrek bir sesle, *"Ordu"*'nun *"Noel Yemeği"*'mi saat kaçta alacağımı bilmek istediğini söyledi ve yine şaşkınlıktan nefesim kesildi ve o zaman ondan bütün bunların ne demek olduğunu bana söylemesi için Tanrı aşkına rica ettim, zira bildiğim kadarıyla bir iki parça kara ekmekten başka yiyecek bir şey yoktu. O zaman bana, *"Ordu"*nun benim için bir sürpriz hazırladığını ve Noel yemeğim için üçünün de ayrı ayrı bana tabak hazırladıklarını ve lütfedip bunu saat kaçta almak istediğimi bildirmemi söyledi.

Hazırlamış oldukları lezzetli şeyler için doğru yerin benim odam olmayıp, alt kat olduğu benim için açık bir husus olduğundan, o zaman, hangi zaman en uygun zaman olur diye ona danıştım ve yiyecekten bana verecekleri payın onlarınkinden çok daha küçük olması gerektiğine ve sağlayabileceğim en kısa sürede ve tam bir durumda bu cesur adamların başlarının eğilmemesi gerektiğine karar verdim. Daha sonra akşam yemeğinin saat on ikide olması ve her bir uzman aşçıbaşının kendi spesiyal başyapıtını getirmesi ve önüme koyması gerektiği hususunda mutabık kalındı.

Odadan çıkıp kapıyı kapattıktan hemen sonra sandığıma doğru gittim ve günü gelir de belki giyerim diye sakladığım parlak renkli askeri ceketlerimden birisini çıkardım. Kurdeleleri falan da hep yeni idi. Hemen bunu iyice temizlemeye; ayrıca kemerim ile çizmelerimi de parlatmaya *"koyuldum"*. İngiliz Ordusu'nun, Türklerin tabiriyle büyük millî *"Bayram"*[8]'ları için nasıl *"giyinip kuşandıklarını"* muhafızlarımıza gösterirken yoldaşlarımdan geri kalmamaya azmetmiştim.

8 Çev. N. Tabir metinde *"Bairam"* olarak geçmektedir.

Bu sebepledir ki saat on ikiye geldiği zaman ben küçük kamp masamın başında, en iyi giysilerimin içerisinde oturuyordum. Bu kıyafetimle alt katta veya başka bir yerde *"Ordu"*nun itibarını sarsmadığımı düşünüyorum. Öğle topu atılınca **Ankers**, elinde bir tabak olduğu halde içeri girdi. Tabaktan *"yumurta"*yı hatırlatan bir koku yayılıyordu. **Ankers** de bütün düğmelerini ve tokalarını pırıl pırıl parlatmıştı.

Bana *"Mutlu Noeller"* diledi, ben de onun Noel'ini kutladım ve gösterdikleri yiğitlikten dolayı ne kadar gururlandığımı söyledikten sonra ordunun hatırda kalamayacak kadar eski bir zamandan beri sürüp gelen adetine uyarak, askerlerimin yemeğini görmeme müsaade etmelerini istedim. **Ankers** bu teklifimi memnunlukla karşıladı, arkadaşlarının da memnun olacaklarını söyledi. Böylece, güzel eserine hiç dokunmadan onu mümkün olduğu kadar erken geri gönderdim. Ardından **Carter** göründü. Kılığı arkadaşlarınınkilerden bile daha parlaktı, ama akut dizanteri hepimizden çok onu hırpaladığı için acınacak kadar zayıftı.

Onun başyapıtı bir *"erik pudingi"* (!) idi. Sonradan öğrendiğime göre bizim çoktan bitirdik diye attığımız ordu bisküvi tenekelerinde kalan bitli, kurtlu kırıntıları haftalarca toplayarak bunlardan pudinge benzer bir şey yapmayı planlamıştı. Bir parça kesmem için çok ısrar etti ise de ben onu da hemen gönderdim.

Son olarak **Leadbeater** bir turta ile göründü, bunu nasıl yaptığını bilmiyorum ama ihtişamlı manzarasını bozmadım. Harika "kabuğu"na yazılan ve bu gerçekten hayretler uyandıran turtayı bir kat daha kıymetlendiren *"Mutlu Noeller"* sözlerine de hiç dokunmadan hayran hayran seyrettim. Beş dakika sonra aşağıda buluşmayı kararlaştırdık. Onlara şenliklerinde yardım edecektim. Bundan sonra arkadaşlarının arkasından **Leadbeater** da *"sendeleyerek"* gitti.

Şimdi en zor mesele ile karşı karşıya idim. Kendimi alt kata nasıl indirecektim. Ama, etrafta beni görecek bir Türk olmadığı için, büyük bir gayret harcadım. Duvarlara sıkıca tutunarak nihayet yıkık merdivenlerin başına geldim. Orada birdenbire ümidim kesildi. Karşılaştığım zorluğu yenemeyecekmişim gibi görünüyordu. Zira ne bir parmaklık ne de tırabzan vardı. Beni kimsenin görmediğinden emin olduktan sonra dizlerim ve avuçlarımla tutunarak büyük bir başarı ile geri geri indim. Adamlarımın bulunduğu odanın kapısına gelmeden önce merdivenin dibindeki duvara dayanarak doğruldum. Kapıya vurdum, hemen *"girin"* dendi.

Masa işini gören birkaç eski düz tahta parçasının üstüne örtülen tertemiz havlu, elimizde kalan üç dört demir kap gibi, eski püskü idi. Yukarıda gördüğüm *"leziz yiyecekler"* masaya dizilmişti. Ben içeri girince adamlarım *"hazır ol"* vaziyetinde göze çarpan ve biraz beklenmedik bir başarı ile durdular.

Tabiatıyla ilk işimiz kimsenin düşmesine – ki bu kaçınılmaz bir tehlike arz ediyordu – vakit bırakmadan oturmaktı. Bundan sonra onlara hitap ederek bu ziyafeti hazırlamak imkanını nereden bulduklarını sordum. Gerçekten bu yemeklerde yumurta, kişniş ve bizim erişmemize imkan olmayan diğer nadide şeyler kullanıldığını gösteren belirtiler vardı.

Uzun zaman uğraştığım halde onları söyletemedim ama çok ısrar ettim nihayet sır meydana çıktı; adeta bir fısıltı halinde anlattılar. Niyetlerini önceden öğrensem asla müsaade etmeyeceğimi bildikleri için benden gizlemişlerdi. İngiliz Ordusu'nun geleneğini, ne kadar fakirane olursa olsun, yaşatarak bütün İngiliz Ordusu'ndaki gibi Noel'i kendi aralarında kutlayabilmek için çoraplarını sattıklarını itiraf ettiler. Bunun üzerine onlara, hissettiklerimi söyledim. Bu hikayeyi okuyanlar o anda benim gibi bu şerefli insanlara hitap etmek yetkisine sahip olsalardı, sanırım benim sözlerimin aynısını söylerlerdi.

Bir yandan bunlar olurken, öte yandan bitişik odadaki muhafızlarımız olağanüstü bir şeyler geçtiğinin farkına varmışlardı. Bunun üzerinde duvardaki bütün delikler ve kapıdaki çatlaklar yavaş yavaş kirli, Türk, bayağı simalarla doldu. Pencereleri kaplayan dikenli tellerin arasından da epeyce bir kalabalık bakıyordu. Ben sözlerime devam ettikçe nihayet bunlar odamıza girerek zavallı masamızın etrafına doluştular. Yenilmeyi kabul etmeyen tavrımıza öfkeden köpürmüşlerdi. Söylediklerimizden bir tek söz bile anlayamamaları da onları kızdırıyordu.

Sonra, *"Tanrı Kralı Korusun"*[9]'u söylemeye çalışırsam, bana yardım ederler mi diye adamlarıma sordum. Cılız seslerle verdikleri cevapta; *"eğer arzu edersem denemeye hazır olduklarını, ama hakkıyla söyleyemeyeceklerinden korktuklarını"* bildirdiler. Onları çok iyi anlıyordum. Bunun üzerine ayağa kalktım, onlar da kalktılar, şapkalarımızı çıkararak ve bütün kuvvetimizi harcayarak *"Kral"*m şerefine titrek seslerle üç defa *"Yaşa!"* dedik.

9 Çev. N. *"God Save the King"*: Britanya milli marşı.

Bu "yaşa" sesleri belki çok zayıf ve titrekti ama bunların arkasında çarpan kalpler cesur, kuvvetli ve dürüsttü. Eminim ki Majeste Kral bizi duysalardı, Noel gününde vatanda mesut bir sofrada güzel biftek ve eski İngiliz birası ziyafetinden sonra kuvvetli boğazlardan yükselen sesler kadar bizim cılız seslerimizi de takdir ederlerdi. Mütevazı gayretimiz gerçekten sadık kalplerden yükseliyordu. Bu, uzun sıkıcı aylardan beri yuvalarından ve arkadaşlarından ayrı düşmüş, vahşi ve ıssız bir memlekette hapsedilmiş, zayıf, hasta, soğuktan morarmış, mideleri acınacak kadar boş fakat hâlâ mağlûbiyeti kabul etmeyen ve etraflarındaki vahşi gardiyanlarda bile saygı uyandıran askerlerin gayreti idi.

Zayıf "yaşa" seslerimiz dinince gardiyanların onbaşısı bunların ne anlama geldiğini bana sordu ve o zaman ona bizim millî *"Bayram"*ımız olduğunu, *"Padişah"* (İngiltere Kralı)'ımızın ve *her zaman galip* İngiliz ordusunun şerefine yaşa dediğimizi söylemekten büyük bir memnunluk duydum![10] Bundan sonra tekrar odama döndüm, tamamen tükenmiştim, ancak herhangi bir Türk'e ya da başka diğer bir insana ya da canavara meydan okuyacak ve onunla savaşacak ruh hali içerisindeydim. Muhakkak ki şanlı Noel gayretimiz bize iyi gelmişti.

Bu büyük günden sonra kaderimiz daha da kötüleşti. Bütün gayretlerimize rağmen yese düşmüştük; bu sırada, 2 Ocak tarihinde bize bir kutu geldi. Uzun esaret ayları içinde ilk defa olarak hapishanenin dört duvarı dışından bir şey alıyorduk. Bu, ıstırap çeken insanlığa yaptıkları eşsiz hizmetlerle bütün milletlerin takdirini kazanan şanlı Amerikan yardım teşkilatının değerli temsilcileri; iki lütufkar kadın ve bir erkek tarafından Trabzon'dan gönderilmişti. Başka hiçbir yerden bize bir şey gelmediği halde hâlâ öğrenemediğimiz kanallarla hediyelerini bize ulaştırmaya çalışmışlardı.

Kutuda aslında neler vardı hiç öğrenemedik. Zira bize verilmeden tabiatıyla gardiyanlarımız tarafından açılmıştı. Elimize yalnız bir parça değer biçilemez domuz pastırması ile birkaç sigara geçti; domuz pastırmasına gardiyanlar zaten el sürmezlerdi, sigaraları da içerken görülmekten korkmuşlardı. Bu sebeple kutuda ne var ne yok hep aldıkları halde bunlara hiç dokunmadan bize verdiler. Bizce hepsinden daha fazla değer taşıyan bir şeyi daha almamışlardı, o da üstünde şunlar yazılı olan küçük

10 Çev. N. Burada geçen *"Bayram"*, *"Padişah"* ve *"Her zaman galip"* ifadeleri Türkçe yazılmıştır.

bir karttı:

Trabzon'daki Amerikalılar'dan

Albay Rawlinson'a

Mutlu Noeller

(imza) ***Alma B. Kerr,***

Jessie White,

Albert L. Christiansen.

Hemen bir mektup yazarak onlara teşekkürlerimi bildirdim. Ama korkarım ki, mektubum gardiyanlarımızdan uzağa gidememiştir. Büyük Amerikan milletinin izlerini bir türlü bulamadığım bu üç iyi kalpli vatandaşından herhangi biri yaşıyorsa ve tesadüfen bu kitabımı görürse, vaktiyle izhar ettikleri iyi temennileri ne büyük şükranla karşıladığımızı, karşılaştığımız zorluklar ve yoksulluklara göğüs gererken onların bize karşı şefkat beslediklerini bilmenin bizi ne kadar cesaretlendirdiğini bilmesini isterim.

O sırada biz, hepimiz, pek fakir kaynaklarımızın müsaade ettiği kadar bir şeyler yapmaya uğraşıyorduk. **Ankers** tahtadan bir motorlu traktör maketi, **Carter** da gene tahtadan bir pulluk ve Türklerin adlandırdıkları şekliyle öküzlerin çektiği bir *araba*[11] yaptı. Öte yandan bir saatçi olarak yetişen **Leadbeater**, fişek kutularından küçücük bir kömür kovası yaptı. Bu pirinçten kova âdeta bir sanat eseri idi.

Ben biraz büyük bir şeye heveslenerek bir yat maketi çizdim ve teknenin çizgilerine kadar bütün teferruatı belirli bir ölçüye göre tespit ettim. Sonunda, elimde kalmış olan kırık bir bıçak ağzı ile tahtayı oyarak bütün gemiyi yaptım. Bu iş beni sekiz buçuk ay devamlı surette uğraştırdı. Bugün hem bu model hem de çizilmiş resimleri evimde en kıymetli eşyalarım arasındadır.

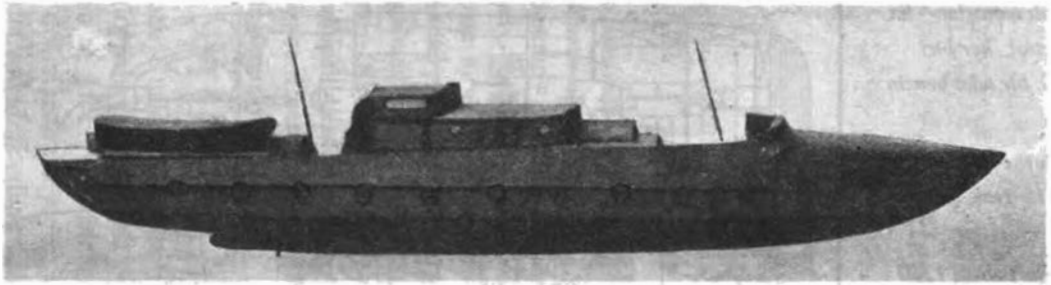
Böylelikle Ocak ayını atlattık ve 1 Şubat 1922'de evimizden umumî hapishaneye götürüldük. 16 Mart 1921'den beri yani on ay ve on beş günden beri ilk defa olarak dört duvar dışına çıkmış oluyorduk[12].

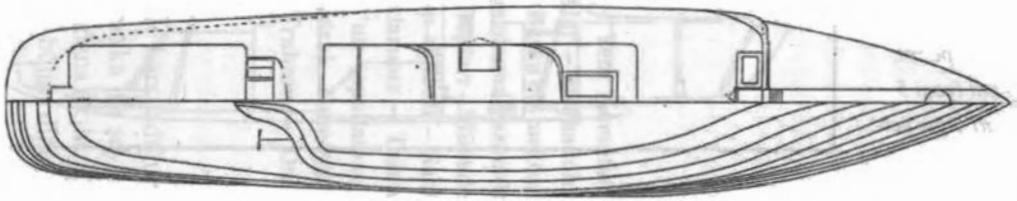
11 Çev. N. Bu tabir Türkçe ifade edilmiştir.

12 Çev. N. Burada tarihlerde bir hata yapılmış. **Yarbay Rawlinson** ve kafilesi 16 Mart 1920 tarihinde gözaltına alınmışlardı. Ancak burada bu tarihi 16 Mart 1921 olarak veriyor ve hapishaneye nakil tarihini ise 1 Şubat 1922 olarak ifade etmiş. Bu tarihler sırasıyla 16 Mart 1920 ve 1 Şubat 1921 olmalıdır.

AHŞAP MAKETİN FOTOĞRAFI

Bu maket, Albay Rawlinson tarafından yine kendisi tarafından hapishanede yapılan tasarımdan kırık bir çakı ile yirmi sekiz parça halinde yapılmıştır. İmalatında kauçuk malzeme kullanılmamıştır. Maketinin pencerelerinin yapımında eski kirli bir mukavva kullanılmıştır

Güverte planı ve gövdenin hatları

SIĞ GÖVDELİ, ALTI DÜZ ÜÇ USKURLU YATIN AYRINTILARI

İçten yanmalı motorlar – İki adet ağır petrol, her biri 250-500 BG. bir adet benzin 40-80 BG

Boyutlar: Baştan başa 80 ayak, Kiriş 15 ayak, su kesimi 4 ayak

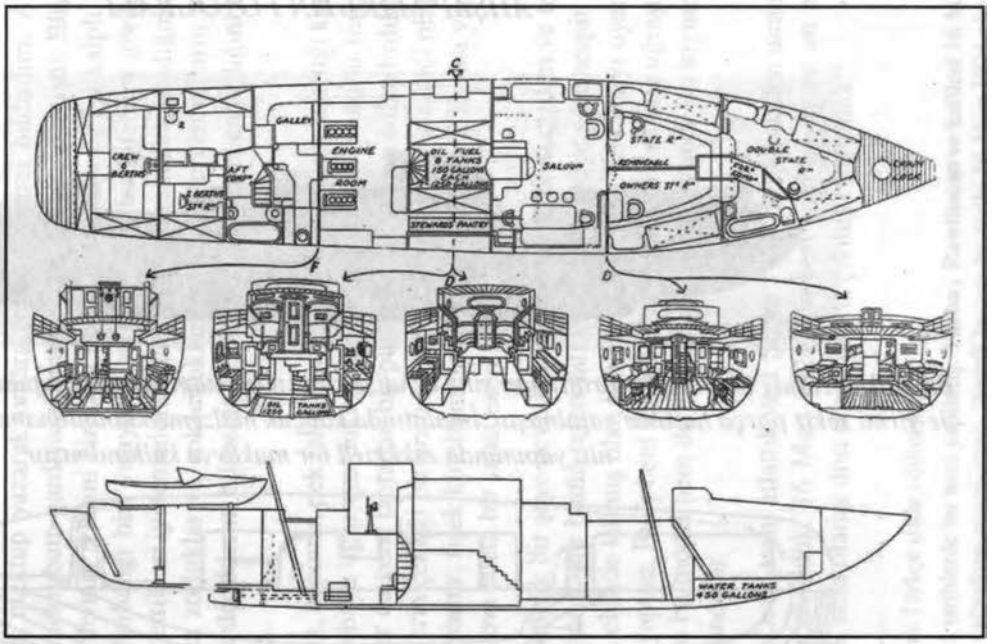
Depolar: Ağır petrol: 1250 galon, benzin: 200 galon, taze su: 450 galon

Tek kişilik oda kuşet: Sekiz

Tonaj: 100 ton civarında

Erişim menzili: Ağır petrol, tam hızda 2000 mil (yani 5 gün veya 120 saat). Ağır petrol ile tam hız: 1675 knot

seri üretim için 1/60 ölçeğinde ya da 5 feet 1 inç olacak şekilde çizilmiştir

Tasarımlar, çizimler ve maket tamamlanması sekiz buçuk ay sürmüştür

Kısım IV
Hapishane

Bazı yansımalar – Ermeni esirler – Bina – Yeni Komutan – Hapishane arkadaşlarımız – Ermeni subaylar – Selâhaddin – Bir mektup – Cevabım – Dışarıdan yardım – Başka bir mektup – Sürpriz – Araştırma – Bunun sonucu – Bütün okuma-yazmadan mahrum bırakılış – Selahaddin'in iyiliği – Kitapları – Mübadele söylentileri – Karargâh Kurmay Subayı'nın ziyareti – Sahile götürülmemiz için verilen emir – Hazırlıklarımız – Teğmen Hayri – Kaynak eksikliğimiz – "George"'un topallaması – Pırnakapan'da kulübe – Kop – Bayburt – Hadrak –Gümüşhane – Zigana Hanı – Geçit – Hamsiköy – Trabzon – Orada gördüğümüz iyi muamele

Hapishaneye nakledilme emrini nasıl bir hisle karşıladığımı hatırladıkça, İngiliz subayları sıfatıyla görevlerinden başka bir şey yapmamış olan bizlerin, en adi canilerle bir arada umumi zindana tıkılacağımızı öğrenmekten doğan utanç heyecanı ve tiksinmenin bütün diğer duyguları boğmuş olduğunu idrak ediyorum.

Ordularımızın her tarafta muzaffer olduğu ve İngiliz üniformasına dünyanın her memleketinde saygı gösterildiği yirmi sekiz ay gibi kısa bir zaman öncekine nazaran memleketimin prestijinin, bu değer biçilmez hazineyi ellerine emanet olarak alanların düşüncelerindeki karar-

sızlık yüzünden zaafa düşmeleri üzerine, ne müthiş bir surette düştüğünü bu çıplak hakikat bana tarif edemeyeceğim bir acılıkla anlattı.

Üç yüzyıldan beri bütün Doğu'da İngiliz bayrağının şeref ve iktidarı için harcanan yorulmak bilmez emekleri, gösterilen ihtimamları iyice biliyordum. Ömrünü bu büyük gaye uğruna çalışmaya harcayan ebedi şan ve şöhret kazanmış olan arkadaşlarımın adları birer alev gibi zihnimde yandı. Şimdi belki de örtbas edilmesi veya göz yumulması mukadder böyle bir hareketin eski günlerde cezası ne olurdu diye acı acı düşündüm. Bugün bir tazminat istense bile, bunun koparılması uğrunda ancak Yunanlılarla Ermeniler uğraşacaklar, onların uğraşmaları da boşuna olacaktı -İngiliz Ordusu'nun prestijini korumak bu kahramanlara kalmıştı, ne yazık!-

Bu düşünceler aşırı derece kötümser gibi görülebilir. Ama hapsedildiğimiz haberinin bütün Doğu'da, bütün pazar yerlerinde, ağızdan ağıza nasıl dolaşacağını; Türklerin İngilizlere böyle meydan okumasını düşmanlarımızın nasıl şişirerek kendi menfaatleri için kullanacaklarını kimse benden iyi bilemezdi. O zaman duyduğum üzüntüde kendi alınyazımızın ne olacağı düşüncesinin yeri yoktu; duyduğum devamlı acı, büyük memleketimizin cahil Doğu halklarının gözünde bu kadar değersiz, bu derece kudretsiz bir mevkie düşürülmesi idi.

Eski yerimizden ayrıldıktan sonra, ilk olarak *"Ermeni esirleri"* gördük. Gördüklerimiz işçi olarak (köle demek daha doğru olur) kullanılmaktaydı ve açlığın, sefaletin ve yoksulluğun her türlüsünü görmeye alışık olduğum halde bu esirlerin manzarası, böyle bir zamanda bile, bana o vakte kadar duymadığım derecede kuvvetli bir darbe etkisi yaptı. Bunun hatırası ömrümün sonuna kadar yaşayacaktır. Kış ortası idi. Kar her tarafta yığılmış, dondurucu rüzgarın şiddeti tarif edilemez bir dereceyi bulmuştu; böyle olmakla beraber, bu sefil hayaletlerin arkalarındaki, eğer onların durumunda bu kelimeyi kullanmak doğru ise, elbiseleri kirli paslı paçavralardan başka bir şey değildi. Bu paçavraların birçok yerindeki deliklerden kupkuru kemiklerin fırladığı görülüyordu. Öyle ki insanlığın bu kadar alçaldığı halde yaşayabilmesi imkansız gibi geliyordu. Gerçekten bu acıklı sefaletin ne kadar süreceği ancak ve sadece bu insanların bünyelerinin teker teker gösterecekleri mukavemete bağlı idi. En mukavemetliler belki de en bahtsızlardı. Zira ölüm sayesinde ıstıraptan çabuk kurtulanlardan sonra onlar daha çile doldurmaya devam edeceklerdi.

Hapishaneye geldikten sonra burasının her ne kadar şimdi bu maksat için kullanılıyorsa da aslında bir baraka olduğunu gördük. Bunu anlayınca, yapının da çok iyi bir durumda olduğunu görünce rahatladım. Caddenin karşı tarafında iki katlı bir bina vardı. İçeride bir avlunun kapısı mesabesinde ortası kemerli olan bu binanın doğu kısmında, şimdi askeri malzemeler için kullanılan çok eski bir cami, kuzey kısmında da gene malzeme için kullanılan tek katlı bir bina vardı. Batıdaki parmaklıklı ve camsız pencereli iki katlı yapıda da Ermeni subaylar mahpustu.

Avlunun güney parçasını işgal eden ana binanın zemin katı gardiyanlara ayrılmıştı; birinci kattaki koridora dördü güney tarafına, beşi de kuzey tarafına olmak üzere dokuz oda açılıyordu. Bu odalardan biri üç adamıma, biri de bana ayrılmıştı. Her iki oda da kuzey tarafında olduğu için hiç güneş görmüyordu. Ama oldukça temiz idiler. Pencerelerde de birkaç parça cam kalmıştı. Evimizden bütün eşyaları getirmemize izin vardı. Adamlarıma asker yatakları verilmişti. Ben ise portatif karyolamı muhafaza edecektim. Yakında bize her oda için ayrı birer soba da sağlanacaktı. Arada sırada odun verilecekti. Sıcaklık derecesi hep sıfırın altında olduğu için bu çok hayatî bir ihtiyaçtı.

Buraya gelişimin ertesi günü İstihkâm Komutanı **Yarbay Emin Bey** beni ziyaret etti. Hudutta bir tugayın komutanlığını yaptığı sırada kendisini tanımıştım. Nazikçe bir adamdı ve diyebilirim ki iyi bir komutandı. Çektiğimiz ıstırapların doğrudan doğruya ihmallerinden kaynaklanmış olan eski komutanın görevinden uzaklaştırıldığı anlaşılıyordu. Zaten hapishaneye nakledilmemize sebep de bu ihmaldi. Burada yeni komutan bize yapılan muameleyi daha etkili bir şekilde gözden geçirebilecekti.

Toptan alınırsa hapishanede evimizdekinden daha rahattık. Zira odalarımızda kapalı kalmak zorunda olmamıza ve beden hareketi yaptığımız arka avlumuzun acı acı hasretini çekmemize rağmen, hapishane sorumluluğunun bir subaya verilmiş olması ve odamın karşısındaki odada kalan bu geniş yetkili subaya şikayetlerimi bildirme hususunda her zaman serbest olmam, bu mahrumiyetlerimizi telâfi ediyordu. Biz hapishaneye geldiğimiz zaman sorumlu subay **Selâhaddin** adlı bir teğmendi. Onunla pek iyi geçindik, bana karşı dostça davranıyor hemen hemen her gün odamda beni görmeye geliyordu. Bana birçok iyilikleri dokundu. Çok büyük bir hevesi olan İngilizceyi ona biraz öğretmek için elimden geldiği kadar çalıştım. Biz geldikten sonra altı hafta hapishaneyi o idare etti.

Aynı koridorda karşı tarafta bir de Kürt Paşası vardı. Türk Ordusu'nda

General rütbesinde olan bu zatın refakatinde kendi aşiretinden üç subay bulunuyordu. Ama onlarla konuşmakta hiçbir zaman serbest olmadığım için ne sebepten hapsedildiğini öğrenemedim. Ancak bu sebebin Müttefikler'e karşı dostça hattı hareketi olduğunu zannettirecek belirtiler vardı. Adı **Hüseyin Paşa** idi, Eleşkirt'in Zilanlı Aşireti'ne mensuptu. Memleketine gitmemiş, kendisiyle de başka bir yerde karşılaşmamıştım ama adını birçok defalar duymuştum.

Bu sırada öbür odaları işgal edenler ilgi çeken kimseler değillerdi. 30 mil[1] kuzeyde, bataklığın ötesinde, karlı dağlar üzerinde parlayan güneş hapishane duvarları dışında hayatın her zamanki gibi devam ettiğini bize hatırlatıyordu. Bizim için tek değişiklik avluya açılan parmaklıklardan bu manzaraya bakmaktı.

Karlarla örtülü avluya her gün bir saat kadar çıkarılan Ermeni subayları da görebiliyorduk. Bu sırada sayıları iki yüz kadar olan bu Ermeni subayların durumu kötü idi. Bu sebeple sayıları yavaş yavaş otomatik bir şekilde azalıyordu. Ancak bunlar arasındaki ölüm sayısı, başka bir yerde hapsedilen ve arada sırada birkaçını gördüğümüz Ermeni erleri arasındakilerle kıyaslanırsa hiç demekti.

O ara paraca çok sıkıntıya düşmüştüm. Bütün yedek paramı harcadığım, bana hiç tayın da verilmediği cihetle yiyecek almak için elimdeki birkaç şeyi de satmak zorunda kalmıştım. Bu meselede subay **Selâhaddin** işime yaradı. Kürk paltomu kendisi satın aldı. Öbür eşyalarımın da şehirde dürüstçe satılmasını, namımıza satış yapan askerlerin bizi soymamalarını sağladı. Bundan başka, yakmak için biraz da odun almamızı mümkün kıldı. O sırada bulunması çok zor olan odun, yaşayabilmemiz için hayati bir önemde idi.

Hapishaneye geldiğimizden on beş gün kadar sonra, subayımız adamlarımdan birinin her gün bir gardiyanın yanında pazara gitmesine de müsaade aldı. Böylelikle pazarda en ucuz olan şeyi alarak biraz daha idareli davranabildik. Şubat'ın yirminci günü hapislik hayatımızın ilk *"hadise"*si oldu. Adamlarımdan biri şehirde satın aldığı şeylerle birlikte bana bir de pusula getirdi. Pazarda eline sıkıştırmışlar. Bunu açıp okuyunca hiç tanımadığım fakat açık bir şekilde Ermeni olan birinden geldiğini anladım. Bize yardım için bir şey yapabilir mi diye soruyordu.

1 Çev. N. 48 kilometre.

Bu gerçekten bir hadise idi ve beni saatlerce ciddi surette düşündürdü. Türklerin beni tuzağa düşürerek devamlı surette meydana çıkarılan Ermeni planlarından biri ile ilgili göstermek için böyle bir manevra yapmış olmalarından tabiatıyla korkuyordum. Zira bu takdirde durumumuz şimdikinden çok daha kötü olacaktı. O sırada Avrupa'da neler olduğundan tamamıyla habersiz idiysem de bir zamandan beri zindancılarımızın bize karşı ters tavırlarının açıkça görülür derecede arttığını *"sezdiğim"* için bu ihtimal akla çok yakındı. Mektuba karşılık vermeyi kararlaştırmadan önce ciddi ciddi saatlerce düşündüm. Gene de çok ihtiyatlı bir lisan kullanarak, söylediklerini ilgiyle karşıladığımı, yapmak istediği teklifleri bildirmesini söyledim.

Anlaşılan bu cevabım yerine iletildi. Zira kısa bir zaman sonra daha etraflı bir mektup aldım. Kim olduğunun anlaşılmasına vesile olur korkusuyla anlatamayacağım bir şekilde koridorlarımızda dolaşan ve Türk'e benzemeyen bir adam tarafından **Onbaşı Ankers**'e verilen bu mektupta bilmediğim bir imza vardı. Kaçmamıza yardım veya kaçmamız için tertibat almak yolunda mektup sahibinin ne yapabileceği kesin olarak soruluyordu. Bunun üzerine verdiğim cevapta kervan kuruyormuş gibi yavaş yavaş birçok atlar satın alınması gerektiğini, karlar, dağlardan geçmemize müsaade eder etmez, öbür teferruatı da kararlaştırabileceğimizi yazdım, ama hangi yoldan kaçmayı düşündüğümü açığa vurmamaya dikkat ettim.

Mektubu getiren kimsenin her zaman hapishaneye girebildiği, tam manasıyla güvenilir bir insan olduğu da yazılmıştı. Aynı zamanda gardiyanlarımızdan birinin de ayartıldığı, aslında bir Ermeni olan bu adama da güvenmem gerektiği, adı geçen bu askeri belirli bir cebinden bir kağıt görünmesinden tanıyabileceğim yazılıyordu. Bu sıralarda bana arada sırada hücremden çıkarak iki kapı ötede adamlarımın hücresine gitmeme izin verilmişti. Geceli gündüzlü vazifede bir nöbetçi omuzunda tüfeği ve süngüsüyle koridorda kapının önünde durarak bütün hareketlerimi gözetliyordu. Koridora her çıkışımda, yukarıda tarif edildiği gibi cebinden bir kağıt görünen bir Türk askerinin oralarda dolaştığını görüyordum. Bu sebeple tanımadığım muhatabıma ve onun yardımından faydalanabileceğime daha fazla inanmaya başladım.

İşler bu durumda iken 26 Şubat günü öğleyi henüz geçmişti ki **Ankers** bana gelerek bir mektup daha verdi. Bu da tanımadığım dostumdandı ve hapishaneye girmeye yetkili beyefendi tarafından getirilmişti.

At satın almaya başladığını, kendisinin 10 mil[2] kadar ötede bir ova köyünde oturduğunu bildirdikten sonra ailesinin topyekûn Türkler tarafından katledilmiş olduğunu, kendisinin de bu sebepten *"Türklerin kanını içmek"* istediğini, bütün memlekette Bolşevik komiteleri kuracağını ve daha başka dehşet salıcı şeyler yapacağını bildiriyordu. Bu benim için dehşetli bir darbe oldu. Zira söyledikleri lanet ve yapılması imkansız şeyler beni hiç ilgilendirmedikten başka, böyle bir planın yazıyla bildirilmesi akla gelebilen en tehlikeli bir hareketti. Türkler bu son derece muhataralı vesikayı ele geçirirse, bununla en ufak ilgisi olanları dahi bir dakika içinde öldürürlerdi.

Hücrenin kapısından 15 ayak[3] ilerisindeki pencerenin önünde bu ölüm saçan mektubu henüz okumayı bitirmiştim ki ansızın kapı açılarak İstihkâm İkinci Komutanı **Binbaşı Avni Bey** yanında diğer üç subayla içeri girdi; aynı zamanda en az yirmi beş kişilik silahlı muhafızın da süngülerini takmış oldukları halde dışarıda koridorda sıralandıklarının farkına vardım. Hemen onlara doğru döndüm ve dönerken de elimdeki mektubu pantolonumun cebine sokuverdim. Sanki cebime kıpkızıl hale gelmiş yanan bir kömür atmıştım, olduğu yeri o kadar yakıyordu. Mamafih münasip bir nezaket ve soğukkanlılıkla onlara günaydın dedim ve bu beklenmedik ziyaretleriyle bana bağışladıkları sevinci hangi mutlu hadiseye borçlu olduğumu sordum. Bu pek nazikane sözlerde gerçek payı vardı, o da ziyaretin beklenmedik oluşu idi. Gerçekten o anda gelişleri hem istenmeyen, hem talihsiz, hem de beklenmedik bir şeydi.

Verdiği cevapta, Londra'ya bir telgraf göndermiş olduğumu (!), buna Ankara Hükümeti'nin çok canının sıkıldığını ve durumun kendisine bildirildiğini; bütün evrakımın elimden alınmasına, gelecekte ne kitap, ne kağıt ne de kalem kullanmama müsaade edilmemesine dair emir verildiğini ve üstümün hemen aranacağını bildirdi.

Bu şartlar altında, kolayca tahmin edilebileceği gibi, pantolonumun cebindeki kömür âdeta alevler saçmaya başladı. Bununla birlikte ben, heyecanlı yazarların umumiyetle hoşlanarak kullandıkları bir tabirle *"soğukkanlılığımı"* mükemmel bir şekilde gösterdim, hem de bunun hayati bir gereklilik olduğu bir anda. Masanın üstündeki kağıtların incelendiği birkaç dakika içinde ben, bu kadar çok keskin göz üzerime

2 Çev. N. 16 kilometre.

3 Çev. N. Yaklaşık 457 cm.

dikili olduğu halde, bir adamın zekasıyla bu kadar gözcünün hepsini alt etmesinin bir yolu var mı diye hep beynimi kamçıladım. Belki de hepimizin hayatı o anda, bu imkansız gibi görünen işin başarılmasına bağlıydı. On mil ötedeki köyde, *"Türk'ün kanını içmek"* için bekleyen dostumuzla, dışarıdaki koridorda bulunan elçisi ile ilgili olarak bu kan içme süreci hatasız bir şekilde ve derhal tersine döndürülebilirdi.

Bu sebepledir ki bütün zekamı kullanmaya, elimden gelen bütün gayreti sarf etmeye karar verdim. Onlara, bütün evrakım ve bu arada tevkif edildiğimiz günden beri dikkatle yazdığım hatıra defterim hakkında bilgi verdim; her şeyi gayet dürüstçe anlattım. Bu iş bitince elimde kalan birkaç parça eşyanın büyük bir kısmını içinde sakladığım portmanto valizimi çıkararak, herhalde bunu da arayacaklarını söyledim. Sözlerimi tasdik etmeleri üzerine valizi açtım ve odamdaki kırık dökük iskemleye oturdum. Bir zamanlar kadife kaplı olan bu iskemlenin üzerinde şimdi paçavralar sarkıyordu. Oturulacak yeri de yaylı idi. Bazıları hâlâ kadife parçalarıyla örtülü olan bu yayların durumunu teker teker biliyordum. Kapıya yan oturduğum için dışarıdaki gardiyanın da gözleri bana dikilmişti. Valizdeki eşyalarımı birer birer çıkarıyor, görmeleri için kaldırıp bir müddet tutuyor, sonra da diğer dört subaya veriyordum. Onlar da gördükten sonra eşya valizinin yanında bir yere yığılıyordu.

Çok geçmeden sıra yeni asker ceketime geldi. Beklediğim ve umduğum gibi, bu ilgi çekici ve tam manasıyla askeri giysi hazır bulunanların hepsi üzerinde bir hayli merak uyandırdı. Bütün rütbe işaretlerini, nişanları, bunların neden bir tanesinin kırmızı ve öbürlerinin mavi olduğunu sordular. Kurdelelerin de niçin takıldığını, ne mana ifade ettiğini öğrenmek istediler. Teker teker her noktayı anlatırken merak arttı, sıra madalyalara gelince, herkesin bütün ilgisinin parmağımla işaret ettiğim noktalara toplandığından eminim. Bu andan faydalanarak kağıt parçasını, daha doğrusu alev alev yanan kömürü pantolonumun cebinden çıkarıverdim, hemen buruşturarak, bütün gözler elbisede iken, iskemlenin parça parça olmuş kaplamasının altında fırlamış durumda olduğunu iyice bildiğim bir yayın içine tıktım. Bu manevrayı kimse farkına varmadan başardıktan sonra, iskemlenin de inceden inceye aranacağından emin olduğum halde, gene de derin, rahat bir nefes aldım. Zira görevimin bir kısmı ve belki de en önemli bir kısmı zaferle sonuçlanmıştı. Portmanto valizin aranması bitmeden önce bir fırsat bulup, iskemleden kalkarak yere oturdum. Bu vaziyette valizin yapılışını onlara daha iyi anlatabilecekmiş gibi yaptım.

Bu tamamlandı, Binbaşı'ya gittim ve aldığı emirler gereğince *beni* de arayıp aramayacağını sordum ve *"Kesinlikle"* diye cevap vermesi üzerine hemen üzerimi çıkarmaya başladım. Üstümden çıkardıklarımı incelemeleri için onlara veriyordum. Nihayet yalnızca yeleğimle kaldım, az daha donuyordum. Mütevazı elbiselerim ve çamaşırlarım inceden inceye arandıktan sonra hiç vakit kaybetmeden hemen giyindim ve emektar kırık dökük iskemleye oturdum. Bu acele işi de yapınca valizi iterek yerine alet çantamı çektim. Şimdi de onu muayeneye koyulduk.

Buradaki eşyalar daha az ilginçti. Ama bu sefer de mahmuzlarımın imdadıma yetişeceğine inanıyordum. Bir çift gümüş kaplı mahmuzumun Anadolu'da hiç bilinmeyen iki hususiyeti vardı; bunlardan birincisi kolan yerine gümüş kaplama zincirli olması ve ikincisi de bunların bizim süs dediğimiz neviden olmaları idi, zira bu oldukça ağır nesneleri taşıyacak bir toka da yoktu.

Türk'ü iyi anlamış, bu çok Avrupaî eşyalara karşı göstereceği ilgiyi iyi hesaplamışım. Zira bunlardan birincisini çıkarıp da gümüş zincirleri gösterince sual yağmuruna tutuldum. Mahmuzları incelemesi için Binbaşı'ya doğru uzatırken bütün gözlerin onları takip ettiğinden emindim. Bu fırsattan faydalanarak iskemlenin alt yayındaki yakıcı mektubu çıkarıp, kimse görmeden tekrar cebime yerleştirdim. Bundan sonra mümkün olan en erken zamanda, pencerenin yanına giderek kağıtlarımı ve saireyi götürmek üzere paket yapan subayların sordukları birçok suale cevap verdim. Bu iş de bitince ilgilerini küçük iskemleye verdiler. Zavallı şeye pek eziyet ettiler. Artık bir daha da belini doğrultamadı. Ama gördüğü hizmet düşünülürse, bu kırık dökük halinde yepyeni elli iskemleden daha fazla kıymetli idi.

Araştırma heyeti gider gitmez, adamlarım hemen beni görmeye geldiler. Büyük bir telâş içindeydiler. Çünkü mektubu aldığımı tabii ki biliyorlardı. Muhteviyatının ne kadar tehlikeli olduğundan habersiz iseler de bunu imha etmeye ne vakit ne de imkan bulamayacağımı bildikleri için çok kötü ihtimallerden korkmuşlardı. Şu *"soğukkanlılığımı"* koruma sayesinde o kadar gözün önünde ve imkansız gibi görünen şartlar altında başardıklarımı anlattığım zaman, bana adeta inanamadılar.

Bununla beraber o gün bizim için bilhassa benim için hüzünlü bir gündü. Adamlarım bir arada olduklarından birbirleriyle konuşup avunabiliyorlardı. Aynı zamanda bizim için alışveriş eden iyi yürekli askerlerle her gün biri pazara gidiyordu; ama ben hücremde mutlak su-

rette kapalı kalmak zorunda idim, vakit geçirecek hiçbir vasıtam yoktu. Yerine getirilmesine imkan olmayan birçok şahsi evrakımı, sicillerimi de kaybetmiştim. Bundan doğan korkunç yalnızlıkta insanın maneviyatının kırılmaması gerçekten bir mesele idi. Yaptığım yat maketinin kroki ölçülerini aldığım mekanik kaidelerine varıncaya kadar her şeyimi almışlardı. Ama maketle krokiler, iyi dostum **Selâhaddin**'in müdahalesi sayesinde, bana bırakılmıştı. Buna gerçekten sevindim ve **Selâhaddin**'e minnettar kaldım. Hemen bir değneğin üstüne yatın krokilerinin ölçülerinden hesaplayarak taksimat yaptım. Bu ölçü ile hemen bir ev maketine başlayacaktım. Bu maket, belki bir gün işime yarardı. Yaramasa bile hiç olmazsa beni oyalayacak ve yapayalnız hapsedilen bahtsız insanları delirttiğini misallerle gördüğümüz, şimdi beni beklemekte olduğundan şüphe duymadığım korkunç yalnızlığa karşı durmak için bana kuvvet verecekti.

Bu dönemde **Selâhaddin** bana karşı çok iyi davrandı, sürekli olarak beni görmeye geldi ve hatta bana kitaplar getirdi. Sayıları çok az, ilgiyi çekmek bakımından da fakir olmakla beraber bu kitaplar kafamı meşgul etmek bakımından ölçülemez değerde idiler. Aralarında en iyileri **Racine**'in birkaç piyesi ile **Fénelon**'un *"Odyssey"*i idi. Her ikisi de Fransızca olan bu eserlerin ikincisi, hapishane için bile ağırdı.

İstanbul ile Hindistan'ın güneybatı sınırı arasında kalan 3000 milden[4] fazla uzunluktaki bölgede İngilizce hemen hiç bilinmemektedir. Bu vahşi memleketlerde en ilgiye değer edebiyat dili Farsça'dır. Biraz Arapça ve pek az da Fransızca ve Rusça edebi eser bulunur. Türkçe hiç yoktur. Rus edebiyatında, **Tolstoy**'un *"La Guerre et la Paix"*inin Fransızca'sını bulmak benim için gerçekten bir şans eseri oldu. Bence altın değerinde olan bu kitapta, yazarın çok ince teferruatla ve zengin bir lisanla anlattığı birbirinden tamamıyla ayrı hayat safhalarını gözümde canlandırarak birçok sıkıcı saatlerimi öldürdüm.

Selâhaddin Avrupa'da olup bitenlere dair aldığı birkaç haberi de bana bildiriyordu. O sırada Ankara Meclisi ile Müttefikler arasında müzakere nevinden görüşmeler yapılmakta olduğunu da ima ediyordu. Anladığıma göre **Selâhaddin**, belirli Türk Paşaları ile mübadele edileceğimizi umuyordu. **Selâhaddin**, o sırada Malta'da bulunan bu Türk Paşaları'ndan dördünün adını da veriyordu. Son derece cesaret verici

4 Çev. N. 4800 kilometre.

olan bu haber o günlerde **Kâzım Karabekir**'in Kurmay Başkanı'nın beni görmeye gelmesiyle adeta doğrulanmıştı. Ankara'dan aldığı talimata göre hareket ettiğini anladığım bu zatın, Milliyetçi harekete karşı genel olarak görüşlerimi, aynı zamanda Türklerin Ruslar ve Kürtlerle olan münasebetleri hakkındaki düşündüklerimi öğrenmek niyetiyle beni ziyarete geldiği aşikardı. Öyle görülüyordu ki bu Kurmay Başkanı serbest bırakıldığım takdirde İngiltere'de nasıl bir görüş ileri süreceğimi kestirebilmek için bilgimin derecesini anlamak istiyordu.

Doğrudan doğruya Ankara'dan gelen temsilciler arasında, hapse nakledilmemizden önce ve nakledildikten sonra birçok kereler bu neviden ziyaretçilerim olmuştu. Ama ben her seferinde, söylenenleri büyük bir dikkatle dinlediğim halde, durum hakkında genel olarak bildiklerimi kendime saklıyor; tevkif edilmeden önceki bilgilerime dayanarak gelecek hakkında tahminler yürütmekle iktifa ediyor ve hapis olunduğumuz tarihten beri ne Avrupa'da ne de başka yerlerde neler olup bittiğini hiç bilmediğimi tekrarlıyordum. Gelen ziyaretçiler, bu menfi malûmatla ister istemez kanaat ediyorlardı. Bu sırada ben de pek az haber alıyordum. Yalnız bir önemli gerçek vardı: **Rauf Bey** hâlâ Malta'da elimizde esirdi ve Türkler diğer bütün esirlerin topundan daha fazla kıymet verdikleri bu şahsı kurtarmak için sabırsızlanıyorlardı.

24 Mart sabahı istihkâm ve bölge komutanı **Emin Bey** ziyaretime gelerek, bana Trabzon'a gönderileceğimizi, o sırada Malta'da bulunan ve aralarında bir yıl evvel İstanbul'da toplanan Parlamento'nun Milliyetçi parti lideri ve **Mustafa Kemal**'in kuvvetli dostu **Rauf Bey** de olan Türk esirleriyle mübadele edileceğimizi söyledi. Bu muhteşem haber o zamanki acınacak kadar zayıf ve mecalsiz halimde bana o kadar tesir etti ki dakikalarca tek bir kelime söyleyemedim. Konuşmaya kendimde kuvvet bulur bulmaz yolculuğumuzu nasıl yapacağımızı sordum. Zira her tarafta karlar yığılmıştı, Mart ile Nisan bu bölgede yola çıkmak için belki de en kötü aylardı. Güneş bu aylarda her zamankinden daha kuvvetli olmaya başladığı için gündüzün karları eriterek kızak kullanılmasını, yüksek geçitler müstesna, tam manasıyla imkansız kılar. Aynı zamanda bütün ırmakların taşmasına, çığların inmesine sebep olur. Bundan başka, mesela devamlı ve şiddetli kaya düşmesi gibi diğer can sıkıcı şeylerle de bu dağlarda sık sık karşılaşılır.

Bana bildirildiğine göre bir subayla altı askerin muhafazası altında gidecektik; ta Trabzon'a kadar bizimle gelecek bu muhafızlarla kafilem

için iki at hazırlanmıştı; on gün sürecek olan yolculuğumuzda tehlikeli durum gerektirdiği takdirde mahalli jandarma, muhafızlarımızı takviye edecekti. Tasavvurlarının bu ana hatlarını bildirdikten ve ayın 28'inde yani dört gün içinde yola çıkacağımızı söyledikten sonra, Vali yanımızdan ayrıldı.

O gidince ilk işim, tabii ki haberi hemen adamlarıma vermek oldu. Bu sebeple koridorda sendeleye sendeleye onların odasına gittim. Kapıyı açtığım zaman hiçbir şey söylememe lüzum kalmadı. Zira yüzüme bir bakmak, benim onlara söylemeye bedenen kuvvet bulamadığım şeyi anlamaları için kafi geldi. Bir müddet sessiz oturduk. Hepimizin de hisleri kelimelerle anlatılamayacak kadar derindi. Biraz sonra azıcık kendimizi toparlayarak, müthiş surette zor olacağı şüphe götürmeyen yolculuğumuz için ne gibi hazırlıklar yapmamıza imkan ve lüzum olduğunu konuşmaya başladık.

Bütün kafile için yalnız iki küçük araba verileceğine göre, bunun ancak adamlarımın pılı pırtısıyla atların yemini alabileceğini hemen hesapladık. Yolda hiç yem bulunamayacağına göre, bizim beraberimizde bir hayli yem götürmemiz gerekiyordu. Tesadüfen arabalarda bir yer kalsa bile buraya muhafızlarımızın bineceği, bizim ise yürümek zorunda kalacağımız muhakkaktı. O zamandaki zayıf durumumuzda bunu yapmaya kudretimiz yetmeyeceğinden emindim. Zira her ne kadar zor günlerde adamlarım nöbetleşe her üç günde bir alışveriş için pazara gidiyor idiyseler de ben iki aydan beri hücremden dışarı çıkmamıştım. Hapse getirilmeden önce de on buçuk ay evimizin duvarları arasında kalmıştım. Bu itibarla karlar üstünde dört günde 200 mil[5] yol yürümek, benim için muhakkak ki imkansızdı. Paranın da dibini bulmuştum. Üstelik yolculuk için yiyecek almak lazımdı, yoksa açlıktan ölmek tehlikesiyle karşı karşıya kalırdık.

Bu şartlar altında elimizde satabileceğimiz ne kaldığını anlamak için her şeyimizi gözden geçirdik. Bunlardan alacağımız para ile mümkün olduğu kadar hazırlık yapacaktık. Ama ne yazık ki pek az bir şeyimiz vardı, onlar da maden bardaklar ve tabaklar, küçük bir lamba ve bizce değerli, fakat pazarda acınacak kadar az para eden birkaç parça ufak tefek şey idi. Ama birkaç battaniyemiz, birkaç dolağımız ve bazı ötberimiz vardı. Bunları hemen, **Selâhaddin**'in eliyle sattırmaya karar ver-

5 Çev. N. 320 kilometre.

diğim için, paket yaptık.

Biraz sonra dostumuz yanımıza geldi. Kurtulacağımız haberine candan sevinmişti. Bizi tebrik etti. Durumumuzu, yolculuk hakkındaki korkularımı kendisine anlattım. **Selâhaddin** bir fikir ileri sürdü: Şehrin *arabacı*[6]'sı ile görüşüp, Trabzon'a vardığımız zaman ödemek üzere, bana bir araba verip veremeyeceğini anlamak. Adamın işi büyük olduğu, beni de tabiatıyla iyice bildiği için bu ihtimal kuvvetli idi. Bu sebeple **Selâhaddin**, hemen bu ilgi çekici adamı bulup getirmek üzere şehre gitti. Kısa bir zaman sonra geldiler. Arabacı zorluk çıkarmadı, *"Victoria"* dediği bir faytonla dört atlı bir arabayı bize kiralamayı, 150 Türk lirası (o zamanda yaklaşık 17 sterline denk) tutan kirayı Trabzon'a gidince almayı kabul etti. Hemen anlaştık. Gerekli senedi derhal yazıp mühürledim.

Bundan sonra **Selâhaddin**, bizden sorumlu olacak **Hayri** adındaki Ulaştırma Teğmeni'ni getirdi. Her bakımdan çok iyi bir adam olan **Hayri**, tanıştığım Türklerin en kibarlarından ve herhangi bir zamanda tekrar görüşmekten memnunluk duyacağım bir insandı. Arabacı ile yaptığımız anlaşmayı ona da anlattık. Şüphesiz ki bunu ancak o müsaade ederse yapabilecektik. **Hayri**, teklifimizi hemen kabul etti. Onunla benim *Victoria*'da, adamlarımın da eşyalarıyla birlikte atlı arabada gitmesi kararlaştırıldı. Acele bir ihtiyaç durumunda son bir kaynak olarak *"beklettiğim"* ve her zaman üzerinde yattığım son hazinemi, küçük halımı da sattım. Bu güzel bir halı idi. Normal şartlar altında Erzurum'da en az 150 Türk Lirası ederdi. Ama **Selâhaddin**'in nezareti altında pazar yerinde açık artırma ile ancak 37 Türk Lirası'na alıcı buldu. Ben buna da razıydım.

4 sterlin kadar tutan bu 37 Türk Lirası ile biraz erzak aldıktan sonra, geri kalan parayı yolda kalacağımız yere kira vermek üzere sakladım. Zira yol üstünde bizim için kalacak bir yer hazırlanmayacağı şüphesizdi. Açıkta karlar üstünde uyumak ise, yolculuğun öbür zorluklarından sağ kalırsak bile, bizi muhakkak öldürürdü. Nihayet her şey hazırlandı ve 23 Mart saat 15:00'te Erzurum'dan hareket ettik. O gece 8 mil[7] ötede Ilıca köyüne vardık.

Arabacının *Victoria* dediği faytonu anlatmama imkan yok. Gerçek-

6 Çev. N. Orijinal metinde tabir burada Türkçe olarak yazılmış, parantez içerisinde İngilizce açıklaması yapılmıştır.

7 Çev. N. Yaklaşık 13 kilometre.

ten bir zamanlar bu, bir nevi üstü açık bir *Victoria* imiş, ama bu müthiş memleketin tarif edilmez derecede çetin yollarında çok ağır yük taşımaktan arabanın tabanını teşkil eden ve ön kısmı arka dingile birleştiren demirler yavaş yavaş aşınarak eğilmiş, öyle ki arkalık oturulacak yerle bir açı teşkil etmiş. Bu vaziyette arabaya ancak öne doğru eğilmiş bir durumda oturulabiliyor ki, son derece rahatsız ve yorucu oluyordu. Üstelik araba aslında pek dar yapılmıştı. Kış zamanı, en çetin yollarda 200 milden[8] fazla bir mesafeyi bu araba ile gitmenin lüksten pek uzak olduğu anlaşılır.

Selâhaddin, bizi hapishane kapısında uğurladı, ama bir türlü yanımızdan ayrılamıyordu. İstihkâmın giriş kapılarına kadar bizi geçirmekte ısrar etti. Bizimle orada vedalaşacaktı. Ama araba o kadar küçüktü ki, **Hayri** ile ben şöyle böyle içine girip oturabildikse de **Selâhaddin**'e yer kalmamıştı. Bu sebeple kırık dökük bir halde olan basamağın üstünde gitmek zorunda kaldı. Nihayet şehirden çıktık, açık karlı ovaya geldik ve sonunda memleketimize ulaşacağımızı sevinçle düşündüğümüz uzun yola revan olduk.

Erzurum Ovası'nda yol o kadar kötü, kar o kadar yüksekti ki, Ilıca köyüne kadar 8 millik yolu iki buçuk saatte gittik. Halbuki yolda her an paramparça dağılma istidadını gösteren hafif faytonumuzu üç at çekiyordu. Hapishanede yanımdan hiç ayrılmayan ve sıcak sevgisi ile uzun acı gecelerimde bana birçok defalar neş'e ve cesaret veren zavallı sadık ***"George"***umuz da buzlar üstünde yaya yürümek zorunda kalmıştı. Parça parça olan ayaklarından kanlar aktığı, bütün bacakları topal olduğu halde hiç durmadan sebatla yoluna devam ediyordu.

Ilıca'ya vardığımız zaman Anadolu için adamakıllı iyi sayılan yerler bulduk. Burada yüz yıllardan beri kükürt banyoları olarak faydalanılan sıcak su kaynakları bulunması sebebiyle, misafirler için olağanüstü konfor sağlanmıştır. Sobalı küçük bir oda kiraladık. Sobayı yaktık. Zavallı ***"George"***un ayaklarını elimizden geldiği kadar tedavi ettikten sonra, biraz çay demledik, Erzurum'da yolculuğumuz için hazırladığımız çörekleri yedik. Hepimiz de soğuktan adeta donmak üzere olduğumuzdan sıcacık odayı bulunca hemen uyuyuverdik.

Ertesi sabah saat 08:00'de tekrar yola çıktık. Zavallı ***"George"***u dizlerimin arasına sıkıştırdım. Şüphesiz ki çok rahatsızdı, ama yaralı ayak-

8 Çev. N. 320 kilometre.

ERZURUM HAPİSHANESİ

Ermeni esirler ile hapishane avlusu,
Albay Rawlinson'un hücresinde çekilmiştir.

Hapishaneden ayrılış – Albay Rawlinson
Teğmen Selâhaddin'le el sıkışıyor; siyah paltolu
Teğmen Hayri'dir.

larıyla buzların üstünde gitmekten her halde daha iyi idi. Bundan önce birçok defalar olduğu gibi bu sefer de böyle kucağımda otururken beni adamakıllı ısıtıyordu. Yoksa bu ıssız karlı ovada esen müthiş rüzgar beni çok üşütecekti.

Yol, bir gün öncekinden biraz daha iyi idi, ama kar gene çok yüksekti. Yollar da pek çetindi. Ilıca'dan 16 mil[9] ötedeki Karabük'e ancak dört saatte varabildik. Rusların savaş zamanında yaptıkları dekovil demiryolunun en batı noktası burasıdır. Rus hududundan başlayan hiçbir tren hattı batıda Karabük'ten öteye gitmemektedir. Batıda Ankara'ya doğru bütün ulaşım, bu noktada Erzurum-Trabzon yolundan ayrılarak Erzincan'dan Sivas'a giden tali yollardan yapılır. Bu demiryolu müntehasında birçok cephane olduğunun farkına vardım. Ama bunların nereden geldiğini, nereye gideceğini anlayamadım.

Karabük'ten ayrılırken, adamlarımın gittiği dört atlı arabada ***"George"***a yer bulduk. Biraz sonra, çok yükselerek taşmış bulunan Fırat'ı güzel bir köprüden geçerek aştık ve öğleden sonra saat 13:30'da, Ilıca'dan 27 mil[10] ötedeki Aşkale'ye vardık. Mevcut şartlara göre çok iyi bir yolculuk. Aşkale'den çıkınca, Kop Dağları'nın eteklerini teşkil eden tepeler başladığı için buralarda ilerlemek pek zorlaşır. Kop Geçidi'nin ağzındaki Pırnakapan köyüne kadar olan 7 millik[11] yolu ancak dört saatte gidebildik ve bu köye karanlık çöktükten sonra, saat 18:00'de vardık. Yorgunluktan bitkin bir halde idik. Üstelik tipiden sırılsıklam olmuş, soğuktan da donmuştuk. Pırnakapan'da kalacak yer bulamadık. Burada külüstür bir kervansaray varsa da, o sırada geçidi aşmak için bekleyen İran kervanlarının düşük sınıftan devecileri burasını tıklım tıklım doldurmuşlardı. Ama **Hayri** bu işe bir çare buldu. Askerlerini toplayarak bu duman dolu ağılın kapısını kırıp içeri girdi ve zorla devecileri ite kaka bu iğrenç yerde bize sığacak kadar bir yer açtı. Hemen açılan yere doluştuk. O kadar açmışız ki, havası mide bulandıracak kadar pis kokan bu ağılda, çöreklerimizden birkaçını daha yiyebildik.

Birçok kaba saba yerde yolculuk yapmıştım ama o geceki gibi bir muhitte hiçbir gece geçirmemiştim, ondan sonra da geçirmedim. Serbest olduğum zamanlar, böyle mikroplu yer altı ağıllarına sığınmaktansa, ha-

9 Çev. N. Yaklaşık 26 kilometre.

10 Çev. N. Yaklaşık 43 kilometre.

11 Çev. N. Yaklaşık 11 kilometre.

vanın soğuk veya sıcak olduğuna aldırmayarak daima açık bir ordugâh kurmak âdetimdi. Ama bu sefer ister istemez buraya girmiştik. Artık elimizden geldiği kadar halimizden memnun olmaya çalışmak zorunda idik. Bu ağıl, yer altında olduğu için tabii ki penceresi yoktu. Ağaç gövdelerinden yapılan ve birkaç ayak kalınlıkta toprakla örtülü olan damın yüksekliği, 6-7 ayaktan[12] fazla değildi. En üstünde de birkaç ayak kar yığılmıştı. Bu ağıl, tabir caizse, tek bir odadan müteşekkildi. 30 ayak[13] boyunda ve 20 ayak[14] eninde olan bu odanın, bu memlekette pek rastlanamayacak büyüklükte olduğunu kabul etmeliyiz. Köy, geçidin eteğinde, ama yolun üstünde olduğu için, üstteki geçit karlarla tıkalı olduğu müddetçe sık sık ve uzun zaman beklemek zorunda kalan yolcuların konaklayacakları tek yer bu ağıldır. Odanın bu kadar büyük olmasına sebep işte budur.

Hayri ile askerleri, bu korkunç kovuktan en az yirmi pis kokulu İranlıyı defettiler. Biz içeri girdiğimiz zaman, pis kokulu pöstekilerine sarılı olarak birbirlerine sokulmuş oturan İranlıların sayısı bunun en az iki misli idi. Küçük, tüten bir lamba, ortada bakır bir kapta kokarak yanan *tezek*[15] (kurutulmuş inek gübresi)'lerin ateşinden yükselen dumanları aydınlatıyordu. Böyle olmakla beraber, bu iğrenç havayı zaten İranlıların kokusu bastırıyordu. Etraftaki her şey, canlı haşerelerle tam manasıyla *"fıkır fıkır oynarken"* burada yalnız bu İranlılar hareketsiz yatıyorlardı. Bütün bunlar o kadar midemi bulandırdı ki, denizde fırtına olduğu zaman deniz tutanların akıbetine uğramaktan, ancak midemin boş olması sayesinde güçlükle kurtuldum. Bununla birlikte her şey gibi nihayet bu gece de geçti. Ama hatırasının hepimizde ebediyen yaşayacağına kaniyim. Ertesi sabah gün doğmadan muhafızlarımız hareket etmişlerdi. Atlarımız yemlendikten sonra biz de saat 08:00'den önce geçide çıkmaya koyulmuştuk. Nihayet ne kadar soğuk olursa olsun temiz, taze dağ havasını teneffüs edebildiğimiz için memnunduk.

Kop Geçidi'ni evvelce anlatmıştım. Bu sebeple tekrar tasvir etmeyeceğim. Ancak buradan, o zamana kadar daha kötü şartlar altında geçmediğimi kaydetmek isterim. Kar yığınları o kadar yüksekti ki acınacak kadar yavaş ilerliyorduk. Birçok kere arabaların devrilip tepe aşağı yu-

12 Çev. N. Yaklaşık 1,83 – 2,13 metre.

13 Çev. N. Yaklaşık 9,14 metre.

14 Çev. N. Yaklaşık 6,1 metre.

15 Çev. N. İfade Türkçe olarak yazılmıştır.

varlanmasını önlemek için onları dimdik kaldırmak gerekiyordu. Bu, buralarda yapılması bir adet haline gelen hoş olmayan bir işti ve bu durumda arabaların biri bizi taşımak hususunda gerçekten başarılı oldu.

Ben *Victoria*'mdan inmemiş isem de adamlarım yaya yürümek zorunda kalmışlardı. Kestirmeden gittikleri için çok geçmeden beni arkada bıraktılar. Bu sebeple yüzlerini çamurla ovmalarını, yoksa güneş yükselince ciltlerinin kardan fena halde yanacağını söylemeye vakit bulamadım. Nihayet öğleden sonra saat dörtte geçidin ötesindeki Kop Hanı köyünde onlara yetiştiğim zaman, bir de baktım ki hepsi de göz ve baş ağrısından kıvranıyorlardı. Hepsi de çok hasta ve bitkin bir halde idiler. Sekiz saatte 13 mil[16] yol giderek vardığımız bu köyde misafirlere ayrılmış iki odadan birini kiralayabilmek bizim için bir şans eseri idi. Bundan başka buralarda pek ender bulunan yumurta da satın alabildik. Bu sayede ertesi sabah kendimizde yolumuza devam edebilmek kudretini az çok hissettik. Geçidin ötesinde durum çok daha iyi idi. Sabah saat 08:00'de yola çıkmıştık, Öğleden sonra saat 13:00'de Bayburt'a vardık. Burada küçük, fakat rutubetsiz ve içinde bir ocağı olan bir oda bulduk. Ayrıca bizim için olağanüstü bir lüks sayılan bir şey yaptık. Elimizde kalan hazır paranın hemen hemen hepsini harcayarak şehirdeki lokantadan sıcak yemek getirttik.

İyi dinlenmiş olarak, ertesi sabah saat 08:00'de Bayburt Ovası'nı geçerek 17 mil[17] ötede ve Vavuk Geçidi'nin eteğinde, Hadrak'a gitmek üzere yola çıktığımız zaman çok daha iyi bir durumda idik. Yüksek kar tabakasını, bazı yerlerde kardan da yüksek çamurların üzerinden ilerleyerek bu on yedi mili yedi buçuk saatte gittik ve öğleden sonra saat 15:30'da köye vardık.

Şimdi iki gün önce Kop Geçidi'nde maruz kaldığımız rüzgarın acısını duymaya başladık. Bu sefer her zamankinden daha soğuk olan bu rüzgar, parlak güneşin de tesiriyle, hepimizi öyle şiddetli bir şekilde yakmıştı ki, dokunulunca hiçbir şey hissetmeyen cildimizin rüzgar ve güneş gören yerleri kısa bir zaman sonra soyulmaya başladı. Yalnız burunla yanaklarımı rüzgara ve güneşe maruz bırakan, bu suretle adamlarımın çektikleri ıstıraplarının çoğundan beni koruyan gür sakalıma minnet duydum.

Hadrak'ta bize küçük fakat sıcak bir oda verdiler ve ertesi sabah saat

16 Çev. N. Yaklaşık 21 kilometre.

17 Çev. N. Yaklaşık 27 kilometre.

07:15'te şiddetli bir kar fırtınasında yola çıktık. Vavuk Geçidi'ne tırmanış çetin oldu, ancak bir defa zirveye çıktıktan sonra, her şey iyileşti, ötede Harşit Vadisi'nde yol âdeta güzelleşti. Bu sayede akşamüzeri saat 17:30'da, Hadrak'tan 32 mil[18] ötedeki Gümüşhane'ye vardık. Burada ancak 3800 ayak[19] yükseklikte olan mahfuz vadide hava çok daha iyi idi; rüzgar hâlâ ısırıcı şekilde soğuk ise de nehir kıyısındaki meyve bahçelerinde ağaçlar henüz tamamıyla yaprak açmamış olmakla beraber, baharın belirtileri vardı. Gümüşhane'nin misafirhanesinde bulduğumuz yerler kötü idi. Ama burası hiç olmazsa ağıl değildi. Bütün deveciler de dışarı atılmıştı. Bu sebeple durumumuz pek de fena değildi. Sahile ve vatanımıza her an biraz daha yaklaştığımızı bildiğimiz için artık konforsuzluklara aldırmıyorduk.

Ertesi gün, sabah saat 07:15'te acı bir rüzgar ve kar fırtınası içinde Gümüşhane'den ayrıldık. Ama yol iyi, yerlerdeki kar da az olduğu için aşağı Zigana Geçidi'ne tırmanmakta zorluk çekmedik. 4200 ayak[20] yüksekte ve hareket ettiğimiz noktadan 24 mil[21] mesafede küçük bir köy olan Zigana Han'a öğleden sonra saat 16:30'da vardık. Burada hava geçirmeyen, fakat çok derme çatma ahşap bir oda bulduk. Bir de sobası olan bu odada şiddetli karlı geceyi hiç de fena geçirmedik. Bu havada, ertesi gün Zigana Geçidi'ni aşmakta çok zorluk çekeceğimizi bildiğimiz için, sabah gün doğmadan çok evvel saat 05:30'da yola koyulmuştuk. Nihayet geçidi aşabildik. Böyle ümitsizlik verici şartlar altında dağ yolculuğunun birçok hadiseleriyle okuyucumu yormamak için bu en çetin günümüz hakkında hatıra defterime yazdıklarımı tekrarlayacağım.

"05:30'da ayrıldık. Cehennemî bir gün – karda belimizin üstüne kadar batmış durumdayız – atlar düştü – arabalar devrildi – dondurucu rüzgar – sıcaklık sıfırın altında. Akşam 19:30'da Hamsiköy (18 mil[22])'e vardık, herkes ölü gibi.".

Bu sebepledir ki, bu 18 mili ancak on dört saat devamlı uğraşma ne-

18 Çev. N. Yaklaşık 51 kilometre.

19 Çev. N. Yaklaşık 1158 metre.

20 Çev. N. Yaklaşık 1280 metre.

21 Çev. N. Yaklaşık 38 kilometre.

22 Çev. N. Yaklaşık 29 kilometre.

SAHİL YOLUNDA

Kop Geçidi'nin başlangıcı.
Sağdaki Albay Rawlinson.

Üst Kop Geçidi

DENİZE DOĞRU İNİŞ

Nihayet dokuzuncu günde kardan kurtulmuş kafile ve muhafızlar
NOT – Albay Rawlinson'un sakalları "ağardı!"

Albay Rawlinson'un dokuz gün içerisinde karların arasından 200 mil[23] *içinde seyahat ettiği "Victoria" (üstte)*

23 Çev. N. 320 kilometre.

ticesinde kat edebildik. Köye girdiğimiz zaman bula bula duvarlarından hâlâ sular sızan yeni bir kerpiç oda bulduk. Geceyi burada geçirecektik. Bu sebeple notlarımın *"her şey hastalık verme istidadında"* sözleriyle bitmesine şaşmamalı. Ama son sıradağları da aştığımız, sahile 30 mil[24] mesafeye kadar yaklaştığımız, artık hep tepe aşağı ve her dakika daha sıcak bir yere gittiğimiz için bu kerpiç odaya pek aldırmadık.

Islak, kerpiç odamızı sabah saat 06:30'da terk ederek tepe aşağı 7 mil[25] gittikten sonra bizi almak üzere Trabzon'dan gönderilmiş olan bir kamyon görünce, tarif edilemez derecede sevindik. Burası çok daha ılıktı, karları artık arkada bırakmıştık. Ağaçlar da, yapraklara bürünmüştü. Bu sebeple kar elbiselerimizi çıkardık ve kamyona binmeden önce hem kendimizin hem de muhafızlarımızın fotoğraflarını çektik. Kamyon 5 Nisan günü öğleden sonra saat 15:30'da bizi Trabzon'a ulaştırdı. Son günün sabahına kadar hep karlarda olmak üzere yolculuğumuz dokuz gün sürmüştü.

Trabzon'da bize şimdiye kadar gördüğümüz muameleden bambaşka davrandılar. Deniz kenarında bir kalede bize iyi döşenmiş iki oda verildi Bunlardan biri bana, öbürü adamlarıma aitti. Yiyeceğimizi lokantadan almamıza, hamama gitmemize de müsaade edildi. Acınacak kadar zayıf bir durumda olduğum ve bana ileride İstanbul'da *"serbest bırakılmış esir"* gözüyle bakılacağını bilen Türklerin görünüşümden hoşlanmamaları üzerine, beni tedavi etmesi için bir doktor bulundu. Yanımda bir subay olmak şartıyla Osmanlı Bankası'na gitmeme de izin verildi. Banka Müdürü, İstanbul'da Komutanlık Mutemedi'ne yazdığım poliçeyi hemen bozdu. Böylelikle arabacının parasını verebildik, aynı zamanda kendimize çok muhtaç olduğumuz giyim eşyası ve uzun zamandan beri yabancısı olduğumuz medeniyetin küçük lükslerini tedarik ettik.

Bu oldukça zor şartlar altında, bir yandan o sırada eli kulağında olduğunu düşündüğümüz mübadele için haber beklerken, bir yandan da mümkün olduğu kadar erken bir zamanda sağlığımızı kazanmaya gayret ediyorduk.

---

24 Çev. N. 48 kilometre.

25 Çev. N. Yaklaşık 11 kilometre.

MÜBADELEYİ BEKLERKEN

Trabzon'da deniz kenarındaki kalede
Er Leadbeater "George" ile

Kısım V
Yine Hapishane

Trabzon'daki kale – İyi muamele – Bize hapishaneye döneceğimiz söyleniyor - Subayımızın İstanbul'a bir mektup gönderme teklifi – Ayrılışımız – Gümüşhane'deki Amerikalılar – Yine Erzurum Hapishanesi – Hapishaneye kumanda eden subayın nezaketi – Hesaplarım ve önlemlerim – Üzerimizde para aranıyor – Prens Toumanoff ve ailesi – Maket evim – Sözlüğüm – Hapishane avlusunda oturma izni – Bulgar subayı – Bir sigaradaki mektup – Antik caminin taslağı – Mehtap müziği – Nuri Paşa'dan ziyaret – Diğer ziyaretler – Sahile gitme emri – Kop'ta müsademe – "George"'un konuşması – Trabzon'daki konaklama yeri – Maman – Albay Baird geliyor – H. M. S. Somme gemisine alınıyoruz

Trabzon'daki kalede on altı gün hapis kaldık. Bu zaman zarfında bize iyi muamele edildi; açık havaya çıkmamıza ve beden hareketleri yapmamıza izin verilmesinin sağılığımızın düzelmesinde bir hayli tesiri oldu. Ama iyileşmemize asıl sebep şüphesiz ki serbest bırakılacağımızın muhakkak gibi görünmesi idi. Bizi almak üzere bir İngiliz gemisinin gelmesinin her an beklendiği bize ima edilmişti.

Bizim idaremizin sorumluluğu bir Türk Teğmen'e verilmişti. Çok dostça görünen bu teğmen, kalede benimkine bitişik odada kalıyordu.

Onunla birlikte şehre inerek alışveriş yapmama veya hamamlara, lokantalara gitmeme izin veriliyordu. Serbest bırakılacağımız günün yaklaştığından o kadar emin idim ki bir gün berbere giderek pek çok sıkıntıya katlandım ve bir yıldan fazla bir zamandan beri uzattığım sakalımı tıraş ettirdim.

Bununla beraber, 16 Nisan, öğle vakti civarı, her zaman olduğu gibi bu subayla bir gezintiye çıktığım zaman, onun çok sessiz durduğunun ve heyecan içinde bulunduğunun farkına vardım. Bu nedenle bir meselenin olup olmadığını -herhangi bir haber alıp almadığını- sordum. Buna cevap olarak bir haberi olduğunu, ancak bunun kötü bir haber olduğunu ve bunu bana söylemekte tereddüt ettiğini ifade etti. Tabii ki bu benim için müthiş bir darbe oldu. Zira mübadele edilmemize mani olacak bir şeyin baş gösterdiğini hemen anlayarak kederlendim. Bununla beraber, karşısındakinin ne bir çocuk, ne de feleğin kötü oyunlarına göğüs geremeyecek bir adam olmadığını söyleyerek, haberi bana mümkün olduğu kadar açık ve sade bir şekilde vermesini rica ettim.

Bunun üzerine anlattı. O sabah Ankara'dan telgrafla alınan emirlerle bizim hemen tekrar memleketin iç taraflarına gönderilmemiz bildiriliyormuş. Nereye yollanacağımızı bilmiyormuş ama arabaların ve gardiyanların hazır olması için emir verilmiş ve hiç olmazsa, Bayburt'a kadar gidilmesi için tertibat alınmış. Anlaşılan önce bizim hemen o gün öğleden sonra yola çıkmamız kararlaştırılmış fakat sonunda bu iş ertesi güne bırakılmıştı.

Bunun benim için ne müthiş bir darbe olduğunu anlatmaya kalkışacak değilim, zira son üç haftada gittikçe kuvvetlenen ve kurtulmamızın yaklaştığını adeta şüphesiz kılan ümitlerimin böyle ansızın ve birden kırılmasının üzerimde yaptığı tesiri ifade edebilecek kelime yoktur. Bununla beraber, Türk subayının sözlerini gereken cesaretle ve kendime hakim olarak dinlediğime inanıyorum. Ona bu acı haberi adamlarıma bildirmek ve yolculuk için hazırlıklara başlamak üzere hemen kaleye dönmem gerektiğini söyledim.

Bu çok kötü havadisi veren genç subay, hiç de ummadığım derecede hassasmış! Bunu anlayınca memnun oldum. Kaleye dönerken bana olayların böyle kötüleşmesine çok üzüldüğünü, İstanbul'daki arkadaşlarıma mektup göndermek istersem, bunu gizlice iletmeye hazır olduğunu söyledi. O sırada kalenin açıklarında demirlemiş bulunan İtalyan gemisi geceleyin hareket edecekmiş, kendisi akşam üzeri gemiye gidecekmiş,

mektubumu eliyle gemi komutanına vermeyi üzerine alıyormuş. Kendisine samimiyetle teşekkür ettim. Bankaya uğrayarak 1000 Türk Lirası (o sırada yaklaşık 120 sterlin değerinde idi) daha çektikten sonra subayla beraber bir kere daha kaleye döndük.

O zaman Osmanlı Bankası'nı idare eden iki cesur adam, bana para vermekle hayatlarını tehlikeye attıklarını iyi bildikleri halde, bunu yapmakta bir an bile tereddüt göstermediler. Daha sonra da memleketin içlerinden gönderdiğim bütün havaleleri her zaman tanıdılar. Samsun'da aynı durumda olan bir bankerin kısa bir zaman evvel buna benzer bir hareketi hayatı ile ödediğini de iyi biliyorlardı. Bu kimselerin adlarını bilmiyorum, bilsem de ifşa etmek belki de onların iyilikleri için doğru olmaz. Fakat bankanın bu hareketini İstanbul'daki Başkomutan'a bildirmeye ve serbest bırakıldığım zaman İstanbul'daki Osmanlı Bankası merkezine teşekkürlerimi sunmaya, aynı zamanda İdare Meclisi'nin dikkatini memurlarının faziletli hareketleri üzerine çekmeye karar verdim. Bu memurlara burada bir kere daha en samimi teşekkürlerimi arz ederim.

Kaleye geldiğim zaman, çok zor bir vazife ile karşı karşıyaydım: adamlarıma durumu haber vermek. Bütün ömrümde bundan daha güç bir vazife yüklenmemiştim. O sırada içimde kaynaşan hisler kelimelerle ifade edilemeyecek kadar derindi. Hâlâ da bu hisleri belirtecek söz bulamıyorum. Bir yandan onların bu darbeyi askerliğe yakışır bir ruhla karşılamalarına yardım için elimden geleni yapmak, öte yandan da şerefli vazifemin gerektirdiği üzere onlara iyi bir örnek olmam lazımdı. Fakat bu zor oldu. Eğer korktuğum gibi sesim titremişse buna şaşmamalı. Zira bedenen acınacak kadar zayıf düşmüştüm. Kendi yüküm de çok ağırdı.

Bununla birlikte, nihayet kötü havadis verildi ve tam bir sükutla karşılandı. Bütün kelimelerden çok çok daha manalı bir sükût. Bundan sonra bu felâketi metanetle karşılamalarına yardım etmek ve hazırlıklarla meşgul olmalarını sağlamak için elimden geleni yaptım. Bu çok acı sahnenin tasvirine nihayet vermeden önce, adamlarıma bu münasebetle bir kere daha teşekkür etmek; yiğitliklerine karşı derin bir saygı ve tam bir hayranlık duyduğumu, mert erkekler olduklarını tecrübelerle ispat ettiklerini, onlara komutanlık yapmaktan gurur duyduğumu söylemek isterim.

Günün geri kalan kısmında gece yarısına kadar sıkı bir şekilde, İstanbul'a göndereceğim kağıtları hazırlayıp, bunları paket yapmakla

meşgul oldum. Gece yarısı gelen subayla gönderdiğim bu pakette şunlar vardı:

1. Başkomutan'a hitaben 16 Nisan 1921 tarihli bir mektup.

2. Tam metni Erzurum'da elimden alınan hatıra defterimin bir özeti.

3. Erzurum'dan ayrılmadan önce bana geri verilen notlarım. Bu notlarda burada geçirdiğimiz devreyi tamamıyla anlatıyordum.

4. Erzurum'dan Trabzon'a yaptığımız yolculuğun hatıratı, 28 Mart - 15 Nisan.

1 numaralı tahriratın sureti aşağıdadır. O zaman içinde bulunduğumuz acıklı durum karşısında duyduklarımı ve o günkü görüşüme nazaran telef olmaktan hangi şartlar altında kurtulabileceğimizi hiçbir şey bu mektup kadar iyi anlatamaz:

"Trabzon 16 Nisan 1921

Sayın Generalim,

Ben ve kafilem ayın altısından beri burada mübadele edilmeyi beklerken, şimdi yarın tekrar Erzurum'a dönme emrini aldık. Bizim idaremizden sorumlu olan subaydan bu mektubu size yollayacağına dair söz aldım. Sözünü yerine getireceğini kuvvetle umuyorum. Notlarımın da elimize geçeceğini aynı şekilde ümit ediyorum, zira yanımızda hiçbir evrak güvende sayılmaz, her an üstümüz aranıp, elimizdekiler alınabilir. Muhtelif vesilelerle sizinle haberleşmeye çalıştım, bilhassa Trabzon'daki Amerikalılar kanalıyla 5 Ocak, 10 Ocak ve 24 Şubat tarihlerinde size mektup gönderdim. Korkarım ki bunlar elinize geçmedi. O tarihlerde yaşayabileceğimizden ümidi kesmiştim. Ama şimdi iyi beslendik ve biraz kuvvetlendik ve en önemlisi ben para buldum. En önemlisi diyorum, zira edinmiş olduğum tecrübelerle bu parayı çok faydalı bir şekilde kullanabilirim. Elimden alınmazsa bu bizi, kaderimizde o kadar uzun zaman esir kalmak varsa, kışa dek idare eder. Buradaki Osmanlı Bankası müdürüyle de anlaştım. Bundan sonra göndereceğim her havaleyi kabul edecek. Bu hareketi büyük teşekkürlere lâyıktır.

Aldığım son haberler 25 Ocak 1920 tarihli Londra ve 12 Mart'ta Erzurum'da bana ulaşan Şubat tarihli İstanbul postaları idi ve gazeteleri de 3 Nisan 1920'de aldım. Siz de efendim, 10 Haziran'da en derin teşekkürlerimiz ile bize altı şişe viski lütfetmiştiniz. Bu tarihlerden sonra hiçbir haber alamadık.

24 Şubat 1921'de diğer bütün kağıtlarım alındığı zaman, gözden kaçan hatıratıma dair notlardan da anlayacağınız gibi, otomobillerimizi aldıklarından beri - ben bunları önceden işlemez duruma getirmiştim - bize yapılan muamele, herhangi bir millet için bir leke teşkil edecek mahiyette ve anlamaya imkan bulamadığım şekilde barbarca olmuştur. Otomobilleri bozmamın ve nasıl bozduğumu söylememekte, *Türklere yardımda bulunmamakta ayak direyişimin bize bu kadar kötü muamele edilmesinde büyük tesiri olduğunu söylüyorlar Fakat biz ancak vazifemizi yaptık, yanımdaki mert arkadaşları hiçbir kötü muamele yıldıramadı. Yalnız İrlandalı asker mukavemet gösteremedi.*

Halen yanımda bulunan adamlarım şunlardır: Mızraklı Süvari Onbaşısı Ankers, No: 196424, 766'ncı Motorlu Nakliye Bölüğü, Ordu Hizmet Kolordusu; Er Carter, No: 97505, 85'inci Bölük, Makineli Tüfek Kolordusu; Er Leadbeater, No: 59194, 66'ncı Bölük, Makineli Tüfek Kolordusu ve meşakkatler karşısında hepsinin de mükemmel davrandıklarını ve İngiliz askerine has en güzel gelenekleri devam ettirmek için ellerinden geldiği kadar çalıştıklarını söylemek isterim. Bu askerler şimdiye kadar Türklere düşman muamelesi yapmışlardır, gelecekte de ne olursa olsun, gene öyle muamele edeceklerdir.

Komutanlık Mutemedi için ekli olarak gönderdiğim beyannamede hesaplarımız yazılıdır, bu listeyi saklamak büyük bir endişe teşkil ettiği için mutemede gönderilirse büyük bir rahatlık duyacağım.

Son olarak şunu söylemek isterim ki, efendim, Türklerin bizim mübadelemiz için çok ağır şartlar ileri sürmeleri mümkün, hatta kuvvetli bir ihtimal olabilir. Memleketimiz bu ağır şartları kabul etmeyi menfaatine uygun görmeyebilir. Bu takdirde hapishanemize dönmeye hazırız. Dileğimiz, vazifemizin gerektirdiği her şeyi yapabilecek kudrete sahip olmamızdır. Vazifemizin icapları ne olursa olsun bunları yerine getirmekten gurur duyacağız.

Bize nasıl muamele ettiklerini göstermek için bir yıldan biraz fazla bir zaman önce adamlarım tarafından çekilen resmimi size gönderiyorum. O tarihten beri durumumuz çok daha kötüleşmiştir. Mamafih deniz kenarına yaptığımız kısa seyahat (!) belki bize yeniden kuvvet kazandırmıştır. Fakat ne olursa olsun, kalplerimiz kuvvetlidir; ne Türk'ten ne de onun gaddarlığından korkuyoruz.

Eşime veya kardeşime yazacak kudrette değilim, efendim. Bu bana

çok zor geliyor. Ama onları daima düşünüyorum. Bütün çektiklerimin bir gün sona ereceğine kuvvetle inandığımı, kendim için onlara ıstırap ve endişe vermekten başka bir korkum olmadığımı lütfen bildirir misiniz?

Saygılarımla

(İmza) ***A. Rawlinson***

Not 1: *Erzurum dolaylarında çok perişan bir durumda ve açlıktan ölmek üzere bulunan 3000 kadar Ermeni vardır.*

Not 2: *Mektubum pek gayri resmi ise lütfen affedin, efendim, zira hâlâ çok zayıfım. Bugünkü haber de beni öyle altüst etti ki ne yaptığımı âdeta bilemiyorum. Bu satırları yazarken, subayın yanımda beklemesi beni büsbütün şaşırtıyor!*

Şimdi bütün memleket taranarak yine adam toplanmaktadır Her taraftan gelen kafileler yolları dolduruyor. Bu adamlar genç ve iyidir. Her yerden gönüllü olarak geliyorlar (250 acemi askere 1 muhafız). Sayıları hakkında tahmin yürütmek imkansızdır ama Erzurum'dan gelirken dokuz günlük yolculuk esnasında elli kişiden oluşan ya da daha büyük üç kafile gördük.

Not 3: *İşittiğime göre bu sefer Bayburt'ta kalmamıza imkan yoktur Fakat dışarıdan yardım görürsek, yani bize birkaç at ve sahilde bir gemi sağlanırsa, gerek Bayburt'tan gerek Erzurum'dan kaçmamız mümkün olacaktır. Rize ile Trabzon arasında Çoruh ve İspir'in ötesinde 'Of' belki de en elverişli yerdir Burada münasip ve çok tenha bir keçiyolu vardır ve şüpheyi de çekmez. Ancak Haziran'dan önce buradan geçilemez. Yardıma gelecek olanlar Of'a çıkmalı veya oradan dağ yolu ile gelmelidir. Trabzon'da Kızılhaç'tan, bankadan veya Amerikalılar'dan bulunduğumuz yer belki öğrenilebilir At, elbise, yardım ve sandal olmaksızın kurtulamayız. Ancak fırsat zuhur ederse, teşebbüse gücümüz yetecektir. Bizi Ermenilerle bir araya bir 'kaza' (!) çıkarmak için koyduklarından şüpheleniyorum. Böyle bir kaza çıkınca, şehir halkı Ermenilere ve onlarla birlikte bizim üzerimize salıverilecekti. Hapishane böyle bir şeye hazırlanmış gibi görünüyordu. Halk da bu işi çabucak yapıverirdi; fakat hareket ettiğimiz zaman vakit geçmişti ve hiç olmazsa o sırada, kana susamışlık hissiyatı izhar olunmadı*

(imza) ***A. R.***"

Paketi sardığım kalın kartonun birçok yerlerine Türkçe mührümü bü-

yük bir dikkatle ve subayın önünde bastım. Subay bunu İtalyan gemisine götürdü. Kaledeki küçük iskeleden gece yarısı onun bu gemiye bindiğini gördüm. Bu sebeple verdiği sözü yerine getirmek niyetinde olduğuna, haklı olarak hükmettim. Paketin gönderildiği yere ulaşması bugüne kadarki durumumuzun nihayet kesin olarak öğrenileceği düşüncesi bana rahat bir nefes aldırdı.

Kafilemizin idaresi sorumluluğunu üzerine alan subaya akşam üzeri tanıştırıldım. Trabzon'daki arabacı ile de görüştüm. Yolculuk için bir Victoria kiraladım. Bu bayağı bir arabadan başka bir şey değil ise de gelirken bindiğim arabadan çok daha iyi idi. Subay çok gençti, fazlasıyla sinirli olduğu gözüme çarptı. İlk defa olarak böyle sorumluluğu kendisine ait bir *"iş"* aldığı anlaşılıyordu. Bu sebepten yolculuğumuz sırasında birçok lüzumsuz rahatsızlıklara katlanacağımızı tahmin ettim. Olaylar, bu tahminimin tamamıyla doğru olduğunu ispat etti.

Bir önceki seyahatimizde gerekli görülenden çok daha fazla muhafızın ve ayrıca bir atlı jandarma kafilesinin refakatiyle, nihayet 17 Nisan saat 10:30'da Trabzon'dan ayrıldık. Bu aşırı önlemin sebebini anlayamıyordum, ancak bunun nedeninin, daha evvelden dağlara kaçan ve burada silahlanarak Türklere karşı bir isyan başlatan Rumların, takdire lâyık bir proje olarak bizi kurtarmaya teşebbüs etme ihtimaline karşı olduğu neticesine vardım, bununla beraber seyahat esnasında buna dair hiçbir işaret görmedik. Saat 18:30'da 1800 ayak[1] irtifada ve Trabzon'dan 17 mil[2] mesafedeki Cevizlik'e ulaştık ve kalacak iyi yerler, en azından kendimiz için kuru küçük bir oda bulduk. Yol iyi idi, ancak derin vadide sıcaklık oldukça önemli idi - öyle ki, bir İngiliz yazının en sıcak gününden çok daha sıcak - bu, tabii ki, güneşin güçlü ışınlarının kapalı vadinin kayadan duvarlarından yansıması neticesinde meydana gelmekteydi. O gece bizim oldukça *"sinirli"* subayımız bana, ertesi gün Zigana'yı geçmek ve geçidin diğer tarafındaki Zigana Hanı'na ulaşmak niyetinde olduğunu ve bize üst geçidin üzerine bizi götürmek için izcilik yapacak büyük bir atlı jandarma müfrezesinin refakat etmesi gerektiğini söyledi.

Cevizlik'ten Zigana Hanı'na mesafe 32 mil[3]'dir ve geçidin zirvesi başlangıç noktasından 5600 ayak[4] irtifadadır, zirveden sonra Zigana

1 Çev. N. Yaklaşık 549 metre.

2 Çev. N. Yaklaşık 27 kilometre.

3 Çev. N. Yaklaşık 51 kilometre.

4 Çev. N. Yaklaşık 1707 metre.

Hanı'na ulaşmak için 2500 ayak[5] bir irtifayı inmek zorunda kalacaktık. Bu nedenle, korkunç derecede şiddetli bir gün için, özellikle üst geçit derin bir kar ile kaplı iken, içerisinde bulunacağımız vaziyeti önceden görmek kolaydı. Bu nedenle bize, sabah saat 04:30'da karanlıkta yola çıkmamız gerektiği söylendiği zaman hiç şaşırmadım, öyle de yaptık. Geçitte, neşeli bir ruh hâli ile henüz on dört gün evvel buradan aştığımız zamankinden çok daha az kar vardı ve gideceğimiz yere akşam saat 19:30'da vardık, sayısız muhafızımızdan başka orada hiç kimseyi görmedik. Bu seyahat hakkındaki tek yorumum *"Oldukça uzun bir gün"* olup, bence bu yorum hiç durmadan yapmış olduğumuz on beş saatlik yürüyüş için oldukça adil bir ifadedir!

Ertesi gece on saatlik bir yolculuktan sonra Gümüşhane'ye ulaştık ve geldikten sonra adamlarım bana şehre girerken bazı Amerikalıları gördüklerini ve onlarla konuştuklarını söylediler. Bu yerdeki son mola yerimiz olarak büyük, müşterek bir odaya yerleştirildik. Burası daha medenî ülkelerde bir hanın yürüttüğü amaca hizmet ediyor, yolcular için bir sığınak vazifesi görüyordu; ancak bu durumda genç subayımızın aşırı sinirliliği sayesinde, bütün halk dışarı atıldı ve mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde içeri alındık. Kapıya ulaşmadan önce, su götürmez bir biçimde Amerikalı birisini gördüm bana İngilizce olarak *"Merhaba!"* diye bağırıyordu, mamafih, yalnızca bir işaretle cevap verebildim, onunla konuşamadım, zira Türk askerleri tarafından alelacele oradan uzaklaştırılmış, ben de pencereleri bile alelacele kapatılmış ve kaplanmış binaya apar topar sürüklenmiştim. Subayımız bizimle şehirdeki Amerikalı destekçilerimiz arasında hiçbir iletişimin kurulmadığından emin olmak için bütün gece boyunca uyumadı.

Bu beyefendilerin Amerikan Yardım Personelinin bir kısmını teşkil ettiklerini anladık. Bildiğim kadarıyla bunlar uzun zamandır Kars ve Erivan mıntıkalarında açlıktan ölen Ermenilere yardım etmek hususunda kendi alışılmış görkemli işlerini yürütmekteydiler. Bunların hayırseverlikle ilgili herhangi bir şeyin ümitsizce açıklanamaz olduğu ve insanlık davasındaki bu kahraman emekçilere, Türk Hükümeti'nin o anda ve uzun yıllardan beri kökünü kazımak için kasıtlı bir siyaset güttüğü, Hıristiyan azınlıkların lehine Avrupa ve Amerika'da sempati uyandırmak amacıyla casusluk yapan ajanlar olarak muamele etmeye meyilli Türkler tarafından zorla ülkenin dışına çıkarıldıkları sonucuna vardım.

5 Çev. N. 762 metre.

GERİSİN GERİYE HAPSE YOLCULUK

Üst Zigana Geçidi, 20 Nisan (6500 ayak[6])

Vavuk Geçidi, 22 Nisan (6800 ayak[7])

6 Çev. N. Yaklaşık 1981 metre.

7 Çev. N. Yaklaşık 2073 metre.

Buraya gelişimizin ertesi sabahı hareketimiz geciktirildi ve Trabzon'a gidecek olan Amerikalılar şehirden ayrılmadan bizim dışarı çıkmamıza izin verilmedi. Onların ardından biz de aksi istikamette yola çıktık. Fakat Amerikalılar kafilemizi görmüş ve beni tanımışlar. Bu sebeple İstanbul'a gidince bunu bildirmişler. İstanbul'dan da Londra'ya telgraf çekilerek durum anlatılmış, memleket içlerine tekrar esarete gidiyor olsak da hâlâ hayatta olduğuma dair ilk güvenilir haberi bu Amerikalılar vermiş.

Yolculuğumuzun geri kalan kısmı hadisesiz fakat son derece sıkıcı geçti. Zira yürüyerek gitmemiz gereken mesafeler uzun, muhafızlarımız da bir hayli gaddar idi. Bu yetmiyormuş gibi, sinirli genç subayımız da böyle bir göreve hiç de uygun değildi. Üstelik nasıl bir sefaletle karşılaşacağımızı bildiğimiz için de daha ziyade bedenen değil, ruhen ıstırap çekiyorduk.

24 Nisan'da nihayet Erzurum'a vardık. Burada karlar hâlâ kalın tabakalar halinde yığılı idi. Rüzgar da her zamanki gibi acı ve dondurucu idi. Tekrar hapishanemize gittik. Evvelce kaldığımız hücrelere yine tıkıldık. Ne ışık verecek, ne ısıtacak, ne de kullanacak eşyalarımız vardı. Hücreler bomboştu. Ebediyen arkada bıraktığımızı sanarak büyük bir sevinçle ayrıldığımız bu hapishanede geçirdiğimiz ilk geceyi ve etraftan üzerimize kâbus gibi çöken terk edilmişlik, sefillik hissini hiçbir zaman unutamayacağız. Gelişimizden biraz sonra **Selâhaddin**'in yerine gelen ve hapishane sorumluluğunu üzerine alan subay bizi ziyaret etti. Bunun evvelce tanıdığımız ve çok sevdiğimiz bir kimse olduğunu görünce rahat bir nefes aldık ve pek sevindik. Bu subayın adını onun menfaati için gizlemek zorundayım.

Gösterdiği sempati son derece kıymetli idi. Lokantadan yemek getirtmeme ve hiç olmazsa o korkunç gece için adamlarımı benim odama almama hemen izin verdi. Hep bir odada kalırsak hiç olmazsa biraz ısınabilecek ve biraz konuşarak avunabilecektik. Sabahleyin hapishane komutanımız bizim için şehirde alışveriş yapmak üzere bir astsubay tayin etti. Şimdi emrimizde tahsisat olduğu için bu sefer alıveriş yapabilecek kudrette idik. Hemen sobalar, tencereler vs. aldırdık, öyle ki ilk gecenin kabusunu atlattıktan sonra durumumuz eskisinden daha iyi oldu.

Paramızın olup olmadığının araştırılacağını ima yolu ile öğrendim. Bu bilginin değeri benim için ölçülemeyecek kadar büyüktü. Zira bu sayede bu kıymet biçilmez hazinemizi emniyet altına alacak şöyle bir çare

bulduk: Yapılacak herhangi bir araştırma tabii ki çok şiddetli olacaktı. Bu sebeple durumu yeniden inceden inceye gözden geçirerek ve kendimi onların yerine koyarak planlar kurdum. Zindancılarımızın mahdut zekâları hakkında edindiğim tecrübelerden bu hususta nasıl faydalanacağımı ve üstümüzü arayacak kimseleri nasıl mağlup edebileceğimizi düşündüm.

Birkaç saat süren ciddi bir düşünmeden sonra ilk adım olarak paramızı dokuz muhtelif kısma ayırdım. Bunların altısı nispeten az, ikisi daha fazlaca miktarda paralardı. Son kısmı ise bütün paramızın yarısı kadardı. Bu taksim tabii ki banknotları saklayacağımız muhtelif yerlere göre ayarlanmıştı. Saklanacak yerler kararlaştırılırken de şu noktalar göz önüne alınmıştı: Birincisi birbirimizden ayrılmamız veya başka hapishanelere götürülmemiz ihtimali ve ikincisi paranın kolaylıkla çekilip alınabilmesi. Öyle ki küçük paraları hemen çıkarabilmeli, daha büyük miktarda olan parayı da daimi ve emin bir şekilde saklayabilmeliydik.

Adamlarım çok zaman evvel, otomobil lastiklerinin iç kısımları taban olarak kullanılarak kendilerine terlikler yapmışlardı. Bu terlikler o kadar çok giyilmişti ki, altlarında muhtelif kalınlıkta tabakalar tek sağlam bir tabaka halinde birleşmişti. Şimdi bu tabakalar belirli sayıda küçük banknotları alacak şekilde açılmıştı. Bu suretle altı küçük kısım üç adamımın altı terliğinin içine yerleştirilmişti. Böylece yalnız istendiği zaman kolayca para alınabilmesi sağlanmakla kalmiyor, aynı zamanda bizi birbirimizden ayırarak her birimizi bir tarafa gönderseler bile içimizden kimsenin parasız kalmaması temin edilmiş oluyordu.

Külliyetlice miktarda olan öbür iki kısmı daha devamlı bir şekilde sakladık. Elimizde kalmış iki mataramız vardı. Bunları bizden geri almalarına ihtimal vermiyorduk. Şişelerin dış kısmını kaplayan kalın keçeyi yararak banknotları içine yerleştirdim. Sonra da bu keçeyi iyice rutubetlendirip sık sıkı bastırdım. Nihayet yarılan yer birbirine öyle kaynadı ki biz bile seçemez olduk.

Son ve en büyük hazinemiz için ayırdığım yeri, arayanlar ne kadar usta olurlarsa olsunlar bulmaları bence imkansızdı. Bu maksat için artık pek kırık dökük olan, bütün astarları, bölmeleri, dikişleri eskiyen gardırop valizimi kullandım. Bu eski valizin derisi, 1/4 inç[8] kalınlıkta iyi İngiliz derisi, hâlâ sağlamdı. Ben bunu yararak banknotları ta içerilere

8 Çev. N. 6,35 milimetre.

sürdüm. Bunu da ıslatıp hemen bastırdım, öyle ki hiçbir çatlağı olmayan bu derinin içine bir şey saklanabileceği asla akla gelmezdi.

Bu önlemleri aldıktan sonra Türklerin entelektüel sınırları ile ilgili olarak edindiğim tecrübelerden faydalanmaya koyuldum. Bu son tedbiri almazsam daha öncekilerin bir faydasının olmayacağından şüphem yoktu. Türklerin çok iyi bildikleri gibi masraflarımı büyük bir dikkatle yazar ve parasını verdiğim her şeyin karşılığında bir makbuz alırdım. Bu sebeple hesaplarımda muvazene sağlamaya bilhassa dikkat ederdim. Trabzon'da bankadan aldığım parayı (Türklerin bu hususta tam bir bilgi edindiklerinden emindim) eksiksiz olarak gösterdim. Gider hanesine de bütün masraflarımızı ve bu arada İngiltere'ye gönderilmek üzere Trabzon'da aldığım kürkü yazdım. Tuhaf bir tesadüf eseri bu kürkün bedeli sakladığımız paralar kadardı.

Çok açık ve basit olan hesabıma göre elde 86 Türk Lirası ile her gün kullanmak üzere bir miktar ufak paramız vardı. Bu işleri tamamladıktan sonra, her an yapılması muhtemel olduğunu bildiğimiz araştırmaya hazırdık. Gerçekten elimizi pek çabuk tuttuğumuz halde, hazırlıklarımızı ancak zamanında bitirebilmiştik. Zira geldiğimizin üçüncü günü öğleden sonra **Avni Bey** beni ziyaret etti. Çok enteresan ve orijinal bir şahsiyet olan **Avni Bey**, askerlik saflarından topçu binbaşılığına kadar yükselmiş ve *"Merkez"*[9] ya da şehir veya kale komutanı olmuştu. Altmış yaşlarında idi. Çok liyakatli bir subay ve bu gibi işlerde memlekette belki de eşsiz olduğunu bildiğim bu yaşlı beyefendiyi görünce, karşımda yenebilirsem gurur duyabileceğim bir rakip bulunduğunu hissettim. Bu sebeple ta başından büyük bir dürüstlük maskesi takındım, rolümü son derece dikkatle bütün dikkatimi kullanarak oynuyordum.

Benim lehime çok önemli bir nokta vardı: Onun niçin geldiğini biliyordum ve o ziyaretin sebebini tahmin edebileceğimden şüphelenmiyordu bile, zira telgrafla şahsen emir alır almaz doğru benim hücreme gelmiş, yolda da kimseyle konuşmamıştı. O sırada geçen sahneyi temsil halinde tekrarlamak mümkün olsa, eminim ki İngiltere'de vatandaşlarımı pek eğlendirirdi; bana gelince, bu durumdan tam manasıyla hoşlandığımı gizleyemem.

Bizim çok kurnaz yaşlı dostumuz geldiği zaman pek nazik davrandı. Oturup genel konulardan söz açtı, yolculuğumuzdan falan bahsetti.

9 Çev. N. İfade eserin orijinalinde Türkçe olarak yazılmıştır.

Daha doğrusu bulup çıkarmak niyetiyle geldiği paradan başka her şey hakkında konuştuk. Ben de doğrudan doğruya hücuma geçerek, çocukça bir safiyetle verdiğim cevapta yolculuğumuzun evvelkinden tabii ki daha rahat geçtiğini, durumumuzun da daha iyi olduğunu, zira Trabzon'daki bankadan para çekebildiğimi söyledim. Bu haber onu *"sarstı"* ama rakibim hiç renk vermeden sadece; *"Ya! Öyle mi? Şimdi yanınızda para var mı?"* diye sordu.

Ben, *"Tabii ki var"* diye cevap verdim ve elimi cebime sokarak lastik bir halkanın içinde rulo halinde muhafaza ettiğim banknotları hemen çıkarıp uzattım. Bunun üzerine bu paranın ne kadar olduğunu sordu. Ben de 86 Türk Lirası kadar olacağını tahmin ettiğimi, ufak paraların da bulunduğunu söyledim ve pantolonumun cebindeki bozuklukları çıkardım. Sonra da masraf defterimi almak için kalktım. Banknotların ne kadar olduğunun şimdi ortaya çıkacağını söyledim, kendisinden de lütfedip parayı saymasını rica ettim. Dediğim gibi yaptı. Bu işlerin tamamıyla dürüst görünüşü onu çok şaşırtmıştı. Paraları sayıp da söylediğim kadar olduğunu gördükten sonra, masraf defterimi görmek istedi. İngiltere'ye gönderilmek üzere Trabzon'da bazı Rumlar benim için birkaç *"kürk"* satın almışlardı. **Avni Bey**'in bundan da haberi vardı, bazı sualler sordu. İyi ki tam fiyatını bilmiyordu, bunların parasını benim vermediğimden de haberi yoktu.

Bu noktada kurnaz yaşlı barbarların en ilginci maskesini çıkararak Trabzon'da çektiğimi bildikleri ve saklamaya hakkım olmayan parayı aramak için emir aldığını söyledi. Ben, bunu tabii karşıladığımı ancak hesaplarımı kontrol ettikten, hesabın doğru olduğunu gördükten sonra başka ne istediğini anlamadığımı söyledim. Bunun üzerine ihtiyar ciddi ciddi düşündü, sonra paramı hemen geri vererek bunu muhafaza etme hakkım olduğunu ancak her tarafı resmen araması gerektiğini, zira öyle emir aldığını söyledi.

Aldığı emirleri yerine getirmesi gerektiğini büyük bir nezaketle kabul ettim. Yaşlı Binbaşı her tarafı aradı. Fakat bunu pek büyük bir hevesle yapmadığı kanaatindeyim. Araştırması her ne kadar baştan savma değil ise de yalnız vazife icabı yapılmıştı. İşe başlamadan önce *"yelkenleri indirmese"* idi durum bambaşka olacaktı. Zira bana öyle geldi ki bir şey bulacağını ummuyordu. Bu hissimde aldanmadığımı görerek rahat bir nefes aldım.

Bu tehlikeli mülakat sonunda böyle tam manasıyla memnunluk veri-

ci şekilde bitti ise de, bu işin üzerinde daha fazla durularak daha başka tedbirler alınmayacağından hiç de emin değildim. Bu sebeple mıntıka komutanı **Emin Bey**'e bir mektup yazarak, Trabzon'daki Osmanlı Bankası'nın bütün havalelerimi tanımasını sağladığımı, yanımda pek az para getirdiğim için yakında bir çek yazmam gerekeceğini bildirdim ve bu çeki onun namına yazarsam, parayı aldığı zaman bana gönderip gönderemeyeceğini sordum. Buna razı olmadı ama artık üstümüzün, eşyalarımızın aranması da bahis mevzuu değildi. Zaten **Emin Bey**'e mektup yazmaktan da beklenen netice bu idi.

Hapishaneye döndüğümüz zaman Kürt Paşa serbest bırakılmış bulunuyordu. Onun odasını, acıklı hikayesi burada anlatılamayacak kadar uzun olan **Toumanoff** adında bir Rus prensine vermişlerdi. İmparatorluk Rusyası'nın en tanınmış ailelerinden birisine mensup olan ve kara talihinin cilvesiyle beş parasız Erzurum Hapishanesi'ne sürüklenen bu prensin güzel karısı ve iki-üç yaşlarındaki yavrusu da yanında idi. Çok acıklı bir durumdaydılar. Açlıktan ölmemek ve cılız bir hale gelen kocasıyla çocuğunu yaşatabilmek üzere bu narin ve çok yüksek kültürlü kadın Türk kadınlarına elişleri yapmak için yalvarıyordu. Onun bu maksat için dışarı çıkmasına müsaade ediliyordu.

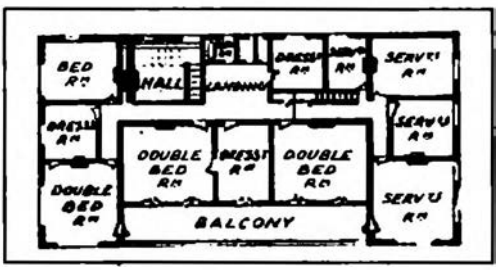
Bu sıralarda karlar erimeye başladı, nihayet Ermenilerin olmadığı zamanlarda nöbetleşe **Toumanoff**'larla avluya çıkmamıza izin verildi. Çok faydasını gördüğümüz bu izinden dolayı dostumuz hapishane komutanına teşekkür etmeliyiz. Komutan, sorumluluğunu üzerine aldığı bu insanca hareketinden ötürü amirlerinden ciddi tekdirnameler aldı.

Ben ev maketim ve resimlerim üzerinde çok çalışıyordum. Nihayet bunları tamamladım. Aynı zamanda üçüncü derecede bir Türkçe-Fransızca sözlük almıştım. Âdeta ezberlemeye koyulduğum bu sözlüğü avluya çıkarken daima beraberimde taşıyordum. Avlunun batı tarafındaki binada Ermenilerle mahpus bulunan bir Bulgar subayıyla sonunda bu sözlük sayesinde konuşabildim. Hapishane dışındaki aleme buradan tek mektubumu bu subay eliyle yollayacaktım.

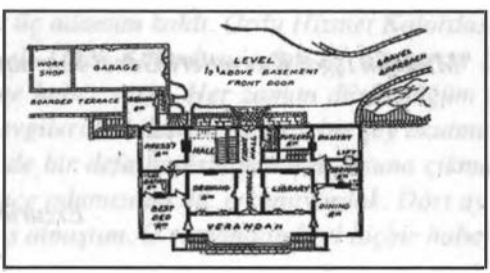
Onunla konuşma tarzımız zor fakat heyecanlı idi. Bu maksat için ben avluda Ermeni subaylarının tayını olan buğday çorbasının kaynatıldığı *"arazi mutfağı"* nın yakınına masumane gidip otururdum. Ocağın ateşine bakan birçok Ermeni esirlerin arasında da bu Bulgar subay bulunurdu. Bu sırada adamlarından biri gelip yanıma oturur, ben de sözlüğümü açа-

AHŞAP EV MAKETİ

Hapiste Albay Rawlinson tarafından yapılan her bir katın planları ile

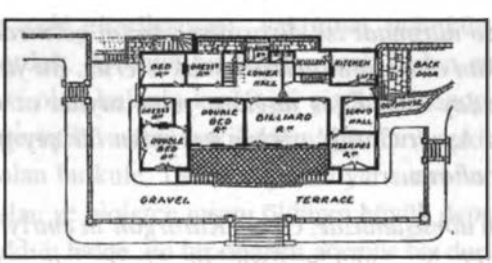
Birinci Katın Planı

Zemin Katının Planı

Maketin Fotoğrafı

Bodrumun planı

1/20 ya da 1 inç 20 ayak olacak şekilde çizilmiş ve yeniden üretim için küçültülmüştür.

rak güya ona okurdum. 15 yarda[10] kadar ötede olan Bulgar da arkadaşlarından biriyle konuşurdu. Görünürde bu böyle idi ama söylediklerimizi kimse anlamadığı için hakikatte biz birbirimizle konuşuyorduk. Nihayet bir gün bana artık serbest bırakılacağını, İstanbul'daki İstihbarat Şubemizde iş alması için kendisini tavsiye edersem, yazacağım herhangi bir mektubu da oraya götürmeye hazır olduğunu söyledi. Bunu hemen kabul ettim, o gece Ermeni subayların yoklaması yapılırken penceremden avluya bir sigara atacağımı, mektubumun bu sigaranın içinde olacağını, onun için düştüğü yere dikkat ederek kimse görmeden oradan almasını bildirdim. Anlaştık ve yazdığım mektuplar arasında tam olarak gönderdiğim yere giden tek mektubu bunun üzerine yazdım. Mektup sureti aşağıdadır:

"Müttefik İşgal Kuvvetleri Genel Kurmay İstihbaratı'na

İSTANBUL

Erzurum Hapishanesi

1 Ağustos 1921

Bu mektubu getiren Bulgar subayı güvenilir bir insandır. Hapishanede arkadaşlık ettik, bize zor anlarda yardımda bulunduğu için kendisine müteşekkiriz. Acıklı durumumuz, ümitlerimiz ve bu ümitleri gerçekleştirme yolunda alınabilecek tedbirler hakkında size tam bir bilgi verebilir.

16 Nisan günü akşamı, Trabzon'dan İstanbul'a hareket eden İtalyan gemisinin kaptanı vasıtasıyla Başkomutan'a gönderdiğim bir mektupta yaptığım masrafların listesini ve makbuzları sunmuştum. Bunları gemiye güvendiğim bir Türk götürdü ve kaptanın eline verdiğine yemin etti. Eğer bunlar size ulaşmadı ise dışarıdan yardım görmeden kaçmamıza kanaatimce imkan olmadığını tekrarlamak isterim. Bu yardım sağlanırsa kaçmamız kolay olur. Eğer dağlara yeter sayıda at getirilir, ya Of açıklarına veya Aşağı Çoruh'a tekne nevinden bir şey getirilirse, kaçmaya muvaffak oluruz.

Trabzon'dan dönüşümüzde, Genel Karargâh'ın emriyle para için üstümüz arandı, ama ben bunu bekliyordum, bir şey bulamadılar.

10 Çev. N. Yaklaşık 14 metre.

Adamlarım arasında Ordu Hizmet Kolordusu'ndan ***Mahoney****, Türklere katıldı, otomobilleri bozduğumu haber verdi. Motordan çıkardığım parçaların saklandığı yeri açığa vurdu. Onu arayıp bulmaya çalışınız. Zira gördüğümüz kötü muameleye, kimse ile temas ettirilmeden hapis tutulmamıza, açlık ve sefalet çekmemize sebep odur.*

Çektiğimiz büyük yoksulluklar, içinde bulunduğumuz mide bulandırıcı durum göz önünde tutulursa, sağlık durumumuz mükemmeldir Fakat milli gururumuzu hiç düşürmedik, ne sızlandık ne de herhangi bir şey için ricada bulunduk. Tanrı Kralı Korusun!

(İmza) ***A. RAWLINSON***

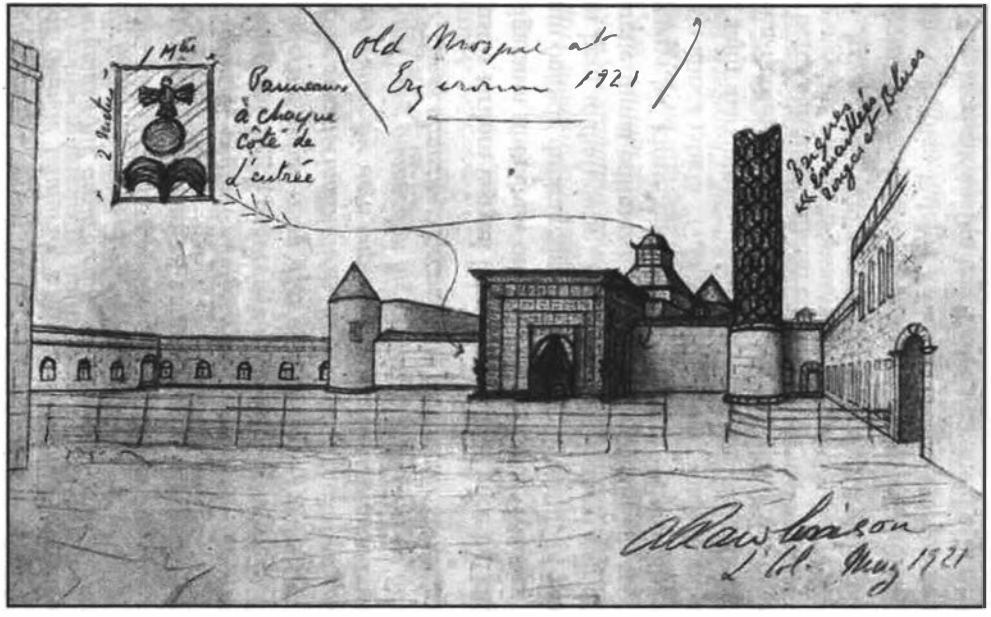
NOT: Yalnız üç adamım kaldı. Ordu Hizmet Kolordusu'ndan Onbaşı ***Ankers****, Makineli Tüfek Kolordusu'ndan Er* ***Carter*** *ve Er* ***Leadbeater****. Lütfen ailelerine haber verin. Her zaman düşündüğüm karıma, aileme ve kardeşime sevgilerimi bildirin. Bize hiçbir şey okutmuyorlar. Ama iki aydan beri günde bir defa hapishanenin avlusuna çıkmamıza izin veriyorlar Daha önce odamızdan hiç çıkamıyorduk. Dört ay önce 20 Nisan tarihli bir Times almıştım. O zamandan beri hiçbir haber gelmedi.".*

1 Ağustos tarihini taşıyan bu mektup küçük ince bir kâğıda yazılarak bir sigaranın tütününün ortasına sokulmuştu. O akşam bir müddet pencerenin önünde durarak sigara içtim. Nihayet avluya gelen bir Türk subayının hem muhafızların, hem de bütün Ermeni esirlerin (bunlara hiçbir surette itimat edilmezdi) dikkatlerini çektiği anı seçerek bu çok önemli yazıyı hiç kimse görmeden atıverdim. Bulgar subayı sağ salim bu sigarayı alınca ıslıkla *"God Save the King"* marşını çalacaktı. Biraz sonra bu şanlı marşın nağmelerini duyarak, hiç olmazsa bu sefer mektubumuzun iletilmesi ihtimallerinin kuvvetli olduğunu öğrenince nasıl rahat bir nefes aldığımız tahmin edilebilir.

Şimdi hava çok güzelleşmişti, vaktimizi mümkün olduğu kadar avluda geçiriyorduk. Avlunun bir tarafını teşkil eden antik caminin ve ondan daha eski olan kulenin krokisini çizdim. Mezopotamya'da eski yapıların karakteristik vasfını teşkil eden açık mavi eski parlak kiremitlerle işlenmiş olan bu kule, 1859'da şehrin yarısının harabe haline gelmesine sebep olan ve binlerce insanı öldüren büyük depremde üst kısmı tamamıyla yıkıldığı halde, iyi bir onarım görmüş bir durumdadır.

Bu yüksek yaylada Ağustos geceleri tarif edilemeyecek kadar güzel-

ERZURUM'DA HAPİSHANE AVLUSUNUN DOĞU TARAFINDAKİ ANTİK CAMİNİN KROKİSİ

Güneş ile bir kuş ve hurma ağacı biçiminde antik tanrı işareti binanın tarihini "Urartu"'ya yani M.Ö. 800'e götürmektedir. Albay Rawlinson'un penceresi X ile işaretlenmiştir.

dir. Güneşte bataklığın üzerinden yükselen ince sis tabakası geceleyin olmadığı için, ay ışığında gündüzden daha temiz görünen uzak dağları penceremin parmaklığından saatlerce seyrederdim. Bu sırada Ermeniler de memleketlerinin ilahiyi andıran eski şarkılarını söylerlerdi. Sesleri güzel olan bu Ermenilerin şarkılarında, içinde bulundukları acıklı durumdan ve istikbal hakkındaki ümitsizliklerinden doğan ıstırapların feryadı da seziliyordu. Tertemiz melodilerle dolu, gene de hazin olan bu mehtap konserlerinin bizi bu derece sarmasında eminim ki kendi durumumuz ve zayıflığımız da büyük rol oynamıştır.

Komşum **Toumanoff**'un ilahi sesler çıkararak çaldığı bir kemanı vardı. Mehtaplı gecelerde Ermenilerin titrek sesleri yavaş yavaş sönerken, bu eşsiz aletin alçak, tatlı nağmeleri ay ışığında yıkanan avluyu hiç hissettirmeden aşar, perde perde kuvvetlenerek ve yükselerek bütün binayı heyecanı ile sararak titretirdi. Hem karısının hem de yavrusunun günden güne eridiği hücresinde ölmekte olan bu sanatkarın içindeki duygular şahlanır, ruhunun bütün ıstıraplarını acınacak kadar hazin fakat tarif edilemeyecek kadar güzel titrek, tertemiz melodiler halinde dökülürdü.

Bu mest edici anlardan sonra, sefil muhitimi unutarak ve zengin bir hayal âlemine yükselerek, bir rüyada gibi, gözlerimi bazen saatlerce bu mehtapta ihtişamla yükselen dağların zirvelerine, onların üzerindeki ve ötelerindeki yıldızlara dikerek memleketimdeki güzel şeylerin hayaline ve mesut düşüncelere dalardım. Nihayet etrafımdaki kötü gerçeklere tekrar dönünce, kendimi iyileşmiş, geleceğe daha cesaretle bakar ve o zaman katlanmamız mukadder olan bedeni sefaleti yenecek kudrette hissederdim.

Koridorumuzda belirli odalar, Erzurum'dan geçen Türk subaylarının kalması ihtimaline binaen, kapalı duruyordu. Bir gün, Doğu'dan henüz gelmiş ve birkaç gün için bu odalara yerleşmiş bulunan üç subay beni ziyaret etti. Herhalde benim hapishanede öleceğimi sanmış olacaklar ki, bana mutadın dışında bir yakınlık gösterdiler ve çok dikkate değer bilgiler verdiler. Anlattıklarına göre Ankara İstihbarat Şubesi'ne mensup olan bu subaylar Doğu seyahatinden dönüyorlardı. Önce Afganistan'ın merkezi Kâbil'e gitmişler, orada birbirlerinden ayrılarak Hindistan'a girmişlerdi. Birisi Delhi'ye, öbür ikisi Güney Hindistan'a gitmiş, hepsi de Hintli tebaamız arasında kargaşalıklar çıkarmakla uğraşmışlardı.

Hindistan'da yolcuların etkili bir kontrol altında tutulmadığından, görevlerini kolayca ve başarı ile yaptıklarından uzun uzadıya bahsettiler. Aynı şubeden başka subayların da Mezopotamya'da, Filistin'de ve Mısır'da çalıştıklarını ve oralarda çok iyi (?) işler gördüklerini anlattılar.

Bu *"gerçeklere"* inanmak istemedim, bunun üzerine oldukça hararetli bir tartışmaya giriştik. Ama sonunda bunların anlattıkları şeylerin iyi bir esasa dayandığından şüphem kalmadı. Zira yakın bir geçmişte gerek Kâbil'i, gerekse Delhi'yi ziyaret ettikleri muhakkak idi. Öbür memleketler hakkında söylenenlerin ne dereceye kadar doğru olduğunu kestiremiyordum. Çünkü tuhaf bir tesadüfün önüme çıkardığı bu subaylardan başkasını imtihan edici mahiyette sual yağmuruna tutmam mümkün değildi.

Gene bu sıralarda, dikkate değer birçok kimseler beni ziyaret ettiler. Bunlardan birincisi Ağustos başlarında bir akşam üzeri geldi; ansızın kapım açıldı. Hiç tanımadığım sivil elbiseli bir Türk içeri girdi. Kendisini **Nuri Paşa** diye tanıtınca ve yanındaki subay da bunu doğrulayınca şaşırdım. Ben **Nuri Paşa**'yı, Türkiye'yi Büyük Savaş'a sokan ve şimdi Osmanlı Hilâfet İmparatorluğu'nu nihayet yok eden demokratik ihtilalin ilk belirtisi, eski Türk İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ruhu sayılan **Enver Paşa**'nın ağabeyi diye biliyordum. **Enver**'in elindeki kocaman servetin, Berlin'den aldığı muazzam rüşvetten başka, türlü hilekarlıklarla toplandığından Türkler de dahil olmak üzere, kimse şüphe etmemektedir. **Enver Paşa** elindeki bu paralarla geçen dört yıldan beri Kafkasya ve Hazar-ötesi devletlerinde nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışmaktadır, zira onu çok iyi bilen Milliyetçi Türkler, memleketine dönmesine hiçbir suretle müsaade etmemektedirler. Bir aralık Müttefikler'in elinde esir olan **Nuri Paşa**, savaş sırasında ve Mütareke'den sonra işlediği belirli suçlardan dolayı Divan-ı Harp tarafından ölüm cezasına çarptırılmış, fakat Batum'daki İngiliz hapishanesinden kaçmaya muvaffak olmuştu. Her zaman **Enver**'in temsilcisi olarak tanındığı için onu şimdi Erzurum'da görünce çok şaşırdım.

Bu şartlar altında ne söyleyeceğini, beni görmeye neden ve nereden geldiğini öğrenmek için bilhassa sabırsızlanıyordum. Görüşmemiz çok uzun sürdü. Fakat üç saat veya daha fazla devam eden mülakat çok ilginç idi. Kendisinden birçok şeyler öğrendim. Bunları şimdi tekrarlamak uygun olmaz. Ama hemen anladım ki, o da aşağı yukarı bir esirdir ve

SAHİLE SON SEYAHAT

Er Carter ve Leadbeater kendi "araba" larında

On günlük seyahat için Albay Rawlinson'un nakil vasıtası. Sağda Er Carter ile "George"

Enver namına Ankara Hükümeti'ne belirli tekliflerde bulunmak üzere Ankara'ya gitmeye çalışmaktadır. Gene anladım ki, Ankara'dan müsaade gelmesine intizaren burada gözaltında bulundurulmaktadır. Sonradan tesadüfen duyduğuma göre bu zat Ankara'ya gitmek üzere Erzurum'dan yola çıkmış fakat oraya hiç ulaşamamıştır. Yolda boğazının kesilip kesilmediğini kesin olarak bir türlü öğrenemedim. Ama kesilmiş olması pek mümkündür.

Bu arada birçok haber kaynaklarına sahip bulunan bu zatın bana söyledikleri arasında en fazla ilgimi çeken şey, Türklerin beni çok uzun zaman esir olarak tutamayacaklarını temin etmesi idi. **Nuri Paşa**'ya göre Türklerin beni hapsetmekten maksatları benden iki taraflı olarak faydalanmaktı. Bunlardan birincisi kendi görüşlerini Müttefikler'e iletmek için beni bir kanal olarak kullanmak, diğer ikincisi ise mübadele esasına göre **Rauf Bey**'in serbest bırakılmasını sağlamak için bir koz olarak beni ileri sürmek idi. Bu niyetlerden birincisine hiç yaramadığımı anlamışlar, ama ikinci maksat için benden faydalanacaklarından emin imişler. Bu iş de artık daha fazla gecikemezmiş. Bana bu bilgileri verdikten sonra benden de birçok şeyler öğrenmeye çalıştı ama adı geçen meseleler hakkında tamamıyla bilgisiz olduğumu, ancak şimdi kendisinden çok faydalı malumat edindiğimi ona bütün samimiyetimle söyledim. Nihayet kalkıp gittiği zaman, elde ettiğim kazançtan memnun kaldım.

Doğu Cephesi'nde **Kazım**'ın muavini olan **General Rüştü Paşa** da beni ziyaret etti. Uzun zamandan beri tanıdığım bu zat da bana mübadele edileceğimizi temin etti. Eylül başlarında Ankara'dan gelen bir kurmay subay da serbest bırakıldığım takdirde nasıl bir hareket hattı takip edeceğimi anlamak üzere beni görmeye geldi. Ona da esirliğim zamanında olup bitenlerden hiç haberim olmadığını söylemekle iktifa ettim.

Bu son zamanlarda eskisiyle kıyaslanınca çok daha iyi muamele görüyorduk. Artık hapishanenin damına çıkmamıza izin veriliyordu. Bütün günümüzü böylece açık havada geçiriyorduk. Tahsisatımız da bol olduğundan et alabiliyorduk. Adamlarım nasılsa bu eti yiyebiliyorlardı, ama benim midem çok bozulduğu ve hazımsızlık çektiğim için yiyemiyordum. Ama her gün çorba içiyordum, çok zayıf olmakla beraber kuvvetten düşmüyordum. Fakat Erzurum'da bir kış daha geçiremeyeceğime kani idim. 2 Ekim'de **Emin Bey** beni ziyaret etti. Mübadele edilmek üzere tekrar sahile gönderilmemiz için emir alındığını, ayın 5'inde hareket edeceğimizi söyledi. Hemen hazırlıklarımızı yaptık. Bu sefer başka

bir taşıt buldum. Avrupa'da bilinmeyen bu arabanın içi uzanıp yatmaya elverişlidir. Aynı zamanda damı da vardır. Bu tuhaf taşıtla ve diğer dört *araba*[11] ile 5 Ekim'de yola çıktık.

Kış karı yağmaya başlamış ise de yolculuğumuzda ne zorluk ne de ilginç bir hadise meydana gelmedi. Yazmaya değer tek şey, Kop Geçidi'nin durumu idi. Kuvvetli muhafızların refakatinde biz buradan geçerken başkaldıran birçok haydutla Türk jandarması arasında çarpışmalar oluyordu. O gece, Kop Hanı'ndaki sefil kulübeye geldiğimiz zaman hepimiz yorgunluktan bitkin bir halde idik. Hem açtık, hem üşüyorduk, üstelik üstümüz başımız da sırılsıklamdı.

Bize geceyi geçirmek için, küçük kerpiçten bir oda verildi. Subayımızın bize yiyecek bulmasını rica ederek parasını verebileceğimizi söyledik.

Sadık ***"George"***umuz ilk ve son defa bu münasebetle konuştu. Subay döndüğü zaman, hepimize meyus bir haber verdi. Yiyecek yokmuş. Ertesi günü Bayburt'a gidinceye kadar beklemek zorunda imişiz, hepimizi meyus eden bu haber üzerine ***"George"***, yüksek sesle bir *"auu!"* dedi. Bence hayvan esnemişti, ama öyle olsa bile bu o sırada çok yerinde oldu. Türkler de dahil olduğu halde hepimizi güldürdü. Böylece neşelenmeye çok ihtiyacımız olduğu bir anda bizi biraz açtı.

Vavuk Geçidi'nde kafilemizin bir hücuma uğraması ihtimali hesaplanmıştı ama hiçbir şey olmadı. 14 Ekim'de hadisesiz Trabzon'a vardık. Şimdiye kadar Rumlar tarafından geniş ölçüde işlenmiş olan sahil sıradağları ve zengin vadilerinin şimdi metruk, köylerin boş, ekinlerin biçilmemiş olduğunu gördüm. Birçok Rum esirlerinin de muhafızlarla memleket içerilerine götürüldükleri gözüme çarptı, bunların İç Anadolu'da şimdiye kadar pek az sağ kalan Ermeni esirlerin yerine götürüldükleri aşikardı.

Seyahatimizin son gecesinde Cevizlik'te durduk. Orada Trabzon'daki Askeri Komutan'dan bir telefon mesajı aldım. Ertesi gün beni almak üzere bir otomobil göndereceğini bildiriyordu. Bu sebeple ertesi sabah otomobil gelinceye kadar bekledim. Kafile bermutat hareket etti. Gelen otomobilde **Nafi** adlı bir subay vardı. Beni Trabzon'a götürmeye memur edilen bu subay çok hoş ve saygılı bir arkadaştı. Benimle kar-

11 Çev. N. Orijinal metinde bu ifade Türkçe olarak yazılmıştır.

şılaşınca ilk işi İngiltere'den eşimden gelen bir telgrafı bana uzatmak oldu. Karım iyi olduğunu, Brighton'da beni beklediğini bildiriyordu. Yirmi ay önce tevkif edildiğim zamandan beri ondan ilk defa olarak haber alıyordum. Benim için bundan daha çok makbule geçen bir şey olamazdı. Zira telgrafta hem karımın iyilik haberi, hem de memlekette bizim beklendiğimiz müjdesi vardı. Bundan serbest bırakılmamızı sağlamak için özel tedbirler alındığı açıkça anlaşılıyordu.

Trabzon'a vardığımız zaman ilk defa gördüğüm Komutan bizi iyi karşıladı. **Madam** Cosvekis adında yaşlı, dul bir Rum kadının evinde kalmamız kararlaştırılmıştı. Komutan bu güzel eve beni kendisi götürdü. Bizi Cevizlik'ten alan deniz subayı da gece gündüz benimle birlikte bulunmak emrini almıştı. Bundan başka özel görevli bir polis de jandarma erleriyle aynı şekilde görevlendirilmişti.

Bu sefer muhafızlarımız çok sempatiktiler. Canımızın istediğini yapıyorduk sayılabilir. Ancak muhafızlarımızın yanımızda olması şarttı. Bana nezaret eden subay, aldığı emirlerin dışına çıkarak, benimle aynı odada kalmak yerine karşı odaya geçmiş, bu suretle beni daha da serbest bırakmıştı. Bundan başka ev sahibemiz Rum hanımı ile bütün ailesinin iyilikleri hudutsuzdu. Bize hizmet edebilmek için âdeta parçalanıyorlardı. Geçmişte gördüğümüz muamelelerin bunun tam tersi olduğu hatırlanırsa, onların bu iyiliklerini ne kadar takdir ettiğimiz kolayca anlaşılabilir.

Korkarım ki hepimiz de hem hasta hem de zayıftık. Bu yüzden gerek ev sahiplerimizi, gerekse muhafızlarımızı bir hayli endişeye düşürdük, ama tabii ki farklı farklı sebeplerle. Türklere bizi mümkün olduğu kadar iyi durumda teslim etmek emri verildiği için telaşlanıyorlardı. Rum ev sahiplerimizin ilgileri ise ıstıraplarımıza karşı duydukları derin merhametten ve iyileşmemize yardım için ellerinden geleni yapmak arzusundan doğmakta idi. O kadar ki, birçok defalar geceleyin gözlerimi açtığım zaman sevimli ihtiyar hanımı elinde belki uyanır da içmek isterim diye sıcak bir kakao olduğu halde aralık kapımdan bakarken görürdüm.

Bizi götürmek üzere bir İngiliz gemisinin her an beklendiğini bir kere daha duyunca, bu sevimli ihtiyar hanıma yaptığı iyiliklerin pek makbule geçtiğini ne suretle gösterebileceğimi tekrar düşünmeye başladım. İyiliklerini para ile ödemeye kalkışırsam onu gücendireceğimi biliyordum. Bu sebeple onun için özel bir fotoğraf çektirdik. Benimle adamlarımdan başka zorla muhafızlarımızın da katıldığı bu fotoğraf çekilirken, kısa

zamanda bütün evin efendisi kesilen *"George"*'u da tabii ki unutmadık.

Bu fotoğrafı hepimiz imzaladık, camlatıp çerçevelettik. Ben *"Maman"* dediğimiz sevimli hanıma karşı duyduğumuz minnettarlığı münasip şekilde belirten birkaç söz yazdım. Bunu ona hediye ederken bizim için yaptığı masrafların ancak küçük bir kısmını teşkil eden 150 Türk Lirası'nı (yaklaşık 20 sterlin kadar) ona zorla kabul ettirdik. Bu parayı bütün erkekleri ve genç kadınlarının İç Anadolu'ya sürülmesi yüzünden büyük bir felaket içinde bulunan yaşlı Rum kadınlarına dağıtmasını rica ettik.

Trabzon'da geçirdiğimiz bu zaman zarfında serbest kalışımı tebrik eden birçok telgraflar aldım. Bunlar arasında birisi, nazik dostum **Fred Stern**'den idi. Kendisi, orada çok hastalandığım zaman 1918 yılında Kahire'de bana ev sahipliği yapmış ve o zamandan beri ondan haber alamamıştım. Ayrıca eski bir dostum olan ve hem seyyar deniz Hava Savunma Tugayı'nda, hem de Londra Hava Savunma hattındaki komutanlığım zamanında emir subaylığımı yapmış olan bir zat da İskenderiye'den bana telgraf çekti. Bu tebrikler belki biraz yersizdi ama mübadele edileceğimiz ümidini kuvvetlendirdikleri için cesaretimizi oldukça arttırmışlardı. Nazik dostlarıma gösterdikleri ilgiden dolayı minnettarım.

Trabzon'da bir hafta kadar kaldıktan sonra, daha da ilginç bir hadise meydana geldi. Bir gün öğleden sonra bir Türk subayının beni görmek istediğini haber verdiler. Bana devamlı surette arkadaşlık eden **Nafi**'nin bulunmadığı bir zamanda, misafirim karargâh erkanından olduğu için, muhafızlarımız tarafından hemen içeri alındı. Bana birkaç İngilizce gazete verdi, çok şaşırdım, bundan pek memnun kaldım ve kendisine teşekkür ettim. Bunun üzerine, yalnız kaldığımızdan emin olduktan sonra, bana küçük bir pusula uzattı. Birisinin çizmesinin topuğuna çivilenerek getirildiği, üzerindeki çivi deliklerinden açıkça anlaşılan bu kâğıdı verdikten sonra, tek bir kelime bile söylemeden çekip gitti.

Mektubu açınca tarifsiz bir rahatlama hissettim, not İstanbul'dan, **General Harington**'dan geliyordu. General, Bulgar'a sigara içinde verdiğim mektubu aldığını, bu işle Dışişleri Bakanlığı'nın meşgul olmasına rağmen, serbest kalmamız yolunda sonunda kendisinin önlem almak zorunda kaldığını, sonunda bizi serbest bıraktırabileceğini ümit ettiğini yazıyordu. Bir yandan da bana sabırlı olmam ve bilhassa kaçmaya teşebbüs etmemem tavsiyesinde bulunuyordu. Aynı zamanda hem karımla hem de kardeşimle mektuplaştığını, her ikisinin de sıhhatli olduklarını, karı-

MÜBADELELEDEN ÖNCE TRABZON'DAKİ KAFİLE

(Fotoğraf imzalanmış ve Bayan Cosvekis'e sunulmuştur)

Arka sıra, soldan sağa: Er Leadbeater, Türk Gedikli Polis Memuru (neferlerden sorumlu), Er Carter

Oturanlar: Türk Deniz Kuvvetleri'nden Deniz Teğmen Nafi (Albay Rawlinson'dan sorumlu), Albay Rawlinson, Onbaşı Ankers

Önde: "George"

mın İngiltere'de kardeşimin de Hindistan'da bulunduğunu bildiriyordu.

Bu kesinlikle esirliğimiz sırasında başka yerlerde olup bitenler hakkında almış olduğum ilk kesin haber idi. Generalin adını görür görmez, İstanbul'da Başkomutan olduğunu anladım. Bundan daha önce haberim yoktu. Kardeşimin Hindistan'da bulunduğunu da ilk defa öğreniyordum. Herhalde orada Başkomutan'dı.

Mektuptaki diğer ilgi çekici haber **Mahoney**'nin İstanbul'da olduğu ve biz gelinceye kadar orada tutulacağı idi. Bu kadar kısa bir nota bütün bu havadislerin sıkıştırılmasını hayretle karşıladım. Havadislerin hepsi de son derece ilginçti. İçindekileri iyice kafama yerleştirdikten sonra pusulayı imha ettim. Havadisleri adamlarıma da müjdeledim. Mesajdaki güven verici ifade hepimizi cesaretlendirdi. Hemen gözüme çarpan bir gerçeği de adamlarıma ifade ettim. Mukadderatımız Türkiye'deki askeri makamımıza bağlı idi ve bu makam şimdi en yetkin, en çalışkan generallerimizden birisi tarafından temsil edildiğine göre, sorumluluğun sivil unsurlara ait olduğu müddetçe aylarca sürüncemede kalan müzakerelerin şimdi bambaşka bir şekil alacağı ve daha süratli bir gelişme kaydedeceği şüphesizdi.

31 Ekim'de, Trabzon'a gelişimizin on sekizinci günü, öğleyi biraz geçmişti ki beni ziyarete gelen bir subay o sabah limanın açıklarına bir İngiliz savaş gemisinin demirlediğini, Garnizon Komutanı'nın hemen eşyalarımızı toplayarak karargâhına gitmemizi istediğini söyledi. Bu haberi aldıktan on beş dakika sonra eşyalarımızı yanımıza alarak karargâhın yolunu tutmuş bulunuyorduk. ***"George"*** gururla en önde gidiyordu. Uzun zamandan beri derinden derine hasretini çektiğimiz bu gün için sakladığım meşhur yeni üniformamı, hususi surette parlatmış ve giymiş bulunuyordum.

Karargâha gelince, hemen Komutan'ın odasına alındım. İstanbul'daki Askeri Ataşemiz **Albay Baird** orada beni bekliyordu. Geçmişte benim de gururla temsil ettiğim büyük milletin ve ordunun mümessili sıfatıyla konuşmaya yetkili ve muktedir bir Britanya subayı ile tekrar karşılaşmaktan duyduğum heyecanı burada okuyucularıma anlatmaya kalkışmak faydasızdır. Pek büyük zorlukla ancak tek bir kelime söyleyebildim.

Baird hemen ilerledi, gözleri en derin şefkat hisleriyle parlıyordu,

500 mil[12] kadar batıda bulunan İnebolu'dan bir İngiliz muhribiyle geldiğini, mübadelenin orada yapılacağını, Malta'daki Türk esirlerinin oraya gönderildiğini, şimdi mübadele için vapurlarımızda beklemekte olduklarını söyledi. **Baird**, Trabzon'daki Komutan'ın beni serbest bırakmaya yetkisinin olmadığını, fakat İnebolu'da mübadele işi tamamlanmadığı takdirde İnebolu'daki Türk hapishanesine döneceğime dair teminat veren kendisinin ısrarı üzerine, İnebolu'ya gitmeme müsaade edildiğini de anlattı.

O anda, bu gerçekten beklenmedik gelişmeye müdahale etmeyi hiçbir suretle istemedim. Bu sebeple teklifi hemen kabule hazır olduğumu söyleyerek Komutan'a yaklaştım, elini sıktım. Trabzon'da kendisinden gördüğümüz ikramdan dolayı hem kendi adıma, hem de adamlarım adına teşekkürlerimi bildirdim. Bana devamlı surette refakat etmiş olan deniz subayı ile hem geçen sefer, hem de şimdiki ikametimiz sırasında bize karşı son derece nazik davranan ve ihtimam gösteren doktorun da ellerini sıktım. Bu merasim bittikten sonra iskeleye doğru yol aldık. Burada manzaraların en şanlısı bizi bekliyordu. Güzel bir İngiliz savaş gemisi, yüzleri tamamıyla tebessümle dolu olan İngiliz denizcileri, gururla dalgalanan muzaffer İngiliz donanma sancağı.

Tabii ki hepimiz de son derece zayıflamıştık ve bu anda kelimelerle anlatılamayacak kadar derin bir heyecan içinde idik. Mamafih İngiliz denizcilerinin bizim kılığımızı ve durumumuzu *"görünce"* (bizim elimizdeki Türk esirlerinden çok farklı) hayretten bir an soluklarının kesildiği gözümden kaçmadı. Gemiye çıkabilmek için bize yardım etmek üzere derhal koşup ellerimizi tuttukları zaman da aynı şeyi hissettim.

"George"un bana yaslanarak oturduğunu ve yüzüme baktığını çok iyi hatırlıyorum. Türk olmadıkları açıkça anlaşılan bu iyi ve dost tavırlı maviler içerisindeki bu adamlar kimdir diye sanki soruyordu. Tabii ki ona söyleyemezdim ama yemin edebilirim ki, İngiliz donanmasına gerek o gün, gerekse daha başka zamanlarda gördüğüm kabulden sonra, herhangi bir zamanda herhangi bir Britanya denizcisine koşarak sokulurdu. Zira donanmada her vakit sadık bir dost bulabileceğinden emindi.

Birkaç dakika içinde hepimiz *Somme* muhribinin güvertesinde idik. Adı, birçok hatıraları canlandıran bu gemiye girdikten sonra, en yüksek subayından en düşük rütbeli erine kadar bütün İngiliz denizcilerinin

12 Çev. N. 800 kilometre.

kafilemizi tamamıyla himaye altına aldıklarını söylemeye hacet yoktur. Hepsi de ıstırabımıza karşı derin bir şefkât şulesi parlayan gözlerle bize kısa fakat derin bakışlarla baktılar. Bütün denizcilerin, bilhassa İngiliz denizcisinin değeri ölçülmez meziyetlerinden biri olan ıstıraba karşı şefkat duygusu, gerçek cesaretle daima yan yanadır.

Bize gelince, serbestliğe yeniden kavuşmak, tarif edilemeyecek kadar fevkalade bir şeydi. Ama bunun tepkisi çok şiddetli oldu. Kanaatimce hepimiz, işimizi yaptığımızı ve kendi insanlarımız arasında bir kere daha emniyette olduğumuzu, bütün zorlukların sona erdiğini düşünerek sükunet içinde gözlerimizi kapayıp dinlenmeyi bir nimet sayıyorduk.

Kısım VI
Mübadele ve Vatan

Türkler kağıtlarımı ve kutumu geri veriyor - Mübadele için düzenlemeler - İngilizler 140 esiri geri alacaklarını bekliyorlar - Bizden başka yalnızca üç esir hazır - Kruvazöre biniyorum - Yüksek Komiser mübadele için makama telgraf çekiyor - Bir kere daha İstanbul - Albay ve Bayan Gribbon'ların misafirperverliği - Amiral Sir Reginald Tyrwhitt - Onun daveti - Şef - Mülakatımız - Büyükelçilik personeliyle akşam yemeği - Birikmiş yazışmalar - Adamlarım Büyükelçilik'te ağırlanıyor - Sir Charles ve Bayan Harington'la öğle yemeği - Şef'in Savunma Bakanlığı'na telgrafı - Muhabirler ile görüşmeyi reddetmek için sebepler - Centaur ile Malta'ya gitmek üzere denize açılış - Gelibolu Yarımadası'nda Alçıtepe'nin konumu - Centaur'un son sürat tecrübesi - Malta - Lord ve Bayan Plumer'in nezaketi - Valetta'daki saray - Kale - General Harrington'dan gelen telgraf - Sir John de Robbeck ile akşam yemeği - Somme bizi Napoli'ye götürüyor - Kurtarıcılarımızı ağırlama - "George"'un demiryolu faciası - Paris - "George" yeniden bize katılıyor - Londra'ya geliş - Adamlarımın tavsiyesi - Sir Henry Wilson - Çöküş - Tıp heyetinin tavsiyeleri - Yeni nizamnameler - Güney Fransa'ya ziyaret - Majesteleri Buckingham Sarayı'nda heyetimizi kabul ediyor - Dışişleri Bakanlığı'nda Lord Curzon'la görüşmeler - Terhis - Emeklilik

Nisan'da Trabzon'da bulunduğum sıralarda orada bırakmış olduğum kutu, rıhtımdan tam ayrılacağım sırada Türk Komutan'ın emriyle bana verildi. İtalyan gemisinin komutanı eliyle paketimi İstanbul'a göndermeyi üzerine alan subay bu kutuyu da memlekete gönderecekti. Ama böyle yapmak yerine hem paketimi hem de kutumu amirlerine teslim etmiş. İçinde tabancam ve diğer eşyamla birlikte kıymetli kürkler bulunan bu kutu tabii ki yağma edilmiş, içinde kıymetli bir şey kalmamıştı. Böyle olmakla beraber paketim açılmamıştı. Bunu görünce rahat bir nefes aldım. Çok sevinmiştim. Paketin üzerinde Türk mühürlerini, bu mühürleri kimin bastığı bilinmediği halde, açmaya kimse cesaret edememişti. Notlarımın, 16 Nisan'da Başkomutan'a yazmış olduğum mektubun ve bence epeyce önemli olan diğer vesikaların elime geçmesi bu mesut tesadüf sayesindedir. Bu tesadüfe çok minnettarım.

Trabzon'dan ayrılırken **Albay Baird** İnebolu'ya vardığımız zaman karşılaşacağımız durumun ana hatlarını bana bildirecek vaziyette idi. İnebolu denizden 150 mil[1] içeride bulunan Ankara'ya en yakın liman idi. Öyle görülüyordu ki, Dışişleri Bakanlığı esir mübadelesi işini o zaman Yakındoğu'daki Müttefik Kuvvetleri Başkomutanı olan **Sir Charles Harrington**'un ehliyetli ve enerjik ellerine bırakmaya nihayet razı olmuştu. Bu gecikmiş, fakat gayet yerinde ve isabetli kararın acil neticesi olarak, mübadelesi teklif edilen 80'den fazla Türk esir bir gemi ile Malta'dan yola çıkarılmış ve o zaman kurmaylık görevi ile İstanbul'da bulunan **General Franks**'e de bu işin gerçekleşmesi ile ilgili harekatın sorumluluğu verilmişti.

Esirler fiilen İnebolu'da mübadele edilecekti. **General Franks**, *Centaur* kruvazörü ile bu limana gitmek üzere yola çıktı. Diğer bir savaş gemisi ile Türk esirleri Malta'dan getiren gemi de kruvazöre refakat ediyordu. *Somme* kafilemizi aldıktan sonra, İnebolu'da diğer gemilere katılmak üzere Trabzon'a gönderilmişti. Bu tedbirler ilk bakışta gayet basit ve yerine getirilmesinde hiçbir zorluk olmayacak gibi görünüyordu.

Albay Baird, bana yeni bir malumat daha verdi. Türklerin elinde 140 kadar Britanyalı ve Hindistanlı esir olduğu doğrulanmış ve makamlara bu adamların bir listesi verilmiş, sonra bana listeyi uzatarak bu çok bahtsız insanlar hakkında bir şey bilip bilmediğimi sordu. Bu gelişme durumu tabiatıyla tamamen değiştirmişti. Zira listeye bir defa göz atınca ka-

1 Çev. N. 240 kilometre.

naat getirdim ki burada adları yazılı olanlardan, son altı ay içinde Güney Anadolu'daki Konya'da hayatta olduğunu bildiğim bir subay müstesna, hepsi olmazsa bile çoğunluğu en az bir yıllık bir süreç boyunca kesinlikle ölmüştü. Bunu öğrenince **Baird**'ın duyduğu hayretten daha büyük tepki ancak benim şaşkınlığım olabilirdi. Demek ki İngilizler ellerindeki esirler hakkında Türklerin verdikleri bilgiye, bu kimselerin hayatta olduklarına dair evvelden mevcut vesikalar aramaksızın inanıyorlardı.

Bununla birlikte en can sıkıcı gerçekle, yani generalimizin elindeki Türkleri ancak Ankara Hükümeti'nin elinde bulunduğu bildirilen İngiliz esirler mukabilinde serbest bırakmaya yetkisi olduğu gerçeğiyle henüz karşılaşmamıştık. Mübadele tamamlanmadığı takdirde kafilemle tekrar Türk hapishanelerine teslim edilmem gerekeceği için İnebolu'da karşılaşacağımız muhakkak olan karışık duruma endişe ve ümitsizlikle baktığımı söylersem hayret uyandırmam sanırım.

İnebolu hiçbir surette bir liman olmayıp küçük ve önemsiz bir kasabanın ortasında gemilerin demirlediği tamamıyla açık bir sahildi. İnebolu kasabasından bir yol sahile kadar uzanan alçak, fakat sarp dağlar arasındaki derin bir vadiden geçerek içerilere gider. İnebolu'ya varır varmaz *Centaur* kruvazörü ile işaretle muhabere ettik. **Baird** da Generale raporunu vermek üzere kruvazöre gitti. O esnada kuvvetli bir rüzgar estiği için **Baird**'ın bir gemiden öbürüne geçmesi çok zor ve tehlikeli bir işti. Böyle olmakla beraber bu iş sağ salim ve tam zamanında başarıldı. Çünkü rüzgarın kuvveti arttığı için sandalla irtibat imkansız hale geliyordu. **Baird**'ın kruvazöre çıktıktan sonra bir saat içinde bana işaretle bildirdiğine göre, sahilde bulunan Türkler mübadele için ancak dört esir verebiliyorlar, başka esir bulunduğundan katiyen haberleri olmadığını söylüyorlardı.

Bu şartlar altında adamlarımı muhripte bırakarak mümkünse kendim kruvazöre gitmeye karar verdim. *Somme*'un komutanı olan ve hepimize karşı büyük bir nezaket ve sempati gösteren **Önyüzbaşı Archer**'a durumu anlattım. Derhal kabul etti. Kruvazörden bir sandal gönderildiği takdirde beni bu sandala indirmek için tertibat alacağını söyledi. Mübadelenin tamamlanmasına engel olacak bir karışıklık çıktığı takdirde, havanın da her an kötüleşmeye devam etmesi cihetiyle, *Somme*'un kısa bir zaman sonra artık olduğu yerde kalamayacağını ve çaresiz denize açılacağını hepimiz teslim ediyorduk.

Bu nedenle *Centaur*'a işaretler verildi. Çok büyük zorluklarla bir

sandal gönderildi. Bir ipin ucunda sarkıtılarak daha da büyük zorluklarla bu sandala indirildim ve nihayet kruvazöre yaklaştım. Bana ipten bir merdiven sarkıtmışlardı. Kayık büyük dalgaların tepesinde yükseldiği için hemen bu ip merdiveni yakalamam lazımdı. Ama bu iş, kuvvetli ve sıhhati yerinde bir adam için bile hiç de kolay değildi. Şu halde takatsiz halimle benim bu işi elime yüzüme bulaştırdığıma şaşmamalı. Birden bire kayıktan ayaklarım kayıverince, ip merdivene yalnız ellerimle asılı olarak havada sallandım. Ben bu çok tehlikeli vaziyette iken diğer bir dalga ile yükselen sandal beni epeyce bir şiddetle geminin kenarına çarptı. Böyle asılı dururken artık ecelimin geldiğine inandım. Bu İngiliz gemisi beni yan tarafında bir ceviz gibi ezmek için mi o kadar yoldan gelmişti? Ne kötü bir alınyazısı.

Mamafih duracak halde olmadığım anlaşılınca birçok kuvvetli el beni içten gelen bir şevkle hemen yakalayarak, sandalın deniz yüzeyinde tekrar yükselerek beni yakalamasına fırsat vermeden, geminin kenarından yukarı çektiler, hemen bir kamaraya götürüp cerraha muayene ettirdiler. Bacağımın yalnız ezildiği, kemiğin kırılmadığı anlaşıldı. O anda düşünülmesi gereken diğer meselelerle kıyaslanınca bunun üstünde durmaya değmezdi.

Türklerin her şeyden ziyade **Rauf Bey**'in serbest bırakılmasını istedikleri ve onu sımsıkı elimizde tuttuğumuz müddetçe duruma hâkim kalmamız muhtemel olduğu hususundaki teminatım üzerine **General Franks** rahat bir nefes almış ise de, durumun böyle teessüfe şayan bir şekil almasına tabiatıyla üzülmüştü. Bunun üzerine **Albay Baird**'ı sözünde durmamış duruma düşürmemek için General, benim yerime kendisi Türklere teslim olmayı ve bütün kafilenin Türk esirleriyle birlikte İstanbul'a hareket etmesini teklif etti. Tabii ki buna şiddetle itiraz ettim. Geri gitmesi lazım olan birisi varsa, o da şüphesiz ki bendim. Çünkü durumumuz eskisinden daha kötü olamazdı. Halbuki General'in teslim olması Türklere yarbay yerine bir general esir kazandırmış olacaktı. General bu itirazlarımı kabul etmek zorunda kaldı.

Neticede, İstanbul'daki Yüksek Komiser'e telsizle durumu olduğu gibi bildirmeye ve yeni emirlerini beklediğimizi arz etmeye karar verdik ve kararımızı yerine getirdik. Biraz sonra Yüksek Komiser **Sir Horace Rumbold**'dan (kendi mesuliyeti dahilinde hareket ettiğini anlıyorum) cevabı aldık. Bu cevapta *"bütün Türklerin serbest bırakılması"* fakat buna karşılık Türklerin elinde sağ olarak kalan bütün Britanya tebaaları-

nın muhakkak alınması bildiriliyordu. Bu talimat derhal yerine getirildi. Bütün Türk esirlerinin yerli kayıklara bindiğini nefretle gördük. Çünkü bunların arasında, ellerindeki İngiliz esirlere karşı tarif edilmez derecede barbarca suçlar işlemiş olan en kuvvetli manada alçaklar vardı.

Bunlara karşılık biz, kafilemden başka, Konya'da iken İstihbarat Subayımız olan ve tevkifi benim kafilemin Erzurum'da esir alındığı zamana rastlayan **Yüzbaşı Campbell** ve Britanya tebaası olduklarını iddia eden fakat başka milletten oldukları aşikar surette görülen iki sivil almıştık. Bu iş tamamlandıktan sonra, derhal İstanbul'a doğru yol aldık. 5 Kasım günü akşamı oraya vardık.

Gelişimiz üzerine Müttefik Genel Karargâh Kurmay Başkanı bulunan **Albay Gribbon** bizi gemimize gelerek karşıladı. Savaş sırasında kendisini Savunma Bakanlığı İstihbarat Erkanı'nın kıymetli bir azası olarak tanımıştım. Bana karşı büyük bir nezaket gösterdi. Memlekete seyahat etmeye sıhhi durumum müsaade edinceye kadar İstanbul'da kendi evinde kalmamı teklif etti. Bu daveti büyük bir memnuniyetle kabul ederek ertesi sabah gemiden çıkacağımı bildirdim. Hareketim tarihine kadar evlerinde kaldığım müddetçe gerek Albay'dan gerekse güzel eşinden gördüğüm nezaketi ve bu nezaket karşısında duyduğum şükranı kelimelerle anlatamam.

Yolculuğum esnasında hep kamaramda kalmıştım. İkinci günü sabahı kapımın eşiğinde birisinin olduğunun farkına vararak hemen perdeyi çektiğim zaman bana ne büyük bir şeref bağışladığını bir bakışta anladım. Çok seçkin bir şahsiyet beni ziyaret ediyordu. Gerçi kendisiyle evvelce tanışmak bahtiyarlığına erişmemiştim ama Basın Fotoğraf Servisi'mizin mükemmelliyeti sayesinde bütün İngilizler, gerek karada gerekse denizde eşsiz ve göğüs kabartıcı başarılar kazanmış olan **Amiral Tyrwhitt**'i tanırlar. Amiral kamaramdan içeri uzanarak hatırımı soruyordu. Neler söylediğini hiç hatırlamıyorum. İnşallah sözlerim hislerime tercüman olmuştur. Eğer öyle ise bu kadar seçkin bir subayı yakından görmeyi bir şeref saydığımı ve nezaket gösterip hatırımı sormasından derin bir minnet duyduğumu söylemiş olmalıyım.

Biraz sohbet ettikten sonra, Amiral bana planlarımın ne olduğunu sordu ve raporlarımı vermek ve İngiltere'ye hareketimden evvel biraz kendimi toplamak üzere on beş gün İstanbul'da kalacağımı söylemem üzerine, beni misafiri olarak *Centaur* ile on güne kadar Malta'ya götürmeyi teklif etti. Bundan hudutsuz bir memnunluk duydum. Böyle

beklenmedik bir davetin büyük bir sevinçle kabul edildiğini söylememe lüzum yoktur. Amiral kendine has nezaketiyle, benimle beraber üç adamımı ve ***"George"***u da davet ediyordu.

Karaya ayak bastığım zaman öğrendim ki **Albay Gribbon**'un evi, evvelce *"A"* rumuzlu misafirhane olan ve geçen defa gelişimde ikametime tahsis edilen bina idi. Şimdi güzel sahibesi **Bayan Gribbon**'un dikkatli ve bilgili nezareti sayesinde burası tabii ki eskisiyle kıyaslanamayacak kadar rahattı. Burada her türlü konfor ve sonsuz nezaket, ikram ve ihtimama kavuştum. Bu mecalsizliğimi gidermeye, sinirlerimi kuvvetlendirmeye yardım ettiği gibi bana sağlığımı tekrar kazanmak yolunda kuvvetli bir adım atmak iktidarını verdi. Ertesi sabah Başkomutan **Sir Charles Harrington** ile, yani hürriyetimizi ve belki de hayatımızı bizim adımıza sarf ettiği gayretlere borçlu olduğumuz şahıs ile bir mülakat yapmak şerefine nail oldum.

Başkomutan bana ailem hakkında sevindirici haberler verdikten sonra, Bulgar meşhur sigara ile kendisine ulaşıncaya kadar bizim hakkımızda yalnız bir bilgi almış, o da Amerikalıların bizi Nisan'da Erzurum'a dönmek üzere yola çıktığımız sırada Gümüşhane'de gördüklerini bildiren raporları imiş. Başkomutan bunları söyledikten sonra, adamlarımla ***"George"***u getirmemi istedi. İsteğini yerine getirdim ve onların önünde geçirdikleri bütün müşkül anlardaki hareketlerinden ne kadar gururlandığımı söylemeye çalıştım ama buna gücüm yetmedi. Halsizlikten sesimin tükendiğini ve bayılmak üzere olduğumu anladım.

Şef, her zamanki gibi, nezaketin ve iyiliğin ta kendisi idi. Sıhhatimiz müsaade eder etmez İngiltere'ye gitmek üzere yola çıkmamızı tavsiye ettikten sonra, Türklere katılmış olan İrlandalı şoför **Mahoney**'nin şimdi başka bir suçla hapiste olduğunu Askeri Mahkeme'de yargılanacağını ve herhalde hareketimizden evvel bizim de şahitlik edeceğimizi söyledi. Takatimin müsaadesi nispetinde raporumu yavaş yavaş hazırlamam kararlaştırıldı ve Genel Karargâh'ta bana bir çalışma odası ayrıldı.

O akşam, *Centaur*'un personeli ve kaptanı, insanların en sempatiği ve ikram ve arkadaşlık etmek bakımından eşi bulunmayan **Yüzbaşı French**'in de hazır bulunduğu Büyükelçilik'te akşam yemeği yedim. Yemekten sonra esirlikte başımdan geçenleri anlatmamı istediler. İyice hatırlıyorum, Erzurum'da Noel ziyafetimizin hikayesini anlattım, adamlarım ve umumiyetle hattı hareketleri hakkında birkaç söz ilave ettim. Bütün sözlerimin sempati ve heyecanla karşılanması beni çok mütehas-

SERBEST BIRAKILIŞ

İstanbul'da – Soldan sağa: Yüzbaşı Campbell, Onbaşı Ankers, General Sir Charles Harrington (Müttefik Kuvvetler Başkomutanı), Albay Rawlinson, Er Carter. Önde "George"

"Centaur" gemisinde – Dikilenler: Er Leadbeater, Onbaşı Ankres, Er Carter. Oturanlar: Yüzbaşı French, Albay Rawlinson, Amiral Sir Reginald Tyrwhitt

sıs etti.

Birkaç gün yataktan hemen hemen hiç çıkmadım. Tekrar hür ve dostlar arasında olmanın sinirlerimde uyandırdığı tepki çok yorucu idi. Raporumu büyük müşkülatla bitirebildim. Fakat korkarım ki çok noksanlarım vardı. Öte yandan bizimle haberleşmek ümidiyle biz esir iken gönderilmiş yığınlarla mektup buldum. Bunların kırktan fazlasını kardeşim göndermişti. O devrin çok ilginç tarihini anlatan bu mektuplar esir bulunduğumuz müddet içinde Avrupa'da olup biten ve benim tabiatıyla habersiz bulunduğum hadiseler hakkında epey bilgi edinmemi mümkün kıldı.

Sir Horace ve **Bayan Rumbold**'un misafiri olarak sefarette yemek yedim. Nezakette ve saygıda birbirleriyle rekabet eden Sefir ve Sefire beni üç adamım ve ***"George"*** ile birlikte çaya davet ettiler. Bu çay toplantısını hiç unutmayacağım. Adamlarım önce tabiatıyla çok utangaç idilerse de Hanımefendi'nin yaradılışındaki cazibesi ve Sefir'in gösterdiği samimi sempati ile büyük ilgi birkaç dakika içinde resmi havayı dağıttı. Adamlarım sıkılganlığı tamamen atmış, sanki kendi evlerinde, kendi aileleri arasında imişler gibi samimi bir tavırla başlarından geçen hadiseleri anlatmaya başlamışlardı. Kolayca anlaşılabileceği gibi etraflarını saran sempati ve ihtimam havası adamlarımın sözlerine karşı duyulacak ilgiyi azaltmıyordu. Fakat onları son derece gözetleyen ve gayet iyi tanıyan ben bütün bunların arkasındaki duygunun güzelliğini derinden takdir ettim. Sefir ile eşi bu kahraman adamlara ancak bu duygu sayesinde sıkılganlıklarını tamamen unutturabilmiş ve davette tam manasıyla eğlenmelerini mümkün kılmışlardır. Bu benim için çok, çok güzel bir hadise idi. Hepimize karşı gösterdikleri lütuf için Sefir ile eşine derin bir minnettarlık duydum, hâlâ da duymaktayım.

Başkomutan da, adamlarımla birlikte beni şehrin dışında yerleşmiş olduğu evinde öğle yemeğine davet etti. ***"George"*** da bizimle beraberdi. Yemekten sonra resimler çekildi. Başkomutan sonradan bize bu resimlerden göndermek lütfunda bulundu. Bu münasebetle **Bayan Harrington** ile ilk defa tanışmakla müşerref oldum. **Bayan Harrington** İstanbul'a o sıralarda henüz gelmiş, gelir gelmez bütün garnizonlarda eğlencelerin ruhu olmuş ve siyasi durum sebebiyle İngiltere'ye dönmek zorunda kalıncaya kadar öyle olmakta devam etmiş idi. Ayrıldığı zaman arkasında doldurulması imkansız bir boşluk bırakmıştı.

Birkaç gün sonra Başkomutan Savunma Bakanlığı'ndan bizim du-

rumumuzu öğrenmek isteyen bir telgraf aldığını bildirdi ve bu telgrafa göndereceği cevabı bana okumak lütfunda bulundu. Bu cevabın son kısmından bir alıntı alarak adamlarıma okumak için müsaade istedim. Başkomutan derhal dileğimi kabul etti. Ayrılmadan önce adamlarıma okumaya memnunluk duyduğum alıntı şudur:

"15 Kasım 1921 tarihli İstanbul'daki Başkomutan'dan Londra'daki Savunma Bakanlığı'na gönderilen telgraftan alıntıdır.

... Kendisini ve adamlarını her gün görüyorum. Kendilerine yapılan muamele ile ilgili olarak şikayet yollu bir söz bile duymadığımı söylemekten memnunluk ve gurur duyarım... Kötü günler geçirdiler fakat buna büyük bir cesaret ve metanetle göğüs gerdiler Taşıdıkları askerliğe yaraşır ruh, her türlü takdire layıktır. Buraya geldiklerinden beri sıhhatleri düzelmiştir... Bugün yola çıkıyorlar.".

Memleketten bu suallerin sorulmasına sebep, gazetelerde çıktığı anlaşılan bazı makaleler ve Avam Kamarası'nda sorulan suallerdi. Bunlar, bize yapılan muamele hakkında ilgi uyanmasına sebep oluyordu ki, bu o zaman benim için çok can sıkıcı idi. Ondan sonra da can sıkıcı olmaya devam etti. İstanbul'a vardığım andan itibaren her gittiğim yerde arkamdan gelen birçok gazetecinin hiç biri ile görüşmemekte ısrar ettiğim gibi, Başkomutan'a sunduğum resmi raporumdan başka hiç kimseye bu hususta herhangi bir bilgi vermedim. Hatta bu gibi haberler yayılır, Milliyetçi Türklerin zaten pek nazik olan durumlarını daha da ciddileştirmek için bunlardan faydalanılır endişesiyle durumumuzu karıma bile tam olarak yazmaktan sakınmıştım.

O zaman beslediğim, hâlâ da beslemekte olduğum kanaate göre Türkiye ile dostane münasebetler kurmak, eğer mümkünse, memleketimizin esaslı politikası olmalıdır. Bizim çektiklerimizin Türk aleyhtarı bir partinin elinde bir silah olarak kullanılmasına imkan nispetinde müsaade etmemek niyetinde idim. Kaldı ki bize yapılan muamelenin küçük rütbeli subayların cahilliğinin ve vazifelerini ihmal etmelerinin bir neticesi olduğuna inanıyordum. Bu durumda bana öyle geliyordu ki münferit ihmaller ve kötü muameleleri ele alarak umumî efkârı bütün bir millete karşı ayaklandırmak yerine, bütün mesele daha geniş bir görüşle incelenmelidir.

Yine bana öyle geliyordu ki ne Türklerin esirlerine kötü muamele etmesinde, ne de Türk idaresi altındaki birçok bölgede uzun yıllardan

beri ve çok büyük zorluklara göğüs gererek hâlâ varlıklarını devam ettirmeyi düşünen Hıristiyan azınlıklara mezalim yapmalarında bir yenilik yoktu. Kanaatimce bu meselelerle ilgili bir kargaşalığı yalnız bir gösteri ile değil ciddi ve fiili askeri harekatın takip edeceği bir *zor* kullanmak suretiyle desteklemeye muktedir bir durumda bulunmadıkça, böyle bir meseleyi öne sürmek son derece ihtiyatsızlık olurdu. Bütün bu sebepler dolayısıyla sağlık durumumun kötülüğünün herhangi bir suretle vaziyeti ciddileştirmeye vesile olmasını önlemek için elimden gelen bütün tedbirleri aldım. Yalnız her türlü mülakattan kaçınmakla kalmayarak halk arasında görünmeye bile sakındım; bunun içindir ki esir alınmamızın ve bize yapılan muamelenin memlekette herhangi bir propaganda mevzuu olduğunu öğrenince çok üzüldüm. 15 Kasım'da nazik ev sahibime güzel eşine ve sevimli yavrularına bize karşı gösterdikleri büyük lütuflar için duyduğum şükranı ifadeye hiç de yetmeyen sözlerle veda ettikten sonra nihayet Malta'ya gitmek üzere *Centaur*'a bindik.

Bir Amiral'in misafiri olarak komutanlık gemisinde ilk defa seyahat ediyordum. Şimdiye kadar bir benzerini yapmadığım bir yolculuğun güzel hatıralarını ebediyen muhafaza edeceğim. Ancak İstanbul'dan ayrılmadan önce takatimin üstünde çalışmak neticesinde sinirlerim çok bozulduğu için korkarım ki hiç söylememem gereken birçok şeyler söylemek; birçok haksız hükümlere varmak suretiyle çok nazik ve hoş bir zat olan Amiral'in belki de canını sıktım. Ama o kadar iyi, o kadar düşünceli bir insandı ki, benim son derece mızmız durumumu mazur görmesi muhtemeldir. Her ne hal ise, hepimize ve bilhassa bana karşı gösterdiği ve hepimizi derin minnettarlık içinde bırakan büyük nezaketi için kendisine burada bir kere daha teşekkür etmek isterim.

Gelibolu Yarımadası'nın en güney noktası olan Tekke Burnu açıklarında demirledik. Amiral burada sahile çıkıp biraz avlanmak için tertibat aldığından, Çanakkale'den geçerken mezarlıklara bakan askeri makamlara müracaat ederek Türk mevzilerini dolaşmak üzere bana mümkünse bir otomobil vermelerini rica etmiştim. Gemimiz demirlediği zaman sahilde otomobilin beklediğini gördüm. Bir deniz subayı ve mezarlık komisyonunun bir üyesi ile birlikte, çıkarma yapılan bütün mevzileri dolaştık. Nihayet 7 mil[2] boyunca hafif meyilli yamaçları tırmanarak Kirte köyünden geçtik. Burada otomobilden inerek Alçıtepe'deki Türk mevzilerine kadar yürüdük. Burası Tekke Burnu'na kadar bütün yamaca ve

2 Çev. N. Yaklaşık 11 kilometre.

sağda açık denize kadar bütün araziye, solda da Çanakkale Boğazı'na kadar uzayan sahaya hakim bulunuyordu. Bu noktadan gerek açık denizin gerekse boğazın uzaklığı 2 milden[3] fazla değildi.

Bu fevkalade ilgi çekici manzaraya uzun uzun baktım. Çünkü ebedî askerlerimizin dramatik çıkarma harekatının ve ondan sonra sarf ettikleri kahramanca gayretlerin bütün tarihi, büyük harflerle bugün bu yerde yazılıdır. Modern savaş hakkında az bir tecrübesi olanlar bunları okuyabilirler. Zirvenin üzerinde ve etrafındaki siper sistemi Fransa'da görmeye alıştığımız Alman sisteminin bariz bir benzeridir. En ilgi çekici nokta, açıkça görüldüğü üzere, bu sistemi hazırlayan müdafii, bizzat burundan ciddi bir teşebbüs ihtimalini bir an için olsun hatıra getirmemiştir. Halbuki her tarafı açık arazide o kadar uzun bir ilerlemeye ihtiyaç gösteren çıkarma hareketimiz ilk defa buradan yapılmıştı.

Bu müdafaa sistemi, neticede, esas hücumun geliştiği hafif meyillere ve uzun yamaca tesadüfen hâkim olmakla beraber, aşikardı ki bütün müdafaa planı, hücumu daha ziyade her iki tarafta bulunan ve hepsi de diğer taraflarda rastlanmayan savunma ateşinden kısmen mahfuz bulunan geçitlerden beklenmeyerek hazırlanmıştı. Gerçekten bu geçitlerden yapılacak hücumlarda ilerlenecek mesafe, bizzat burundan yapılan ve açık arazide doğrudan doğruya ilerlemek suretiyle kat edilen mesafenin üçte birinden fazla değildir. Alçıtepe mevziine yapılacak bir hücumun muvaffak olup olmamasının, topçu hazırlığının o hakim mevzideki düşman ateşini susturacak şekilde yapılıp yapılmadığına tamamıyla bağlı olduğunu derhal takdir etmemek imkansızdı. Aksi takdirde mevziini tahkim etmiş, silah ve cephanesi yeter derecede olan düşmana karşı hiçbir hücum, ne kadar kahramanca yapılırsa yapılsın, muvaffak olamazdı.

Bu sebepledir ki, zirvedeki tesisleri tetkik ederken, bunlara topçu ateşinin hiç dokunmamış olduğunu görünce şaşırdık; o kadar ki esas mevzide bir mermi oyuğu bulmak için etrafı aramak gerekiyordu. Halbuki böyle bir mevzi Batı Cephesi'nde olsaydı ona karşı ciddi bir hücuma geçilmeden önce topçu ateşi ile delik deşik edilirdi.

Bugün Alçıtepe mevkiindeki arazinin durumunun anlattığı hikaye işte budur. Sonraları Suvla Koyu ve Anafartalar'dan hücum edilen diğer mevzileri görmeye vaktimiz olmadığını anlayınca üzüldük. Gayet sessiz ve düşünceli bir grup halinde gemiye dönerken, bu mevzuda kimse bir

3 Çev. N. Yaklaşık 3,5 kilometre.

EGE DENİZİ'NDEN ÇANAKKALE BOĞAZI'NA GİRİŞ

Alçıtepe'deki Türk mevzilerinin tepesinden çekilmiştir. Gelibolu Yarımadası'na İngiliz birliklerinin ilk ayak bastığı Tekke Burnu X ile işaretlenmiştir. Boğaz, resmin soluna doğru hızla daralmaktadır.

şey söylemeye niyetli görünmemekle beraber, hiç şüphe yok ki her birimiz kendi kafamızda arazinin bize anlattığı ilk çıkarma hareketi ve onun ardından yapılan hücumlar esnasındaki durumu yeniden kuruyorduk.

O akşam Tekke Burnu'ndan Malta'ya hareket ettik. Ertesi sabah kruvazörün son sürat tecrübesi yapması kararlaştırılmıştı. Deniz epeyce dalgalı olmasına rağmen, bu tecrübe başarı ile yapıldı. Tecrübe esnasında vaktimin bir kısmını üst köprüde geçirmek gibi bir fırsatım oldu. Benim için tamamen yeni olan bu tecrübeyi zevkle seyrettim. Kaydedilen sürat büyüktü. O zaman not almadığım cihetle bu hususta kesin bir şey söylemeye cesaretim yoksa da bu süratin beklendiğinden bile fazla olduğunu biliyorum. Biz ilerledikçe dalgalar büyüdüğü için *"hızı azaltmak"* zorunda kalmanın birçok defalar nazarı itibara alındığını biliyorum. Böyle olmakla beraber neticede tecrübeye nizamnamede kararlaştırılan zamanın sonuna kadar devam edildi.

Üst köprüden görülen manzara fevkalade idi. Son süratle giden gemi, zaman zaman burnunu gelen bir dalgaya daldırdıkça, geminin bütün ön kısmı kaynayan, köpüren deniz suyundan müteşekkil bembeyaz bir yığına dalıyor, bundan dağılan serpintiler üst köprüden dahi başımızın çok yükseğinden uçuşuyor, geminin her tarafı sırılsıklam bir hale geliyordu. Arkamızda kaynayan köpükler, yavaş yavaş genişleyerek geçtiğimiz yerleri koyu mavi, parlak denizin üstünde kocaman gümüş bir yol halinde çiziyordu. Tecrübe esnasında *Kral Beşinci George* zırhlısını geçtik. Bu gemi bizden saatlerce evvel Tekke Burnu'ndan hareket etmişti. İçindeki subaylardan birkaçı *Centaur* son süratle yanlarından geçerken fotoğraf çekme vazifesini üzerlerine almışlardı. Güneş parlak, ışık vaziyeti de mükemmel olduğu cihetle, her halde gayet iyi çıkan bu resimlerden bana da mutlaka bir tane verileceği vaat edilmişti, ama bunlar henüz dağıtılmadan ben Malta'dan ayrıldığım için bu müstesna manzarayı okuyucularıma maalesef sunamıyorum.

Malta'ya vardığımız zaman bizzat Amiral de köprüye gelmişti. Limana giriş ve Akdeniz Donanması Başkomutanlık Sancağı'nın selamlanması merasimleri yapıldı. Manzara gayet heybetli idi ve bilhassa benim üzerimdeki tesiri büyüktü. Çünkü gerçekten İngiliz olan bir limana bir kere daha giriyordum. İmparatorluğun kudretinin delilleri her tarafta görülüyor, borular selam makamında öttürülürken, bütün subaylar da selama duruyorlardı. Zannederim ki bana bu kadar tesir eden şey, memleketimizin büyük disiplinli kudretinin bizim bundan önceki sefalet ve

zayıflığımızla tezat teşkil eden bütün bu belirtileri idi. Çünkü gözlerimin yaşardığını hayretle hissettim. Boğazımda da öyle kocaman bir düğüm vardı ki bir şey söyledikleri zaman cevap veremedim. Kendimi büsbütün kaybedecekmiş gibi olduğum için ilk fırsatta kamarama koştum ve nefsime hâkim olmaya çalıştım...

Çok geçmeden Vali'nin filikası zırhlıya yanaştı ve **Lord Plumer**'in emir subaylarından birisi gelip beni bularak sarayda bana bir oda hazırlandığı ve **Lord Methuen**'in yerine adanın valisi olan **Lord Plumer**'in misafiri olacağımı söyledi. Bunun üzerine hemen sahile çıktım. Sarayda gayet lüks bir daireye yerleştirildim. Hemen yatağıma uzanarak akşama kadar yattım. **Lord Plumer** geldiği zaman benimle görüştü ve bana son derece nezaket gösterdi.

O akşam **Bayan Plumer**'le tanışma saadetine nail oldum. Malta'da iki gün daha kaldık. Bu zaman içinde gerek Vali, gerek **Bayan Plumer**'den gördüğümüz misafirliğin daha fazlası tahayyül edilemez. Adanın merkezi Valetta şehrinin ortasında bulunan saray güzel bir binadır. Malta'nın başkenti olan Valetta'nın merkezindeki bu saray, Ortaçağ'da Malta'nm eski şövalye ocağı, başkanlarının ikametgâhı idi. Bu geniş binanın, geniş mermer koridorlarında tam takım birçok zırh sıralanmıştı. Bu koridorların yanlarında XV. ve XVI. yüzyıldan kalma zengin yaldızlı resim ve oymalarla süslenmiş ihtişamlı odalar vardı. Sarayın ortasında beyaz mermerden bir avlu vardır. Heybetli palmiyelerin bulunduğu bu avlu, şehrin civar caddelerinin gürültü ve parlak ışıklarıyla tezat teşkil eden sükûnet verici bir sessizlik ve dinlendirici bir gölge içindir.

Lord ve **Bayan Plumer**, beni hem Bölüm I'de tarif etmiş olduğum San Antonio'daki kendi sayfiye saraylarına ve hem de yaz aylarında yerleştikleri eski bir kaleye götürdüler ve bu kale oldukça farklı bir tarzda idi, fakat görünüşte belki de çok daha fazla çarpıcıdır.

Söz konusu kale, yıllarca Malta Şövalye Ocağı Üstadı-ı Âzâmlarının yazlık ikametgâhları olan bir şatodur. Dört köşesinde küçük kuleler bulunan büyük bir dörtgen kule şeklinde yapılmıştır. Çok güzel bir yerde bulunan bina, yüksektir ve adanın her tarafına ve denize hâkim bir manzarası vardır. Adanın bu kesimi diğer yerlerden bile daha fazla taşlıktır, fakat burasının âdeta ayırıcı bir vasfı olan bakımlı bahçelere ve teraslara çok emek sarf edilmiş, çok ihtimamlar gösterilmiştir.

Kalenin kendisi görülmemiş derecede büyük bir yapıdır. İçindeki

büyük merkezî salonda, Malta yazının en sıcak günlerinde bile hoş bir loşluk vardır. Köşelerdeki kulelerde ve büyük kalın duvarların içinde zindanlar bulunmaktadır. Eski devirlerde birçok kimselerin hapsedildiği bu zindanlarda mahpuslara vurulan zincir ve köstekler hâlâ durmaktadır. Misafirperverlikte eşlerine az rastlanan Vali ve **Bayan Plumer** bir akşam beni operaya da götürdüler. Erzurum'dan sonra bu opera gerçekten pek makbule geçti.

Lord Plumer adamlarıma, onları bir gün sarayda kabul etmek şerefini bağışladı. Ondan sonra **Bayan Plumer** büyük bir lütuf göstererek adamlarıma, bizzat kendisi, sarayı gezdirdi, ilgi uyandıran noktaları gösterdi. Adamlarım bu nezaketi derinden takdir ettiler. Yanlarında bir subay olduğu halde, otomobille şehri de dolaştılar; bunun için de minnettardırlar. Bu güzel gün onların naif sıhhatleri üzerinde çok iyi bir tesir yaptı.

Adaya varmadan bir gün evvel İstanbul'dan gelen bir telgrafta İngiltere'ye dönüşümüzün *"hızlandırılması"* bildiriliyordu. Anlaşılan memlekette bize dair sualler sorulmakta idi ve icap ederse cevap vermek üzere orada olmamız isteniyordu. Telgraf bana verildi, metni aşağıdadır:

"1276 16/11. Vali için, Malta. Dün Malta'ya gitmek üzere Centaur ile ayrılan Albay Rawlinson ve üç neferin (bütün yol boyunca onunla beraberdiler) İngiltere'ye hareketlerini hızlandırabilir misiniz? Bunların davranışları fevkalade ve hiçbir şikayet etmeden karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmiş olan hakiki İngilizler gibi olmuştur

General Harrington

1800. 16.11.20"

Hâlâ Akdeniz Donanması Başkomutanı bulunan ve o sırada Malta'da ikamet eden **Amiral Sir de Robeck, Lord Plumer**'in yukarıdaki telgrafta verilen talimata gereği yaptığı müracaat üzerine, bizi bir destroyerle Napoli'ye göndermek için tertibat aldı. İngiltere'ye en kestirme yol bu idi. Malta'daki üçüncü akşamımda o büyük ve seçkin denizci ile bir kere daha yemek yemek bahtiyarlığına eriştim. Bu defa yemek, sahilde, Amirallik Köşkü'nde idi. Amiral'in bize gösterdiği misafirperverlik, Boğaziçi'nde *Iron Duke*'teki kadar eşsiz ve bizi aynı derecede minnettar bırakacak kadardı. Çok ilginç ve hoş bir akşam geçirdikten sonra nihayet bütün nazik ev sahiplerim ile vedalaştım ve bizi Napoli'ye götürecek destroyere bindim.

Bu destroyerin, bizi Trabzon'dan İnebolu'ya götüren ve gösterdikleri ihtimam ve alakadan dolayı mürettebatına çok şey borçlu bulunduğumuz *Somme* olduğunu görünce hayretimize ve sevincimize sınır yoktu. Sevk işinin tamamen *Somme*'a ait olmadığını öğrenince bu hareketin, denizcilerimizden gördüğümüz ve çok takdir ederek minnet duyduğumuz inceliklerin yeni bir örneğini teşkil ettiği neticesine vardık. Yolculuğumuz hadisesiz geçti. Ertesi akşam Capri Adası'nı geçerek Napoli Körfezi'nin denizden girerken görülen hayret verecek kadar güzel manzarasını, bu güzelliğin tam anlamıyla tadını çıkararak seyrettik. Biz, şüphesiz ki dünyanın en mavi olan sularının üstünden kayarak ilerlerken arkamızda kalan akşam güneşi büyük Vezüv Dağı'nda; solda güzel Napoli şehrinin sivri, yaldızlı kulelerinin üstünde parlıyordu.

Demirlediğimiz zaman, trenin gece yarısından önce hareket etmeyeceğini öğrendik. Yapmak fırsatını çok özlediğimiz bir şey yapmamıza yani *Somme*'daki iyi dostlarımız ve orada bize ev sahipliği yapanları ağırlamaya bu suretle imkan olacaktı. Takriben yetmiş kişiye baliğ olan gemideki bütün mürettebatın iki grup halinde ve münavebe ile şehre çıkmalarını, her ere kendini eğlendirmek için mütevazı bir para dağıtılmasını sağladığımız düşüncesi beni daima mutlu etmektedir. İtalyan kambiyosu bir şilin karşılığı olarak pek çok liret verdiği için bu para ile erlerin iyi bir vakit geçirebileceklerini ve geçirdiklerini; böylelikle iyiliklerine ve ihtimamlarına karşı onlara bir eğlence temin edebildiğimizi düşünmekle haklı idik.

Geminin altı subayını da, körfeze karşı ve Avrupa'nın en güzel otellerinden biri olan *Hôtel Excelsior*'da yemeğe misafir etmek şerefine nail oldum. Bu otele yaraşacak ayarda bir yemek yedik. Bütün misafirlerimizin memnun kaldıklarını sanıyorum. Biraz ısrardan sonra deniz subayları otelin dans salonunda o akşam orada bulunmak şansına eren İtalyan ve diğer hanımlarla *"dansa kalktılar"*. Her zamanki gibi bu sefer de denizcilerimizin hem dansları hem de mertçe tavırları her bakımdan donanmaya şeref kazandıracak mahiyette idi. Gemi mürettebatının şehirdeki tavır ve hareketleri de aynı şekilde göğüs kabartıcı idi. Nihayet vaktimiz geldi. İstasyona gittik. Denizci arkadaşlarımız bizi büyük bir nezaketle uğurladılar ve son dakikada bana *Somme* gemisinin bütün subayları tarafından imzalanmış bir resmini verdiler. Bence değer biçilemeyen bu resim, şimdi şu satırları yazarken yanımdaki duvarda asılı durmaktadır.

Roma yoluyla Paris'e giderken yalnızca bir hadise oldu, ama o da

PARİS'TE BARON ROBERT ROTHSCHILD'İN EVİNDEKİ PARTİ

Soldan sağa: Onbaşı Ankers, Er Leadbeater, Albay Rawlinson, "George", Er Carter

çok acıklı idi. Şöyle ki, sabah saat 08:00 sularında Fransız-İtalyan hududunun İtalya tarafında Mont Cenis Tüneli'nin ağzına yaklaşırken tren durdu. O sırada her zamanki gibi yanımda uyuyan ***"George"***, temiz dağ havasında koşmaktan çok hoşlanacağını ima etti. Bu sebeple kalktım, arkamda yalnız pijamalarım vardı, yalın ayaktım. Hattın bir yukarısına bir aşağısına bakarak, dağ kenarında bir açıklıkta olduğumuzdan ve trenin de hareket etmek üzere olduğunu gösteren bir belirti bulunmadığından emin olduktan sonra kapıyı açarak onu salıverdim.

Hayvan ayağını yere basar basmaz, trenin kalktığını görünce dehşet içinde kaldım. ***"George"***u almak imkansızdı. O kadar üzüldüm ki trenden atlamamak için kendimi güç tuttum. Giyinmemiş, parasız ve yalınayak olduğum için böyle bir tehlikeyi göze alarak atlamam durumu bir kat daha karıştırmaktan başka bir fayda vermeyecekti. Bu sebeple ona Türkçe *"otur"*[4] diye bağırdıktan sonra treni durdurmak için elimden geleni yapmaya koyuldum. Nihayet buna muvaffak oldum ama birkaç mil ötedeki istasyonda! Burada iyi bir talih eseri olarak bir İtalyan hafif piyade postasına rastladık. Sorumlu subay ***"George"***u bulmak üzere adamlarını hemen göndermeyi ve bundan sonraki trenle onu kendi adamlarıyla Modane'ye yollamayı büyük bir nezaketle kabul etti.

Modane'ye vardığımız zaman, **Bay Cook**'un temsilcilerinin yardımını sağlamakla çok mutlu oldum. Bu temsilciler *"George"*u Paris'te, bu sefer de misafir olacağımız **Baron Robert Rothschields**'ın evine getirmeyi lütfen kabul ettiler. Paris'e vardığımızda, daima nazik ve sevimli olan dostlarımla ev sahiplerim bizi parlak bir şekilde karşıladılar. Baron Rothschield, ertesi sabah *"George"* gelince dostlarıyla karşılaşmasını filme almaya karar verdi ve kararını yerine getirdi. Bu buluşmadan ***"George"***un mu adamlarımın mı yoksa benim mi en çok sevindiğimizi kestirmek güçtür. O sabah Paris'ten ayrıldık. Hava sert olduğu için güvertede kalmayarak bizim için ayrılan kamaraya koştuk.

Bununla beraber, birkaç dakika sonra yanlış kamaraya girdiğimizi, burasının Westminster Dükü'ne ayrıldığını, dışarı çıkmamızı söylediler. Başımı çevirince eski dostum ve harbin ilk günlerinin cesur silah arkadaşı ile karşılaştım. Hiç beklenmedik fakat çok mesut bir tesadüf. Manş Denizi'ni aşmak bu sayede pek kısa sürdü. Ona hikayemin ya-

4 Çev. N. Yazar, orijinal metinde Türkçe olarak yazdığı bu ifadenin açıklamasını İngilizce olarak *"lie down"* şeklinde vermiştir.

rısını bile anlatamadım. Oğlum beni Dover'de karşıladı. Akşam üzeri saat 19:30'da Victoria İstasyonu'na vardık. Karım, kızım ve baldızım beni bekliyorlardı. Bizi karşılamak ve adamlarıma yardım etmek üzere Savunma Bakanlığı'ndan da iki subay gelmişti. Fakat adamlarım o gece benim misafirim olmak nezaketini gösterdiler. Memlekete dönüşümüz parlak bir şekilde kutlandı.

Ertesi gün öğleden sonra Savunma Bakanlığı'na rapor verdim ve benimle İngiltere'ye dönen üç nefer hakkında aşağıdaki özel raporu sundum:

"YARBAY RAWLINSON'DAN GELEN RAPORUN KOPYASIDIR

Askeri İstihbarat Müdürü'ne, Savunma Bakanlığı, Londra

Mızraklı Süvari Onbaşısı ***Ankers****, No: 196424, 766'ncı Makineli Nakliye Bölüğü, Ordu Hizmet Kolordusu*

Er ***Carter****, No: 97905, 85'nci Bölük, Makineli Tüfek Kolordusu*

Er ***Leadbeater****, No: 59194, 66'ncı Bölük, Makineli Tüfek Kolordusu*

Efendim,

1920 Mart'ında Doğu Anadolu'da kafilem Türk Milliyetçi askerleri tarafından silahtan tecrit edildiği sırada komutam altındaki gönüllüler arasında bulunan yukarıda adları yazılı üç İngiliz asker hakkında şimdi şu raporu yazmakla şeref duyarım.

Büyük zorluklar, ıstıraplar ve baskılarla dolu uzun bir devrede bu üç adamın gösterdiği metanete, cesarete ve tam askerliğe yaraşır tavırlarına, özel surette dikkati çekmek isterim. Fikrimce bunların hiçbir yer ile haberleşmeden aç, zulüm altında ve soğuktan donarak geçirdikleri uzun devrede her zaman gösterdikleri cesaret, fiilî harekat esnasında en şanlı vazifeyi başarmak için gereken vasıflardan daha yüksek bir haslettir

Hepsi de çok değerli olduklarını ispat eden bu adamlarım arasında bir seçme yaparsam, ötekilerin hakkını yemiş olurum kanaatindeyim. Ama Mızraklı Süvari Onbaşısı ***Ankers****, kıdemli olmak sifatıyla, sağ elinde uzun zamandan beri devam eden ve sonradan başparmağının kesilmesini gerektiren bir yaradan müthiş ıstırap çektiği halde, arkadaşlarının azmini güçlendirmek yolunda mükemmel bir örnek olmuştur.*

On sekiz aylık bir devre içinde hastalıktan ve açlıktan bedenen son derece bitkin bir hale geldikleri halde adamlarımın hepsinin de maneviyatları her zaman yüksek kalmış, hiç kırılmamıştır. Britanya Ordusu bunların her biriyle teker teker iftihar edebilir.

Sadık bendeleri olmakla müftehir

(İmza) ***A. Rawlinson*** (Yarbay)

LONDRA

29.11.21".

NOT: Bu rapor neticesinde yukarıda adı geçen adamların hepsine savaşta yararlık gösterenlere verilen *"Askeri Madalya"* tevcih edilmiştir.

İstanbul'dan karayolu ile gönderilen genel raporumu almış bulunan **Sir Henry Wilson** ile de uzun bir mülakat yaptım. İstihbarat Müdürü **General Thwaits**'in de hazır bulunduğu bu görüşme uzun sürdü, zira haritayı önümüze açarak birçok meseleleri etraflıca inceledik.

Eski dostum İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı, söylediklerimi büyük bir merakla dinledi. Bana karşı daima gösterdiği nezaketi artmış gibi idi. Öyle ki yanından ayrıldıktan sonra görüşmemizin bir saat kırk beş dakika sürdüğünü fark ettim. Söyleyeceğim birçok şeyler olduğu ve hiçbir şeyi unutmamaya fazlasıyla dikkat ettiğim için, daha doğrusu hakkında rapor vermem gereken belirli gerçekler ve durumlar hakkında yanlış bir intiba uyandırmak kaygısı dolayısıyla, harcadığım gayretler beni çok yormuştu. Her ne ise, nihayet bu iş de bitmişti. Raporumu verdiğim ve artık rahat edebileceğim için büyük bir ferahlık duydum.

Mamafih sinirlerimin tepkisi çok şiddetli oldu. O gece yemekte ansızın bayıldım. Saatlerce kendimi bilemedim. Nihayet gözlerimi açtığım zaman kendimi yatakta buldum. Yanımda karım ve bir doktor vardı. Görebiliyor, söylenenleri de duyabiliyordum ama konuşamıyordum. Kısa bir zaman sonra yine kendimi kaybettim. Anlaşılan bitkin bir hale gelen sinir sistemim, görevimin sona ermesi ve artık yeni bir gayret göstermesine ihtiyaç kalmaması üzerine tamamıyla kendini bırakmıştı.

Bir zaman kimseyi görmeme izin verilmedi. Majeste Kral, Buckingham Sarayı'na çağırmak şerefini bağışlamışlarsa da doktorlarım gitmeme müsaade etmediler. Kendisini gidip Dışişleri Bakanlığı'nda görmemi bildiren **Lord Curzon**'u ziyaret etmeme de mani oldular. İngiltere'ye döndükten sonra anladığım kadarıyla dostlarımın çoğu, hatta kardeşim,

benden bu kadar zaman hiçbir haber alamayınca hayatta olduğumdan ümidi kesmişler, ama karım yaşadığımdan ve sağ salim memlekete döneceğimden her zaman emin imiş.

Yolculuk yapabilecek kadar kuvvetlenir kuvvetlenmez, Güney Fransa'ya gitmem kararlaştırıldı. Eski nazik dostum Westminster Dükü beni Bordeaux'nun ötesindeki Landes'daki şatosuna davet etmişti. 24 Kasım'da vardığım Londra'dan Aralık ayı sonunda hareket edecektim.

Bu arada Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığım talimat gereğince tıbbî heyete göründüm. Bu heyetin başkanı bana üç aylık sıhhî izin verildiğini, üç ay sonra yeniden muayene edileceğimi gösteren bir kağıt imzaladı. Bu kağıtta işaret edildiğine göre, formaliteler tamamlanmadan hareket edebilecektim. Bunun üzerine birkaç gün uğraşarak bir pasaport aldım, bu iş de tamamlanınca Savunma Bakanlığı'na, yurtdışına gideceğimi resmen bildirdim. Yanlış bir şey yapılmadığından emin olmak için bu temasımı telefonla kurmuştum.

Aldığım cevap beni şaşırttı. Askeri hastanelerde yatan subaylar hariç, kimseye hiçbir suretle sıhhî izin verilmiyormuş. Tekrar işe başlatılmadığım takdirde bana ancak iki ay izin verilebilirmiş. Ondan sonra da otomatik olarak terhis edilirmişim. Bu sözler beni o kadar şaşırttı ki bunların doğru olup olmadığını anlamak için, hemen Savunma Bakanlığı'na gittim, ama oraya vardığım zaman telefonda söylenenlerin doğru olduğunu, ancak bana fazladan bir ay izin verilebileceğini bu suretle 23 Mart'a kadar izinli sayılacağımı ondan sonra eğer yeniden hizmete alınmazsam, terhis edileceğimi öğrendim. Bunun üzerine dinlenmek, rahat etmek ve yeniden kuvvetlenmeye fırsat bulmak ümidiyle Fransa'ya gittim. Orada vaktimin büyük bir kısmını yatakta geçirdiğim halde 1 Şubat'ta İngiltere'ye döndüğüm zaman hâlâ tam olarak kuvvetlenememiştim.

Dönüşümde Majeste Kral tarafından Buckingham Sarayı'nda kabul edilmek şerefine nail oldum. Aynı maksat için Londra'ya gelen adamlarımı da Majesteye gurur duyarak takdim ettim. Majeste Kral hepimize karşı çok nazik davrandı. Başımızdan geçenlere dair birçok sualler sordu, beraberimizde getirdiğimiz fotoğrafları da tetkik etti. Hükümdarımız tarafından kabul edilmek şerefine ermek bizi gerçekten çok gururlandırdı. Majeste Kral'a karşı büyük bir şükran hissi duyduk. Kazandığımız şeref uzun esaretimizi gerçekten telafi etmişti.

1919 Haziran'ından önceki hizmetlerim için bana tevcih olunan

fakat o zamandan beri almak fırsatını bulamadığım Britanya İmparatorluğu Komutanlık nişanını Kral bu münasebetle bana taktı. Bundan sonra **Lord Curzon**'u iki defa gördüm. Bu kadar ıstırap çektiğimize çok müteessir oldu. Serbest bırakılmamızı veya mübadele edilmemizi sağlamak için birçok defalar elinden geldiği kadar çalıştığını fakat muvaffak olamadığını söyledi.

***

"Terhis edileceğim kaçınılmaz 23 Mart hızla yaklaşırken, Ağustos 1914'ten beri, hiçbir izin almadan yedi yıl boyunca sürekli olarak hizmet ettikten sonra, iznimin biraz özel bir uzatmaya tâbi tutulması için başvurdum. İstanbul'da bana yeni Türk Hükümeti hakkındaki tecrübelerimin değerli olabileceği ve Yakındoğu'da ileride hizmet görebileceğim hususunun oldukça ihtimal dahilinde olduğu söylenmiş olduğundan, Yakındoğu vaziyeti daha açık ve daha istikrarlı bir hal alıncaya kadar bu uzatmayı elde etmeye istekli idim. Mamafih başvuruma verilen cevapta, daha başka izin verilemeyeceği ve 23 Mart'ta terhis edilmem gerektiği konusunda bana bilgi veren bir yazı aldım; ancak o zamanda bir yerlerde istihdam edilememişsem, bana en yakın İş ve İşçi Bulma Kurum temsilciliğine gitmem tavsiye ediliyordu!

Bunun şimdi sıradan bir uygulama olduğuna inanıyorum ve hakikatte uygulamada hiçbir anlam ifade etmiyordu, ancak o zamanda, savaş bittiğinde memlekette benimsenmiş olan geçici subaylara uygulanan yeni tutum hakkında hiçbir şey bilmediğimden, bu yazı nefesimi oldukça kesti. Bununla beraber, görünüşe göre yapılacak ve söylenecek daha fazla bir şey yoktu ve böylece konu kapandı.

Bu arada ve oldukça fazla meseleden sonra, bana ödenecek özel ücreti çekmeyi başarmıştım, nizamnamelere göre göründüğü kadarıyla, esir olduğumdan, bana ödenecek özel ücrette yalnızca çetin şartlar altında ve her türlü ihtiyaçtan uzakta gerçekleştirilen özel hizmetim dikkate alınmış, esaret günlerim bundan hariç tutulmuştu. Bununla beraber önemli zorluk ve münakaşalardan sonra neticede bunun üzerinde ısrarla durulmadı ve sonunda ve biraz isteksizce iddiam hesaba katıldı.

İnsanı savaş sonrası prosedür hakkında eğitecek bir sonraki ilginç hadise Emeklilik Bakanlığı'ndan aldığım bir yazı idi. Görünüşe göre onlara, beni dönüşümden beri hizmet etmeye devam edermiş gibi gösteren

sağlık kurullarına ait raporlar gitmişti. Bildiğim kadarıyla bu Bakanlığa hiçbir başvuruda bulunmamıştım, ancak bununla beraber terhisimden dört ay geçtikten sonra 10 Temmuz'da bir yazı aldım. Buna göre ben "engelli" (bundan sağlığı bozulmuş anlamını çıkarıyorum) kabul edildiğimden bana 23 Mart 1922'den 15 Aralık 1923'e kadar haftalık 34 şilin 7,5 peni olmak üzere geçici bir emekli maaşı bağlanmıştı.

Bence, bunun gibi bir yazı ile yukarıdaki gibi bir durumda olan birisinin canının sıkılması gerekirdi. Bununla beraber söylemeliyim ki, bu ülkede, birçok durumda, hiçbir askeri hizmeti bulunmayan sağlıklı insanlara verilen işsizlik parası nokta-i nazarından, eğer, göründüğü gibi yapmış olduğum hizmetin yeterince takdir edildiği düşünülmüşse, buna gereksiz bir hakaret gözüyle baktım ve bu mesele üzerinde biraz tecrübesi olan arkadaşlarıma danışmaya gittim. Sonuç itibariyle bana acilen iki şeyi yapmam tavsiye edildi: Birincisi, bu tazminata itiraz etmek ve ikinci olarak, "Alternatif" bir emekli maaşı olarak adlandırılan ve savaş öncesi kazanca dayanan bir emekli maaşı için başvuruda bulunmak. Bu iki şeyi hemen yaptım. Sonuç olarak 21 Ağustos'ta bir Başvuru Kurulu'nun huzuruna çağrıldım ve 18 Kasım'da bana, 21 Ağustos'taki Başvuru Kurulu'nun geçici emeklilik maaşımı haftalık 34 şilin 7,5 peniden 57 şilin 8,5 peniye çıkardığı bildirildi ve 29 Ağustos'ta tarafıma 23 Mart'tan itibaren, yani sekiz buçuk ay boyunca biriken müthiş meblağ (!) ile beraber bu miktarı çekme yetkisi verildi.

Başvurmuş olduğum "alternatif emekli maaşı" meselesi ile ilgili olarak 20 Şubat 1923 tarihinde, bana savaş öncesindeki kazancım ile ilgili kanıtın dikkate alınan en yüksek miktara, yani yılda 500 sterline, tekabül etmesine ve engelli durumumun % 50 nispetinde olmasına rağmen, bu gerçeklere dayanan bir alternatif emekli maaşı ödülünün, yirmi aydır zaten almakta olduğum meblağ olan 57 şilin 8,5 peniden daha fazla olamayacağı bilgisini veren bir yazı aldım. Terhisimin üzerinden on bir ay geçtikten sonra bu karara varılmış ve sonunda bu mesele kapanmıştı.

Yukarıdaki gerçeklere güç yetememektedir ama ülkesinin davasında acı çeken ve en ihtiyaç duyduğu bir zamanda onun yanında olanlardan âdeta acısını çıkarırcasına böyle oyalayıcı yöntemlerle sebep olunan birçok olayda yaşanan bol miktarda hak edilmemiş dert ve cefaya gelin-

ce, bu da insanı sinirlendirmektedir."[5]

5 Çev. N. İtalik olarak yazdığımız bu kısım eserin Haziran 1923'teki ilk baskısında yer almaktadır. Yazar, bu ifadeleri eserin Aralık 1924'teki üçüncü baskısından çıkarmıştır. Üçüncü baskı aşağıda vereceğimiz iki paragrafla bitmektedir:
Gelişmesine mani olmak üzere gönderilebileceğim özel hadiseler bulunmadığından, nihayet 23 Mart'ta terhis edildim. Aynı zamanda bana Britanya Ordusu'nda "daimî" yarbaylık rütbesi verildi. 17 Ağustos 1914'te başlayan ve yedi sene beş ay süren ikinci askeri hizmet devrem böylece sona erdi. Bu devre içinde devamlı olarak fiilî hizmette çalıştırıldım ve altı muhtelif cephede vazife gördüm. Bir dakika bile üniformasız dolaşmadım, hiçbir İZİN istemedim ve almadım.
Söylediklerine göre bu, Britanya Ordusu'nda bir rekor teşkil etmektedir. Eğer öyle ise, bu rekorun bende oluşundan gurur duymaktayım. Mütevazı bir vatandaşı olmaktan iftihar ettiğim büyük ve şanlı Britanya İmparatorluğu'na bu devre içinde dünyanın herhangi bir köşesinde faydalı olabilecek bir hizmette bulunabilmiş isem, daima büyük bir bahtiyarlık duyacağım.

Dizin

A

Acemistan. *Bkz.* İran
Aden 31, 44, 45, 46
Adrian (Roma İmparatoru) 155, 167, 168, 293, 300
Adrian Su Kemeri 293
Afganistan 395
Afrika 44, 148
Agram 279, 284
Ağrı Dağı 191, 237, 238, 251, 270
Ahasuerus 84, 85
Akçaabat 227
Akdağ 238
Akdeniz 201, 301, 419, 421
Akhamenid,-ler 82, 84
Alçıtepe 297, 407, 416, 417, 418
Alexandropol. *Bkz.* Gümrü
Alman,-lar 35, 45, 51, 52, 61, 91, 93, 104, 107, 109, 114, 119, 122, 147, 153, 158, 162, 192, 220, 229, 255, 259, 260, 271, 278, 281, 283, 298, 343, 417
Amare 58, 144
Amerika 185, 231, 244
Amerikalı,-lar 130, 384
Amerikan 75, 79, 108, 135, 213, 218, 223, 230, 248, 267, 275, 276, 351, 352, 384
Amiens 31, 33, 40, 65, 149
Anadolu 15, 16, 17, 18, 67, 88, 103, 153, 154, 169, 170, 171, 199, 205, 206, 209, 218, 219, 240, 277, 293, 295, 298, 309, 310, 330, 331, 343, 362, 367, 399, 401, 409, 425
Anafartalar 417
Ankers (Yzb.) 22, 309, 311, 312, 317, 318, 323, 326, 327, 332, 339, 341, 342, 349, 352, 359, 381, 393, 402, 413, 423, 425
Antwerp 301
Arabistan 46, 48
Arap Denizi 45
Arap,-lar 18, 45, 47, 60, 61, 67, 183, 240, 259, 264, 363
Aras Nehri 215, 232, 241, 242, 247, 251
Archangel 155, 277, 295
Archer (Ön Yzb.) 409
Arras 150
Asur Devleti 52, 54

Asurî,-ler 89
Asya 165, 166, 171, 199, 297, 305
Aşkale 327, 369
Athos Dağı 155, 159
Atina 158
Avar,-lar 181
Avni Bey (Bnb.) 360, 388, 389
Avrupa 65, 82, 103, 113, 165, 166, 170, 183, 185, 192, 244, 248, 253, 278, 282, 297, 330, 331, 343, 359, 363, 364, 384, 399, 414, 422
Avusturya 147, 158, 284, 307
Avusturya Alpleri 284
Ayasofya 155, 165, 167, 168
Azerbaycan 15, 16, 173, 176, 178, 179, 180, 192, 431, 434

B

Babil Devleti 52, 54, 56
Bağdat 51, 54, 55, 58, 65, 67, 68, 70, 85, 87, 90, 91, 100, 137, 138, 140, 142, 144, 177, 220, 224
Baird (Alb.) 377, 403, 404, 408, 409, 410
Bakuba 142
Bakü 16, 24, 29, 30, 86, 93, 99, 100, 101, 102, 103, 113, 119, 130, 138, 139, 143, 153, 155, 156, 164, 172, 174, 176, 178, 182, 194, 284, 316
Balfour (Lord) 23
Balkan Dağları 280
Basra 51, 52, 53, 56, 58, 87, 137, 142, 144, 281
Batum 16, 153, 154, 155, 159, 164, 169, 171, 172, 173, 177, 194, 195, 196, 199, 201, 202, 203, 204, 207, 217, 267, 269, 276, 294, 396
Bayburt 199, 208, 225, 309, 311, 317, 319, 320, 321, 355, 371, 378, 382, 399
Beach (Gen.) 164, 177, 223, 224, 276
Bekir Bey (Kürt Beyi) 260, 261, 262, 263, 264
Belgrad 279
Belgrad Ormanı 293, 299
Beyoğlu 155, 163, 164, 165, 166, 169, 276, 298, 299, 303
Bicherakov (Gen.) 91, 109, 138
Boaz 69, 85
Boğaziçi 155, 162, 164, 165, 169, 170, 171, 204, 278, 293, 297, 421
Bois de Boulogne 283
Bombay 46
Bordeaux 427
Borzom Geçidi 200
Boulogne 150
Bournemouth 23
Brasso 283, 284
Bridges, Sir Tom (Gen.) 10, 293, 301
Brighton 400
Bristol (Amiral) 230
Buckingham 46, 407, 426, 427
Budapeşte 283
Bulgaristan 161, 171, 281
Bulgar,-lar 162, 169, 296, 377, 390, 392, 393, 401, 412
Burlington 67
Buşehr 87
Büyükada 297
Büyük Britanya. *Bkz.* İngiltere
Büyük İskender 69, 84, 140

C

Cambrai 150
Capri Adası 422
Carter (Er) 22, 332, 341, 342, 349, 352, 381, 393, 397, 402, 413, 423, 425
Cengelîler 69, 91, 93, 94, 99, 139
Cevizlik 383, 399, 400
Champain (Gen) 73

Chaplin, Charlie 250
Charpy (Gen.) 291
Christiansen, Albert 352
Cockman (Kaptan) 43, 46
Constantine (Bizans İmp.) 155, 165
Cook 424
Cory (Gen.) 172
Cosvekis (Bayan) 400, 402
Crawford (Yzb.) 204
Curzon (Lord) 15, 16, 293, 294, 295, 407, 426, 428
Çanakkale 293, 296, 297, 302, 416, 417
Çatalca 155, 162
Çoruh Nehri 207, 209, 321

D

Darius 15, 54, 69, 76, 77, 78, 79
Daryel Boğazı 186, 190
Delhi 395, 396
Demavend Dağı 185
Denikin (Gen.) 182, 296, 305
Derbend 138
Deveboyun Sırtı 215
Dicle Nehri 31, 54, 65
Doğu Anadolu 15, 16, 199, 205, 209, 218, 219, 331, 343, 425
Dolmabahçe 163, 170, 302
Dover 425
Doyran Gölü 161
Dunn (Tğm.) 230
Dunsterville (Gen.) 19, 27, 29, 89, 91, 108, 111, 139

E

Edirne 279
Ekbatana. *Bkz.* Hemedan
Elbruz Dağı 88, 183, 184
Eleşkirt 358
Elizabeth (Kraliçe) 47
Elvend Dağı 81
Emin Bey (Yrb.) 357, 364, 390, 398
Enzeli 88, 93, 99, 109, 134, 136
Erivan 191, 384
Ermeni,-ler 15, 93, 99, 106, 115, 192, 228, 235, 236, 247, 249, 250, 253, 255, 258, 269, 356, 395
Ermenistan 15, 16, 191
Erzincan 17, 369
Erzurum 16, 17, 18, 199, 204, 207, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 254, 263, 264, 267, 268, 269, 272, 275, 277, 285, 293, 294, 299, 309, 313, 319, 326, 327, 329, 330, 334, 343, 345, 366, 367, 369, 377, 380, 382, 386, 390, 392, 395, 396, 398, 411, 412, 421
Esadabad 69, 80, 141
Ester 84, 85
Exmoor 184
Eyüp Paşa 247, 255, 256, 258, 259, 260

F

Fénelon 363
Fırat Nehri 31, 45, 48, 51, 52, 55, 56, 140, 199, 212, 213, 214, 215, 219, 281, 369
Filistin 67, 183, 396
Fletcher (Yzb.) 226
Flexicourt 33
Ford, Henry 72
Franks (Gen.) 408, 410
Fransa 23, 33, 97, 142, 143, 147, 148, 156, 174, 181, 244, 407, 417, 427
Fransız,-lar 32, 33, 39, 53, 107, 108, 137, 147, 148, 155, 157, 161, 162, 181, 218, 231, 259, 283, 291, 424

French (Yzb.) 412, 413

G

Galata 155, 165, 166, 276, 305
Gelibolu Yarımadası 296, 297, 407, 416, 418
Goltz, Von der (Mareşal) 220
Gough, Sir Huber (Gen.) 33, 174
Gravesen 52
Grek,-ler 140, 183
Grenoble 157
Gribbon (Alb.) 407, 411, 412
Gribbon (Bayan) 412
Grubbe (Alb.) 161, 162
Gurkha,-lar 91, 94, 194
Gümrü 191, 255
Gümüşhane 10, 11, 207, 208, 215, 225, 309, 310, 312, 320, 355, 372, 377, 384, 412
Güney Amerika 185
Gürcü,-ler 16, 173, 176, 181, 182, 183, 186, 188
Gürcü Yolu 173

H

Hadrak 355, 371, 372
Haliç 164, 165, 166, 168, 276, 305
Halys. *Bkz.* Kelkit Nehri
Hâmân (Kaptan) 85
Hamsiköy 205, 206, 309, 355, 372
Hanikin 69, 70, 142
Harrington (Bayan) 414
Harrington, Sir Charles (Gen.) 287, 289, 291, 407, 408, 412, 413, 414, 421
Harşit Nehri 207, 225, 313
Harunü'r-Reşid 67
Hasankale 215, 216
Havre 158
Haydarpaşa 165
Hayri (Tğm.) 355, 366, 367, 368, 369, 370
Hazar Denizi 47, 49, 69, 86, 88, 91, 93, 98, 102, 103, 115, 134, 142, 153, 156, 164, 172, 174, 176, 182, 186, 188, 215, 219
Hazar-ötesi 396
Hellespont. *Bkz.* Tekke Burnu
Hemedan 82, 141
Hero 297
Herodotus 69, 84
Himalayalar 185
Hindistan 33, 46, 54, 62, 67, 185, 303, 363, 395, 396, 403, 432
Hintli,-ler 45, 56, 144, 153, 395
Hint Okyanusu 45
Hudson Nehri 59
Hürmüz Boğazı 31, 48
Hüseyin Bey (Kürt aşiret reisi) 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247
Hüseyin Paşa 17, 358
Hyde Park 283

I-İ

İbrahim (Hz.) 59
İnebolu 404, 408, 409, 422
İngiliz,-ler 15, 16, 17, 18, 33, 35, 45, 47, 52, 53, 55, 56, 57, 61, 68, 71, 81, 84, 88, 89, 91, 94, 96, 100, 108, 114, 120, 121, 122, 127, 133, 134, 135, 147, 148, 153, 154, 158, 159, 161, 162, 171, 172, 173, 174, 176, 179, 182, 189, 192, 201, 204, 216, 217, 220, 222, 224, 228, 236, 241, 244, 255, 259, 269, 276, 278, 282, 284, 291, 294, 295, 301, 303, 305, 306, 316, 319, 321, 322, 325, 339, 348, 350, 351, 355, 356, 377, 381, 383, 387, 396, 400, 403, 404, 405, 407, 409, 410, 411, 418, 419, 421, 425

İngiltere 15, 16, 17, 18, 23, 108, 127, 148, 154, 155, 156, 158, 159, 184, 192, 201, 226, 240, 242, 244, 270, 285, 290, 313, 336, 339, 351, 364, 388, 389, 400, 403, 411, 412, 414, 421, 425, 426, 427, 431
İnguş,-lar 173, 181, 189, 190
İran 15, 29, 31, 32, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 51, 59, 61, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 81, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 99, 103, 113, 118, 134, 139, 142, 156, 159, 172, 177, 181, 191, 194, 209, 215, 219, 251, 316, 329, 333, 369
İranlı,-lar 72, 83, 84, 106, 139, 309, 316, 370
İrlandalı,-lar 301, 329, 344, 345, 381, 412
İskenderiye 31, 40, 45, 401
İskit,-ler 183
İskoçya 81, 127, 158, 183
İsmailiye 41, 42
İsmet Paşa (İnönü) 290
İspir 382
İstanbul 18, 154, 155, 156, 159, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 191, 197, 203, 204, 207, 208, 217, 218, 221, 222, 226, 228, 229, 230, 267, 268, 269, 272, 275, 276, 278, 279, 284, 285, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 310, 312, 316, 319, 330, 335, 336, 344, 363, 364, 375, 377, 378, 379, 380, 386, 392, 401, 403, 407, 408, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 421, 426, 428
İsviçre 274
İtalya 147, 424
İtalyan,-lar 147, 161, 259, 291, 378, 383, 392, 408, 422, 424
İzmir 154

J

Japon,-lar 34, 35, 36, 37, 141

K

Kâbil 395, 396
Kafkas Dağları 182, 183, 187
Kafkasya 16, 18, 103, 108, 153, 156, 164, 169, 172, 174, 176, 177, 181, 200, 277, 396
Kağızman 242, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 254
Kahire 31, 41, 401
Kanadalı,-lar 68
Karabük 369
Karaçi 46
Karadeniz 88, 151, 167, 169, 170, 171, 174, 176, 182, 188, 199, 201, 204, 205, 209, 219, 275, 277, 289, 295, 298, 303, 305, 307, 309
Kars 173, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 210, 215, 216, 223, 224, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 249, 254, 255, 261, 265, 269, 272, 299, 384
Kazak 180
Kazbek Dağı 183, 184
Kâzım (Dirik, Alb.) 343
Kâzım Karabekir (Gen.) 199, 219, 223, 224, 267, 309, 330, 331, 336, 343, 344, 364
Kazvin 29, 69, 88, 91, 93, 137, 139, 140, 142
Kelkit Nehri 207
Kerr, Alma B. 352
Kızıldeniz 31, 41, 44, 46
Kirmanşah 15, 69, 74, 75, 76, 78, 81,

141
Konya 409, 411
Kop Geçidi 199, 209, 221, 311, 319, 369, 370, 371, 373, 399
Korsika 35
Köse Dağ 238
Krasnovodosk 138, 164, 172
Krupp 107, 278, 298, 303
Kura Nehri 174, 176, 200
Küçük Asya. *Bkz.* Anadolu
Küçük Han 91
Kürt,-ler 17, 18, 106, 118, 127, 223, 231, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 267, 270, 357, 390

L

Leadbeater (Emir eri) 22, 299, 318, 323, 326, 327, 341, 342, 348, 349, 352, 376, 381, 393, 397, 402, 413, 423, 425
Leander 297
Lur (kabile) 74

M

Mackensen (Feldmareşal) 281
MacMunn, Sir George (Tümgeneral) 53
Mahoney (şoför) 342, 344, 345, 346, 393, 403, 412
Maltalı,-lar 305
Marr (Rus tercüman) 271
Marshall, Sir William (Orgeneral) 62, 140
Med,-ler 183
Methuen (Lord) 39, 420
Milne, Sir George (Orgeneral) 19, 151, 153, 154, 155, 298
Moğol,-lar 106, 183
Mombelli (Gen.) 291
Mordekhay 84
Morris (şoför) 98, 126, 141, 144, 150, 155, 156
Muhammed (Hz.) 72
Mustafa Kemal (Atatürk) 16, 154, 223, 229, 267, 269, 274, 276, 277, 289, 290, 293, 294, 295, 330, 331, 364

N

Nafi (Tğm.) 399, 401, 402
Nicholas (Grandük) 103, 215
Nuh (Peygamber) 270
Nuri Paşa 16, 377, 396, 398

O-Ö

Oset,-ler 181, 189
Osmanlı Bankası 375, 379, 380, 390
Osmanlı İmparatorluğu 18, 268, 375, 379, 380, 390, 396
Ömer Ağa (Kürt eşkıyası) 9, 247, 251, 252, 253, 254

P

Passchen, Von 91
Pers,-ler 15, 54, 77, 79, 183, 297
Plumer (Bayan) 407, 420, 421
Polakoff (Rus tercüman) 327, 332, 342, 346

R

Racine 363
Raikes (Yrb.) 161
Rauf Bey (Orbay) 274, 335, 336, 364, 398, 410
Rawlinson, Alfred (Yrb.) 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 29, 33, 54, 63, 79, 130, 136, 138, 143, 153, 154, 177, 260, 289, 290, 332, 337, 352, 353, 368, 373, 374,

382, 391, 394, 397, 402, 413, 421, 423, 426
Rawlinson, Toby. *Bkz.* Rawlinson, Alfred (Yrb.)
Refet Paşa (Gen.) 290
Reşt 91, 97, 99, 113
Rion Nehri 174, 201
Rize 382
Robbeck, Sir John de (Amiral) 407
Rolls 23
Roma 140, 147, 150, 156, 157, 158, 161, 167
Roma İmparatorluğu 165, 284, 300
Romanya 267, 279, 281, 282, 283
Romen,-ler 281
Rothschilds, Robert (Baron) 285
Rumbold, Sir Horace 410, 414
Rum,-lar 309, 313, 315, 383, 389, 399, 400
Rusçuk 279, 281, 284
Rus,-lar 69, 81, 82, 90, 94, 99, 106, 189, 215, 221, 364
Rusya 88, 89, 91, 103, 105, 167, 182, 191, 192, 220, 229, 231, 238, 274, 296, 305, 331
Ruth 69, 85
Ruz 70, 142
Rüştü Paşa 398
Rycort, Sir William (Gen.) 298

S-Ş

Samsun 155, 169, 171, 172, 207, 231, 379
San Antonio 420
Sanherib 54
Sarayburnu 162, 165
Sardunya 35, 38
Sarıkamış 191, 195, 216, 221, 265, 267, 269, 271, 272, 274
Scott, Sir Percy (Amiral) 20, 23
Segedin 279, 284
Selâhaddin (Tğm.) 355, 357, 358, 363, 365, 366, 367, 368, 386
Selanik 155, 156, 158, 159, 160, 161, 177, 277, 293, 296, 311
Sırbistan 177, 277, 311
Simplon Tüneli 285
Sivas 171, 231, 277, 330, 369
Slav,-lar 183
Soğanlı Dağları 199, 216
Sovyet Rusya 220
Stern, Fred (Bnb.) 41, 401
St. Peter Kilisesi 167
St. Pol 150
St. Quentin 149
Sultan Bulak Geçidi 88, 140
Suvla Koyu 417
Süveyş 31, 41, 42, 43, 45, 49, 53, 137, 140, 144, 145

T

Tahran 87, 88, 185
Tak-i Girî Geçidi 69, 141
Tamara (Gürcü Kraliçesi) 173, 188
Tarabya 170, 275, 277, 278, 298, 307
Taranto 137, 145, 147, 155, 158, 161, 293, 296
Tatar Cumhuriyeti. *Bkz.* Azerbaycan
Tatar,-lar 104, 106, 117, 120, 122, 123, 124, 173, 178, 180, 183, 188, 192, 193, 196, 221, 236, 255
Tekke Burnu 296, 297, 416, 418, 419
Terek Nehri 186
Thames Nehri 52
Therouailles 150
Thomson (Gen.) 127
Thwaits (Gen.) 426
Tiflis 88, 153, 164, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 189, 191, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 223, 224, 225, 228, 230, 233, 255, 267, 269, 272, 276, 299

Tirebolu 207
Tolstoy 363
Tophane 276
Topkapı Sarayı 165
Toumanoff (Prens) 377, 390, 395
Townshend, Sir Reginald (Amiral) 298
Trabzon 16, 171, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 208, 209, 215, 222, 223, 225, 226, 228, 293, 307, 309, 310, 311, 316, 329, 351, 352, 355, 364, 366, 369, 375, 376, 377, 380, 382, 383, 386, 388, 389, 390, 392, 399, 400, 401, 403, 404, 408, 422
Transilvanya 279, 284
Transilvanya Alpleri 279, 284
Transkafkasya 15, 16, 103, 172
Trieste 267, 279, 282, 283, 284, 285
Truvalı,-lar 138
Tuna Nehri 279, 280, 281
Turin 157
Türkiye 16, 17, 153, 171, 191, 220, 229, 238, 267, 289, 290, 294, 298, 331, 343, 396, 403, 415
Türk,-ler 15, 16, 17, 18, 25, 30, 52, 61, 89, 90, 93, 103, 104, 108, 111, 112, 117, 119, 123, 126, 153, 154, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 191, 192, 193, 195, 197, 199, 200, 201, 203, 204, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 242, 247, 251, 254, 259, 262, 267, 268, 269, 274, 278, 289, 293, 294, 295, 296, 297, 308, 309, 313, 321, 322, 323, 327, 329, 330, 331, 332, 335, 336, 342, 343, 344, 345, 346, 349, 350, 351, 357, 359, 361, 362, 363, 364, 366, 377, 378, 379, 381, 384, 388, 389, 390, 392, 393, 395, 396, 399, 401, 402, 404, 408, 409, 410, 411, 415, 416, 418, 425, 428
Türkmen,-ler 106

U-Ü

Ümit Burnu 47

V

Valetta 38, 39, 40, 407, 420
Varna 155, 169, 171
Vauxhall (şoför) 95
Vavuk Geçidi 199, 208, 309, 311, 315, 316, 371, 372, 385, 399
Venedik 285
Versailles 33
Vezüv Dağı 422
Victoria 366, 367, 371, 374, 383
Victoria İstasyonu 156, 425

W

Warden (Yrb.) 89
Webb (Amiral) 293, 301
Westminster 424, 427
Whitehall Caddesi 81
White, Jessie 352
Wilson (ABD Başkanı) 192
Wilson, Sir Henry (İmparatorluk Genel Kurmay Bşk.) 293
Wilson, Sir Henry (Gen. İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı) 31, 64, 301, 407, 426

X

Xerxes (Pers kralı) 79, 84, 159, 297

Y

Yahudi,-ler 56, 58, 84, 85
Yıldız Köşkü 170
Yunanistan 159, 171, 297

Z

Zigana Geçidi 199, 206, 226, 309, 310, 313, 372, 385
Zigana Hanı 355, 383
Zilanlı,-lar 358
Zivin 216, 217, 230, 232, 233, 237, 247, 254, 255, 265, 267, 269, 271, 272, 273

ALFRED
RAWLINSON

Mustafa Kemal'in tutuklattırdığı İngiliz Subay Rawlinson'un anıları ilk kez Türkçede!

Alfred Rawlinson, Sümer tabletlerini ilk defa okuyan ünlü İngiliz arkeolog Sir Henry Rawlinson'un oğlu ve İngiliz devlet adamı Lord Curzon'un yeğenidir.

1918-1922 arası dönemi kapsayan anılarında, Ortadoğu'dan İran ve Azerbaycan'a, oradan Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya uzanan bir coğrafyada yaşadıklarını anlatırken, başka yerde okuyamayacağımız ilginç ayrıntılara yer veriyor.

Üç bölümden oluşan hatıraların ilk bölümü Bolşevik Devrimi sonrası Azerbaycan'da geçen olayları kapsıyor. Bu bölüm İngiliz "Gizli Ordu"su ve "Türk-İslam Ordusu" mücadelesini İngilizlerin gözünden anlatıyor.

Hatıratın ikinci bölümü, Rawlinson'un Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki gelişmeleri takip ettiği dönemi anlatırken; Mütareke sonrası Kürtlerin ve Ermenilerin faaliyetleri konusunda da ayrıntılı bilgi veriyor.

Üçüncü bölüm ise İstanbul'un işgali, Meclis'in açılışı ve Misak-ı Milli'nin ilan edildiği dönemi kapsıyor. Rawlinson'un başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele'nin önemli komutanlarıyla yaptığı görüşmeler, onlar hakkındaki izlenimleri ve Erzurum'daki tutukluluk döneminde yaşadıkları kitabı ilginç kılan diğer konular.

Rawlinson'un anıları, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı dönemini, Ermeni ve Kürt meselesini, neredeyse yeni baştan yazmayı gerektirecek kadar önemli bilgi ve belgeleri içeriyor.

Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdulhalûk Çay

9 786059 833356